

Універсали Богдана Хмельницького

Видавничий Дім Альтернативи

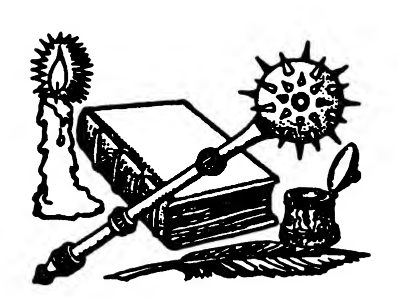
Універсали українських ГЕТЬМАНІВ

Універсали Богдана Хмельницького

Універсали українських гетьманів

МАТЕРІАЛИ
ДО УКРАЇНСЬКОГО
ДИПЛОМАТАРІЮ

Серія І

Національна Академія наук України
Інститут історії України
Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського

Універсали Богдана Хмельницького

1648-1657

Видавничий дім «Альтернативи»
Київ – 1998

На замовлення фонду
„Український історико-політологічний аналітично-інформаційний центр“

УПОРЯДНИКИ

І. Крип'якевич, І. Бутич

**Видання здійснюється за сприяння
Міжнародного фонду „Відродження“**

У збірці вміщено всі відомі універсали і накази Богдана Хмельницького, а також угоди і вимоги гетьмана за 1648-1657 рр. з архівів України, Російської Федерації, Білорусі, Польщі, США, Бразилії, в яких йдеться про соціально-економічний розвиток і політичне становище України у період Хмельниччини. У додатках наведені сумнівні та підроблені універсали Богдана Хмельницького; універсали полковників; список універсалів Богдана Хмельницького, згадуваних у джерелах та літературі, але не виявлених, а також науково-довідковий апарат; список архівних фондів і публікацій універсалів Богдана Хмельницького: примітки; список скорочень; список застарілих і маловживаних слів; предметний, іменний та географічний покажчики; список ілюстрацій і перелік документів.

ISBN 966-7217-53-1

Зміст

Передмова 9

Вступ 11

Умови. Вимоги 43

Універсали. Накази 71

Додатки 239

Додаток I. Сумнівні та підроблені універсали, які приписувалися Богдану Хмельницькому 241

Додаток II. Універсали полковників і сотників 262

Додаток III. Список універсалів Богдана Хмельницького, згадуваних у джерелах та літературі, але не виявлених 277

Додаток IV. Список місцевостей, в яких Богдан Хмельницький перебував у 1648–1657 рр. 283

Додаток V. Список архівних фондів і публікацій універсалів Богдана Хмельницького 296

Примітки 301

Список скорочень 346

Словник застарілих і маловживаних слів 348

Предметний покажчик 357

Іменний покажчик 365

Географічний покажчик 369

Перелік документів 373

Список ілюстрацій 383

етманъ ўкраины

ПЕРЕДМОВА

Книжкою, що пропонується увазі читачів, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського Національної академії наук України і Видавничий дім „Альтернативи“ розпочинають видання універсалів українських гетьманів — документів, які в Польщі і в Україні в XVII-XVIII ст. мали характер маніфестів чи розпорядчих адміністративно-політичних актів. Видавали їх в Україні гетьмани, іноді — полковники, а то й сотники (див. Додаток II). Універсал, як відомо, складається з вступної частини (протоколу), де названо особу, яка його видала, та ім'я того, кому універсал адресовано; змісту розпорядження і кінцевого протоколу, де зазначено місце і дата видання універсалу, вказано повний титул і дано особистий підпис того, хто його видав. Найбільше збереглося універсалів, пов'язаних з роздачею земель, підтвердженням маєтностей, недоторканності майна феодалів і козацької старшини, „послушенства“ селян. Менше їх збереглося з питань військових — про виступ у похід, організацію сторожової служби тощо. Інколи універсалами призначалися ті чи інші посадові особи, а також затверджувалися на цивільних і духовних посадах.

У 1917-1918 рр. під назвою „Універсали“ Центральна рада видавала свої маніфести. Універсалами зверталися до селян і керівники народних повстань. Так, у 1768 р. розповсюджувалося звернення до селян Правобережної України, яке іменувалося універсалом.

У наступному, другому випуску передбачається оприлюднити універсали гетьманів Івана Виговського (1657-1659) та Юрія Хмельницького (1659-1663) і наказного гетьмана Якима Сомка (1663).

Третій випуск міститиме універсали гетьманів Павла Тетері (1663-1665), Івана Брюховецького (1663-1668), Опари та Суховієнка (1665-1669).

Четвертий випуск буде присвячений універсалам гетьманів Петра Дорошенка (1665-1676), Дем'яна Многогрішного (1669-1672) і Михайла Ханенка (1669-1674).

П'ятий випуск має бути присвячений універсалам гетьманів Івана Самойловича (1672-1687) і Юрія Хмельницького за часів третього його гетьманування в 1677-1681 рр.

У шостому випуску будуть опубліковані універсали гетьманів Івана Мазепи (1687-1709) та Пилипа Орлика на еміграції (1710-1742).

Сьомий випуск присвячується універсалам Івана Скоропадського (1708-1722) та наказного гетьмана Павла Полуботка (1722-1724).

У восьмому випуску передбачається вмістити універсали гетьмана Данила Апостола (1727-1734).

Дев'ятий випуск призначається для універсалів й ордерів гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764). Кожен випуск супроводжуватиметься додатками, в яких, зокрема, будуть наведені універсали полковників і сотників та науково-довідковий апарат.

Нарешті, є намір окремий випуск присвятити зазивним універсалам гетьманів, що діяли до Богдана Хмельницького.

У періоди відсутності гетьмана (коли його обрання були заборонені царським урядом), універсали та укази видавали Генеральна військова канцелярія, Малоросійська (перша) колегія (1722-1727) та Правління гетьманського уряду (1734-1749). І цим періодам мають бути присвячені окремі випуски.

Вступ

Повстання, очолене Богданом Хмельницьким, яке дістало назву Хмельниччини, поклало початок новому етапові в історії Східної Європи, України зокрема. Як керівник активної боротьби українського народу за здійснення соціальних, політичних і культурних ідеалів, Хмельницький протягом десяти років перебував у центрі подій. Відбиваючи загальнонародні інтереси, гетьман зробив справжній переворот у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір різні суспільні сили, організував їх і повів на повалення влади польської шляхти в Україні. Він стояв біля джерел створення Української держави і як визначний політик зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, але й за допомогою соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети різні стани українського суспільства і цим створити сприятливі умови для завершення в основних рисах процесу формування української держави. Як творець нової адміністрації, Хмельницький багато зробив для становлення державного апарату та налагодження його функціонування.

Незважаючи на певну непослідовність і суперечливість у діях, тактичні прорахунки, він не тільки висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали увійти всі етнографічно українські землі, але й зробив усе, що було в його силах для розв'язання цього завдання. За відносно короткий час він створив одну з найсильніших армій тодішньої Європи, зумів належним чином озброїти її, значно піднести ефективність української кінноти і артилерії. Блискучий стратег і тактик, прихильник блискавичних і рішучих дій, неперевершений майстер маневру Хмельницький завдав Речі Посполитій найважчих поразок за всю її історію. Водночас він – творець дипломатичної служби України, яка уважно стежила за подіями у Східній та Південно-Східній Європі. Чигирин за Хмельницького став важливим центром міжнародного життя. Сюди приїжджали посольства з Польщі, Росії, Криму, Туреччини, Молдавії, Валахії, Трансильванії, Швеції, Австрії, Брандербурга. Натомість українські місії і посольства виряджались у згадані країни.

* * *

Вся ця багатогранна діяльність гетьмана знайшла віддзеркалення в тогочасних документах, насамперед у його листах та універсалах. Вона привертала увагу дослідників усіх часів.

Про повстання Б.Хмельницького писала тодішня англійська преса. Було надруковано англійською мовою переклад Зборівського договору 1649 р., опубліковано лист Богдана Хмельницького до польського короля від 7 (17) серпня 1649 р. За минулі майже 350 років з'явилося багато публікацій документів[1], а ще більше наукових розвідок, художніх і публіцистичних творів про Хмельниччину. І майже кожна з них вносить щось своє у висвітлення цих справді драматичних, а то й трагічних подій.

Першими працями в українській історіографії, в яких зроблена спроба осмислити згадані події, були козацькі літописи другої половини XVII–XVIII ст. Початок висвітлення Хмельниччини поклав сучасник подій у "Літописі Самовидця"[2]. Продовження воно знайшло в "Літописі Григорія Граб'янки"[3] та "Літописі Самійла Величка"[4], у "Синопсисі"[5] та "Історії русів"[6]. На початку XIX ст. Хмельниччині, зокрема, діяльності Богдана Хмельницького, відведено чимало сторінок в "Истории Малой России" Д.Бантиш-Каменського[7] та "Истории Малороссии" М.Марковича[8]. Автори використали досить широку джерельну базу: щоденники учасників і очевидців подій (діаруші), польські хроніки, царські грамоти, гетьманські листи, універсали та інші документи. Бантиш-Каменський першим ввів у науковий обіг матеріали Московського архіву Колегії іноземних справ, Малоросійського приказу і використав один із списків "Истории русов", праці іноземних авторів – П.Шевальє, Г.Боплана, І.Пасторія, П.Лінажа, І.Енгеля.

У XIX – на початку XX ст. з'явилися такі видання документів як "Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов", "Архивы Юго-Западной России", "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией", "Акты, относящиеся к истории Западной России", "Акты исторические", "Жерела до історії України-Руси", а також у періодичних виданнях – насамперед у "Основі", "Киевской старине", "Записках наукового товариства ім. Шевченка", "Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца", "Чтениях в обществе истории и древностей" та ін.

Першою спеціальною працею, присвяченою визвольним змаганням українського народу в середині XVII ст., була монографія М.Костомарова "Богдан Хмельницький"[9], де на основі значної кількості нових матеріалів автор ширше за своїх попередників розглянув усі аспекти діяльності гетьмана, приділивши при цьому особливу увагу дипломатичним стосункам України з іншими країнами. Поява книги М.Костомарова викликала жваву полеміку в періодичній пресі. Насамперед на неї відгукнувся М.Максимович у відомих вісімнадцяти "Письмах о Богдане Хмельницком"[10]. Привітавши вихід у світ монографії, М.Максимович у листах до М.Погодіна та М.Костомарова вказав

і на промахи, зокрема, звернув увагу на не досить критичне ставлення до використаних джерел, поверхове висвітлення окремих подій. Серед інших праць Максимовича, дотичних до Хмельниччини, насамперед треба назвати "Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого"[11] та "О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян бывшего в XVII веке"[12].

У справі оприлюднення джерел з історії України, Хмельниччини зокрема, велика роль належить О.Бодянському. Працюючи секретарем Товариства історії і старожитностей при Московському університеті і редактором його періодичного видання "Чтения", він опублікував вище згаданий Літопис Самовидця, "Краткое описание о казацком Малороссийском народе и о военных его делах" П.Симоновского[13], "Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще" О.Рігельмана[14] та інших авторів, які подали чимало документів з досліджуваного питання[15]. На особливу ж увагу заслуговує публікація О.Бодянським "Реестры всего Войска Запорожского после Зборовского договора 1649 года"[16]. Йому ж належить видання документів, у т.ч. й Богдана Хмельницького, вміщених у додатках до чотиритомної праці Д.Бантиш-Каменського "История Малой России"[17].

У працях П.Куліша, заснованих здебільшого на польських джерелах, звучить докір гетьманові за те, що він нібито рідний край обернув у пустелю, надовго зупинив розвиток культури[18]. В.Антанович у праці "Про козацькі часи на Україні" (1897), визначаючи великі заслуги Б.Хмельницького, зауважував, що гетьманові не можна докоряти, що він підняв повстання "того несчасного часу, коли народ мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі"[19].

Помилковість цього твердження М.Кордуба пояснив тим, що учений опирався на другорядні факти (хроніки, мемуари), залишивши поза увагою основні (листування, урядові акти).

Поява 1912 р. видання "З дзіейюв України" за редакцією Липинського зразу ж привернуло увагу сучаників[20]. Заслуга Липинського як історика полягає в тому, говорить Д.Дорошенко, що учений намагався показати прагнення до створення держави. У вчинках Б.Хмельницького він побачив не хитання між різними політичними орієнтаціями, не схиляння від одного до іншого, а свідоме змагання за відновлення української державності в усій її повноті. Союзи для нього відігравали чисто службову роль. У своїй діяльності гетьман проявляв глибокий державний розум, залізну волю, великий дипломатичний хист, організаційний талант і український патріотизм.

Поза будь-яким сумнівом епохальною як за широтою залучення джерел, так і за глибиною висвітлення подій Хмельниччини стала праця М.Грушевського "Історія України-Руси", восьмий і дев'ятий томи якої присвячені Хмельниччині. Дослідивши діяльність Богдана так докладно як ніхто інший, вчений прийшов до висновку: "Український нарід не пережив свого раю в часах Богдана – ні в иншій добі своєї минувщини. Наші соціальні, політичні і культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами. Але Хмельниччина була все

таки великим етапом в поході українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів. Ся кривава руїна, облита слізьми й потом, хаотична і невдала в своїх досягненнях доба була і зістанеться великим і високим моментом українського життя, повним великого напруження і великих змагань"[21].

На противагу В.Липинському М.Грушевський не бачить у Хмельницького послідовного проведення української державної ідеї, а його політику щодо Москви він вважає нерозважливою.

У 20–30-х рр. над історією Хмельниччини плідно працювали С.Томашівський[22], М.Кордуба[23], М.Петровський[24], І.Крип'якевич[25], В.Юркевич[26], В.Герасимчук[27], В.Щербина[28], Р.Пащенко[29], А.Яковлів[30], Л.Окіншевич[31] та ін.

Багато уваги Хмельниччині приділила польська історіографія. Незважаючи на різні погляди, майже всі польські історики намагалися будь-що виправдати захоплення Польщею українських земель. Визвольні змагання українців здебільшого розглядалися як прояв "дикості" і "варварства", спрямовані проти "цивілізаторської ролі Польщі"[32].

Російська історіографія визвольні змагання українського народу середини XVII ст. розглядала з великодержавних позицій. У Переяславській раді вона бачила не що інше як возз'єднання з Росією колись відпалих від неї земель (С.Соловйов, Г.Карпов, В.Ключевський та ін)[33].

Найбільше в історичній літературі зафіксовано неузгодженості в оцінці Переяславської угоди. Як зазначає О.Субтельний[34], є п'ять основних тлумачень Переяславської угоди: персональна унія, "реальна унія", васальна залежність, тимчасовий військовий союз, возз'єднання. Існують ще такі терміни як автономія, неповна інкорпорація, інкорпорація, протекторат, псевдо протекторат, конфедерація.

1954 р. під час гучного святкування 300-річчя українсько-російського союзу в СРСР було оголошено, що Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання і що воз'єнання було основною метою визвольної війни. За офіційною радянською теорією, проголошеною в "Тезах до 300-річчя воз'єднання України з Росією"[35], "велич Хмельницького полягала в розумінні ним, що порятунок українського народу можливий в єдності з великим російським народом"[36].

Дотримання цієї інтерпретації угоди лишалося обов'язковим для всіх, хто писав про визвольні змагання українського народу середини XVII ст. Саме цю обставину треба врахувати, користуючись працями, що з'явилися друком (їх немало) після оголошення "Тез".

Позиція більшості сучасних авторів зводиться до того, що термін "воз-з'єднання" безпідставний, оскільки Україна і Московська держава ніколи не були одним цілим. Заперечується й всенародний характер Переяславської ради, бо 8 (18) січня 1654 р. на майдані зібралося близько 1000 чоловік, а тих, що присягали було 284. Переяславська рада та українсько-московський договір мали чисто формальне значення, вони були тільки епізодом у політиці

Б.Хмельницького. Справжня мета гетьмана – створити самостійну Українську державу. Хоч цей договір обидві сторони розуміли по різному, він не змінив державного статусу України і влади гетьмана.

Наслідки договору стали трагічними для України через підступність царського уряду, який діяв не тільки силою, але й хитрістю, розколовши українське суспільство і прихиливши частину його на свій бік. Згодом і в сам текст договору були внесені суттєві зміни, які фальсифікували "Березневі статті" і фактично заперечили українську державність.

* * *

Хмельницький Богдан (Зиновій) народився в грудні близько 1595 р.в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, що служив у магнатів – спочатку в Жолкевського, потім у Даниловича осадчим, а згодом обіймав посаду чигиринського підстарости. Він заснував м.Чигирин й осадив хутір Суботів. Де саме народився Богдан, досі не встановлено. Оскільки дружина Михайла Хмельницького, мати Богдана, була козачкою, місцем народження мала бути Наддніпрянщина, цілком ймовірно, що Чигирин. Тут промайнуло й дитинство серед народу, свідченням чого є добре знання української мови. Навчався спочатку в українській школі (не виключено, що в Києві), а потім у єзуїтській колегії у Львові, заснованій 1608 р. польським коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, яка служила знаряддям поширення католицтва в Україні. За час навчання Богдан пройшов класи граматики, поетики і риторики. Він досконало вивчив польську і латинську мови,а пізніше він опанував ще й турецьку, татарську і французьку мови. Є відомості, що одним з учителів Хмельницького у Львівській школі був єзуїт Андрій Гонцель Мокрський. Проте єзуїтам не вдалося заволодіти свідомістю молодого Богдана, відірвати його від рідного народу.

Коли Хмельницький закінчив навчання і повернувся додому невідомо. З певністю можна тільки сказати, що він допомагав батькові у господарстві і під його керівництвом призвичаювався до військової справи. Вступивши до козацького війська, Богдан взяв участь у Польсько-турецькій війні 1620–1621 рр., під час якої був убитий батько Богдана, а сам він потрапив у турецький полон. Два роки перебував у Константинополі на галері. водночас пильно вивчав звичаї, мову, слідкував за подіями в країні, завів деякі особисті знайомства, що згодом стало йому у великій пригоді. За одними даними з неволі викупила Богдана мати, за іншими – обміняли його запорожці на турецьких бранців.

Повернувшись з полону, Богдан оселився у Суботові. Цілком ймовірно, що він вступив до Запорозького Війська, а може зразу до Чигиринського козацького полку, який існував з 20-х років XVII ст.

Літописна традиція стверджує, що Богдан брав участь у морських походах, у битвах з татарами, а в 1629 р. у бою з татарами взяв у полон двох татарських князів з роду Кантемирів, у 1633–1634 рр. він ніби то брав участь у смоленській

війні. Проте ці дані не підтверджуються іншими джерелами. Правдивою можна вважати тільки загальну характеристику, яку дав польський хроніст Пасторій: "Він був здавна козаком, і в давніх війнах добув військовий досвід"[37].

Як козак, Хмельницький високо цінував "вільності" Запорозького Війська і ставав на їх захист. Він брав участь у селянсько-козацьких повстаннях проти Польщі. Польський історик В.Коховський в "Аналах" твердить, що він був посібником Тараса Трясила, потім пішов шляхом Острянина і Гуні. Після поразки повстанців під Кумейками в грудні 1637 р. акт присяги реєстрового козацького війська під Боровицею 14 грудня 1637 р. підписав "Богдан Хмельницький усього Війська його королівської милості Запорозького як писар військовий при печатці військовій рукою власною"[38].

Спроби спеціальної депутації, до складу якої входив Б.Хмельницький, добитися у Варшаві позитивного рішення питання про козацькі вільності виявилися безуспішними. У січні 1638 р.польський сейм затвердив т. з. ординацію Війська Запорозького реєстрового, що знаходиться на службі Речі Посполитої.

Десь у середині 40-х років Богдан побував у Франції, радився з графом Брежі, що був призначений послом у Польщу. Наслідком цих переговорів було відрядження 2400 козаків у Францію, які взяли участь в облозі Дюнкерка принцем Конде.

У 1646 р. зустрічаємо Богдана серед козацької старшини, яка вела переговори з королем Владиславом IV про морський похід козаків на Туреччину, для чого і реєстр козацький мав бути збільшений до 12 тисяч. Владислав IV, як відомо, мав підтримати Венецію у війні проти Туреччини, щоб у такий спосіб зміцнити королівську владу, але цей план не був здійснений через опір шляхти-магнатів.

Близько 1646 р. в Хмельницького почалася ворожнеча з чигиринським підстаростою Данилом Чаплинським, з яким до цього він був у приязних стосунках. За безпосередньою підтримкою чигиринського старости Олександра Конецпольського, сина великого коронного гетьмана, чигиринський підстароста Данило Чаплинський звичайним шляхетським "з'їздом" зайняв Суботів і пограбував майно Хмельницького, худобу і збіжжя, хлібні запаси. Всі спроби Богдана знайти захист й управу на шляхтича не дали жодних наслідків. Більше того, Хмельницький кілька разів піддавався нападам. А слуги Чаплинського на ринку мало не до смерті побили його сина.

Один з козаків, Пешта, доніс О. Конецпольському, що Хмельницький всупереч політиці польського уряду, готує похід на море, За наказом Конецпольського Богдан був заарештований у Бужині і потім ув'язнений у Крилові. Зважаючи на те,що очевидних доказів проти нього не було, віддали на поруки чигиринському полковникові Station Кричевському.

У грудні 1647 р. Хмельницький з невеликим загоном прибув на Січ. У січні 1649 р. оволодів січовими укріпленнями. Тут він був проголошений гетьманом. Почалося повстання, кістяк якого склали козаки, що зібралися на Запорожжі.

Родина у Хмельницького була велика. Коли загинув під Цецорою батько Богдана, його мати віддалася вдруге за Василя Ставецького, королівського жовніра, що був на службі в Білорусії. І напевне, віддала господарство в руки Богдана, коли він повернувся з неволі. Богдан одружився з Ганною Сомківною, сестрою Якима Сомка, переяславського міщанина, пізніше кандидата в гетьмани. Дружина померла 1647 р.

Коли почалися визвольні змагання, Хмельницький за дозволом патріарха Паісія одружився з Мотроною, жінкою Чаплинського. 1651 р. вона, за відсутності гетьмана, була покарана на смерть за зв'язки з шляхтою. Незабаром Хмельницький одружився втретє – з сестрою ніжинського полковника Івана Золотаренка, Ганною, вдовою полковника Пилипа (прізвище невідоме), зберігся універсал, який вона видала від свого імені на зразок гетьманського[39].

Хмельницький мав кілька дітей від першої дружини. Грабовський писав, що в жовтні 1651 р. з'їхалася вся родина: жінка, чотири доньки вже дорослі і два сини молодших, а третій Тиміш старший. Старші були дочки, ім'я двох з них відомі. Катерина 1656 р. вийшла заміж за Данила Виговського, брата генерального писаря; пізніше вона стала дружиною Павла Тетері; друга Степанида, була дружиною полковника Івана Нечая. Були ще дві дочки, імена яких невідомі – одна з них стала дружиною корсунського сотника Близького, який загинув у війні 1654 р., друга – дружиною Лук'яна Мовчана. Величко одну з дочок Хмельницького називає Оленою, але помилково вважає її дружиною Данила Виговського[40].

З синів старший був Тиміш, народження 1632 р. Замолоду він відзначався нестриманістю, але згодом став досвідченим хоробрим воїном. Хоч був він високий на зріст і огрядний, але дуже добре їздив верхи, швидко повертався в сідлі, стріляв з лука правою і лівою рукою, рубав шаблею, стріляв з рушниці з-під черева коня. Ще юнаком Тиміш бував з батьком у походах. Гетьман привчав його до дій полководця і з цією метою 1650 р. послав його під керівництвом генерального осавула Дем'яна Лисівця у похід на Дон. Водночас гетьман знайомив Тимоша з веденням політичних справ, посилав до Києва вписувати документи "до гродських книг", наказував йому бути присутнім на зустрічах з іноземними послами і мав намір послати його до Семигороду для набуття досвіду при дворі князя Юрія Ракоці. 1652р. Хмельницький одружив Тимоша з дочкою молдавського воєводи Василя Лупула Розандою. На допомогу тестеві Тиміш двічі ходив походом на Молдавію, у боях під Сучавою був поранений і від рани помер у вересні 1653 р. Після цього гетьман покладав свої батьківські надії на молодшого Юрія (народився у 1640р. чи 1642 р.), дбав про його навчання, тримав для нього в Чигирині окремого учителя латинської мови, київського ченця, Іларіона Добродішка. Залучав Юрія до участі в прийманні іноземних послів, навіть посилав його разом з генеральним писарем для участі в переговорах. Нарешті, за його волею старшина обрала малолітнього Юрія гетьманом.

* * *

40-і роки XVII ст. були часом зміцнення магнатських латифундій, сваволі панів, посилення наступу католицької реакції на українські землі. Магнати докладали всіх зусиль, щоб остаточно припинити будь-які прояви невдоволення народних мас. Українське населення зазнавало соціального гноблення, яке перепліталося з національними та релігійними утисками. Нестерпним було становище Запорозького Війська. Позбутися іноземного гноблення було його першочерговим завданням.

Український народ піднявся на визвольну боротьбу. Проти спільного ворога об'єдналися різні соціальні групи: селяни, козаки, міські низи, козацька старшина, православне духовенство, дрібна шляхта. Головною і вирішальною силою визвольних змагань українського народу були селяни. Разом з ними у цій війні виступали козаки. Їх було менше ніж селян, але вони мали сильну військову організацію і тому стали ударною силою, передовим загоном визвольної боротьби.

Завдяки величезному героїзму і самовідданості народних мас було здобуто ряд перемог над польськими військами. У травні 1648 р. на Жовтих Водах і під Корсунем основні польські сили зазнали цілковитого розгрому. Польський уряд змушений був піти на примирення з Запорозьким Військом. За вказівкою королівського канцлера 1648 року, брацлавський воєвода Адам Кисіль почав переговори з Богданом Хмельницьким, переконуючи козацьку старшину в тому, що вона може добитися своїх цілей тільки "у вільній державі", маючи на увазі Польщу. І хоч більшість повстанців виступала проти перемир'я, український гетьман вирішив надіслати послів до короля. У листах, що їх везло козацьке посольство, очолюване чигиринським полковником Федором Вешняком, головним винуватцем війни називався коронний гетьман Микола Потоцький, який все робив, щоб знищити Запорозьке Військо. У загальній формі були висунуті такі політичні вимоги: зберегти давні права і привілеї Запорозького Війська, збільшити реєстр до 12 тис. чоловік, сплатити війську заборгованість, повернути захоплені уніатами православні церкви.

Хмельницький скептично ставився до переговорів, не вірив у їх позитивні наслідки, про що свідчить його лист до хотмизького воєводи Семена Болховського від 20 червня 1648 р.[41]. І він мав рацію. Поки урядова комісія збиралася виїхати на Україну для розгляду козацьких вимог, польські загони знову почали бойові дії.

У другій половині 1648 р. бойові дії тривали, а після розгрому польської армії 11-13 вересня під Пилявцями, повстання дуже швидко охопило Волинь і Галичину, перекинулося на Холмщину і Підляшшя. У жовтні-листопаді 1648 р. козацьке військо дійшло до Замостя. Прихід української армії під Замостя, а окремих загонів аж до Вісли сприяв посиленню антифеодальної боротьби польського селянства. Новий польський король Ян II Казимир, намагаючись схилити козаків до миру, вислав до Хмельницького своїх послів, обіцяючи розглянути скарги Запорозького Війська. До Варшави було виряджено

українське посольство з листами до короля і сенаторів, у яких пояснювалися причини війни і викладалися вимоги Запорозького Війська[42]. Козацьке військо зняло облогу Замостя і відступило. Король і гетьман видали універсали про перемир'я[43].

Мирні переговори мала вести польська комісія на чолі з Адамом Киселем, котра в лютому 1649 р. прибула до Переяслава. Переговори відбувалися у напруженій обстановці. У надісланих королеві пунктах миру були вимоги: скасувати унію, призначити київським воєводою людину "руського народу і грецького закону", надати київському митрополитові місце в сенаті, вивести з Києва єзуїтів та ін.[44]. Ці вимоги Хмельницький висував і в інших листах, адресованих польській адміністрації, зокрема Киселеві, який був призначений київським воєводою[45]. Проте події розгорталися так, що не було ніяких надій на мир. Польські пани, зібравшись з новими силами, вирішили зброєю повернути втрачене в Україні.

Після блискучої перемоги української армії над польсько- шляхетськими військами під Зборовом кримський хан Іслам-Гірей, боячись посилення України, повів зрадницькі переговори з королівським урядом. Тому керівники визвольних змагань змушені були погодитися на умови миру, що не відповідали їх справжнім намірам. Козацька старшина обмежилася вимогами збереження прав і привілеїв козаків, зокрема незалежного козацького суду, скасування сеймових ухвал проти козацького війська, окремої козацької території по Случ і Прип'ять. Старшина зобов'язувалася сама провести перепис Запорозького Війська. Вступ шляхетської армії на територію України мав бути заборонений, хоч польська адміністрація і могла тут діяти. Також була висунута вимога амністії для учасників повстання[46].

Так на підставі Зборівського договору в Польщі утворювалася автономна область у межах теперішньої Київщини, Чернігівщини, Полтавщини і частини Поділля та Волині. Ця область підпорядковувалася козацькому гетьманові і мала своє власне військо. Православна віра діставала тут всі права на рівні з римо-католицькою вірою. Але поза тим залишився попередній суспільний лад. Всі, хто не потрапив до 40-тисячного козацького реєстру, мусив знову вертатися в становище панських підданих і відбувати панщину. Усе це загрожувало вибухом незадоволення народних мас. Невдоволення зростало ще й через те, що татари, повертаючись в Крим, масами захоплювали українське населення в полон і палили села. Таке становище не могла задовольнити й керівників української політики з гетьманом на чолі. Тому на Зборівську угоду він дивився як на тимчасову й намагався творити нову державну організацію на території козацької України. Він розгорнув широку дипломатичну діяльність – з Чигирина здійснював зносини з Москвою, Туреччиною, Семигородом і водночас продовжував організацію козацького війська. Цю територію було поділено на 16 полків (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (пізніше Волинський) і Київський – на правому березі Дніпра; Переяславський,

Кропив'янський, Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський і Чернігівський – на лівому). Згодом територія була переділена і число полків побільшало. На чолі полку стояв полковник, який водночас був і керівником адміністрації і суду в своїй окрузі. Полки ділилися на сотні. Сотник у сотні виконував такі ж функції як полковник у полку. Наприкінці 1649 р. Хмельницький вислав до Варшави на сейм полковника Максима Нестеренка з двома товаришами з дорученням домагатися швидкої ратифікації Зборівського договору. До Варшави приїхав і митрополит Сильвестр Косів, який на підставі Зборівського договору мав право засідати в сенаті.

Сейм затвердив Зборівську угоду в дуже загальних виразах, а Ян II Казимир надав привілеї Запорозькому Війську і православній церкві. Проте польсько-українські відносини не поліпшилися. Київський митрополит Косів не був допущений до участі в засіданнях сенату. Польські війська почали зосереджуватися на кордоні України. Влітку 1650 р. козацькі війська вирушили в Молдавію, щоб змусити молдавського воєводу Василя Лупула розірвати союз з Польщею і стати на бік Запорозького Війська. Богдан Хмельницький надіслав Потоцькому ультиматум,в якому вимагав негайно розпустити військо, загрожуючи, що козаки разом з татарами підуть на Польщу. Потоцький відвів війська з українського кордону[47]. Українське військо пройшло вглиб Молдавії і взяло Ясси. Лупул попросив миру[48].

Польські пани не могли подарувати цього Хмельницькому. Королівська інструкція сеймикам називала його "запеклим ворогом" Речі Посполитої. У відповідь на це український гетьман у листі до шляхти Волинського воєводства від 1 листопада 1650 р. викрив віроломну політику польських панів, які не виконували Зборівської угоди і продовжували війну[49]. Ще рішучіше вимога про додержання Польщею миру з Запорозьким Військом, скасування унії, повернення православній церкві маєтностей і припинення переслідувань учасників повстання була поставлена гетьманом у наказі послам на сейм[50].

25 грудня 1650 р. польський вальний сейм вирішив зібрати військо для війни з козаками. Хмельницький розумів, що магнати ніколи не відмовляться від своїх претензій на Україну. Готуючись до вирішальних битв, гетьман насамперед шукав можливих спільників. Звертався він до Москви. Проте остання ще влітку 1650 р., поновивши давній мирний договір з Польщею, обмежилася тим, що дозволила українцям купувати продовольство й озброєння та переселятися в межі Російської держави.

Зібравши головні сили під Білою Церквою, Хмельницький вирушив на Захід. Бій під Берестечком 28-30 червня 1651 р. був дуже невдалим для Запорозького Війська. Через зраду хана королівські війська захопили частину артилерії, чимало військового спорядження і продовольства. Після цього Ян II Казимир сподівався остаточно підкорити Україну за допомогою великої армії. Польсько-литовські війська під командуванням Януша Радзивілла з півночі захопили Київ. Український народ у цей час проявив надзвичайну стійкість і бойовий дух. Він піднявся на захист батьківщини і самовіддано боровся за

її незалежність. Вирвавшись з татарського полону, Хмельницький всі сили віддав організації оборони.

Під натиском козацьких військ Радзивілл залишив Київ, але під Білою Церквою йому вдалося з'єднатися з армією Потоцького.

Після запеклих боїв 18 жовтня 1651 р. був підписаний Білоцерківський договір на умовах значно важчих, ніж Зборівська угода. За цим договором козацький реєстр зменшувався до 20 тис. чоловік, реєстрові козаки могли жити тільки в Київському воєводстві. Шляхті було дозволено повертатися у свої маєтки.

Але й цей договір польські пани не збиралися виконувати. Варшавський сейм не затвердив його. Розташування польських гарнізонів у містах України викликало гостре незадоволення населення, частина якого переходила в межі Росії. Тимчасовий мир був використаний для підготовки козацького війська, зброї, продовольства. Тривали переговори з Москвою[51], листування з Туреччиною з приводу надання військової допомоги[52].

Навесні 1652 р. в Україні розпочалося повстання проти польської адміністрації, військових гарнізонів та панів. У битві під Батогом польське військо зазнало поразки, про що Хмельницький 24 травня 1652 р. повідомив путивльського воєводу[53]. Водночас син гетьмана Тимофій Хмельницький здійснив похід у Молдавію й змусив Лупула розірвати стосунки з Польщею. У листах до короля і представників польської адміністрації український гетьман заявив, якщо польський уряд не забезпечить тривалого миру, Запорозьке Військо негайно порве з Польщею[54].

У липні 1652 р. польський сейм прийняв постанову про створення 50-тисячної найманої армії для нового походу в Україну. У березні 1653 р. 10-тисячне шляхетське військо вдерлося в землі, на яких було встановлено козацькі порядки. За допомогою селян і міського населення козацькі гарнізони мужньо відбивали натиск шляхетської армії.

Восени 1653 р. король Ян II Казимир прийшов з великим військом на Поділля і збудував оборонний табір під Жванцем. Визвольна армія рушила назустріч шляхті і зупинилася під Гусятином. Польський табір був оточений. Проте до вирішальної битви не дійшло. Кримський хан Іслам-Гірей, який брав участь у поході на боці українського війська, одержавши від короля великі гроші, і цього разу уклав перемир'я з Яном Казимиром (15 грудня 1653 р.).

Та на цей раз Хмельницький уже не надавав серйозного значення цьому договору. Він уже вирішував справу укладення союзу з Москвою. Протягом 1652–1653 рр. до Москви було виряджено кілька посольств: у січні 1652 р. – очолюване полковником Іваном Іскрою[55]; у кінці 1652 р. – на чолі з військовим суддею О.Богдановичем-Зарудним[56]; у березні 1653 р. – на чолі з Бурляєм і С.Мужиловським[57]. Усі ці посольства обговорювали питання союзу з Московською державою.

1 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив просити царя, щоб він прийняв Україну "під свою високу руку". В Україну було вислане спеціальне посоль-

ство на чолі з боярином В.Бутурліним. 8 (18) січня 1654 р. відбулася Переяславська рада.

Після від'їзду В.Бутурліна козацька старшина з гетьманом приступили до вироблення умов договору, відбулися наради в Корсуні і Чигирині. Результатом цих нарад був проект договору в формі петиції до царя з 23 пунктів, привезені до Москви спеціальними послами: військовим суддею Самійлом Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею. Головними пунктами проекту були: про права і привілеї Війська Запорозького, про невтручання царських представників до козацьких судів; про 60-тисячний козацький реєстр, про права української шляхти; про те, що урядовцями в Україні могли бути лише місцеві люди; гетьмана мало обирати саме військо, тільки оповіщаючи царя про вибір; про встановлення платні козакам; про право гетьмана приймати іноземних купців та ін.[58].

Переговори тривали два тижні. Поданий українською делегацією проект договору був прийнятий у формі козацької петиції з 11 пунктів, або статей і царських резолюцій на ці пункти. Майже всі козацькі побажання були прийняті царем. Обмеження були передбачені тільки в зносинах з Польщею і Туреччиною. Крім цих статей, була видана царська грамота з привілеями Війську Запорозькому, грамота про права і привілеї української шляхти, грамота гетьманові на володіння Гадяцьким староством.

Як уже відзначалося, гетьман намагався зберегти в Україні як існуючу соціальну структуру, так і наявні соціально-економічні відносини. Насамперед він прагнув узаконити привілейоване становище козацтва та шляхти, яка служила у Запорозькому Війську. Тому він і просив зберегти споконвічні права і вільності.

Отже московський уряд пішов на визнання за Україною чинного в її межах політичного устрою, правової системи, адміністративно-тератоіріального поділу, армії, у проведенні внутрішньої соціально-економічної політики. Обмеження торкнулися тільки зовнішньої політики.

Московський уряд дуже хотів, щоб українська церква підпорядковувалася патріархові московському, але українське духовенство твердо стояло на своєму, і це питання залишилося відкритим. Цар обмежився підтвердженням прав української церкви на її маєтності.

У той час як козацька делегація їхала до Москви, до Києва вступило московське військо й зразу ж узялося до спорудження фортеці на землі, що належала київському митрополитові. Це викликало конфлікт з митрополитом. Не сподобалося воно й гетьманові, який хотів від Москви одного – швидкої і сильної військової допомоги, щоб відбитися від Польщі і об'єднати всі українські землі в єдину державу. Москва ж насамперед прагнула добитися реальної влади на Україні, і за допомогою українського війська завоювати Білорусію і Литву.

За таких умов Хмельницькому довелося дуже швидко розчаруватися в союзі з Москвою і знову шукати інших політичних комбінацій, щоб забезпечити Українській державі самостійність і незалежність.

Щоб стримати наступ Москви, гетьман і його уряд повідомили, що з боку Польщі, Литви, Криму і Туреччини ведуться акції щодо розриву союзу козаків з Москвою. Ці аргументи вплинули на Московський уряд і він на якийсь час відмовився від збирання податків з українського населення, залишивши фінансову справу в руках гетьмана, обмежився утриманням воєводи лише в Києві. Хмельницький поспішив поставити перепони московським зазіханням і фактично затримав усю владу у своїх руках, незважаючи ні на які грамоти.

У документах Хмельницького, зокрема, в листах, знайшов віддзеркалення талант Богдана як дипломата. З перших днів визвольних змагань він спрямовував свої зусилля на те, щоб паралізувати заходи Польщі і добитися допомоги з боку тих сил, які вороже ставилися до Речі Посполитої та її союзників. У 1654–1657 рр. гетьман продовжував зміцнювати авторитет України на міжнародній арені, ослаблення потенційних противників[59].

Польська дипломатія докладала багато зусиль, щоб прихилити на свій бік кримського хана і використати орду в боротьбі проти України. Новий хан Магмет-Гірей поставив перед Хмельницьким вимогу – розірвати союз з Московією, погрожуючи перейти на бік Польщі. Коли ж гетьман відповів відмовою[60], хан прийняв сторону Польщі і татарські орди почали робити руйнівні напади на південні райони України. Тільки 1655 р. вдалося укласти мир, за яким хан зобов'язувався припинити напади.

Того ж 1655 р. відновилися розірвані 1653 р. стосунки з Туреччиною. У березні 1655 р. турецькі посли прибули в Україну. Під час переговорів Хмельницький вимагав, щоб Порта змусила кримського хана розірвати союз з Польщею і встановити добросусідські стосунки з Україною. Туреччина, з свого боку, зажадала припинення походів запорозьких і донських козаків на Чорне море і султанські землі. Обмін посольствами між Чигирином і Константинополем тривав і в 1656–1657 рр. У той час і був складений проект договору про торгівлю на Чорному морі. Правда, Омелян Пріцак у праці "Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною" датує його 1649 роком[61].

Підтримував гетьман зв'язки з Швецією. Шведський уряд, готуючи війну проти Польщі, робив спроби добитися допомоги козаків. У червні 1654 р. до Білої Церкви прибув ігумен Данило, якому Хмельницький заявив про згоду вести переговори.

У липні 1655 р. Карл Густав розпочав війну з Польщею і для нього стало особливо важливим домовитися з Хмельницьким про спільні дії. У серпні 1655 р. під Кам'янець-Подільський прибув шведський посол Юрій Торкват і під впливом розмов з ним Хмельницький пришвидшив похід на Львів[62]. Перемога російських та українських військ під Городком полегшили шведському королеві похід на Краків.

Проте Хмельницький не знайшов спільної мови з Карлом Густавом у політичних питаннях. Хмельницький прагнув возз'єднати західноукраїнські землі. Карл Густав не визнавав цих вимог. На Україну він дивився очима польсь-

ких магнатів, вимагаючи повернення магнатам маєтків і вважаючи західноукраїнські землі частиною польської держави.

Намагаючись закріпити здобуті успіхи у війні 1656 р. Російська держава почала переговори з Польщею, а в травні 1656 р. Росія розірвала дипломатичні стосунки і почала війну з Швецією. 15 травня у похід вирушив сам цар Олексій Михайлович. У царській ставці були зацікавлені в допомозі, яку міг подати Богдан Хмельницький.

У міру того, як царський уряд схилявся до замирення з Польщею, серед козацької старшини росло побоювання, що перемир'я дозволить шляхті повернути втрачені володіння і попередні права в Україні. Гетьман пильно слідкував за старанням польського уряду знайти собі союзників і, в свою чергу, поставив зміцнити позиції України союзними і дружніми договорами з найближчими сусідами.

На офіційний царський лист від 30 травня 1656 р. із Смоленська, в якому повідомлялося про переговори з Польщею і початок війни з Швецією, Хмельницький відповів 12 червня. Застерігаючи від "хитростей польських", гетьман наполягав, щоб українсько-польський кордон "по Вислу был, аж до венгерской границы"[63]. При цій думці він залишився і пізніше. Так 9 грудня 1656 р. відповідаючи на звістку про обрання царя польським королем, Хмельницький висловлював сумнів щодо здійснення цього акту. Він застерігав, що поляки уклали договір для того, щоб передихнути і домовитися з турецьким султаном, татарами тощо і знову воювати з Росією[64]. І в наступних листах гетьман наводив все нові і нові факти "невірності ляхів".

Переговори між Польщею і Москвою за посередництвом Австрії розпочалися в серпні 1656 р. у Вільно. Українська делегація до цих переговорів, що закінчилися у жовтні підписанням Віденського перемир'я, не була допущена. Це природно, викликало в Україні велике обурення. У Чигирині з цього приводу відбулася генеральна рада.

Тепер головною метою Б.Хмельницького, підкреслює В.Липинський, було унезалежнення себе від агресивної політики Москви: відібрати від Речі Посполитої ті західноукраїнські землі, що ще не ввійшли в склад Української держави, зробити нешкідливим для України Крим і, нарешті, здобути міжнародне визнання. Задля здійснення цих замірів гетьман з усією своєю енергією приступив до утворення коаліції Швеції, Семигорода, Бранденбурга, України, Молдавії, Волощини і Литви.

Насамперед продовжувалися відновлені в січні 1654 р. переговори з Семигородом, який добився союзу з Україною. Основою для цих переговорів послужила заява Ракоція, передана в лютому 1656 р. через посла Степана Люца, що він не подаватиме допомоги ворогам України. До Семигороду їздив Іван Брюховецький[65], генеральний осавул Ковалівський і канцелярист Іван Груша[66]. Ракоцій погодився на всі умови Хмельницького і 7 вересня 1656 р. підписав договір про дружбу, а 18 жовтня 1656 р. його підписав і Б.Хмельницький. Були підписані договори з Молдавією і Валахією, але їх тексти невідомі.

За таких умов відновилися переговори з Швецією[67]. Карл Густав спочатку не надавав значення Україні, але невдовзі він переконався, що власними силами не зможе втримати окуповану територію Польщі. Це змусило його змінити ставлення до Запорозького Війська. Закликаючи спільними силами виступити проти Речі Посполитої, шведська дипломатія намагалася добитися розриву союзу з Росією, обіцяючи Україні незалежне державне існування під протекторатом Швеції. До цих шведських пропозицій на Україні поставилися критично. Коли в січні прибув шведський посол Велінг, рада старшини насамперед перевірила інструкцію і, не знайшовши там заяви про визнання права України на західноукраїнські землі, відмовилась вести з ним переговори. Після цієї невдачі в Україну приїхав Густав Лілієкрон з детальнішими інструкціями, в яких король погоджувався зі збереженням за Україною всіх її земель. Хмельницький намагався використати ці договори для подолання Речі Посполитої і возз'єднання західноукраїнських земель.

Гетьман погодися надати допомогу Ракоцеві. Коли останній у січні 1657 р. перейшов Карпати і вступив на територію Галичини, до нього приєдналося українське військо на чолі з Антоном Ждановичем. За його допомогою Ракоцій зайняв Краків і рушив углиб Польщі, дійшов до Варшави й оволодів нею з допомогою українських і шведських військ.

Дізнавшись про зневажливе ставлення Ракоція до Запорозького Війська, гетьман відкликав Ждановича. Залишившись тільки з своїми силами, 12 липня 1657 р. Ракоцій капітулював під Чорним Островом.

Висилаючи А.Ждановича на допомогу Ракоцієві, Хмельницький звернувся 31 грудня 1656 р. до населення з універсалом, яким закликав "усіх взагалі і кожного зокрема приєднуватися до Запорозького Війська" й обіцяв їм захист[68]. 1657 р. українське військо зайняло заставами територію між Случчю і Горинню, прикордонну смугу Поділля і звідти пересувалося далі на Захід. Б.Хмельницький звернув увагу на Львів і надав йому гарантії[69]. Так, у червні 1657 р. до Чигирина приїхали делегати шляхти Пінського повіту, піддалися під протекторат Хмельницького і присягнули на вірність Запорозькому Війську.

Продовження війни проти Польщі у союзі з Семигородом і Швецією викликало незадоволення в країнах центральної Європи. Найбільше була стурбована Австрія, Віденський двір вирядив в Україну свого посла з пропозицією бути посередником у переговорах з Польщею.

За час війни польський король, переконавшись у силі України, став вживати заходи щодо відновлення переговорів. На початку 1657 р. він надіслав до Чигирина луцького писаря Станіслава Бельовського, якому було доручено переконати старшину розірвати союз з Росією.

Дипломатичні зв'язки України з іншими країнами викликали незадоволення Москви, хоч гетьман їх не приховував[70]. У листі від 13 березня 1657 р. Хмельницький, виправдовуючи свої дії, писав, що Річ Посполита почала наступ і домовляється з кримським ханом про новий похід на Україну[71]. У

цілому гетьманські листи дозволяють з'ясувати ряд важливих питань щодо міжнародного становища України, прослідкувати хід і характер зносин гетьманського уряду з іншими країнами.

* * *

Хмельниччина знищила землеволодіння великих магнатів і католицької церкви. Зазнали збитків православні монастирі, що й засвідчують універсали Богдана Хмельницького. Так уже в червні 1648 р. ченці Прилуцького Густинського монастиря скаржилися "на некотрих своевольников, которые [...] важатся им кривду чинит в добрах их"[72]. У грудні того ж року гетьман зобов'язував селян сіл Вишеньки та Малі Дмитровичі повернути Київському Флорівському монастиреві все, що було в нього взято[73], а 12 листопада 1649 р. констатував, що "велебный отец игумен з братией своею ускаржал" на козаків Васильківської сотні Київського полку, розташованих біля Глевахи, Малютинки і Юрівки, які завдали великої шкоди лісам і дібровам Київського Золотоверхого монастиря[74]. У травні 1654 р. ігумен Київського Видубецького монастиря писав, що "сваволъники" великі шкоди чинять у його урочищах Калиновичах, Кальнім Лузі, Гнилищизні, виловлюють рибу в озері Глущі[75].

Уже на початку визвольних змагань на прохання монастирів Хмельницький почав видавати універсали на захист православних монастирів. За допомогою цих універсалів монастирі не тільки відновили, але й розширили свої володіння. Так, універсалом від 12 липня 1648 р. він підтвердив за Прилуцьким Густинським монастирем його володіння і заборонив монастирських селян записувати в козаки[76]. Того ж дня іншим універсалом гетьман зобов'язав прилуцького сотника й отамана покарати учасників нападу на Густинський монастир на чолі з Костем Карпенком та Карпом Лихим[77]. У грудні під загрозою смертної кари Хмельницький наказував селянам Підгірців, що належало Печерському жіночому монастиреві, бути послушними і виконувати повинності, у тому числі й ті, що записалися в козаки. "Бо мы зо всим войском не хочем от монастыра, особлыве от убогих законниц подданых одиймоваты: даст Бог на услугу войсковую без людей церковных охочих"[78].

Згодом гетьман став підтверджувати старі й надавати нові маєтності монастирям. Так, 15 травня 1651 р. він підтвердив Максаківському монастиреві володіння селами Холми, Ядути, Прачі, Високе, Красностав і Максаки[79]. Нове підтвердження на ці ж села Хмельницький підписав 11 жовтня 1654 р.[80]. Водночас у наказі ніжинському наказному полковникові гетьман висловлює своє незадоволення діями місцевого уряду: "Дивуємося тому непомалу, же иноки монастрыра Максаковского два універсали наши одержали, абы тые селца, которые здавна тому монастыреви од королей и иншых наданые, при них зоставали, потвержене привилеем на тые селы одержалы, чому мы спречными быти не маем [...] За чим россказуем вам срокго, абысте до себе в пожиток тих селец [...] не приворочали"[81].

Ще раніше 11 січня 1651 р. Хмельницький передав Київському Богоявленському Братському монастиреві село, яке раніше належало домініканцям[82]. 20 грудня 1653 р. Межигірський монастир одержав село Чернин "зо всеми пожитками, приналежностями, з давніх часов до того села належачими, то ест з даню медовою, ловами рыбными, сеножатми, борами и пусчами", оскільки він зазнав руйнувань від литовського війська Януша Радзивілла[83]. 21 травня 1654 р. Хмельницький наказав київському полковникові передати містечко Вигурівщину ігуменові Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, "абы вцале вшелякие пожитки доходили и жаден жебы кгрунтов тамошних и сеножат не займовал, а кгды который бы перешкоду чинил, такового в. м. срокго карай"[84]. Універсалом, підписаним наступного дня, Хмельницький наказував усім жителям, за винятком козаків, відбувати "вшелякое послушенство и подданство" ігуменові Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря[85]. 28 квітня він підтвердив приналежність Лубенському Мгарському монастиреві земель, які йому в свій час були надані Раїною Вишневецькою[86], а 31 травня за цим монастирем закріпив село Ольшанку[87]. 28 квітня надав село Хмилів Батуринському монастиреві[88]. 16 травня – село Полове Прилуцькому Густинському монастиреві[89]. Це надання гетьманом було підтверджене 18 квітня 1657 р.[90]. 9 січня 1656 р. Київський Братський монастир одержав села Ксавери, Мухоїди, Плесецьке, Чорногородка, Сарновичі, Обиходи і Базар[91], а Межигірський монастир – містечко Вишгород з селами Мощани і Петрівці. Мотив той же: "великий недостаток и зубоджене общежителного монастира Межигорского и самого отца Варнави Лебедевича, игумена тамошнего и всей братии его, в том монастырѣ мешкаючои, через войну литовскую от ляхов спустошоних"[92].

Того ж року охоронні універсали одержали Гадяцький[93], Крупницький Батуринський[94] і Максаківський[95] монастирі. Універсалом від 11 червня 1656 р. за Київським Пустинним Микільським монастирем було закріплене село Павлович (Копіївщина)[96], 17 червня за Крупницьким Батуринським монастирем – села Спаське Поле, Божок, Любитів, Заболотів і Озаричі[97], 29 червня за Лубенським Мгарським монастирем – села Луки і Хітці[98], а 5 березня 1657 р. – сіножаті лубенських бернардинів[99], 21 липня – всі маєтності бернардинців[100]. Ще 18 серпня 1656 р. Хмельницький повідомив київському полковникові, що "для подпори" надав він Київському Михайлівському жіночому монастиреві містечко Ходосіївку і село Криничі і застеріг, "абы кажен, з киевских каждого чину людей жадной крывды тем законницам в тих двух селах их подданым, яко и самим законницам, жадные крывды не чинил под зарукою до шкатулы войсковой талерей сто и под срокгим войсковым каранием"[101].

Універсали підтверджували і надавали монастирям нові млини, пасіки тощо. Млини, як правило, давалися в "спокойное уживаніе"[102] або й "уживане вѣчное"[103]. Працею залежних селян Хмельницький забезпечував гатіння гребель[104].

Монастирі володіли і таким прибутковим промислом, як перевози через річки. Так, 9 серпня 1650 р. гетьман наказав михайлівському сотникові й

отаманові заборонити перевезення човнами через річку Рось всім, за винятком ченців Київського Пустинного монастиря – "и зараз закажите, абы нѣхто не важился чолнами возит, опроч порома монастрыского"[105].

Гетьманський уряд закріпляв за монастирями і право на вилов риби. Так, 11 березня 1649 р. універсал на вилов риби у Дніпрі одержав Київський Пустинний Микільський монастир[106], 30 березня 1652 р. це право було розширене. Якщо першим універсалом дозволялося ловити рибу тільки на лівому березі Дніпра, "почавши от Бережя аж до озера, названого Дубком, леч тим тылко краем от плесов Городища и Максимовки", то уже другим надавалося право ловити рибу по обидва боки Дніпра – "так тым краем от плесов Городища и Максимовки, яко по сем боку Днепра"[107].

Монастирське землеволодіння і промисли розвивалися на феодальній основі. Разом з маєтностями монастирям надавалися і піддані. У залежність від монастирів нерідко потрапляли й рядові козаки і міщани. Причому, форма ренти в універсалах здебільшого не зазначалася. Напевно все залежало від конкретних обставин, місця і часу. Принаймні з певністю можна сказати, що "послушенство" у порівнянні з попередніми часами було значно урізане. Перші універсали про "послушенство" селян Хмельницький видав у 1648 р. Так, універсалом Флорівському монастиреві від 22 грудня 1648 р. наказувалося, щоб селяни "были [...] послушними и вшелякую повиност, ведлуг звичаю давного отдавали"[108]. Про "послушенство", обов'язок відбувати "повинности" і навіть "роботизну", тобто панщину, мовиться й в інших універсалах[109].

Звичайно, роздача земельних володінь монастирям виводила з державного скарбу значну частину доходів. Але цей крок, без сумніву, диктувався прагненням Хмельницького забезпечити собі підтримку сильної церковної організації. Ці ж міркування, прагнення перетягти на свій бік служилі елементи, спонукали гетьманський уряд практикувати закріплення спадкових маєтностей і роздачу нових всім тим, хто вступав до Запорозького Війська. Джерелом для цього теж служив загальновійськовий земельний фонд. Так, 26 червня 1656 р. Хмельницький закріпив за Юрієм Бакуринським грунти: в селах Велика Вісь, Осняки, Ріпки та інші маєтки, куплені його батьком і братами у різних шляхтичів. Універсал викладає всю історію переходу на службу в козацьке військо Бакуринського: два його брати і батько пішли з Чернігівщини в Польщу, а молодший Бакуринський прийшов у Чернігів і вступив на службу в козацьке військо. За цю службу за ним і було затверджено чималий батьківський маєток у згаданих селах[110].

2 вересня 1656 р. за Лаврентієм Борозною були затверджені в посесію села Горськ, Жовідь, Клюси та ін маєтності[111].

У наступному 1657 р. (23 червня) підтверджено маєтності за Катериною Грязною в селах Слабин, Янівці, Лукашівці, Стефанівці, Суличівці і Пересяж[112].

Отже, гетьманський уряд вважав за можливе затверджувати маєтності за попередніми власниками, якщо вони були корисними людьми для держави. У таких випадках маєтності з власності скарбу переходили у руки служилої

людини, яка тепер займала у Запорозькому Війську певну посаду і була корисною для нього. Саме так гетьман і мотивував свою роздачу маєтностей. 24 червня 1657 р. закріпив він землі за Лукашем Носачевичем, пояснюючи це тим, що "Лукаш Носачевич, маючи грунт свой власный за Черниговом, с которого перед тим грунту конную отправовал в войску нашом, также повинность належну отправлености мает. [...] и з грунтов помененных пожитки яко посесор заживал"[113].

На таких же умовах гетьман підтвердив права Олифіра Радченка на його власне селище Потовбиці "зо всѣми грунтами и приналежностями до того селища принадлежащими"[114]. Павла Ярмултовского на його власне село Вербичі (Горбове) та млин за "зичливость ево в поданню нам фортеци быховской"[115]. Шляхтичі, що стали сотниками, теж одержали села. Умовою підтвердження або надання нових маєтностей була служба в козацькому війську.

Отже, в роздачі маєтностей не було самопливу, безсистемності. Гетьманський уряд поступово, планомірно, переслідуючи політичну мету, закріпив за православними монастирями їхні, а частково й нові маєтності з державного земельного фонду. Потім, маючи потребу у війську, почав закріплювати землі і маєтності за служилою шляхтою, залучаючи її до козацького війська на командні посади. Часом надаючи їй нові маєтності.

Побутувала й оренда, за допомогою якої гетьманський уряд забезпечував поповнення державної скарбниці. Зокрема, практикувалося передання в оренду збирання мита. Так, універсалом від 28 квітня 1654 р. збирання ввізного і вивізного мита Хмельницький доручив купцеві Остапові Стаматаєнку. Останній мав збирати мито з іноземних купців і передавати його до військового скарбу. Причому, в універсалі вказані і можливі розміри мита, а саме: "од сорока соболей – золотых шист, од сорока пупков соболих – золотых два, од сорока куниц – золотых два, од бунта лисиц – золотых два, од инших товаров московских од ста таляров битых – золотых по пят; знову от товаров турецких, як то: од едвабов, коберцов, килимов, завоев, поясов, мусулбесов, киндяков и инших дробных и розных товаров – од ста таляров полевковых два битых, од кождой кипы габы по леву; также хто бы провадил з земли нашой золото, сребро, камѣне дорогое, перла и из тых товаров од ста таляров – по золотых пят, ежели б теж хто з чужой земли, так з духовных особ, яко и свицких людей в яких-колвек потребах под протектом поселским ехал и при себе купцов мѣл, теды обязавши одних под сумленем, дозорца наш и од тых, которые при послах в своей купецкой ишли б справи, мает окзакцию належную брат, и кды бы наш який купец мѣл именеи своим з товарами чужоземного купца з нашей земли выпровожат, а досвѣдчил бы ся того дозорца наш, теды позволяем ему той увес товар забрат, з которого товару ему половину, а до скарбу войскового половину належит"[116].

Практикувалася віддача в оренду млинів, виробництва спиртних напоїв. Універсал від 17 січня 1654 р., спрямований проти тих киян, які самовільно виробляли горілку. У другій половині 1654 р. гетьман вимушений був обме-

жити права київської капітули на сичення меду. Замість 15 кадей їм було дозволено ситити лише дві каді. Згодом міщани добилися ще більшого обмеження – тепер їм дозволялося ситити мед лише в міській броварні[117]. Віддаючи в оренду млин на Тишках, гетьман наказував: "Арендари жеби зараз той млын попустыли, ежели в арендѣ, а им о том дефалката слушная будет"[118].

У гетьманських універсалах до деякої міри віддзеркалена роль міст у Хмельниччині. Збереглося кілька універсалів, якими гетьман застерігав полковників та інших урядовців від зазіхань на міську власність, забезпечував права міст на самоврядування, зокрема Києва[119], Ніжина[120], Чернігова[121], Львова[122], Козельця[123], Слуцька[124], Насташок[125], цехів, вирішував справи, пов'язані з ними.

Насамперед звертає на себе увагу універсал Чернігову від 8 листопада 1649 р. про затвердження Івана Скиндера чернігівським війтом. Тут гетьман підкреслює: "... за обранем всего поспольства места Чернѣгова, подлуг першого листу нашого им даных, Іоанна Скиндера за войту и дозорцу мѣста и волости водлуг права магдебурского, месчаном черниговаским служачого, теды и мы, угледѣвши и маючи залецене поцтивые поступки помененного Іоанна Скиндера, яко человѣка годного и на то способного, повагою нашою гетьманскою за войта и дозорцу мѣста его королевской милости Чернигова постановляемо и стверджуемо, счо, которого уряду мает заживаты и держати аж до живота, яко право тое звычай свой нашим одержит. А тепер за сим универсалом нашим моцен ест вышменований войт местом радыты и правиты и волосчанамы здавна да мѣста належачими, то ест Слабином, Рудкою, Седисчиною и иншими, и их судити, порядки вынайдоваты, которого мают слухаты и поважаты, так месчане, яко и волосчане меновавшие, и во всем прилежание мают быти на складку, в чем потреба. И товариство наше, полковник и сотники, и вси козаки мают шановати, яко намѣстника нашего, и ни в чем перешкоды не чиниты[126].

Хмельницький передав чернігівському війту особливу владу над територією Чернігова і селами, що належали до чернігівської ратуші, тобто гетьман вважав війта своїм намісником і двічі це підкреслив у універсалі. Обставина непересічна, якщо її зіставити з іншими фактами. Адже переяславські міщани брали участь у переговорах з Москвою. Їх представники їздили до Москви з посольством Запорозького Війська на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем – Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею. Гетьман взяв під свій захист не тільки чернігівців, але й міщан Києва, Ніжина, Слуцька та ін. У гетьманських універсалах добре ставлення до магдебурзького устрою взагалі та до магдебурзьких урядовців зокрема. Цей устрій повинен залишатися, організація міст мала увійти до судового та фінансового устрою козацтва. Тому гетьман оточує їх увагою і забороняє перешкоджати їм у їхній праці. 1 серпня 1650 р. він забороняє чинити кривди ніжинським магістратським старшинам, "уряд меский зневажати"[127]. Ця уважність до міського ратушного устрою помітна і в ставленні гетьманського уряду до

міських прохань у Москві. Так, переяславська депутація у квітні 1654 р. прохала підтвердити всі права та привілеї, які вони мали від польської влади. Київській депутації гетьман від себе дав спеціальний лист до царя, в якому просив виконати прохання киян[128].

Так міста забезпечили себе царськими привілеями від претензій війська. Це був один з помилкових кроків гетьманської адміністрації і гетьмана зокрема. Адже у такий спосіб вони позбавили себе великого і важливого прошарку суспільства і дозволили Москві втручатися у внутрішнє життя України. І це тоді, коли міста, визволившись з-під польської залежності, виграли – припинилися побори польських панів. Потрапивши ж у пряму залежність від московської адміністрації, вони швидко втратили і пільги і свободи, та й не тільки вони.

Гетьман оберігав міста від кривд і зловживань військових переходів і постоїв. Так, 8 червня 1652 р. він видав захисний універсал Києву, в якому заявив, що бере місто Київ під свою оборону і забороняє тут військам переходити через нього, зупинятися на ночівлю і вимагати різні речі – чоботи, панчохи, рукавиці тощо[129].

Ще суворіше Хмельницький вимагав не чинити кривди київським міщанам, яких він взяв під свою "оборону і протекцію", і будь-що вимагати від них: "жадних даних, так поклону, яко чобот, панчох, шапок и напитков брати и нѣчого дармо вымышляты, абы се не важили, хоч би из листом нашим ехали теды и тые ничого браты не повинни, опроч счо в листе нашом доложено будет"[130]. Аналогічний захисний універсал 9 січня 1656 р. був виданий і Ніжину[131]. 26 листопада 1655 р. Хмельницький видає універсал, яким забороняє козакам вимагати від київських міщан підводи і данину[132].

Під час воєнних дій Московської держави й України проти Речі Посполитої зростав український вплив у Білорусії. Українські війська під командуванням Івана Золотаренка, що вступили туди як допомога московським силам, здобули ряд білоруських міст, які піддавалися не на царське ім'я, а під гетьманську владу. Поширювався поділ на полки. Селяни й міщани записувалися в козаки. Наступник Золотаренка Іван Нечай став іменуватися білоруським полковником. Шляхта Волині, Поділля йшла під козацький захист. Навіть могутній рід Радзивіллів попросив протекторату. Богуш Радзивілл надіслав емісарів до Чигирина. Йшлося про збереження недоторканості володінь, насамперед Слуцька і Слуцького князівства. Наслідком переговорів був універсал Хмельницького від 7 травня 1656 р., яким з боку козацьких загонів Слуцьку гарантувалася недоторканість, а слуцьким купцям дозволявся вільний в'їзд в Україну для торгівлі. 24 липня 1656 р. в "меморіалі" посланця Богуша Радзивілла шляхтича Самуїла Стефановича доручалося добитися від Хмельницького оборонного універсалу на Слуцьке князівство, на м. Слуцьк зокрема, від можливих нападів козацьких загонів. 6 серпня 1656 р. Хмельницький повідомив коменданта Слуцька І.Гроса, що він видав Слуцьку охоронні універсали[133].

17 листопада 1656 р. з'явився новий універсал Слуцьку[134]. Того ж дня в

листі до Яна Гроса Хмельницький повідомляв, що взяв під свою протекцію м.Слуцьк[135], а 16 квітня 1657 р. видав універсал війську, яким забороняв чинити шкоди в маєтках Б.Радзивілла: Селець, Венгрів, Старе Село і належних до них селах[136].

У зв'язку з спорудженням у Козельці приміщення ратуші, гетьман розпорядився залишити місту всі прибутки – "возовое, помѣрное, дегеть, воскобойню и поведерщину от меду и горѣлки", наказавши, щоб до цих "пожитків" не втручалися старшина, козаки й орендарі[137]. Природно, збереглися не всі універсали і з цих питань, свідченням чого є згадки в інших документах[138].

Збереглося кілька "безмитних" універсалів, які видавалися на право безмитної торгівлі, серед них: ніжинському купцеві Гнатові Івановичу 26 серпня 1649 р., київським купцям на право вести безмитну торгівлю з Старим Биховим від 15 березня 1657 р., купцям-грекам Павлові і Степанові Юревичам від 16 червня 1657 р.[139].

Перш ніж розпочати постання, Богдан Хмельницький, без сумніву, вжив ряд заходів, щоб забезпечити його успіх. З цією метою він мусив звертатися до народу. Що було саме так, ми маємо ряд згадок у джерелах, навіть перекази змісту зазивних універсалів, стилізацій під оригінали, але самих оригіналів не вдалося розшукати.

Виникає питання, коли Хмельницький міг написати перші звернення до народу. Все говорить за те, що перші зазивні універсали з'явилися ще до битви під Жовтими Водами. Адже не порозумівшись з реєстровими козаками, Хмельницький не міг ризикнути своїми силами. Тільки завдяки завчасному порозумінню було забезпечено перехід реєстровців з польського до повстанського табору. На жаль, про це мовчать наявні джерела. Навіть Величко фіксує "зазивні листи", які з'явилися після Корсунської битви. Він наводить універсал, який ніби то був написаний під Білою Церквою.

Перші історики вважали його за автентичний. Він був надрукований автором "Истории Руссов", Туманським, Симоновським, Марковичем і навіть редактором "Архива Западной России". Інші автори поставилися до нього критично.

1898 р. львівський історик Степан Томашівський надрукував зміст автентичного універсалу Хмельницького у запису сучасника подій львівського міщанина Самуїла Кушевича. Він знаходиться серед інших матеріалів у записній книжці останнього, яка тепер зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника[140].

До речі, під цією рубрикою нерідко розглядаються накази гетьманів, де мовиться про необхідність певними частинами повстанської армії готуватися до воєнних дій, готувати провіант тощо[141]. Так, універсалом від 24 травня 1650 р. Хмельницький наказав полковникам виділити по 300 чоловік з кожного полку. Очолювані сотниками, ці люди зобов'язані були 26 травня прибути до Полтави, звідки мали вирушити на допомогу кримському ханові, який збирався йти походом на черкес[142]. 2 серпня 1650 р. гетьман наказав білоцерківському полковникові негайно вирушити на Уманський шлях, щоб

випередити ворога[143]. Універсалами чи наказами повідомлялося про призначення полковників[144].

Ряд документів стосується судочинства[145]. Універсалом від 26 листопада 1655 р. гетьман наказав міському суду: "до нас не одсилаючи, срокго карати позволяєм" "свавільних" козаків[146]. Заслуговує на увагу факт створення окремого суду для грецьких купців, зокрема в Ніжині[147]. Були спроби відновити домініальний суд. Надаючи 1653 р. Межигірському монастиреві село Чернин, гетьман писав: "А непослушных волно будет превелебному отцу игуменови и ченцом, до того монастиря належачим, караты, яко подданих мѣсца святого, ведлуг проступку их"[148].

Універсали Богдана Хмельницького містять цінні відомості щодо фінансів. Вони зводилися до відшукання регулярних джерел фінансових надходжень, організації фінансового апарату, досягнення перевищення доходів над видатками і збереження обігу повноціннми грошима.

Основну частку надходжень до скарбу становили податки з селян і ремісників, зокрема від подвірного оподаткування (шляхта, козацька старшина і монастирі не оподатковувалися). Для державної скарбниці вигідно було віддавати в оренду різні промисли, маєтності. Універсалом від 15 червня 1655 р. гетьман передав у користування Павлові Хмельницькому, який позичив військовій скарбниці 8 тис. золотих,села Бугаївку і Борщівку[149], а 26 червня того ж року віддав у користування панські землі у Воронкові і Рогозові, за які відібрав певну суму[150].

Не багато збереглося т.з. проїзних універсалів, які надавали право на вільний в'їзд в українські землі чи виїзд. Серед них проїзні універсали польським посланцям Я.Пясочинському[151] і Я.Любовицькому[152] та австрійським посланцям Парчевському і К.Маріановичу[153]. Новим серед цих документів є проїзний універсал цехановському стольникові Янові Франціску Любовицькому від 8 березня 1656 р., який привіз Хмельницькому лист польського короля з закликом порвати з Москвою і повернутися назад до Польщі. Дякуючи цьому універсалові стала відома дата від'їзду Любовицького з Чигирина.

Навіть побіжний огляд гетьманських універсалів показує, що вони висвітлюють різні сторони соціально-економічних і політичних відносин в Україні за часів Хмельниччини.

* * *

До основної частини збірки включено 170 документів. Це насамперед універсали, тобто акти адміністративної влади, призначені для широкого повідомлення про якусь справу. Вони складалися за певною формою і були відомі з середньовіччя. Саме цю поширену форму універсалів і прийняв Богдан Хмельницький, користуючись ними для звертання до народу, доведення до широкого загалу військових та адміністративних розпоряджень, наказів про мобілізацію війська, військові походи, про призначення полковників та інших старшин, повідомлення про різні господарські і й фінансові справи, про

взяття під протекцію людей і установ, про підтвердження наявних і надання нових земель, маєтків. Писалися вони стисло, по діловому. Найчастіше універсали видавалися від імені гетьмана, часом – від імені полковників, а то й сотників. Усталена за Богдана Хмельницького структура універсалу з невеликими змінами як типового урядового документу, існувала до другої половини XVIII ст.

Складалися універсали за певною формою, яка вкладається у загально прийняту в дипломатиці структуру диплома:

I. Вступний протокол: 1) invocatio (згадка про боже ім'я) 2) institulatio (позначення імені і титулу особи від імені якої видається документ; 3) inscriptio і sulutatio (адреса, ім'я чи імена осіб, до яких звертається документ та привітання).

II. Текст: 4) orenga, prooemium або prologus (преамбула – формула загального змісту, де вказано на обов'язки або права того, хто видає документ); 5) promultatio, publicatio або notificatio (загальна фраза, що звертає увагу на дальший загальний зміст документу); 6) narratio (викладаються події, що спричинили видання документу); часом наводиться petitio (прохання про таке рішення); 7) dispositio (головна постанова, чи вирішення справи – розпорядження по суті); 8) sanctio і comminatio (заборона порушувати документ); 9) corroboratio (подання способів, якими забезпечено автентичність документа, насамперед печатки і підпису).

III. Кінцевий протокол: 10) subscriptiones (підпис); 11) datum (місце і час видання документа); 12) aprecatio (коротка молитва).

Деякі з цих форм не є обов'язковими для всіх документів, зокрема, пропускаються такі частини, як invocatio, arenga, promulgatio, corrobaratio, aprecatio. Інколи дві частини об'єднані в одну.

Універсали Хмельницького вкладаються в скорочену схему. Для прикладу поділимо на формальні частини універсал Богдана Хмельницького від 15 травня 1651 р. - про заборону порушувати володіння Максаківського Спасо-Преображенського монастиря:

1. Institulatio: Богдан Хмелницкий з Войском Запорозким.

2. Inscriptio: Ознаймуем тым писанемъ нашим кождому, кому о том вѣдати належит, меновите паном полковником, осавулом, сотником, атаманом и всему товариству нашему Войска Запорозкого, за войском идучим и назад повертаючим, такъже иншим, по городах позосталым.

3. Norratio: ижъ мы видячи, же монастыр Максаковский тепер фундуется и есче до своей перфекции не пришол, в чом не толко перешкоду, але и перенагабане от рожных мимоходов и шкоду поносит.

4. Dispositio: Про тож сурово приказуем и владзою нашею гетманскою напоминаем, абы помененому монастыреви жадное кривды нѣ от кого не было, так и маетках его и наданях давных, в селах и озерах, яко тыж и во всѣх фундушах, жебы шкода не была чинена нѣ от кого, и особы, которые се там знайдуют при светом мѣсцу, в покою вшеляком нехай зостают, на мнеишею перенагабаня не маючи.

5. Comminatio i senatio: Кгды ж хто бы важимлсе яковую крывду учинит тому монастыреви и шкоду над нашу волю, такового сурово карат будем и полковникови черниговскому, люб его наказному карат позволяем, бо мы тот монастыр под оборону нашу взялисмо, под неотпусным каранем войсковым приказуючи абы в покою вшеляком и целости зоставал, што так, а не иначей мѣти хочем.

6. Datum: Дан в таборѣ спод Зборова 15 мая, року 1651.

7. Subscriptio: Богданъ Хмелницкий, рукою власною.

Отже, в універсалах можна виділити стислі стилістичні частини, а саме: 1) ім'я, прізвище і титул гетьмана; 2) звертання до осіб, яким універсал адресувався; 3) опис подій, що спричинили видання універсалу; 4)вирішення справи; 5) погрози на адресу тих, хто не виконує рішення; 6) дата; 7) підпис гетьмана; 8) печатка. Ці головні форми проходять через усі універсали Хмельницького, але в різних видах. Ім'я і прізвище гетьмана зустрічається в одній формі – "Богдан Хмельницький"; титул у трьох редакціях – "Гетьман з Військом його королівської милості Запорозьким". "Гетьман з Військом Запорозьким", "Гетьман з Військом його царської величності Запорозьким". Звертання передається по різному – "всім вобец і кожному зособна", "ознаймуєм нашим писанєм", "ознаймуєм сим унѣверсалом нашим", "ведомо чиним сим писаням" і т.д.

Події описуються без вступу, хоч часом зустрічаються й вступи. У деяких універсалах відсутні і вступ і опис подій, а наводиться тільки вирішення справи. Формулюється воно здебільшого одними і тими ж фразами – "прето сим унѣверсалом нашим позволяєм", "прето міти хочеш", "пилно теди жадаем і приказуем", "приказуем теди сурово".

Тим, хто не виконував наказу, універсал погрожує покаранням, причому, й тут спостерігається стереотипна фраза, а часом вказуються точні способи покарання – "горлом караный будет", "позволяєм шибеницею карати". Окремі універсали встановлювали грошову кару – "под зарукою до шкатулкі войсковой талерей сто". Ці застереження часом закінчувалися фразою "иначе не чинячи".

У поодиноких універсалах перед датою є згадка про підпис гетьмана і військову печатку – "на што сей лист наш для вшелякой ваги при печати войсковой подписом руки нашей даєм".

Дата починається словом "дан", "дат", "писан", "дѣялося", місце написання універсалу позначається "в Чигирині", "з Чигирина", "в таборі під Зборовом". Цифри пишуться слов'янськими літерами. Яким стилем датуються документи – не зазначається, за одним винятком – в універсалі пінській шляхті сказано: "старий календар".

Під універсалами (і листами теж) власноручний підпис гетьмана знаходиться з лівого боку: "Богдан Хмельницький, рука власна", "Богдан Хмельницький, гетьман рукою власною", "Богдан Хмельницький, гетьман Войска Запорожского, рукою власною", "Богдан Хмельницький, гетьман Войска Запорожского", "Богдан Хмельницький с Войском Запорожским", "Богдан

Хмельницький, гетьман Запорожский". Відомо нам два універсали, які підписані тільки генеральним писарем – "Іоан Демкович, писар вѣйсковий рукою", "Ioan Wyhowski, pisarz Wojska Zaporoskiego". На чотирьох універсалах, крім підпису гетьмана, "Богдан Хмельницький, рука власна", стоїть підпис Виговського – "Іоан Виговский, писар", "Іоан Виговский, писар войсковий" (двічі) і "Іоан Виговский, генеральний писар войсковий".

Перші документи (листи) написані гетьманом особисто. Пізніше їх писав генеральний військовий писар (до створення Генеральної військової канцелярії, перша згадка про яку в Чигирині відноситься до 1650 р.; у 1657 р. в канцелярії уже налічувалося 12 писарів). Після створення Генеральної військової канцелярії гетьман давав вказівки генеральному військовому писареві; останній формулював думку, а переписував документ писар канцелярії.

Сталого зразка універсалу в гетьманській канцелярії напевне не було, бо навіть документи написані в один і той же день мають відміни. На стиль документів часом мали вплив особи, які писали універсали[154].

Скільки було створено документів у канцелярії Богдана Хмельницького, сказати важко, бо облікові документи нам невідомі. З певністю можна сказати одне – дійшли до нас далеко не всі документи, свідченням чого є згадки в джерелах про понад сто універсалів, текстів яких ми не маємо. Зокрема, погано збереглися ті з них, що стосувалися діяльності гетьмана в справі розгортання повстання, залучення до боротьби народних мас, які віддзеркалюють діяльність Хмельницького по керівництву селянсько-козацькою армією, а також про дипломатичні контакти гетьманської адміністрації з Молдавією, Кримом, Туреччиною.

Деякі з цих прогалин можна заповнити за допомогою згадок про гетьманські універсали, перекази змісту, витяги з них. Є підстави сподіватися, що подальші пошуки принесуть нові знахідки. Адже після видання збірки "Документи Богдана Хмельницького" (1961) з'явилося понад шістдесят раніше невідомих документів, у т.ч. десять універсалів, з яких п'ять ще не друкувалися.

Включені до збірки документи розміщені в двох розділах: 1) Угоди. Вимоги. 2) Універсали. Накази. У межах кожного розділу документи систематизовані за хронологією. Як уже вище згадувалося, більшість документів збереглася в копіях або перекладах.

Частина копій має офіційний характер і засвідчена підписами. Причому часом з застереженнями, що копія виготовлена з оригіналу. Офіційними можна вважати копії, вміщені в Генеральному слідстві маєтностей 1729–1730 рр. і в Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. (Т. з. Румянцевському описі). Проте не всі копії виготовлені уважно, трапляються перестановка і заміна слів. Ряд універсалів зберігся тільки в перекладах, в яких зустрічаються неточності смислового характеру.

Немало огріхів є й у публікаціях, зокрема, у вигляді надто вільних перекладів.

У цьому виданні робиться спроба, по можливості, уникати похибок.

У основу публікації покладено оригінали. Якщо оригінал відсутній, текст друкується за найвірогіднішою копією. Про наявність інших копій зазначено в легендах. Якщо в документі відсутня дата, вона встановлена за змістом даного і пов'язаних з ним інших документів. Ця обставина оговорюється у підрядкових примітках.

Всі документи друкуються мовою оригіналу зі збереженням всіх особливостей. Збережені літери ѣ, ы, ъ. Графічні варіанти кириличних літер зело, псі, ксі, омега, іжиця, юс малий, фіта (ς, Ȝ, ψ, γ, ѧ, θ) передані літерами сучасного українського шрифту.

Лігатури, які вживалися для позначення виносних літер і літеросполучення розшифровані і передані курсивом. Літерні позначення цифр (дат) наводяться арабськими цифрами. Власні назви пишуться з великої літери. Розділові знаки розташовані у відповідності з сучасними правилами пунктуації. Пропуски тексту, викликані його пошкодженням у рукописних оригіналах, заповнені у квадратних дужках. Якщо документ зберігся у кількох копіях, ця обставина застережена в легенді, а різночитання зазначені у підрядкових примітках. Кожен документ супроводжується заголовком, в якому указана дата (рік, місяць, число), місце написання, автор, адреса і зміст. Після тексту документа перед легендою вміщено діловодні та інші помітки. У кожній легенді зазначено місце зберігання документа (назва архіву, бібліотеки, музею), номер і назва фонду, номер одиниці зберігання та аркушів. Тут же вказується оригінальність. Нижче наводяться назви видань, в яких документ раніше друкувався. Відновлено посилання на "Історію України-Руси" М.Грушевського, які були зняті цензурою у виданні "Документи Богдана Хмельницького" 1961 року.

У додатках вміщено:

I. Сумнівні та підроблені універсали, які приписувалися Богданові Хмельницькому[155]. Підробки документів викликалися різними причинами. Найчастіше мотивом фальсифікації виступає корисливість, тобто фальсифікатор підробкою документа прагнув добути собі матеріальні вигоди. Інколи документи підроблювалися з метою компроментувати ворога. Фальсифікували джерела і письменники. Підробки торкнулися і документів Богдана Хмельницького. Визвольні змагання привели в рух всі класи і стани українського народу, загострили соціальну боротьбу, поставили на порядок дня різні питання національного і державного життя. Так, Хмельницький був особливо щедрий для Київського Микільського Пустинного монастиря і надав йому або підтвердив за ним містечка і села Максимівку, Городище, Вереміївку, Павловичі (Копіївщину), Ковалин та ін. Проте ці надання не задовольнили ченців і вони 1780 року подали на реєстрацію до Малоросійської колегії універсал Богдана Хмельницького від 5 листопада 1651 р. на місто Чигирин-Діброву та приналежні до нього села. Аналіз тексту покаазує, що це фальсифікат складений на зразок автентичного універсалу Хмельницького від 30 листопаду 1651 р. на місто Вереміївку. Фальсифікатор, залишивши текст цього

універсалу недоторканим, скрізь, де зустрічалося слово "Вереміївка" вписав "Чигирин-Діброва", а також поставив іншу дату – 5 листопада 1651 р. Насправді в той час Чигирин-Діброва не тільки не була містом, але й взагалі не існувала. Ознаки фальсифікації виявляються і в універсалі Хмельницького з Білої Церкви від 15 січня 1651 р. Запорозькому Низовому Війську із підтвердженням грамоти польського короля Стефана Баторія на Трахтемирів. Автором ряду підробок був літописець Самійло Величко. Не маючи в руках автентичних документів Хмельницького і бажаючи змалювати повну картину визвольних змагань українського народу, він, за прикладом давніх хроністів, сам склав ряд листів та універсалів Хмельницького.

II. Універсали полковників і сотників. Причому, у цьому додатку наведено універсал дружини Хмельницького Анни та універсал топальського сотника.

III. Список універсалів Богдана Хмельницького, згадуваних у джерелах і літературі, але не виявлених.

IV. Список місцевостей, у яких перебував Богдан Хмельницький у 1648–1657 роках.

V. Список фондів і публікацій універсалів Богдана Хмельницького.

Для полегшення користування документами збірки також додано: примітки, список скорочень, словник застарілих і маловживаних слів, предметний, іменний і географічний покажчики, список ілюстрацій і перелік документів.

У виданні використані копії документів і матеріалів, які люб'язно надали: Христина Певна (Нью-Йорк), Станіслав Козловський (Буенос-Айрес), Юрій Мицик (Дніпропетровськ), Ярослав Федорук (Львів), ілюстрації – Володимир Ленченко. Звірку документів здійснила Марія Бутич.

Автор цих рядків складає щиру подяку всім установам і особам, які надали допомогу у підготовці до друку універсалів Богдана Хмельницького, зокрема Вікторії Бабичевій, Любові Гісцовій, Людмилі Демченко, Людмилі Лозенко, Наталі Лоцман, Галині Порохнюк, Галині Сергійчук Вікторові Страшку, Лідії Сухих.

І. Бутич

ПРИМІТКИ

1. Список публікацій універсалів Богдана Хмельницького див. у Додатку V.
2. Летопись Самовидца // "Чтения в императорском Обществе истории древностей при Московском университете (далі — ЧОИДР), год II - 1846. -Кн.1. — Материалы отечественные. — С.І-ІІ, 1-72; Кн.2. — С.73-152; і окремо: Летопис Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии", "Собрания источников". — К., 1878;Літопис Самовидця. — К., 1971.
3. Летопись Григория Грабянки, изданная Временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1854. — Ч.ІІ, III; Літопис Григорія Грабянки. — К., 1993.
4. Самойло Величко. Летопись событий о Юго-Западной России в XVIIв. — К,: 1848—1864. — Т.I-IV; Сказание о войне казацкой с поляками. — К., 1926; Самійло Величко. Літопис. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. — К., в-во худ.літ-ри "Дніпро", 1991. — Т.І-ІІ.
5. Синопсис, или краткое собрание различных лѣтописцев о начале славяно-российского народа. — К., 1836.

6. История русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. — М., 1846; История русов. — К.,1991; Історія русів. Український переклад Івана Драча. — К., 1991.
7. Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче. — М., 1822. — T.I-IV.
8. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842—1843. — T.I-IV.
9. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. — Спб., 1857. — Т.1-3.
10. Максимович М.А. Собрание сочинений. — 1876. — Т.1. — С.395-474.
11. Там же. — С.654-746.
12. Там же. — С.248-276.
13. ЧОИДР, год III. — 1847. — Кн.2. — Материалы отечественные.— C.I-VI, 1-159; ЧОИДР, год III. — 1848. — Кн.8. — С.4-18.
14. ЧОИДР, год II. — 1847. — Кн.5. — Материалы отечественные.— C.III-V, 1-100; Кн.6. — С.101-219; Кн.7. — С.1-108; Кн.8.— С.109-201, 1-4; Кн.9. — С. 43-147, 1-102. I-XIV; ЧОИДР, год.III. — 1848. — Кн.6. — Материалы отечественные. — С.1-50.
15. Про публікації О.Бодянським джерел див.: И.Ф.Павловский, О.М.Бодянський. — "Русская старина". — 1888. — Кн.11; Н.П.Василенко. И.М. Бодянський и его заслуги для изучения Малороссии. — К., 1904; Н.А.Кондрашов. Осип Бодянский. — М.,1956; О.В.Тодийчук. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., Наукова думка, 1989.
16. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня // ЧОИДР. — 1874. — Кн.2. — Материалы отечественные. — C.I-XXXIV, 1-214; Кн.3. — С.215-337.
17. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории. — Ч.I(1649—1687). — ЧОИДР. — 1858. — Кн.1. — C.I-IV, 1-339.
18. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. — М., 1890. —T.II-III.
19. Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні. — К., 1991.— С.122-123.
20. Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва. — Відень, 1920; Філадельфія, 1991.
21. Грушевський. Історія України-Руси. Т.9 друга половина. — ДВУ "Пролетар", 1931. — С.1508.
22. Томашівський Ст. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. — Львів, 1913. — T.VI й окрема під назвою: Перший похід Б.Хмельницького в Галичину. — Львів, 1914.
23. Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Владислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — T.XII; Між Замостям і Зборовим (Сторінки зносин Семигороду з Україною і Польщею // Записки НТШ. — Львів, 1922. — Т.133.
24. Петровський М.Н. Нариси історії України XVII — початку XVIIIст. (Досліди над літописом Самовидця). — Х., 1930; Нариси з історії України. Вип.IV. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). — К., 1940.
25. Крип'якевич І. "Вольний порт" у Старім Бихові 1657 р. // Науковий збірник за 1929 рік. — ДВУ, 1929; Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. — Львів, 1925. — Т.138-140, Богдан Хмельницький. — К., 1954.
26. Юркевич. Еміграція на схід залюднення Слобожанщини за БогданаХмельницького. — К., 1932.
27. Герасимчук В. До питання про статті Б.Хмельницького // Записки НТШ. — Львів, 1930. — Т.100.
28. Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького //Ювілейний збірник М.Грушевського. — К., 1928. — Т.1.
29. Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. - Kraków, 1912.
30. Яковлів А. Договір гетьмана Б.Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник Д.Багалія. — К., 1927; Українсько-російські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934.
31. Окіншевич Л. Центральні Установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Ч.1. Генеральна

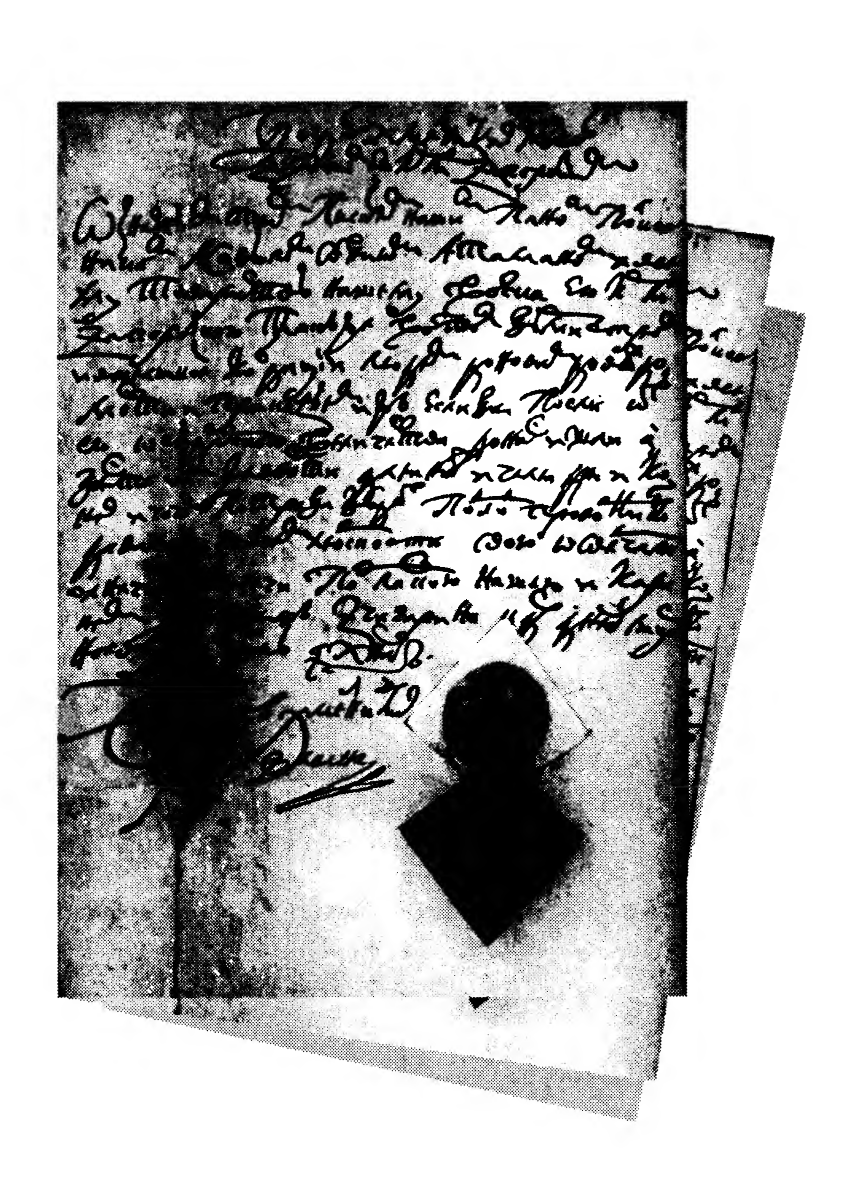
рада. — К., 1929; Центральні Установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Ч.ІІ Рада Старшини. — К., 1930; Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1947.

32. L.Rudawski. Historiam Poloniae ab obitu Wladislaw IV. — Lipsk, 1755, W.Kochowski. Annalium Poloniae ab obitu Wladislai. — Cracoviea, 1683;Twardowski S. Wojna doowa z Kozaki, i Tatary. Moskwa potem szwedami. - Kalisz, 1983; K., Szajnocha. Szkice historyczne. — Lwów, 1854—1861. — T.I-III. Його ж. Dwa lata dziejów naszysh (1646—1648). — Lwów, 1869; A.Jablonowski. Historia Rusi poludniowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej. — Kraków, 1912; L.Kubala. Jerzy Ossoliński. — Lwów, 1885. — T.I-II та ін.
33. С.Соловьев. История России с древнейших времен. Очерк истории Молороссии до подчинения ее Алексею Михайловичу. — Т.Х; Проф.В.Ключевський. Курс російської історії. переклад з перевидання соцекгізу. — "Радянська школа", 1938. — Ч.ІІІ; І.Карпов. В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890.
34. Орест Субтельний. Українська історія. — К., 1991. — С.125.
35. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954),схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії РадянськогоСоюзу. — К., 1954.
36. Там же. — С.8.
37. J.Pastorius, Bellum scythico-cosacorum. — P.5. (цит. за І.Крип'якевич. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С.71).
38. Архив ЮЗР. — Ч.ІІІ. — Т.І. — С.371.
39. І.П.Крип'якевич. Богдан Хмельницький. — С.92-94.
40. Там же. — С.94, 96.
41. Документи Б.Хм. — С.54-55.
42. Там же. — С.80-84; Док.1.
43. Док.18.
44. Док.4.
45. Документи Б.Хм. — С.109-110, 114-115, 118-119.
46. Док.30.
47. Документи Б.Хм. — С.188-189.
48. Там же. — С.186-188.
49. Там же. — С.192-196.
50. Док.8.
51. Документи Б.Хм. — С.237-238, 245-246.
52. Там же. — С.233-234.
53. Там же. — С.261-262.
54. Там же. — С.266-268, 283-294.
55. Там же. — С.245.
56. Там же. — С.277.
57. Там же. — С.287-289.
58. Док.10.
59. Документи Б.Хм. — С.338-341, 386-387, 438-439, 542, 547-550,567-558, 565-567, 569-571; Док.135, 156.
60. Там же. — С.338-341.
61. Док.11; Омелян Пріцак. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія.вип.2. — К., 1993. — С.177-192.
62. Документи Б.Хм. — С.438-439.
63. Там же. — С.500-503.
64. Там же. — С.548-550.
65. Там же. — С.486-487.
66. Док.135.
67. Документи Б.Хм. — С.543-546, 557-558, 594-596.
68. Док.150.
69. Документи Б.Хм. — С.562-563.

70. Там же. — С.542.
71. Там же. — С.565-567.
72. Док.13.
73. Док.19.
74. Док.29.
75. Док.19.
76. Док.14.
77. Док.15.
78. Док.20.
79. Док.47.
80. Док.86.
81. Док.87.
82. Док.45.
82. Док.23.
84. Док.75.
85. Док.77.
86. Док.93.
87. Док.100.
88. Док.94.
89. Док.99.
90. А.Лазаревский. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии.— Вып.1. — С.8.
91. Док.109.
92. Док.117.
93. Док.119.
94. Док.123.
95. Док.125.
96. Док.127.
97. Док.128.
98. Док.131.
99. Док.152.
100. Док.169.
101. Док.137.
102. Док.103.
103. Док.69.
104. Док.62, 96, 114.
105. Док.40.
106. Док.24.
107. Док.56.
108. Док.19.
109. Док.93, 109, 117, 131 та ін.
110. Док.130.
111. Док.139.
112. Док.164.
113. Док.166.
114. Док.129.
115. Док.164.
116. Док.74.
117. Док.72, 84, 92.
118. Док.64.
119. Док.59, 65, 66, 72, 84, 107, 145, 154.
120. Док.38, 110.
121. Док.28.
122. Док.153.

123. Док.146, 149.
124. Док.122, 136, 148.
125. Док.82.
126. Док.28.
127. Док.38.
128. Документи Б.Хм. — С.241-242.
129. Док.59.
130. Док.66.
131. Док.110.
132. Док.107.
133. Документи Б.Хм. — С.527-528.
134. Док.136.
135. Документи Б.Хм. — С.546.
136. Док.155.
137. Док.146.
138. Див. Додаток III.
139. Док.26, 154, 161.
140. С.Томашівський. Перший зазивний лист Хмельницького // Записки НТШ. — 1898. — Вип.XXIII—XXIV. — Mascellanea. — С.1-9; Додаток I. — Док.11.
141. Док.44, 68 та ін.
142. Док.34.
143. Док.39.
144. Док.37, 112.
145. Док.21.
146. Док.107.
147. Док.158.
148. Док.69.
149. Док.102.
150. Док.105.
151. Док.116.
152. Док.115.
153. Док.153.
154. Ширше див.: Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. IV. Гетьманські універсали // Записки НТШ. — Львів, 1927. — Т.147. — С.55-64; Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск, 1983. — С.6-23.
155. Див. ширше: Крип'якевич І. Підробка документів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. — К., 1960. — № 3. — С.3-8.

УГОДИ. ВИМОГИ

1648-1650 роки

N° 1

1648, листопада близько 5 (15). Під Замостям. - Умови Запорозького Війська, передані через Захарія Хмельницького та Андрія Мокрського Яну Казимиру

Kondycje posłane do Warszawy przez posła kozackiego na imię Chmielnickiego młodszego[1] i księdza Mokrskiego[2], z zakonu kanoników regularnych.

1. Żeby zawsze było kozaków dwanaście tysięcy[3] i żeby tem przywilejem szczycili się, co go mają od Króla ś. pamięci z podpisem czterech senatorów[4].

2. Żeby kwarcianego Wojska[5] nie było, a oni sami będą bronić Rzeczypospolitej.

3. Żeby Chmielnickiemu dano na Ukrainie starostwo, jakie sobie upodoba, a do tego starostwa na dwadzieścia mil gruntu.

4. Żeby Panowie poddanych swoich nie karali i wszytko odpuścili tym rebelizantom.

5. Żeby wolno na może wychodzić, kiedy zechcą i w jakiej kupie będą chcieli.

6. Żeby się sądzieli prawem Tatarów litewskich, a Tatarowie litewscy sądzą się takim prawem, jako szlachta.

7. Żeby to, co się stało, w zapomnienie poszło.

8. Żeby nie beli pod władzą PP. Hetmanów koronnych, telko pod Władzą Króla J.Mości samego i swego z kozaków Hetmana mieli.

Інститут історії України НАН України. Бібліотека. Записки М.Голінського. - № 4184. - С. 185. Фотокопія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 83-84. - № 34.

Переклад

Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким молодшим і ксьондзом Мокрським, з ордена регулярних каноників.

1. Щоб завжди було козаків 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від св. пам'яті короля з підписом чотирьох сенаторів.

2. Щоб кварцяного війська не було, а вони самі оборонятимуть Річ Посполиту.

3. Щоб Хмельницькому було дано в Україні староство, яке він собі вподобає, а до цього староства 20 миль землі.

4. Щоб пани не карали своїх підданих і все простили цим заколотникам.

5. Щоб можна було виходити в море, коли захочуть і в будь-якому числі.

6. Щоб судилися козаки правом литовських татар, а литовські татари судяться таким правом, як шляхта.

7. Щоб те, що сталося, було забуте.

8. Щоб не були під владою пп. коронних гетьманів, а тільки під владою самого короля й.м-ті і мали свого гетьмана, обраного з козаків.

N° 2

1649, лютого, близько 14 (24). Переяслав. - Проект угоди Богдана Хмельницького з польськими комісарами

Punkta kozackie

1. Aby unie zniesione były[6], a dwie tylko religie zakonów, jako je sami zowia: katolicka rzymska i grecka starożytna zostawała.

2. Aby Czapliński[7], jako autor belli i ten przez którego dotąd de (?) causantier rosterki, był im ante omnia wydany.

3. Aby książe Wiśniowiecki[8] z hetmaństwa był degrodowany, bowiem ani dobrze żyć, ani go cierpieć w Ukrainie kozacy mogą.

4. Aby archimandryt kijowski[9] zarówno z królem w senacie[10] zasiadał, ponieważ mają z swieckich senatora, a duchownych inszego przez niego mieć nie chcą.

5. Aby wojewoda kijowski z ich religii był podany z tych przyczyn, że pierwszy wielkie im poczynił [....]* przeciw szkoł ruskich wprowadzić do Kijowa jezuitów, których my tam cierpieć nie chcemy[11]. Z inszemi zakonnikami zgadzać się gotowiśmy, a ci żeby byli relegowani in status.

6. Żeby wojska, jak koronne[12], jako i W.X.L.[13] dałej Kamieńca[14] nie przechodzili. Nasze wzajem przy Słuczy[15] zatrzymywać się mają, które oboje Horyń[16] dzieli. A jeżeliby kto z której strony pozwolił więcej sobie tak, jako public pacis[17] velates (?) na gardło ma być skarany.

7. Że dla szczupłości koni i niedostatek paszy nie możemy tak prętko przyść do zupełngo computu Wojska Zaporozkiego w liczbie 12 tysiący armiscicium i postanowiamy do zielonych ruskich swiątek[18] na ten czas dopiero kiedy się podnosza trawy, sposabiać się w konie będziemy, lustracja tego computu przy dwoch commisarzach J.K.M. descinowanych pokażemy.

Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporowskiego Jego Królew. Mści.

Бібліотека Ягеллонських у Кракові. Відділ рукописів. - № 90. - С. 90-98. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Ю.А.Мыцык. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - С. 64. - № 1. Переклад російською мовою.

---

* Два слова не прочитано.

П е р е к л а д

Пункти козацькі

1. Щоб унія була скасована і залишилася релігія лише двох законів, як її самі називають: католицька римська і давня грецька.

2. Щоб насамперед був виданий Чаплинський як винуватець війни і призвідник розбрату.

3. Щоб князь Вишневецький був позбавлений гетьманства, оскільки козаки не можуть з ним ні мирно жити, ні терпіти в Україні.

4. Щоб київський митрополит нарівні з королем засідав у Сенаті, оскільки з світських осіб уже є сенатори, а з духовних, крім нього, нікого не бажають.

5. Щоб воєвода київський був призначений з їх релігії, оскільки попередній завдав багато кривд, ввівши до Києва на шкоду русинським школам єзуїтів, яких ми не хочемо терпіти. З іншими ченцями ми готові замиритися, а ці мають бути виключені з держави.

6. Щоб коронне військо, а також Великого князівства Литовського далі Кам'янця не заходило. Наше, в свою чергу, має зупинятися біля Случі. Межею є Горинь. Якщо будь-хто з будь-якого боку дозволить собі порушення миру, має поплатитися життям.

7. Через виснаження коней і недостачу кормів для них, ми не зможемо швидко скласти загальний реєстр Запорозького Війська в кількості 12 тисяч воїнів і вирішили відкласти до русинських Зелених свят. Лише тоді, коли підніметься трава, підготуємо коней і покажемо комісарам й.к.м. люстрацію цього компуту.

Богдан Хмельницький, гетьман й.к.м. Війська Запорозького.

№ 3

1649, лютого 14 (24). Переяслав. - Угода Богдана Хмельницького з польськими комісарами

Punkta przez Jaśniewielmożnego Jmsci Wojewodę Bracławskiego i Ich MM. Panów Komisarzów od J.K.M. zesłanych, z Bohdanem Chmielnickim, Hetmanem Zaporoskim, postanowione i ze wszytkiem Wojskiem, dnia 24 Mca Lutego, 1649 roku, podane J.K.Mci.[19]

1. Chorągiew i Buławę od Majestatu W.K.Mci i Rptej przysłane, sobie mając, P. Hetman i wszytko Wojsko Zaporoskie zostają w wiernym Poddaństwie swoim, co i przez list oświadczą swój.

2. Iż dla niedostatku żywności na konie wielkiego, Wojsko i Pułki ściągać się nie może na ten czas dla sporządzenia Regestrowego i oddzielenia Pospolstwa zgromadzonego, tedy się na to Komisja odkłada do trawy, do zielonych świątek Rus-

kich. Na który dzień ma sam P. Hetman Wojsko J.K.M. sporządzić trzymając się dawnych zwyczajów i Przywilejów Wojska Zaporoskiego, żeby jak najbliżej Dnie-pru[20] i szlaków w Wojewodztwie Kijowskim[21] to Wojsko wdobrach Rptej sporządzone było. Na ten że dzień, na Russawę dwaj Komisarze od J.K.Mci i od Rptej mają być zesłani do zawarcia tej Komisjej.

3. Iż Komisja teraz stanąc nie mogła skutecznie, ma być pokój zatrzymany między Wojskami Koronnemi i W.Ks.Litewskiego; nie mają wchodzić z żadnej strony w Województwo Kijowskie po Horyń i Prypieć rzeki; a od Podolskiego[24] i Bracławskiego[25] Województw po Kamieniec Podolski. Zostawać ma na stanowiskach swoich także Wojsko Zaporoskie przez te Rzeki i miejsca przechodzić nie mają i z obudwu stron Podjazdu, Najazdu i Czat żadnych czynić nie mają. A jeżeliby te miejsca opisane Wojska Koronne i W.Ks. Litewskiego przejść miały, cofnąc się nazad mają.

4. Także z Wojska Zaporoskiego ktobykolwiek był za pomienionymi miejscami i rzekami, ma ustąpić nazad. A ktoby mimo te miejsca opisane śmiał za uniwersałami Jmci P. W-dy Bracławskiego i P. Hetmana Zaporoskiego J.K.M. (które zaraz wysyłamy) swym uporem przechodzić, takowy ma być za swawolnego poczytany i surowo karany.

5. Aby do żadnego nie przychodziło zamieszania, póki się Wojsko, nie sporządzi Ich Mć PP. Obywatele, PP. Dziedziczni i Dzierżawcy, na też naznaczone miejsca do Domów swoich, nie wjeżdżając, zatrzymać się mają do zielonych świątek. A ci Ich Mc, którzy na ten czas między Horyniem a Słuczą już w Domach swoich mieszkają, dalej się pomykać nie mają.

6. Więznie wszytkie, oświadczając wierrne poddaństwo, Jmć P. Hetman J.K.M. z Wojskiem Zaporoskim na przyszłą da Pan Bóg Komisją wszytkich ma oddać w całości, tylko o to uprasza aby Czaplickiego na też Komisję wydano.*

7. Te Punkta postanowione pod obowiązkiem Sumienia iż trzymane będą nienaruszenie, Jmć P. Wojewoda bracławski[26] z Ich Mciami PP. Komisarzami J.K.Mci i Rptej, a P. Hetman Wojska J.K.Mci Zaporoskiego imieniem wszytkiego Wojska Zaporoskiego, spisawszy i postanowiwszy całe i nienaruszenie trzymać mają, i na nie podpisawszy się i pieczenci przyłożywszy, dali między się przy odprawie J.K.Mci P.N.M.

W Perejasławiu[27], ut supra.

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem J.K.Mci Zaporoskiem.

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України Відділ рукописів. - Ф. Оссолінських. - № 204. - С. 142-43. Копія; № 225. - С. 212-213. Копія; № 1343. - С. 212-247. Копія; № 189/II. – Арк. 217–219; 233–234. Копія з датою 24 січня.

Головий архів давніх актів у Варшаві. - Ф. Радзивіллів. - Відділ II. - Папка 9. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1230: Колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. - Оп. 1. - Спр. 302. - Арк. 2-3. Фотокопія.

---

* У Барончa далі йде такий текст: który nad Przywilej J.K.M. Futor odjąwszy i na samego zdrowie następował, przez którego się tak wielki ogień zapalił i pierwsza wojna stanęła, do czego on i J.Mci P. Chorążego koronnego przywódł.

Інститут історії України НАН України. Бібліотека. Записки М. Голінського, № 4184. - С. 217-219, 233-234. Фотокопія з копії.

Опубліковано: Памятники. - Т. І. - Відділ III. - С. 377-382. - № 382.

Нємцевич. - Т. IV. - С. 378-380.

Міхаловський. - С. 367-368. - № 102.

Баронч. - С. 147-148.

Памятники. - Вид. 2 з доповненнями. - Т. І. - С. 334-335. - № 69.

Документи Б.Хм. - С. 103-105. - № 49.

Переклад

Пункти угоди між й.м. брацлавським воєводою та їх м. м. панами комісарами, посланими від й.к.м. і Богданом Хмельницьким, гетьманом запорозьким та усім військом 24 лютого 1649 року подані й.к. м-ті.

1. Маючи корогву і булаву від величності в.к.м-ті і Речі Посполитої, п. гетьман і все Військо Запорозьке залишаються їх вірнопідданими, про що заявляють у своєму листі.

2. Оскільки через велику недостачу корму для коней, військо і полки не можуть тепер стягнутися для складання реєстрів і відокремлення посполь-ства, яке перебуває в них, комісія відкладається до трави, до Зелених руських свят. Цього дня сам п. гетьман має упорядковувати військо й.к.м., додержую-чись давніх звичаїв і привілеїв Запорозького Війська, щоб воно впорядковане було у володіннях Речі Посполитої якнайближче до Дніпра і шляхів Київсь-кого воєводства. Цього ж дня у Русаву мають прибути два комісари від й. кн.м. і від Речі Посполитої для укладання цієї комісії.

3. Тому що комісія тепер не може бути успішно укладена, має бути збе-режений мир з коронними військами і військами Великого Литовського кня-зівства, які не повинні вступати з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський. Військо Запорозьке також повинно залишитися на своїх позиціях і через ці місця і ріки не переходити і ніякого з обох сторін не мають робити під'їзду, наїзду і чат. А якщо коронні війська і війська Великого Литовського князівства перейдуть ці описані місця, то повинні назад повернутися.

4. Якщо хто-небудь із Війська Запорозького перебуватиме за згаданими місцями і ріками, то також мусить повернутися назад. А хто через свою впер-тість посміє перейти ці місця, всупереч універсалам й.м.п. брацлавського воє-води і п. запорозького гетьмана й.к.м., які тепер посилаємо, того треба вва-жати свавільним і суворо карати.

5. А щоб не дійшло до безладдя, поки військо впорядковується, їх м-ті пп. обивателі поміщики і державці не повинні з'їжджатися до своїх домів через ці ж позначені місця, а мусять затриматися до зелених свят . А ті їх м-ті, які в цей час уже проживають у своїх домах між Горинню і Случчю, не повинні далі просуватися.

6. Виявляючи вірнопідданіство й.м.п. гетьман й.к.м. з Військом Запорозьким всіх в'язнів на майбутню, як дасть Бог, комісію передасть всіх живими, тільки просить про те, щоб на цю комісію віддали Чаплинського.*

7. Цих прийнятих пунктів будуть непорушно додержуватися під обов'язком сумління. Й.м.п. брацлавський воєвода з панами комісарами й.к.м. і Речі Посполитої, а п. гетьман й.к.м. Війська Запорозького від імені всього Війська Запорозького списали їх і постановили додержуватися повністю і непорушно, а на них підписалися, поставили печатки і передали один одному при відрядженні й.к.м.п.н.м.

У Переславі, як вище.

Богдан Хмельницький з й.к.м. Військом Запорозьким.

N° 4

1649, лютого 14 (24). Переяслав. - Вимоги Запорозького Війська до Яна Казимира і польського уряду про умови замирення

Punkta Supliki do Majestatu J.K.Mości[28] i Rzeczypospolitej Wojska J.K.Mości Zaporoskiego.

Żale nasze krwawe już nas do tego przywodzą, żeśmy obcych Panów szukać chcieli i krwawie wybijać się z niewoli musieli, zatrzymawszy się jednak za rozważeniem Jasniewielmożnego J.M.P. Wojewody Bracławskiego, zostawamy przy wiernym Poddaństwie naszym, gdy te punkta będą nam ziszczone:

Naprzód niewolą którą cierpi naród nasz Ruśki gorzej Tureckiej przez Unią w Wierze swoiej Greckiej Starożytnej, aby była zniesiona, prosiemy, to jest, aby, jako od Wieku bywała, tak i teraz jedna Ruś Starożytna Greckiego Zakonu była , Władyctwa i wszytkie cerkwie aby przy narodzie Ruskim wszędzie w Koronie i Litwie zostawały. Imienia Unii żeby nie było, tylko Rzymski i Grecki Zakon, tak jako się zjednoczyła Ruś z Polską. A Ich Mość Księża Władykowie, którzy chcą zostawać przy Zakonie rzymskim, niech zdrowi zostają, soborne Cerkiewie Ruśkie i Starożytne fundacje oddawszy Rusi. A którzy chcą zostawać przy Greckim Zakonie, ci żeby przy Rusi zostawali, a wróciwszy, co czyje jest. Kiedy tylko dwa Zakony zostaną, Rzymski a Grecki, jako dawno bywało, nie dręcząc ludzi naszych Chrześciańskich, Braci naszej, Unią, bez której w zgodzie żyć słuszna będzie.

Iż pierwsza wszytka Wojna przez Czaplińskiego jest wzniecona, który przeciwko przywileju Króla J.Mości odjąwszy futor, jeszcze na zdrowie następował mnie Chmielnickiego, i z niego ten wszytek ogień zapalił się, ten na przyszłą, da P. Bóg, Komisją aby był wydany.

---

* У Барончa далі йде такий текст: який, незважаючи на привілей й.к.м. загарбав хутір і на його життя зазіхав, через якого такий великий вогонь запалився і почалася перша війна, до якої він залучив і й.м.п. коронного хорунжого.

Drugiej zaś wojny większej iż Książe J.Mość Wiśniowiecki jest przyczyną, nastąpiwszy mimo zastawiony pokój i nie czekając Komisjej, tedy gdyby miał być Hetmanem koronnym. My żadną miarą z nim żyć i w Ukrainę go puścić nie chcemy, i Wojna być musi.[29]

Wojewoda Kijowski, prosimy, aby był narodu Ruskiego i Zakonu Greckiego, aby nie następował na Cerkwie Boże, jako teraźniejszy, który wyrzuca z Zamku Cierkiew i nie dopuszcza budować[30]. A my też Województwa wyższego J.Mć życzemy, a do Kijowa o Wojewodę wiary naszej prosiemy. Także Metropolita nasz Kijowski żeby miał miejsce w Senacie Króla J.Mci[31], żebyśmy przynajmniej trzech Senatorów, między Duchownemi Metropolitę, między świeckimi Wojewodą i Kasztelana Kijowskiego Ruś mieli w Senacie dla przestrzegania Wiary naszej i praw narodu Ruskiego.

W tym że Kijowie wszytkie klasztory i kościoły, jako są, niech wcale zostają tylko ojcowie Jezuici, aby nigdy nie byli, których na złość Ruskim Szkołom wprowadził Jego M.P. Wojewoda Kijowski, a stą niemniejsze zamieszkanie stało się.

Te wszystkie punkta aby nam z łaski J.Kr.Mci i wszytkiej Rzptej pozwolone i stwierdzone były, prosiemy. A my, kończyć Komisją i w wiernym poddaństwie jako K.Mości i Rzptej zostawać gotowiśmy.

Datum w Perejasławiu [die 24 Februarii a. 1649].*

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Jego Kr. Mści Zaporoskim.

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України Відділ рукописів. - Ф. Оссолінських. - № 189. - С. 216-217, 234-235; № 204. - С. 141-142; № 225. - С. 212; № 508. - С. 260; № 1343. - С. 248-250. Копія.

Інститут історії України НАН України. Бібліотека. Записки М.Голінського. - № 4184. - С. 216-217, 234-235. Фотокопія.

Опубліковано: Памятники. - Т. I. - Відділ III. - С. 372-376. - № 60.

Памятники. - Вид. 2, з доповненнями. - Т. 1. - С. 332-338. - № 68.

Дополнения к Актам историческим. - С 188-189. - № 16.

Нємцевич. - Т. IV. - С. 376-378.

Єрлич. - Т. I. - С. 93-95.

Міхаловський. - С. 366–367. – № 101.

Баронч. - С. 148-150.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 153-154.

Документи Б.Хм. - 105-107. - № 50.

Переклад

Пункти вимоги в.к.м. Війська Запорозького до величності й.к. м-сті і Речі Посполитої.

Наші криваві образи вже до того нас довели, що ми хотіли шукати допомоги у чужих панів і мусили проливати кров, щоб визволитися з неволі. Однак, затримавшись за порадою ясновельможного й.м.п. брацлавського воєводи залишаємося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені.

Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грець-

---

* Оссол.: дата поставлена в заголовку тексту.

кого закону. Щоб при руському народі скрізь у Короні і Литві залишалися владицтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею. А їх м-ті ксьондзи-владики, які бажають і далі додержуватися римського закону, нехай здорові залишаються, віддавши Русі всі соборні руські церкви і стародавні фундації. А ті, що бажають додержуватися грецького закону, нехай залишаються на Русі, повернувши, що кому належить. Коли залишиться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми дійсно у згоді житимемо.

Тому що вся перша війна почалася через Чаплинського, який, незважаючи на те, що я мав привілей короля його м-ті, відібрав у мене хутір, та ще й мені, Хмельницькому, погрожував смертю, і увесь цей вогонь спалахнув через нього, щоб його віддали на майбутню, як дасть бог, комісію.

А тому що винуватцем другої, ще більшої війни, є князь й. м-ть Вишневецький, який почав наступ, незважаючи на встановлений мир і не чекаючи комісії, то коли б він мав бути коронним гетьманом, ми ні в якому разі не хочемо з ним жити і на Україну його не пустимо, і війну з ним почнемо.

Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу і додержувався грецького закону, щоб не переслідував церкви божої, як теперішній, який викидає з замку церкву і не дозволяє будувати. [Йому] м.м. бажаємо вищого воєводства, а до Києва просимо призначити воєводу нашої віри. Також щоб наш київський митрополит мав місце в сенаті й.м. короля, щоб ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів: серед світських – воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права руського народу.

У тому ж Києві нехай залишаються всі монастирі і костьоли, але щоб ніколи тут не було тих отців єзуїтів, яких на злість руським школам посадив й.м.п. київський воєвода, що привело до великої колотнечі.

Просимо дозволити й ствердити нам ці пункти з ласки й. королівської м-ті і всієї Речі Посполитої. А ми готові закінчити комісію і залишитися вірнопідданими як королівської милості, так і Речі Посполитої.

Дано в Переяславі [дня 24 лютого 1649 року].

Богдан Хмельницький, гетьман з й.к.м-ті Військом Запорозьким.

№ 5

1649, серпня 7 (17). Табір під Зборовом. - Вимоги Запорозького Війська, передані Яну Казимиру*

Punkta o potrzebach Wojska Zaporoskiego, do Jego Kr. Mci Pana Naszego Młciwego.

1. Strony praw i Wolności Naszych dawnych od zeszłych ś. Pamięci Królów polskich nam nadanych, jako przed tym bywało, aby gdziekolwiek Kozactwo Nasze

---

* Дата встановлена на підставі листа Богдана Хмельницького до польського короля від (7) 17 серпня 1649 р. з приводу вимог Запорозького Війська. (Див. Документи Б.Хм. - С. 126-127, № 67).

się znajdowało, by trzech kozaków, jednego dwaj sądzić powinni, i we wszelakich Wolnościach zachowani byli.

2. Iż tak siła kozactwa Naszego Książe J.Mc. Wiśniowieckie napłodził nad wolą i rozkazania J.Kr. Mci, że teraz nie możemy i sami potrafić, jakoby mogli to w pewny Komput zwieść, a mianowicie począwszy od Dniestru[32], Byrliniec[33], Bar[34], po Konstantynów Stary[35], po Słucz i za Słucz ... wpada w Prypieć, po Dnipr, a od Dnipru, od Lubacza[36] począwszy do Starodembu[37], aż do granicy moskiewskiej[38], z Trubeckim, a w tych pomienionych miastach sami My Wojskiem przepis uczyniemy, godnych tylko Mołojców, którzy by hoży byli do Usługi Jego Kr.Mci i wszytkiej Rzptej, takich naznaczymy. Po których miastach między Wojskowych Naszych aby Chorągwie jako cudzoziemskie, tak i Polskie stanowisk żadnych nie mieli i Stacji żadnych brać nie ważyli się. A po wypisie kto się kolwiek dostanie pod jurysdykcją pańską, serio tego afektujemy, aby pod tę transakcją wojenną cokołwiek się stało, tak z ukszywdzieniem substancjej, jako i straty zdrowia, wszytko było wybaczone i penitus zgładzono, bez żadnej in posterum rekolekcjej.

3. Unia, jako ustawiczna narodu Ruskiego ucisków i Rzptej trudności przyczyna, zniesiona być ma, tak w Koronie, jako i W.Księstwie Litewskim.

4. Metropolita Kijowski od Patriarchy Konstantynopolskiego według zwyczaju starożytnego poświęcenie brać i do niego wiecznymi czasy z Duchowieństwem Ruśkim należeć powinien będzie.

5. Cerkwie i Dobra Cerkiewne, wszelakie, fundacje, nadania Ruśkie nesłuszne przez unitów zebrane i osądzone, od unitów duchownych i świeckich nabożeństwa ruskiego i inszych Ludzi w Koronie i W.Ks.Litewskim przez Pułkownika Wojska Zaporoskiego na to deputowanego, odebrane i duchownym religie Greckiej oddane być mają. A jeżeliby Unijaci albo duchowni Rzymskiego nabożeństwa i studenty albo Urzędy, trybunalistowie, tak w Koronie, jako i W.Ks.Litewskim bronić mieli, tedy ci za wzruszycielów pokoju Pospolitego a nieprzyjaciela ojczyzny poczytane być mają. A na odebranie cerkwie i dobra cerkiewne tym osobom, które nigdy w Uniej nie były, przywileja dane być mają.

6. Duchowieństwa Ruskie wszytkich wolności, jako duchowni religiej Rzymskiej po wszystkiej Koronie Polskiej i Litwie nabożeństwa swego publice, a nie kryjomo, zażywać mają, pogrzeby i insze obrzędy cerkiewne bez wszelakiej przeszkody, tak przy boku Jego Kr.Mci, jako i po inszych miastach wielkich, secure odprawować będą.

7. Cerkiew Ruska w Krakowie[39], w Warszawie[40], w Lublinie[41] i po inszych miastach, nie wymując tych, które i przedtym byli, być ma.

8. Przywileją, Dekreta, Mandaty Ich M.PP. pieczętarze koronni i W.Ks.Litewskiego Rusi wydawać mają bez wszelakiego omieszkania i ekspektacjej nad prawo na szlachtę koronną opisane.

9. W mieście Kijowie i po inszych miastach ukrainnych Jezuici i zakonnicy religiej Rzymskiej, jako nigdy przedtym nie byli, aby i teraz ni od kogo funduszów nie mieli, gdyż od zakonników w religiej niezgody i wzruszenia pokoju poczynają się.

10. Urzędy wszelakie po wszytkich województwach zemskie, grodzkie i miejskie w miastach królewskich świeckich i duchownych, począwszy od Kijowa po Białą Cerkiew[42] po granicę Tatarską[43], na Zadnieprzu[44], w Województwie Czernihowskim[45], nie Rzymskiej religiej, ale Greckiej od Jego Kr.Mci podawane być mają.

11. Żydzi nie tylko arendarzami, ale ani mieszkańcami aby nigdzie po tych miastach wyż opisanych być nie ważyli się, chyba na czas z Kupiectwem przyjeżdżać będą.

12. A iż za uchwałami sejmowymi dawnemi i świeżymi przedtym, pod podmową buntowników, niewinnych Ludzi pomordowano, po których miastach Wolności poodejmowano, domy kadukami poupraszywano, te wszytki uchwały i kaduki zniesione, cerkwie, wolności, prawa i domy po wszytkich miastach w Koronie, jako i w W. Księstwie Litewskim sukcesorom przywrócone być mają.

13. O rzeczy zaś wszelakie kościelnie i cerkiewne podczas zamieszania wojennego przez Kozaków zabrane i u kogożkolwiek zabrane, nikt nikogo żadnym sposobem turbować i przymawiać nie ma, ale komu na ten czas od Kozaków dostali się, przy tym zostawać mają.

14. Szlachta, która by się na tenczas w Wojsku Zaporoskim, tak religiej Greckiej, jako i Rzymskiej lubo zawojowana, lubo jakimkolwiek sposobem przy Wojsku Zaporoskim zostwać musząca, znajdowała, ci aby za rebilizantów i za infamisów poczytani nie byli i jesliby w czym odsądzeni byli, aby te infamie konstytucją zniesione i pokasowane były.

15. Wszytkie zaś uchwały sejmowe przeciwko całości Wojska Zaporoskiego, praw i wolności, jako niesłusznie uczynione, także konstytucją zniesione być mają.

16. A jakośmy i wyżej pomienili, afektując, aby duchowni religiej Rzymskiej w Kijowie nie byli, tedy i to za tym ma iść, aby i Biskup Kijowski nie był.

Wojska koronne do całego uspokojenia w te kraje na stanowiska iść nie mają, aby przez to zamysłów do pokoju zawziętych nie interumpowało.

17. Metropolita Kijowski z dwiema władykami stołek w Senacie mieć ma, prerogatywy tej zostając jako i Senatorowie duchowni religiej Rzymskiej.

18. A że Król Jego Mć podczas szczęśliwej koronacjej swojej na wiarę Grecką nie przysięgał, teraz tak na całości praw wiary Greckiej, jako i na te wszystkie punkta z senatorami sześćma różnych wiar i Rplitej sześćma posłami na Sejmie poprzysiąc ma. Które te wszytkie punkta i przysięga słowo do słowa w Konstytucją wpisano być ma. A jeśliby na potym zachować się według tego nie mieli, tedy by jawną niełaskę Wojsko Zaporoskie i nieżyczliwość J.Kr.Mci jako ku poddanym swoim widziało.

O co wszytko Posłowie nasi upadłszy u nóg Jego Kr.Mci Pana Naszego Miłościwego, jako najuniżeniej i najpokorrniej prosić mają.

Історія України в докум. і матер. - Т. III. - С. 184-185. - № 144. Переклад.
Грушевський. Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 210-213.
Документи Б.Хм. - С. 128-131. - № 68.

Переклад

Пункти вимог Війська Запорозького до його кор. м-ті пана нашого милостивого

1. Щодо наших давніх прав і вільностей, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились

наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного;. а також всі вільності повинні бути збережені.

2. Оскільки князь й.м. Вишневецький проти волі й наказу й. кор. м. таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молойців. По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі.

3. Унія, як постійна причина пригноблення руського народу і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському.

4. Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від константинопільського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи.

5. Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані і відсуджені уніатам, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і світських руської віри та інших людей в Короні і у Великому князівстві Литовському, делегованим для цього полковником Війська Запорозького і передані духовенству грецької релігії. А якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни. А на відібрані церкви і церковні маєтки повинні бути надані привілеї тим особам, які ніколи не були в унії.

6. Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями, так само як духовенство римської віри. По всій Короні польській і Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай: похорони й інші церковні обряди, як там, де перебуває його кор. м., так і по інших великих містах, також відправляти спокійно.

7. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, в яких була і раніше.

8. Їх мм. канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта.

9. У місті Києві та інших україннних містах єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою.

10. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані й. кор. м. особам не римської, а грецької віри.

11. Євреї щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати у цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах.

12. А тому що за давніми й новими соймовими ухвалами по цих містах спочатку за намовою бунтівників невинних людей замордовано, а потім незаконно доми і вільності відібрано, то всі ці ухвали і незаконні надання повинні бути скасовані, а церкви, вільності, права й доми по всіх містах і в Короні і у Великому князівстві Литовському спадкоємцям повинні бути повернені.

13. Щодо різних костьольних і церковних речей, які під час воєнного заколоту були у будь-кого забрані козаками, то ніхто нікому ні в якому разі не повинен про це нагадувати й докоряти, а кому в цей час від козаків дісталося, з цим мають залишитися.

14. Шляхтичі грецької або римської віри, які в той час перебували у Війську Запорозькому або були взяті в полон, або ще яким іншим способом змушені були залишитися при Війську Запорозькому, щоб не вважалися за бунтівників і безчесних і якщо й були за щось засуджені, то це безчестя повинно бути знищене і скасоване конституцією.

15. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією.

16. Вимагаємо, як уже вище було згадано, щоб духовенства римської віри не було в Києві, а звідси випливає, щоб не було й Київського єпископа.

Коронні війська до повного заспокоєння не повинні йти в ці краї на постій, щоб це не порушувало задумів, спрямованих до встановлення миру.

17. Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри.

18. А тому, що й. м. король під час своєї щасливої коронації не присягав на грецьку віру, то тепер, як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти мусить заприсягти на сеймі з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої. Всі ці пункти й присяги від початку до кінця повинні бути вписані в конституцію. А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність й. кор. м. до нас, як до своїх підданих.

Про все це наші посли, впавши до ніг його кор. м. нашого милостивого пана, найпокірніше мають просити.

№ 6

1649, серпня 7 (17). Табір під Зборовом. - З вимог Війська Запорозького до польського короля Яна Казимира

Punkta

1. Przy wszelakich dawnych wolnościach Jego K.M. Wojska swoje Zaporoskie według dawnych przywilejów zachowuje i na toż przywiłej nowy zaraz wydaje.

2. Na liczbie wojska, chcąc wygodnie potrzebić poddanych swoich, przychecając ich sobie do usług swoich i Rzptej, pozwala Jego K.M. czterdzieści tysiący zaporowskiego i sporządzenie regestrów powierza hetmanowi wojska tegoż, z tą decłaratią, aby według godności, który by był sposobny[46]. Do tego w dobrach szlacheckich kozaków do regestra aby wpisowano, jako i w dobrach Jego K.Mcy, a to takowym miast opisaniem, od Dniepru począwszy z tej tu strony u Dimeru[47], u Ostrajpolu[48] (?), w Kowszteszowie[49], w Pawołoczy[50], w Herediszczach[51], w Przyłucie[52], w Winnicy[53], w Bracławiu[54] ztamtąd, od Bracławia do Jampolu[55] ku Dnestrowi, także od Dniestru do Dniepru rozumieć ma, w regestr kozacy przyjmowani mają bydź. A z drugiej zaś strony Dniepru, w Ostrożcu, w Czernichowie[56], Niżynie[57], Rumnie[58] aż do granice moskiewskiej i Dniepru. A co się tycze miast dalszych Jego K.M. i szłacheckich nad zamiar tych punktów opisanych, w tych zaś nie mają bydź kozacy, wolno jednak z nich temu, który chce bydź w kozactwie bez propediciej pańskiej, wyjść ze wszystką majetnością w Ukrainie, który będzie do regestru przyjęty. A to sporządzeniu regestru przez hetmana Wojska Zaporowskiego ma się odprawować najdałej do nowego całą (?), swięta rzymskiego, takowym porządkiem. Hetman Wojska Zaporowskiego ma z podpisem ręki swej i z pieczęcią wojskową zostawić regestr po imieniu tych wszystkich którzy będą w kozactwo wpisani, a to dla tego, żeby co zostawali w kozactwie, przy wolnościach kozackich, a wszyscy insi zamkom Jego K.M. w dobrach szlacheckich panom swym podlegali.

3. Czehryn[59] tak, jako jest w swojej ochrehe (?), przy buławie Wojska Zaporowskiego ma bydź, który terazniejszemu starszemu Wojska Zaporowskiego, rodzonemu Bohdanowi Chmielnickiemu Jego K.M. czyniącego wiernym sługą swoim Rzptej konferuję.

4. Cokołwiek się działo pod czas zamieszania teraźniejszego z dopuszczenia Bożego, to wszystko ma bydź w zapomnieniu, nie ma żaden pan pomsty czynić i karania.

5. Szlachcie tak religiej Greckiej, jako i Rzymskiej, którzy pod czas tego [.....]

Державний воєводський архів у Кракові. Збірка Русецьких. - № 41. - Арк. 193. Копія.

П е р е к л а д

Пункти

1. Військо Запорозьке залишає при всіх давніх вільностях й.к.м. і натомість тепер видає новий привілей.

2. Щодо кількості війська, бажаючи вигідно використати своїх підданих,

усвідомлюючи їх послуги для самого себе і Речі Посполитої, дозволяє й.к.м. 40-тисячний Війська Запорозького реєстр упорядкувати гетьманові того ж війська, щоб він був складений відповідно до договору. З цією метою в козаки записувати і в шляхетських мзаєтках, як і в маєтках й.к.м. а це в таких містах від Дніпра почавши з того боку біля Димера й Острополя, у Костянтинові, Паволочі, Городищі, Прилуках, Винниці, Брацлаві, звідти від Брацлава до Ямполя до Дністра, також зрозуміло від Дністра до Дніпра в реєстр козацький мають бути вписані. А з другого боку Дніпра в Острополі, Черняхові, Ніжині, Ромнах аж до Московськойго кордону і Дніпра. З тих поселень, де не має бути козаків, вільно всім, хто хоче бути козаком, без панського дозволу вийти з маєтків в Україну, де будуть включені до реєстру. Адже спорядження гетьманом реєстру Війська Запорозького має бути здійснено щонайдалі до нового римського свята у такий спосіб. Гетьман Війська Запорозького має з підписом своєї руки і [притисненням] військової печатки скласти поіменний реєстр всіх тих, хто буде записаний у козаки, а це для того, щоб козаки залишилися при вільностях козацьких, а всі інші у замках й.к.м. і в шляхетських маєтках своїм панам підлягали.

3. Чигирин. як є, має бути при булаві Війська Запорозького, який повинен належати теперішньому старшому Війська Запорозького, народженому Богданові Хмельницькому, що декларує себе вірним слугою й.к.м.

4. Все, що робилося під час теперішнього замирення з волі Божої, має бути забуте, не повинен жоден пан чинити помсти і покарань,

5. Шляхта як релігії грецької, так і римської, яка під час того [...].

№ 7

1650, березня. -
Умови мирного договору Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою, викладені в його листі до короля Яна Казимира

Punkta

1. Upominajac się listem króla Jego Mc., aby mu na kogo się skarży, wydany był zaraz, ponieważ on ten z swoich kozaków sprawiedliwości czynił, gdy teraz piaciom chłopom szyje dawszy co mniejszych (?) połkownikom za jego rozkazem w Kijowie ucięto.[60]

2. Conditia. Aby żaden z szlachty pogotowiu z panów, który by rzymskiej najdował się wiary, nie ważył się za linie jachać, tylko aby sług swoich i to rusinów na swoije miejsca posyłali wzieły.

3. Aby wszystkich poddanych we wszystkich prowentach całe zaniechali, samym się tylko szynkiem, młynami kontentując teraz, poki się posłowie jego z Warszawy nie powrócą.

4. Aby wojska królewskie dałej Bugu[61] ne przchodzili żadne, okrom tych, co w Chmielniku[62] i w Barze zostawają.

5. Aby zakonnik ani w Kijowie, ani w żadnym meście za linia mieszkając, sakramentów odprawować nie ważył się żaden, nie pozwalając nigdzie tylko w samym Kijowie zamkowego (?) kościoła.

Державний воєводський архів у Кракові. Збірка Русецьких. - № 31. - С. 83-84. Копія наведена в листі Жичинського до львівського підчашого від 6 квітня 1650 р. із Переворська.

О п у б л і к о в а н о: Ю.А.Мыцык. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - С. 65. - № 3. Переклад російською мовою.

Переклад

1. У листі до короля й.м. [Хмельницький] вимагає, аби йому той, на кого скаржиться, був негайно виданий, оскільки він чинить суд над своїми козаками, як і тепер, коли п'яти селянам відрубали голови у Києві, а менших наказав відправити на суд полковників.

2. Умови. Щоб ніхто з шляхти панів римської віри не намагався їхати за лінію, а на свої місця посилали тільки своїх слуг і то русинів.

3. Щоб цілком припинили стягування поборів зі своїх підданих і до тих пір, поки не повернуться його посли з Варшави, задовольнялися лише прибутками шинків і млинів.

4. Щоб жодне королівське військо не переступало далі Бугу, крім тих, що мешкають у Хмельнику і в Барі.

5. Щоб ніхто з ченців, що мешкають у Києві чи в будь-якому іншому місті за лінією, не намагався відправляти церковні таїнства, не дозволяється їм це робити ніде, тільки в самому Києві у замковому костелі.

№ 8

1650, листопад. - Прохання Богдана Хмельницького у справах Запорозького Війська, передані королеві Яну Казимиру та сенатові

Suplika do najjaśniejszego majestatu J.K.Mci i oświeconego senatu Rzptej od Wojska Zaporoskiego.

Zostawszy W.K.Mć. P.N.Mwy, z woli Bożej pomazańcem w Koronie Polskiej, onej pokoju i sprawiedliwości świętej życzyć raczysz, a nas Wojsko Zaporoskie clementia regia prosequi atque in sinu serenissimae dignitatis fovere dignaris, i my w tym oddając wierne poddaństwo nasze, nie wątpimy i wiernymi sługami zostajemy. Nie posyłamy teraz posłów naszych, tylko przez te petita, boćmy jako prostacy domówić się nie możemy, co z najlepszym było postanowieniu pokoju, o to prosimy, przez co żebyśmy majestatu W.K.Mci o oświecony senat nie obrazili.

Najgruntowniejszy wszytkiej Rptej pokój w państwie W.K.Mci, jeżeli J.M. Ks. arcybiskup gnieźnieński[63], J.M.Ks. arcybiskup lwowski[64], J.M.Ks. biskup krakowski[65], J.M.Pan krakowski, Hetman wielki koronny[66], książe J.M. Radziwiłł, Hetman W.Ks.Litewskiego[67], J.M.P. wojewoda bracławski, J.M.P. starosta Łomżyński[69], przysięgą* pokój wieczny między Rptą a Wojskiem Zaporoskim utwierdzą; a w zakład też prosimy J.Mci Księcia Wiśniowieckiego, wojewodę ruskiego, który zamieszaniny nie życzy i łaskawie się z dawnych czasów z Wojskiem Zaporoskim i z poddanymi obchodzi; J.M.Pana Chorążego Koronnego[70], który na swe starostwa przybywszy i przywileje starodawne na Czehryn dane nam przywiózł, aby tu rezydował J.M.Pana starostę białocerkiewskiego[71], J.M.Pana oboźnego Koronnego[72], którzy na swych majętnościach rezyduję i pokoju przestrzegać będą raczyli, – bez wojska i chorągwi, także i bez wielkich dworów i asystencyj, aby w zakładzie będąc, z nami się dobrze obchodzili, prosimy.

Unia, omnium malorum origo, która od dawnych czasów kłóci, prosimy W.K.Mci, aby była penitus zniesiona, tak w Koronie Polskiej, jako i w W.Ks.Litewskim, a władyctwa wszytkie, katedry, cerkwie, lub na kościoły obrócone, lub na unią, i dobra wszystkie od przodków do władyctw, katedr i cerkiew antiquitus nadane, wrócone były, żeby już panowie unici subtelnościami i chytrościami swemi więcej tego nie odwłóczyli, i wiara nasza ucisków żadnych nie cierpiała.

Wolność nabożeństwa ruskiego, żeby według starożytności po miastach J.K.Mci tak w Koronie Poslkiej i W.Ks.Litewskim według ceremonii naszych odprawiano i nigdzie nie zabraniano.

Księża i panowie świeccy kościoła Rzymskiego, duchownych wszelakich wiary naszej ruskiej do posłuszeństwa swego, tak w dobrach W.K.Mci, jako i w dziedzicznych, nie powinni zniewalać, i od nich danin brać, ani z miejsc cerkwiowych dziesięciny. Unitowie, skoro po zniesieniu uniej w Koronie Polskiej i W.Ks.Litewskim, żeby władyctw, katedr, cerkwi i gruntów i dóbr zaraz ustąpili i nieunitom oddali, a ktoby był nieposłuszny, żeby w konstytucją vadium włożono i srogo takich karano, prosimy. I to wszytko aby było constitutione sublevatum.

Świeszczennicy wiary starożytnej Ruskiej, żeby takie wolności mieli, jakie mają Księża kościoła Rzymskiego i pod żadne prawa świeckie nie podlegali, także żeby żołnierze stanowisk u nich nie odprawiali. Iż niesłusznie J.M.Ks. arcybiskup lwowski władzę sobie przywłaszczył, aby episkopa lwowskiego z upodobania promował, do czego przed tym nie należał, i o to prosimy, aby konstytucją sejmową zniesiono było i więcej się J.M.Ks. arcybiskup o to nie wtrącał.**

Do katedry Lwowskiej wieś Perehińsko[73] aby z łaski J.K.Mci przywrócone było, a Kryłos[74] do kapituły halickiej: żeby w ograniczeniu zostawały według przywileju księcia Lwa[75] fundatora pierwszego, prosimy W.K.Mci.

To też do uszu W.K.Mci donosimy, że wielkie prześladowanie naród ruski cierpi od panów tak duchownych, jako i świeckich, Uniżenie prosimy, żeby pomsty żadnej nie czynili.

---

* У копії Міхаловського слова: J.M.P. starosta Łomżyński відсутні, замість них J.M.P. podkanclerzy Koronny.

** Пункт про львівського арцибіскупа є тільки в копії РДАДА.

Jeślibyśmy z łaski W.K.Mci i Rptej otrzymali linią oddzieloną, prosimy o to W.K.Mci, żeby i poza linią, tak duchowni nasi i Ruś przy wolnościach starożytnych zostawali, i żeby już od unitów przenagabania żadnego nie mieli, bo żadnym wiarom i w cudzych ziemiach uciski i prześladowania nie dzieją się, jako tu więc nasi*.

To też W.K.Mci do uszu donosimy i wszytkiej Rzptej, że mamy wiadomości z różnych okolicznych ziem przyjacół naszych, do których, czy za wiadomością W.K.Mci czyli też nie, posłano, aby w zgodzie z Koroną Polską zostawając, pomocy na kogoś dodawali.76

Przytem W.K.Mci P.N.M. miłościwie prosimy, żebyś W.K.Mć wszytko to nam przebaczyć raczył, gdyż to my z wierności poddaństwa naszego czynimy, ku lepszej usłudze, W.K.Mci, a nas wiernych poddanych swoich racz bronić od wszelakich nawalności, gdyż my ostrzegając głów swoich. musimy przyjacół zabiegać**.

Bohdan Cmielnicki, [Hetman] z Wojskiem Zaporoskim.

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН. - Відділ рукописів. Ф. Оссолінських. – № 225. - С. 245-246. Копія.

РДАДА. - Ф. 79: Посольський приказ. Зносини Росії з Польщею. - 1651. - Спр. 14. - Ч. 1. - Арк. 114-115, 118-119. Копія і переклад на російську мову.

Опубліковано: Міхаловський. - С. 593-595. – № 202.

Документи Б.Хм. - С. 199-202. - № 125.

Переклад

Прохання до найяснішої величності й.кор.милості і світлого сенату Речі Посполитої від Війська Запорозького.

Ваша королівська милість пан наш милостивий, ставши з волі Божої помазаником Польської Корони, зволив бажати для неї миру і святої справедливості, а нас, Військо Запорозьке, наділити королівською ласкою і піклуватися про нього в лоні найяснішої достойності, і ми без сумніву віддаємо наше вірнопідданство і залишаємося вірними слугами. Не посилаємо тепер наших послів тільки через ці прохання, бо ж ми як простаки не можемо домовитися, що було б найкращим для встановлення миру, а тому просимо не думати, що ми цим хочемо образити величність нашої королівської милості і світлий сенат.

Найміцніший мир в усій Речі Посполитій, в державі вашої королівської милості наступить у тому випадку, якщо підтвердять присягою вічний мир між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким й.м. ксьондз архієпископ гнезненський, архієпископ львівськийй, й.м. ксьондз єпископ краківський, й.м.пан краківський, великий гетман коронний, князь й.м. Радзивілл, гетьман Великого князівства Литовського, й.м. п. воєвода брацлавський, й.м.п. староста ломжинський, а заложниками просимо й.м. князя Вишневецького, воєводу руського, який не бажає заколоту і здавна добре ставиться до Війська Запорозького і до підданих, й.м.п. коронного хорунжого, який прибув у свої староства і привіз стародавні привілеї, дані нам на Чигирин, щоб тут мати свою резиденцію; й.м.п. старосту

* У копії Міхаловського: jako w ziemi naszej; У копії РДАДА: w wierze naszej.

** У Міхаловського: szukać, zabiegając złemu naszemu

білоцерківського, й. м. п. обозного коронного, які перебувають у своїх маєтках і зволять зберігати мир. Вони мають прибути без війська і корогв, а також без великих дворів і супроводу, і ми просимо, щоб вони, будучи заложниками, поводилися з нами добре.

Просимо скасувати унію, початок усякого лиха, через яку з давніх часів як у Польській Короні, так і у Великому князівстві Литовському виникла колотнеча, і повернути всі владицтва, кафедри, церкви, перетворені або в костьоли, або в унію, а також всі добра, надані здавна нашими предками владицтвам, кафедрам і церквам, щоб панове уніати своїми тонкощами й хитрощами більше розв'язання цього питання не зволікали і щоб наша віра не зазнавала ніякого утиску.

Просимо, щоб у містах його королівської милості, як у Польській Короні, так і у Великому князівстві Литовському не заборонялося вільно відправляти руське богослужіння, по-стародавньому, за нашим церемоніалом.

Ксьондзи і світські панове римського костьолу не повинні поневолювати до свого послуху нікого з духовенства нашої руської віри, як у маєтках вашої королівської милості, так і в спадкових маєтках, ані брати від них данини, ані десятини з церковних місць. Просимо, щоб зараз же після скасування унії в Польській Короні і Великому князівстві Литовському уніати грунти й добра владицтв, кафедр, церков віддали неуніатам. А тих, хто не виконає того, що записано в конституцію, а також щоб суворо карали і щоб це все було затверджено конституцією.

Щоб священики стародавньої руської віри мали такі самі вільності, які мають ксьондзи римського костьолу, і не підлягали ніяким світським законам, щоб жовніри у них на постій не зупинялися.

Оскільки й.м. ксьондз львівський архієпископ безпідставно привласнив собі право призначати львівського єпископа, якого він раніше не мав, просимо, щоб це право було скасоване сеймовою конституцією і щоб й.м. ксьондз архієпископ більше в це не втручався.

Просимо в.к.м., щоб з ласки й.к.м. Перегінське повернули львівській кафедрі, а Крилос за привілеєм князя Льва, засновника, щоб залишився в межах Галицької капітули.

Доносимо також до ушей вашої королівської милості, що руський народ, як духовні, так і світські, зазнають великого гоніння від панів. Уклінно просимо, щоб їм не мстилися.

Якщо ми одержали з ласки вашої королівської милості і Речі Посполитої відокремлену лінію, просимо вашу королівську милість про те, щоб і поза нею нашому духовенству і Русі залишили вільності і стародавні обряди і щоб вони не зазнавали від уніатів утисків, бо ніякі віросповідання і в чужих землях так не переслідуються і не пригноблюються, як на нашій землі.

Доносимо також до ушей вашої королівської милості і всієї Речі Посполитої, що маємо звістку з різних навколишніх земель від наших приятелів, до яких послано чи з відома вашої королівської милості, чи, може, ні, щоб, залишаючись у згоді і з Польською Короною, подавали проти когось допомогу.

При цьому уклінно просимо вашу королівську милість, милостивого пана, щоб в.к.м. зволила простити нам це все, бо ми робимо це все як вірнопіддані для кращої послуги вашій королівській милості, і нас, своїх вірнопідданих, зволили обороняти від усяких навал, бо ми, рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лихові, мусимо шукати собі приятелів.

Богдан Хмельницький, [гетьман] з Військом Запорозьким.

№ 9

1652, серпня. -
Умови мирного договору Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою, викладені в його листі надісланому молдавському господареві Василеві Лупулу

Punkta od Pana Hetmana Wojska Zaporowskiego hospodarowi Jego Mci

Wojsko Zaporowskie bynamniej od pożadanego poddanego pokoju ab utrinquam nie stroni i owszem całe sie do ugruntowania onego skłania supposius hic conditionibus.

Naprzód, aby cerkwie prawosławne tak w Koronie, jako i w W.X.L., od uniatów pobrane wszystkie powrócone.

Według pakt Zborowskich[78], aby Ich Mość Wojsku Zaporowskiemu prawo i wolność nadał, nie ujmując, cokołwiek w tych pactach wyraziło się.

Ich Mość PP. senatorowie i wszystka Rzeczpospolita, aby pomsty z poddanych swoich nie brała, bo do rozerwania pokoju terazniejszego przyczyna nie jest od nich, ałe z tamtej strony dana, ponieważ kozaków wychodzić z majetności swoich nie pozwalali i owszem tracali i zabijali.

W Polskiej Wojska Zaporowskiego tak wiele włości ukraińskich zostawać ma, jako w pactach Zborowskich opiewa, począwszy od Dniestru aż do Dniepru, a od Dniepru aż do granice moskiewskiej.

Державний воєводський архів у Кракові. - Збірка Русецьких. - № 41. - С. 215-216. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Ю.А.Мыцык. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - С. 67-68. - № 1. Переклад російською мовою.

П е р е к л а д

Пункти пана гетьмана Війська Запорозького господареві його милості

Військо Запорозьке ні в якому разі не уникає підданського миру, бажаного для обох сторін, більше того, воно схиляється до його зміцнення на доданих умовах.

Насамперед, щоб православні церкви, що знаходяться в Короні і Великому князівстві Литовському, захоплені уніатами, були повернуті. Згідно з умовами Зборовського миру його милість [король] повинен дати права і вільності Війську Запорозькому, нічого не випускаючи з того, що говорилося в тих пунктах.

Щоб їх милості пани сенатори і вся Річ Посполита не мстили своїм підданим, оскільки теперішній мир був порушений не ними, а з вини другої сторони, яка не дозволяла козакам залишати свої володіння, утискувала й убивала їх.

У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборовського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону.

№ 10

1654, лютого 17 (27). - Прохання Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу[79]

Божиею милостию, великий государю царю и великий княже Алексѣю Михайловичю, всеа Великия и Малыя Русии самодержче и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы, Богданъ Хмельницкий, гетманъ Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь миръ християнский росийский до лица земли челомъ бьемъ.

Обрадовався велми съ пожалова[нья] великого и милости неисчетные [твоего] царского величества, которую намъ изволилъ твое царское величество показать, много челомъ бъемъ тебѣ государю нашему, твоему царскому величеству, и служити прямо и верно во всякихъ дѣлехъ и повелѣнияхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ во вѣки. Только просимъ велми, яко и въ грамотѣ просили есмя[80], изволь намъ твое царское величество въ томъ всемъ пожалованье и милость свою царскую указати, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будутъ челомъ бити.

1. Въ началѣ изволь твое царское величество потвердити права и волности наши войсковые, какъ изъ вѣковъ бывало въ Войскѣ Запорожскомъ, что своими правами служивалися, и волности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ, чтобъ ни воевода ни бояринъ ни стольникъ въ суды войсковые не вступалися, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарышество сужены были: гдѣ три человѣка казаковъ, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское въ числе 60000 чтобъ всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обрѣтаются и вѣру, по непорочной заповѣди Христовѣ тебѣ, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтобъ при своихъ шляхетцкихъ волностяхъ пребывало, и межъ себя

старшихъ на уряды судовые сбирали и добрами своими и волностми владели, какъ при королехъ полских бывало; чтобъ и иныя, увидя таковое пожалованье твоего царского величества, клонилися подъ область и подъ крѣпкую и высокую руку твоего царского величества со всѣмъ миромъ християнскимъ. Суды земские и градцкие черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберутъ, исправливаны быти имѣют, какъ и перед темъ. Тако же шляхта, которые казну свою имѣли, по крепостямъ, на местностяхъ, тогда и нынѣ любо чтобъ имъ те деньги поплачены, или на местностяхъ додерживано.

4. Въ городѣхъ урядники чтобъ изъ нашихъ людей обираны были на то достойные, которые должны будутъ подданными твоего царского величества управляти и приходъ належачей, въ правду, въ казну твоего царского величетсва отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всѣми приналежностями староство Чигиринское, чтобъ и нынѣ для всякого ряду пребывало.

6. Сохрани Боже, смерти на пана гетмана, - понеже всякой человѣкъ смертенъ, безъ чего немочно быть, - чтобъ Войско Запорожское само межъ себя гетмана обирали, а его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величетсву не въ кручину было, понеже то давной извычай войсковой.

7. Имѣней казатцкихъ, чтоб нихто не отбиралъ: которые земли имѣютъ и что къ нимъ належитъ, чтобъ с теми имении волны были. Вдовы козатцкие осталые и дѣти ихъ, чтобъ в такой же волности жили, какъ предки, отцы ихъ.

8. Писарю войсковому чтобъ жалованья его царского величетсва было 1000 золотыхъ для подписковъ, также и мельница для прожитку потому, что великие расходы имеетъ.

9. На всякого полковника чтобъ мелница бъ была для того, что разходы великие имѣют; а будетъ милость вашего царского величетсва, будетъ и ваше царское величетсво и болшим чем пожаловати изволитъ.

10. Также на судьи войсковые по 300 злотыхъ да по мелницѣ, а на писаря судейского по 100 золотыхъ.

11. Также ясауломъ войсковымъ и полковымъ, которые всегда на услугахъ войсковихъ бываютъ и хлѣба пахатъ не могутъ, чтобъ имъ иметь по мелницѣ, просимъ твоего царского величетсва.

12. На подѣлку къ снаряду войскового и на пушкарей и на всѣх слугъ, что у снаряду просимъ твоего царского величества, изволь имѣти свое царское милостивое призрѣнье, какъ о зимовке, тако жъ и о станахъ, такожъ на обозного 400 золотыхъ.

13. Права, наданые изъ вековъ отъ княжатъ и королей, какъ духовнымъ и мирскимъ людемъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были.

14. Послы, которые отъ вѣка из чюжихъ земель приходятъ до Войска Запорожского, чтобъ пану гетману и Войску Запорожскому, которые бъ къ добру были, волно принятъ, чтобъ то его царскому величетсву во гнѣвъ не

было; а чтобы имѣло противо его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщати.

15. А какъ по иныхъ земляхъ дань вдругъ отдаетца, волили бы есмя и мы, чтобъ цѣну давать вѣдомую от тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належатъ, а если бы инако быти не могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договориватца; развѣ бы изъ тутошныхъ людей обобравъ воеводу, человѣка достойного, имѣетъ тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величетсву отдавати.

16. А то для того имѣютъ посланники наши договариватца, что наѣхавъ бы воевода права ломати имѣлъ и установы какие чинилъ, и то людемъ имѣло бы бити въ великую досаду, понеже праву иному не могутъ вскорѣ навыкнути и тяготы такие не могутъ понести, а тутошнихъ людей, когда будутъ старшие, когда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправляти.

17. Прежъ сего от королей полскихъ никакова гоненя на вѣру и на волности наши не было, всегда мы всякий чинъ свою волность имѣли, и мы имъ верно служили; а ныне за наступанье на волности наши,понуждены есмы его царскому величеству подъ крепкую и высокую руку поддатца, для того усилно просити имѣютъ посланцы наши, чтобъ привилия его царское величетсво намъ на харатияхъ писаные, с печатми выслыми. Одинъ на волности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловалъ, чтобъ непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержимъ мы самы разсмотрение межъ собою имети будемъ: хто казакъ, тотъ въ волности казатцкой жити будетъ, а хто простый, тотъ станетъ должностъ обыклую его царскому величеству воздаватъ, попрежнему. Такъже и на люди всякие, которые его царскому велицетсву подданные учинились, на какихъ правахъ и вольностяхъ жити имеютъ.

18. О митрополитѣ в разговоре воспомянуть имеютъ, о чемъ посланникомъ нашимъ словесно приказано.

19. Также просити усилно имѣют посланцы наши его царского величетсва, чтобъ его царское величетсво ратъ свою вскорѣ прямо къ Смоленску послалъ, не откладиваючи нимало, чтобъ неприятель не могъ въ собранье притти и съ иным согласитца, потому что войска ныне нужны, чтобъ никаким ихъ лестям не верили, будетъ учали бъ въ чемъ мстить государю.

20. И то надобно дѣло припомнянуть, чтобы кормовыхъ людей здѣ на рубежу отъ ляховъ, для всякого безстаршия, съ 3000 поставить или какъ его царское величетсво изволитъ.

21. Обычай тотъ бывалъ, что всегда Войску Запорожскому плачено: бить челомъ и ныне его царскому велицетсву, чтобъ на полковниковъ поволил по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ польских, на ясауловъ войсковихъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на рядовыхъ казаковъ по 30 золотыхъ.

22. Орда татарская естли бы похотела отстать[ся], то надобно отъ Астрахани и от Казани на нихъ наступить; также и донскимъ [казакомъ] быти готовымъ: а нынѣ когда еще въ дружбе есмы межъ собою не зацепляти ихъ.

23. Кодакъ городъ, которой есть устроенъ на пограничью отъ Крыму, въ которомъ панъ гетманъ всегда по 400 человѣкъ тамъ держитъ и всѣмъ ихъ покоитъ, чтобъ и нынѣ его царское величество какъ кормами, також и зельемъ къ снаряду изволилъ построить. Такожъ и на техъ, которые за порогами Коша берегутъ, чтобъ его царское величество милость свою изволилъ показать, понеже трудно его одново безъ людей оставлятъ.

РДАДА. - Ф. 229: Малоросійський приказ. - Оп. 1. - Спр. 230. - Арк. 1-12, 18, 20, 13-15, 21, 22, 16, 17, 19. Переклад з заголовком: "Прошение по пунктамъ Богдана Хмельницького о подтверждении прежнихъ ихъ правъ и волностей и о судах и о протчем, году нет и никого не подписано".

Опубліковано: Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 445-452. - № XI/8.

Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 785-786.

Документи Б.Хм. - С. 323-325. - № 233.

N° 11

*1650-і роки. - Проект договору Запорозького Війська з Туреччиною про торгівлю**

Pakta z Cesarzem Tureckim a Wojskiem Zaporoskim i narodem ruskim, takie być mają względem handłów na Czarne morze[81].

1. Daje wolność Cesarz J.Mść Turecki Kozackiemu Wojsku i ziemi Jego żeglować po morzu Czarnym do wszystkich swoich portów i miast i wysep, także po morzu Białym do wszystkich państw swoich wysep i portów ich, i do portów obcych panów i państw chrześcijańskich, także po wszystkich rzekach i miastach, z którymi, jakie będą chcieli, handle i kupiectwa odprawować mają, przedawać, kupować i zamieniać, wedle woli swej stanąć u portów i wjechać, kiedy zechcą, bez żadnego zahamowania, wstrątu i trudności.

2. Na zapomożenie nowych handlów Wojska Zaporoskiego i ziemi Jego, Cesarz Jego Mść, Turecki wolnymi czyni ich kupców od wszelakich cel, myt i podatków, także towary ich, którekolwiek albo do państwa jego wywozić zechcą, a to do stu lat (jesli nie może być do stu lat, choć do pięciudziesiąt, albo namniej trzydziestu), czego wszystkie urzędy wszędy przestrzegać będą, a po wyściu, da Pan Bóg, sto lat nie większymi ciężarami podatków obciążeni być mają, tylko jako sami Turcy.

3. Domy składne po miastach i portach Cesarza Jego Mści Tureckiego, tak nad Czarnym, jako i nad Białym morzem będących, pozwala Cesarz Jego Mść Wojsku Kozackiemu stanowić i tam kupować, i kupcom ich mieszkać ze wszelaką wolnością, bez podatków żadnych do sta lat pomienionych.

4. Rezydent Wojska Zaporoskiego i ziemi Jego w Stambule[82] mieszkać będzie w słusznym poszanowaniu ze wszelakim bezpieczeństwem, który rezydent wszelakiej sprawiedliwości dochodzić ma kupcom ukrzywdzonym kozackim. Także Wojsko Zaporoskie rezydenta Cesarza Jego Mości w portowym mieście swoim przyjmuje, który paszporty dawac ma Galerom, albo okrętom Kozackim, gdziekolwiek

* Цей проект договору за традицією відноситься до документів Богдана Хмельницького.

żeglować zechcą, a od paszportu więcej brać nie ma nad czerwony zloty jeden, przed którym starszy Pan Galery albo okrętu przysiąć ma, iż żadnej zdrady przeciwko Państwom Cesarza Jego Mści nie uczyni: i także rezydent Cesarza Jego Mści prawo to, które się teraz pisze językiem tureckim, każdemu potrzebującemu na piśmie dać powinien z podpisem ręki swej i pieczęcią.

5. Aby swawolnych ludzi zahamować, żeby na morze nie wypadali z dokładem Cesarza Jego Mści. Wojsko Zaporoskie miast portowych kilka niżej porohów założy aż do uścia rzeki Bohu w Dniepr skąd i handle iść mają, i bezpieczeństwo na morzu od swawolników ma być przez nich obwarowane.

6. Jesliby chto swawolny wypadł na morze z Wojska Zaporoskiego, sprawiedliwość słuszną uczynić powinno Wojsko Zaporoskie przy rezydencie Cesarza Jego Mści; a dla tego handlów Kozackich i kupiectwa ich nie zatrudniać, ani hamować nigdzie nikt nie będzie w Państwie Cesarza Jego Mści.

7. Jeśliby z Donu[83] jaka swawola powstała, skądby na morze wyszli dla rozbojów, spólnie z Tureckimi Galerami Kozackie imać swawolne mają i karać, i wzajem sobie pomocy dodawać, żeby morze było czyste i wolne.

8. Jeśliby Galera Kozacka w czym przeciwko prawa Cesarza Jego Mści (strzeż Boże) wykroczyła, aby starszy tej Galery karany był, a ona sama z towarami i robotnikami swymy wolna być ma, i insze wolne być mają w towarzystwie z nią będące Galery i okręty, aby i niewinne nie cierpiały, i zawarty pokój aby był niczym nienaruszony.

9. Jeśliby Galera albo okręt Kozacki rozbił się przy brzegu Cesarza Jego Mści, aby rzeczy te, które się mogą zachować sukcesorom zachowane i oddane były.

10. O długi tureckie, prawo kupcom Kozackim takie być ma, jako Turkom we wszystkim Państwie Tureckim, i sprawiedliwość nieodwłoczna.

11. Galer albo okrętów Kozackich do żadnych potrzeb na żadną posługą Cesarz Jego Mść Turecki obracać nie pozwoli, ani ich ludzi, ani towarów, ani oręża, ale wolne przeście i odeście ze wszystkim, kiedy zechcą, im obiecuje i waruje.

12. Gdyby jaki kupiec umarł w Państwie Cesarza Jego Mści, lubo na morzu, lubo na lądzie, dobra wszystkie jego nalzeć będą sukcesorom jego i hamowane ni od kogo być nie mogą; luboby co komu odkazał, albo zapisał przy śmierci, żadnej wagi mieć niema.

13. Więźniów chrześcijańskich u Turków, jako i Tureckich u chrześcijanów Kozackim kupcom jawnie wykupować wolno będzie. A jesliby więzień chrześcijański w Państwie Cesarza Jego Mści do Galery albo okrętu Kozackiego uciekł, taić go albo przechowywać starszy nad Galerą nie będzie, ale go wydać powinien, wszakże za to żadnej szkody albo krzywdy nie poniesie, ani on, ani Galera jego, ludzie, ani towar jego, i gdyby też czeladnik jaki wolny lub niewolnik, z Galery Kozackiej uciekł, wydać go Turcy powinni będą Kozakom.

Опубліковано: Собрание государственных грамот и договоров. - Т. III. - С. 444-447. - № 134.

Документи Б.Хм. - С. 619-622. - № 475.

Омелян Пріцак. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. - Вип. 2. - К., 1993. - С. 191-192.

П е р е к л а д

Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути.

1. Цісар й.м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави цісар й.м. турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися як пройде, дай Боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах, цісаря й.м. турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента цісаря й.м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливти, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й.м. Резидент цісаря й.м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома ціаря й.м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинне виконати щодо нього справедливу кару при резидентові й.м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й.м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у чому право цісаря

й.м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали і мир не був нічим порушений.

9. Якби козацька галера, або корабель загинув при березі цісаря й.м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

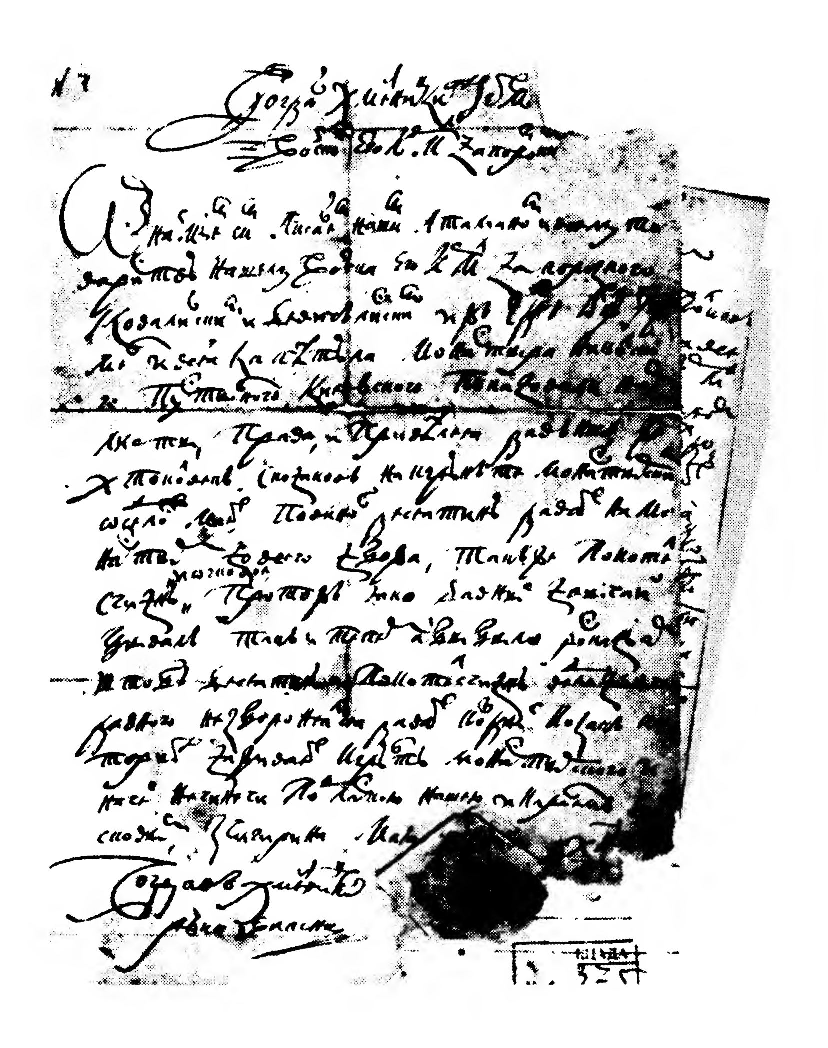
10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й.м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й.м. чи на морі, чи на суходолі все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі цісаря й.м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам.

УНІВЕРСАЛИ. НАКАЗИ

1648 рік

№ 12

1648, червня 2 (12). Під Білою Церквою. – Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до Владислава IV

Instrukcja do Jego królewskiej Mości Pana Naszego Miłościwego, posłańcom naszym od Wojska Zaporoskiego dana.[84]

Naprzód uskarżać się* na Ich M. PP. Dzierżawców i urzędów ukrainnych, że mając nas już po woli, nie tak z nami, jakoby się godziło z ludźmi Rycerskiemi i sługami J.K.M. postępować, jeszcze gorzej, niż z niewolnikami swemi, takie zbytki i nieznośne krzywdy czynią, że nie tylko w chudobach swych, ale i sami w sobie nie wolnismy.

Futory, sianożęci, łąki, niwy, role, stawy, młyny, coby się jenekołwiek Panu któremu urzędnikowi u Nas Kozaków podobało, gwałtem odejmują i samych nas niewinnie odzierają, biją, mordują, do turmy sadzają, na śmierć za nasze dobra zabijają, gdzie rannych i okaleczonych towarzystwa naszego siła narobieli.

Dziesięciny pszczelne[85] i połowszczyzny[86], choć w dobrach J.K.M. mieszkają zarówno z mieszczany co lepszego u niektórych bierą.

Synom kozackim matek ich starych ani ojców rodzonych przy starościach nie wolno przy sobie trzymać, wygnać też rodziców starych niesłuszna i grzech, musi za nich Panu kozak czynsz[87] i wszelką powinność miejską oddawać starać się.

Żony pozostały kozackie nie żeby do trzech lat, jednego roku, chociaby najstarsza, nie wolno bez męża posiedziec, zarazem w pańskie podatki z inszemi obracają i bez miłosierdzia grabią.

Ich M. też PP. Pułkownicy nasi nie według obietnice i przysięgi swej z nami się obchodzą; nie żeby nas mieli w czym bronić w krzywdach naszych od Ich M. naszych PP. urzędów, ale jeszcze oniże na nas więcej pomagają, pospołu z PP. żołnierzami i draganami, których przy sobie mają, coby się któremukolwiek u nas podobało, lub koń jaki dobry, lub oręże, albo co inszego, nażyczamy wrzekomo targiem, a na pół darmo, a nie nażyczylibyśmy, rozmyślaj że nieborak kozak o sobie.

Wół albo jałowica w osobnem miejscu od czeladzi żołnierskiej nie zawieraj się, siano w stertach i zboża w polach, na niwach żęte, jako swoje własne, gwałtem biorą.

Na Zaporoże zaszedłszy na zwyczajną zalogę, tedy i tam na Dnieprze PP. Pułkownicy w spokojnem używaniu naszem welką nam niewolą czynią, jako też,

* Фотокопія № 261/2-4: Uskarżamy się; Фотокопія № 395/1-2; uskarżając się.

nie mogąc bywać w zdobyczach morskich, ubogi kozak masz się pracą swą ratować, to zwierzem, to rybami ratują się, w tem każdy, który lisy łowi, od głowy każdego kozaka chociażby ich było pięćset, po lisie biorą; a nie pojmali lisa, tedy samopały od kozaków za lisy odbierają. A któryby ryby łowił, tedy ułow i na pana pułkownika; jesli niema konia, czem ich wyprowadzić, tedy wodą, podwodą, plecami swemi wywożą.

Zdobyczy zaś połowy, gdy czasem Pan Bóg poszczęnści, nic mu nad jasyr Tatarów wielkich i małe Tatarzęta, które nam właśnie do wojska należały, za co by chudzina kozak mógł by się przyodziać, i to wszystko od nas poodejmowali, że nie masz za co pracować. Czasem też gdy się trafi zająć konie, stada, bydła, owce, tedy PP. Pułkownicy pospołu z PP. żołnierzami, co będzie lepszego, ile im potrzeba, nabiorą się, a nam biednym kozakom po jednomu nie zostanie, i to co gorszego z braku tylko, na nich gardłujemy i pracujemy.

Dawszy leda przyczynkę kozakowi, aby u niego, widząc co, wyrwać, zaraz go do wiedzenia, okupujże się, nieboraku kozaku, i duszę swoją do nagości. I inszych nieznośnych krzywd, jakoby do roboty i na podwody wyganiają, i pisać trudno.

A iż była wola J.K.M.P.N.M., gdy był nam z łaski swej rozkazać raczył, abyśmy szli na morze, na cośmy byli i czółny i pieniądze wzięli i Wojska naszego Zaporoskiego naznaczył był, żeby było przypisano jeszcze 6000, żeby zupełna było nas 12000; o to i teraz prosimy, abyśmy zostawali w tejże liczbie 12000, starszych naszych spośrodku siebie, obiecujemy i pod sumieniem swem ślubujemy, że nad to żadnego przyjmować nie będziemy: gdyż nie 6000 wojska naszego zwykliśmy znaczno posług J.K.M. i wszytkiej Rzeczypospolitej oddawać, tylko wielką kupą.

O żołd też zasłużony, którego już to za pięć lat nie widzimy, uniżenie prosimy, aby nas przy kommisji zupełnie doszedł.

Z strony zaś duchowieństwa naszego starożytnej religiej greckiej, wielce prosimy, aby nie była naruszona, i te cerkwie święte, które pod unią gwałtem poodejmowane, jako w Lublinie, Krasnym Stawie, w Sokalu i indziej są zniewolone, aby przy dawnych wolnościach swych zostawały.

O czem wszytkiem posłowie nasi, upadłszy do nóg miłościwych J.K.M.P.N.M. jako najunizeniej i pokorniej od nas prosić mają, abyśmy w wszelakich wolnościach naszych wojskowych tak od zeszłych ś. pamięci Ich M.Królów Polskich, jako i od J.K.M., teraz szczęśliwie nam panującego nadanych i przywilejami stwierdzonych, cale i nienaruszenie zostawać mogli.

Bohdan Chmielnicki, starszy Wojska J.K.Mci Zaporoskiego*

Головний архів давніх актів у Варшаві. - Ф. Сухині. - Сигнатура 30/43.–Арк. 1-3. Копія.

Державний воєводський архів у Гданську. - Книга рецесів західноруських станів. - Сигнатура 300, 29. - №129.–Арк.124–124 зв. Копія.

Державний воєводський архів у Кракові. - Ф. Чарторийських. - Рук. 964. - Арк. 126-127. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1230: Колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 7-9; Спр.201. - Арк. 82-83; Спр. 212. - Арк. 2-5. Фотокопія.

---

* Підпис лише у фотокопіях № 180/1-4, 261/1-4 та Памятниках.

Інститут історії України НАН України. - Фотокопії з польських архівів. - № 180/1-4; 220/6-8; 243/1-3; 261/2-4; 395/1-2.

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України Відділ рукописів. - Ф. 5: Оссолінських. - № 225. - Арк. 78-79. Копія; Спр. 189/ II. – Арк. 471 – 472. Скорочено.

Опубліковано: Пам'ятники. - Т.1. - Відділ III. - С. 126-131. - № 25.

Памятники. - Вид. 2. - Т.1. - Відділ III. - С. 129-131. - № 25.

Міхаловський. - С.74-77. - № 40.

Памятники. - Вид. 2 з доповненнями. - Т. 1. - С. 245-246. - № 29.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. II. - С. 134-136.

Документи Б.Хм. - С. 36-39. - № 5.

Переклад

Наказ послам від Війська Запорозького до його королівської милості, пана нашого милостивого

Насамперед скаржитися на їх м. пп. державців і українних урядовців, які, маючи над ними владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами й. к.м., а ще гірше, ніж з своїми невільниками, поводяться, таких збитків і насамперед кривд завдають нам, що ми не тільки своїм майном, але й собою невільні розпоряджатися.

Хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини – все, що тільки комусь з панів урядників сподобається, силою відбирають, а нас самих невинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено і знівечено.

Найліпші бджоляні десятини і поволівщину, хоч ми і у володіннях й.к.м. живимо, так само як і міщан забирають.

Синам козацьким старих матерів своїх, ані батьків рідних престарілих не можна при собі держати, вигнати ж батьків старих несправедливо і гріх, тому мусить за них козак панові чинш і всяку повинність відбувати.

Козацьким дружинам, що залишаються самі, не те щоб до трьох років, а й до одного, хоча б найстарішій не можна без чоловіка бути і зараз же разом з іншими до панських повинностей повертають і немилосердно грабують.

Їх м. пп. полковники також не додержують обіцянок і присяги в поводженні з нами. Замість того, щоб у такій біді захищати нас від їх м. наших пп. урядовців, допомагають їм разом з пп. жовнірами і драгунами, яких при собі мають, ще більше знущатися з нас. І що тільки комусь з них у нас сподобається – чи кінь добрий, чи зброя, чи що інше, ми віддаємо за півціни, ніби сторгувавшись, а якби не дали, то подумай, козаче-небораче про себе.

Вола або ялівку в окремому місці від жовнірської челяді не замикай, сіно в скиртах і збіжжя в полях, на нивах жате, як своє власне, силоміць беруть.

Ми прийшли на Запоріжжя, на звичну заставу, але й тут пп. полковники не дають нам спокійно жити. Убогий козак, не маючи змоги в морських походах бувати, мусить своєю працею годуватися – то на звіра полює, то рибу ловить. А втім з кожного козака, хто на лисиць полює, хоча б їх було п'ятсот, по лисиці беруть. А не піймав лисиці, тоді самопали у козака замість ли-

сиць забирають. А хто ловить рибу, мусить і для пана полковника наловити. Якщо немає коня, щоб їх привезти, тоді водою, підводою, на плечах своїх доставляють.

З воєнної здобичі, коли часом, дякуючи господу Богу, пощастить, нічого немає кращого як ясир дорослих татар і малих татарчат, які власне війську належали, за що убогий козак міг приодягтися та й те все у нас відібрали, так що нема нам за що працювати. А коли часом щастило загнати коней, череду, худобу, овець, тоді пп. полковники разом з пп. жовнірами все найкраще, скільки їм треба, собі забирають, а нам, бідним козакам, і по одному не залишили, а що найгірше, що ми своїм життям ризикували і даремно на них працювали.

Знайшовши будь-яку причіпку до козака, у якого захочуть що-небудь видерти, зараз же його до в'язниці – відкуповуйся ж, козаче-небораче, хоч душу продай. Інші нестерпні кривди, як от до роботи та на підводи виганяють, і описати трудно.

А ще була воля й.к.м. п.н.м., коли з ласки своєї він, наказавши нам іти на море, для чого ми були човни приготували і гроші взяли, наказав нам приписати до нашого Війська Запорозького ще 6 000 козаків, щоб було нас усього 12 000 і тепер ми просимо залишитися у числі 12 000, старшин наших обіцяємо з-поміж себе обрати і совістю своєю клянемося, що понад це число нікого до війська не прийматимемо: бо ж не 6 000 війська звикли ми служити й.к.м. і всій Речі Посполитій, а великою кількістю.

Належну нам платню, яку ми вже п'ять років не одержуємо, покірно просимо разом з комісією повністю прислати.

Щодо нашого духовенства давньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати і ті святі церкви, які у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах силою були унією поневолені, при давніх вільностях залишити.

Про все це наші посли, впавши до милостивих ніг й.к.м. п.н.м., якнайпокірніше від нашого імені проситимуть, щоб ми при всіх наших військових вільностях і привілеях, наданих нам попередніми св. пам'яті польськими королями і підтверджених й.к.м. нині пануючим, живими і здоровими лишитися могли.

Богдан Хмельницький, старший й.к.м-ті Війська Запорозького.

№ 13

1648 р., червня 17(27). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про недоторканість майна Прилуцького Густинського Троїцького монастиря

Богданъ Хмелницкии, ге*тма*н з Во*иско*м его королевъской м*ило*сти Запорозкимъ.

Всѣмъ вобецъ и каждому зособна, кому бы о том вѣдат належало, до

вѣдомости доносимъ, ижъ намъ жалосне ся ускаржали гднове монастыра Густинъского[88] на нѣкоторых своявол*ник*овъ которие, запомневши боязни Божоє, важатся имъ кривъду чини*т* в добра*х* и*х*. В том таково*го* каждого сурове напоминае*м*, абы ся о*т* того погамовавши, они*х* о*т*цов при котори*х* мы кривде стоимо, занехавши при впокоином житъя и*х* зоставляли, кгды бы ж те, якии бы*л* противни*и* напомина*н*ню нашему и важи*л*ся на ни*х* сами*х* и на добра и*х* наступова*т* злецилихмо, тое Ивану Ме*л*ниченку, по*л*ковнику прелуцъкому, абы и*х*, яко неприятеле*и* громи*л* и забиял, иначе*и* не чинячи.

Да*т* с Чигирина 17 июня 1648.

Иванъ Де*м*кович, писа*р* ви*и*скови*и* рукою [власною].

На звороті: О*т* е*го* м*и*ло*с*ти п[ана] ге*т*мана Хме*л*ницъко*го* 1648 года, июня, 17 дня.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 1. - Спр. 60. - Арк. 1. Оригінал.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 54.- №13.

№ 14

1648 р. липня 2 (12). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Прилуцького Густинського Троїцького монастиря на його володіння і про заборону записувати в козаки монастирських підданих

Богданъ Хме*л*ницки*и*, ге*т*манъ з Во*и*ско*м* его ко*р*[олевскои] м*и*ло*с*ти Запоро*з*ски*м*.

Всѣм вобецъ и кож*д*ому зособна, кому о то*м* вѣдати буде*т* належало, а меновите козако*м* Воиска нашего в Прилуце[90] будучи*м*. Жадали о*т* на*с* г*ос*по*д*инове о*т*цеве монастыра общежите*л*ного Густынского, ижъ маючи о*т* благочестивы*х* князе*и* и пано*в* побожны*х* хри*с*тиянски*х* ктиторо*в* на це*р*ковъ Бо*ж*ію и на хвалу имени его *свя*того надане за о*т*пущение грѣхов своихъ немало кгрунту для выхованя мешкаючи*х* при то*м* *свя*то*м* мѣсцу, чого они приспособивши собѣ старане*м* и працею своею кгрунту и футора, а при не*м* и для помочи своеи приспособили люде*и* убоги*х*, меновите на Мацыевцѣ[91]. Прето просили насъ, абы з ихъ кгрунтовъ и футоровъ до воиска по*д*даны*х* и*х* не при*и*мовали и и*х* кгрунто*в*, такъ лѣсовъ, яко и сѣножате*и* и пасѣкъ бе*з* жа*д*ны*х* перешко*д* и ту*р*баци*и*. Што мы на ихъ про*з*бу, яко б*о*гомо*л*цовъ свои*х* вцале, бе*з* жа*д*ного порушенья заховуемо по*д* ласкою нашею. А хто бы мѣлъ онымъ пре*з* се*и* нашъ *лист* перешкоду и кривду чинити, теды мы таковог*о*, яко незбо*ж*ного и неприятеля це*р*кви Бо*ж*ои, карати росказуемъ. На што мы сеи нашъ *лист* под печатю во*и*сковою и с по*д*писо*м* руки нашое власное дае*м*.

Писанъ в Чегерине, дня 2 іюля, року 1648.
Богдан Хмелницкии, гетман рукою власною.

На звороті: Лист дании першого р[оку] от его м.п.г. жебы [в кгру]нтах не чинили крывд и козаков не прыимовали.

На арк. 2: Лист от его милости пана гетмана Хмелницкого, жебы кривды в кгрунтах не чинено и козаковъ з подданых монастырских не уписовано.

Іншим почерком: 1648 года, июля 2 дня. По архиву № 977.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 159: Прилуцький Густинський монастир. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 1, 2. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - Збірка Київського університету. - № 99. - Т. 1. - Арк. 54. Копія.

Опубліковано: Мякотин В.А. Очерки социальной истории Малороссии // "Русское богатство". 1912. - № 9. - С. 120.

Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. Т. I. - В. 1. Прага, 1924. - С. 72.

Історія України в докум. і матер. Т. III. - С. 147-148. - № 122.

Документи Б.Хм. - С. 55-56. - № 15.

№ 15

1648, липня 2 (12). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького прилуцьким сотникові і отаманові про покарання учасників нападу на Прилуцький Густинський Троїцький монастир на чолі з Костем Карпенком та Карпом Лихим

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его кор[олевскои] милости Запорозским.

З великою жалостю дошло нас вѣдати, иж от незбожных а наддеръ своволных людеи, а борзѣи погановъ мѣсца святые монастира внѣвечъ обернули и дощенту спустошили, за што мы от давных часовъ головы свои покладаем, за вѣру нашу православную и за цѣлост домовъ божіих, а тепер, где бы им болшии ратунок, яко от сынов церковных был, то еще барзѣи зпустошене, за што пилно того всѣмъ нам постерегати потреба, боячися от Господа Бога срокгого караня, абы болшеи того не было. А тои монастир Густинскии иноков велице побожних нападши своеволные Костя Карпенко и Карпъ Лихии з купою немалою зпустошили чернцовъ окрутне мордовавши, збили, а инных людеи, ктиторов мѣсца того святого насмерть позабивали, речи и спряты церковные кгвалтовне пошарпали. Прето росказуем пану сотнику и атаманови прилуцкому, абысте и сами, ужалившися такъ великоѣ кривды Божое, тых здраицовъ поимали и, до насъ не отсылаючи, сурове

карали ве*длуг их* заслуги и декрету о*т* на*с* в во*и*ску выданого. Если бы те*ж* што ко*л*век це*р*ковного было, и у которого-ко*л*век, *люб* шляхецкого и монастыру побраного, теды абы все до монастыра было поо*т*давано, иначе*и* не чинячи по*д* срокгос*т*ю во*и*сковою.

Писанъ в Чегеринѣ, дня 2 іюля, року 1648.

Богда*н* Хме*л*ни*ц*ки*и*, ге*т*ман рукою власною.

На звороті: О*т е*го млти пана ге*т*мана на ты*х*, што манасты*р* ша*р*пали по*д* ча*с* во*и*ны.

Іншим почерком: Унѣверсалъ Хмелницкого 1648 году виданій м[ѣся]ця іюля 2 дня.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 1. - Спр. 61. - Арк. 1. Оригінал.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 56. - № 16.

№ 16

1648, липня 17 (27). Паволоч. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону Запорозькому Війську чинити шкоди в маєтностях литовських панів

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Jego Królewskiej Mci Zaporoskim.

Wszem wobec i każdemu zosobna, komuby o tym wiedzieć należało, do wiadomości donosimy, iż my mając z dawnych czasów, wielką miłość i łaskę z ich Mć Panami Księstwa Litewskiego, jaka* w ekspedycjach różnych przy boku Jego Królewskiej Mości wszystkiej Rzeczypospolitej od ich Mćw panów Naszych Miłościwych bywała, lubości teraz Ich Mć Panowie Polacy wojowali z nami, czegośmy nigdy nie życzyli, aby się krew chrześcijańska lała, musiało się to stać z przejrzenia Bożego za nastąpieniem nieprzyjaciół naszych, którym niech sam Pan Bóg sądzi według zamyśłów i początków ich; w tym razie wszelkiego kozaka napominamy, aby się** w majetnościach Jaśniewielmożnych i Wielmożnych Ich Mcw Panów Senatorów Wielkiego Księstwa Litewskiego, Panów Naszych Miłościwych od Wojska Zaporoskiego, to jest kozaków, żadna krzywda nie działa, inaczej nie czyniąc, pod srogością Wojskową na swawolnego.

Datum w Pawołoczy, dnia 17 iulii, noku pańskiego tysięcznego sześćsetnego czterdziestego ósmego.

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Jego Królewskiej Mości Zaporoskim, ręką swą.

---

* У фотокопії: так

** У фотокопії: abyście

Державний воєводський архів у Кракові. - Ф. Чарторийських. - Рук. 964. - Арк. 133. Переклад на польську мову.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1230: Колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу 1648-1654 pp. - Оп. 1. -Спр. 201. - Арк. 6. Фотокопія.

Інститут історії України НАН України. Фотокопії з польських архівів: № 371/6. Фотокопія.

О п у б л і к о в а н о: Z dziejów Ukrainy. - С. 410. Скорочений текст.

Документи Б.Хм. - С. 58-59. - № 18.

Переклад

Богдан Хмельницький, гетьман з його королівської милості Військом Запорозьким.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це відати належить, доводимо до відома, що ми з давніх часів користувалися великою милістю і ласкою їх м-тей панів литовських, які брали участь у різних походах його королівської величності і всієї Речі Посполитої; і незважаючи на те, що їх м-сті пани поляки воювали з нами проти власної волі, бо ми не хотіли, щоб кров християнська лилася і це сталося з провидіння божого через напад наших ворогів, яких нехай сам господь бог судить, попереджаємо кожного козака, щоб у маєтках ясневельможних і вельможних їх. м. панів сенаторів Великого Литовського князівства, панів наших милостивих. Військо Запорозьке, тобто козаки, нікому не заподіяли кривди, під військовою карою на свавільного.

Даний у Паволочі, дня 17 липня 1648 року божого.

Богдан Хмельницький, гетьман з його королівської величності Військом Запорозьким, власною рукою.

№ 17

1648 р., липня 20 (30). Паволоч. - Універсал Богдана Хмельницького про захист володінь Владислава Домініка Заславського

Bohdan Chmielnicki, Hetman Wojska Jego K.M. Zaporoskiego.

Wszem wobec i każdemu zosobna, komu o tym wiedzieć należy, mianowicie kozakom z Wojska naszego Zaporoskiego i tym wszytkim, którzy jedno teraz pod różnemi pułkami, tak w nowych kupach, jako i co by się miało zbierać, surowo napominając, do wiadomości przynoszę, iż my z Wojskiem naszym Zaporoskim, doznawając wielkiej miłości Jasnie Oświeconego Księcia, Jego Miłości Władysława[92] Dominika na Ostrogu[93] i Zasławiu[94], hrabi na Tarnowie[95], wojewody sędomirskiego, łuckiego, etc., starosty pana naszego miłościwego, który z przodków swych wielką łaskę Wojsku Zaporoskiemu oświadcza a teraz za zadatkiem dawnej przyjazni nam i wszytkiemu Wojsku Zaporoskiemu, przez Księcia Wiszniowieckiego gdzie ta wojna wszcząc się musiała, przeto tedy jeśliby ten ogień w tak

prędkim czasie ugasić się nie mógła przyszła by nam prześćku majętnościom Ksiecia Jego Miłości Zasławskiego, to jest do miasta Ostrogu i wszytkich pół do nich należących, aby żaden się z Wojska Zaporoskiego nie ważył, i którregobykolwiek pułku, aby się nie ważył po tych majętnościach bywać i stanowiska odprawować ani żadnych szkód i krzywd czynić nie miał. A gdyby się pokazało na którregokolwiek pułkownika z pułku jego aby też na którą czatę, aby miał krzywdę czynić, takowy każdy za najmniejszą skargą surowego kazania na gardle według Artykułow ostrości Wojska Zaporoskiego karany będzie [od] tego pułku pułkownika. każdego przestrzegać mają i gardłem karać. A gdyby pułkownik nie uczynił sprawiedliwości słusznej, tedy sam od nas karany gardłem będzie.

Datum w Pawołoczy 20 julii millesimo 648.

Bohdan Chmielnicki, ręką swą.

Державний воєводський архів у м.Кракові. Збірка Русецьких. - Рук. 41. - Арк. 29. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Frank Sysyn. Documents of Bohdan Xmel'nyckyj // Harvard Ukrainian studies volume II. Number 4. December 1978. - S. 504-505.

П е р е к л а д

Богдан Хмельницький, гетьман Війська й.к.м. Запорозького.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це знати належить, а саме: козакам з Війська нашого Запорозького і всім тим, хто тепер перебуває у різних полках, так і в нових загонах знаходиться і тих, хто буде гуртуватися, суворо нагадуємо, доводимо до відома, що ми з Військом Запорозьким користуємося великою ласкою його милості Владислава Домініка в Острозі і Заславлі, графа у Тарнові, воєводи сандомирського, луцького і т. д., старости пана нашого милостивого, який з пращурів своїх засвідчував велику ласку Війську Запорозькому, а тепер за запорукою давньої приязні нам і всьому Війську Запорозькому, крім князя Вишневецького, де та війна наша мусила спалахнути, той вогонь тепер не так швидко можна згасити, не має бути допущений до маєтностей князя, його милості Заславського, тобто до міста Острога і всіх належних до нього земель, щоб жоден з Війська Запорозького і з будь-якого полку не зважувався бувати в тих маєтностях, знімати сторожу, а ні чинити збитки і кривди. А якби було вказано на будь-якого полковника чи теж на якусь залогу, що чинили кривди, кожний такий за найменшою скаргою, наказом полковника того полку буде суворо покараний на горло за статтями остроги Війська Запорозького. Кожного застерігаємо карою на горло. А якби полковник не вчинив слушної справедливості, тоді сам від нас на горло буде покараний.

Даний у Паволочі, 20 липня 1648.

Богдан Хмельницький, рука власна.

N° 18

1648, грудня 2 (12). Острог. – Універсал Богдана Хмельницького з повідомленням про мир і попередження, щоб шляхта не пригноблювала селян та не чинила утисків православній вірі

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Jego Królewskiej Mości Zaporoskim.

Wszem wobec i każdemu zosobna, komuby o tem wiedzieć należało, służby nasze rycerskie łaskom Waszmościów, a swych Miłościwych Panów pilnie oddawszy, do wiadomości donosiemy, iż potkał nas w drodze poseł jego Królewskiej Mości, Jego Mość Giżowski*, z listem Jego Królewskiej Mości, którego nam Pan Bóg Wszechmogący królewicza Jego Mości Jana Kazimierza na państwo poblogosławić raczył, który pisze, abyśmy poniechawszy tej niepotszebnej wojny i rozlania krwi chrześcijańskiej, nazad do swoich się krajów powrócili, przy pewniej zgodzie i wolnościach dawnych nas zachowując** O czem Waszmość Panom oznajmiwszy przez ten uniwersał, żadamy, abyście W. Mość także już nad wolą i rozkazanie Jego Królewskiej Mości, lubo do swoich poddanych, lubo do naszej religii Ruśkiej żadnej złości nie myśląc, owszem w pokoju i łasce swej zachować raczyli, z czego by się już więcej nieprzyjacieł nie cieszył. A uchowaj Boże, gdyby jeszcze nad to miał jaki uporny i złosliwy porwać się do rozlania krwi naszej chrześcijańskiej, albo do morderstwa ubogich ludzi skoroby nas ta wiadomość doszła, taki właśnie zepsuje ten pokój, i mir od Jego Królewskiej Mości naznaczony i pewnieby do większej zguby Rzeczpospolitą zawiódł, czego nie życzymy. Który uniwersał we Lwowie przeczytawszy, prosiemy, aby był i do Kamieńca Podolskiego odesłamy, gdzie, słyszem, że się i tam szlachty niemało zebrało; do których się i powtórnie z uniżonemi służbami swemi jako najpilniej oddajemy.

Data w Ostrogu***, 12 dnia decembra 1648 roku.

Ichmościów Miłościwych Panów we wszem powolny sługa, Bohdan Chmielnicki, Hetman Wojska Jego Królewskiej Mości Zaporoskiego, własną ręką****

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Інститут рукописів. - № 205 (26). – С.43-44. Копія.

Опубліковано: Дополнения к Актам историческим. – С. 187-188. - № 44.
БарONч. – С.49-50.
Історія України в докум. і матер., Т.III. – С.145-146. - № 119
Документи Б. Хм. - С. 85-87. - № 36.

---

* Барончः Sieweski
** Барончः myśląc nas zachować.
*** Барончः Z Ostroga
**** Слова własną ręką у Барoнча відсутні

Переклад

Богдан Хмельницкий, гетьман з його королівської м-ті Військом Запорозьким.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це належить знати, покірно віддавши рицарські послуги на ласку в.м., на наших милостивих панів, доводимо до відома, що нас зустрів у дорозі посол його королівської м-ті п. Гіжовський з листом його королівської м-ті, королевича Яна Казимира, якого господь бог всемогутній зволив поблагословити на панування. У цьому листі він пише, щоб ми, припинивши цю непотрібну війну і пролиття християнської крові, знову повернулися на свої землі, і залишає нас у мирі та при давніх вільностях. Цим універсалом ми повідомляємо про це в. м. панів і бажаємо, щоб в. м-ті також не йшли проти волі і наказу його королівської м-сті і не мали ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії, а, навпаки, зберегли до нас свою ласку і залишили нас у спокої, щоб уже більше не тішився ворог. І не дай господи, щоб до нас дійшли звістки про те, що хтось упертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською м-тю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої, бо ми цього не бажаємо. Цей універсал, прочитавши у Львові, просимо відіслати до Кам'янця-Подільського, де ми чули, зібралося також чимало шляхти, до якої вдруге віддаємося з найпокірнішими своїми послугами.

Даний з Острога, дня 12 грудня 1648 року.

Їх м-тей, милостивих панів у всьому покірний слуга Богдан Хмельницький, гетьман його королівської м-ті Війська Запорозького, власною рукою.

№ 18а

1648, грудня 11 (21). Білопілля. - Універсал Богдана Хмельницького про припинення бунтів і відправку Степана Гирича на втихомирення свавільників

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Woyskiem J.K.Mci Zaporowskim.

Wszem wobec i każdemu zosobna, komuby o tym wiedzieć należało, a mianowicie kozakom z woyska naszego do wiadomości donosimy, na miejscach roznych będących, iż my, mając miłościwą łaskę od naiasniejszego krola Jego Mci Jana Kazimierza, Pana Naszego Miłościewego, przez posła Imci Pana Stephana Ołdakowskiego, rotmistrza krolewskiego, i pisanie, w ktorym oswiadcza wielką miłość przeciwko wszytkiemu Wojsku swemu Zaporowskiemu i wiernemu poddanstwu swemu, i pokoj wieczny przez kommissią przeyszło sztwierdzony, zachowując wszelaką przyjaźń i krwie przelacie na okolicznych nieprzyjaciół króla Jego Mości i wszytkiej Rzeczypospolotej. Dla czego umyslnie ze wszytkim wojskiem naszym my powrociwszy się,

upewniając ich MM. PP. Szlachtę powiatów roznych tak religiej Polskiej, jako i Greckiej, aby w domach i po maiętnościach swoich w miastach i po wsiach mających, wszelakie bespieczenstwo w zdrowiu swoim, jako i w mieszkaniu mieli, od poddanych wszelakie poszanowanie teraz, jako i przed tym było. Ponieważ za łaską Bożą przychodzi do pokoju, a iż niektorzy czatownicy, zebrawszy się swowolni po odchodzeniu naszym po miastach, szarpają, i pokoj wieczny według obietnice i commissiej przyszłej rozerwać, i nas ze wszytkim Wojskiem Zaporowskiem, chcą. Takowych swowolników i szarpaczow J.K.Mci i wszytkiej Rzeczypospolitej pozwalamy, jako nieprzyiacioł, gromić. Dla czego umyślnie posyłamy pana Stephana Hyrycza, aby takowych bez miłoserdzia karał surowe, kozdego nieodsyłaiąc do nas.

Datum w Białopolu, 11 decembris, roku 1648.

Wm. Moim Mciwym PP. we wszem powolny sługa Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem J.K.Mosci Zaporowskim.

Бібліотека Чарторийських у Кракові. - Сигн. 417. - Арк. 137-138. Копія.

Публікується: Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (Одинадцять документів) // Щорічник Інституту історичних досліджень Львівського університету. - Львів (у видавництві). - Док. № 2.

Переклад

Богдан Хмельницький, гетьман його королівської милості запорозький.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про те відати належало, а саме козакам з нашого Війська, які перебувають у різних місцях, доводимо до відома, що ми, маючи милостиву ласку від найяснішого короля й.м. Яна Казимира, пана нашого милостивого, через посла його милість Стефана Олдаковського, королівського ротмістра, і писання, в якому засвідчує свою велику милість до всього Запорозького Війська, і вірні своєму підданству і вічному миру, затвердженому комісією, зберігаючи всіляку приязнь, [виступаємо проти] пролиття навколо крові ворогами його милості короля і Речі Посполитої. Для цього ми навмисне з усім військом нашим повернулися, запевняючи їх милостей панів шляхту різних повітів, як релігії польської, так і грецької, аби в своїх домівках і маєтностях, у містах і селах, у своїх помешканнях мали всіляку безпеку своєму здоров'ю. Оскільки з ласки Божої йде до спокою, а що деякі застави допускають сваволля в окремих місцях після нашого відступу і вічний мир згідно обіцянки майбутньої комісії хотять розірвати і нас з усім Військом Запорозьким, таких свавільників і грабіжників його королівської милості і всієї Речі Посполитої, як неприятелів, громити. Для цього навмисне посилаємо пана Стефана Гирича, щоб кожного такого без милосердя сурово карав, не відсилаючи до нас.

Даний у Білопіллі 11 грудня, року 1648.

Вашим милостям моїм милостивим панам в усьому прихильний слуга Богдан Хмельницький, гетьман з Військом його королівської милості Запорозьким.

№ 19

1648, грудня 22 (1649, січня 1). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" селян сіл Вишеньки та Великі і Малі Дмитровичі Київському Флорівському монастиреві

Богдан Хмелницкии, гетман Воиска его кор[лоевскои] милости Запорозкого.

Всѣмъ обывателем в Дмитровичах в Великих і в Малих[96] и в Вишенках[97] в маетностях его милости Гуменицъкого, судъи киевского, под небитност его самого приказуем вам сурово, абысте во всемъ были ігумении Флора и Лавра монастыра киевского[98] послушъными и вшелякую повынност ведлуг звычаю давного отдавали и щоколвек позабѣрали маѣтку розного панского, абы поворочали не маючи жадной потребы до гуменъ и до вымеру млынового; постерегаите того, абы до нас наименшая крывда не доходила новая, що того всего повинен дозрѣти Степан, козакъ, сотникъ Пѣшъчынковои, абы тамъ жадной своеволи и бунтов не было, иначеи не чинячи под срокостю воисковою.

Дат в Киевѣ, дня 22 декембрия, року 1648.

Богданъ Хмелницкии, гетман, рука власная.*

РДАДА. - Ф. 210: Розрядний приказ. - Київське повиття. - Кн. 10. - Арк. 182 зв.-183. Копія.

ЦНБ ім В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - І № 15549. - С. 19-20. Копія з копії.

Опубліковано: Історія України в докум. і матер. - Т. III. - С. 148. - № 123. Документи Б.Хм. - С. 88. - № 38.

№ 20

1648, грудня 28 (1649, січня 7). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" селян Підгірців Печерському дівочому монастиреві

Богданъ Хмелницкии, гетманъ Воиска его кор[олевскои] милости Запорозского.

Всѣм вобец и кождому зособна, особливе подданим монастыра Печерского[99] до инокии того монастира въ селѣ Подгорцах[100] належачим и новым козаком сим листомъ моим гетманским ознаимуем и владзою нашою гетман-

* У тексті дописані слова: Мѣстце печати Богдана Хмелницкого, гетмана

скою сурове напоминаем, абысте такъ вы подданые, яко которые з охоты под тот час въ козачество не хотячи до монастыра робот и повинности отправляти удалитеся, честнои законницы госпожи Магдалинѣ Белецкои ігуменѣ печерскои и всѣм сестрам о Христѣ того жъ монастира послушни были и повинности и роботы вшелякие отправъляли, постерегаючи на себе воискового караня. Бо мы зо всим не хочем от монастыровъ, особливе от убогих законниц, подданых одыимовати: даст Богъ на услугу воисковую безъ людеи церковъных охочих. А вас и повторе напоминаем, абысте вси а всѣ, которые въ Подгорцах знаидуетеся, законъницам печерским по старому послушенство отдавали, а если розказаню и листу нашому хто з вас спротивится, таковии, яко воисковыи неприятел и зневажал листу нашого, горлом карании будет.

Данъ въ Киевѣ, дня 28 декабра, року 1648.

Богдан Хмелницкии, гетман, рука власная.

На звороті: Универсал Хмелницкого листъ до Подгорецъ потребніи.

Подверженнии листъ од Богдана Хмелницкого на село Подгорцѣ.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 1. Оригінал. Російська державна публічна бібліотека у Москві. - Відділ рукописів. - Ф. Збірка Маркевича. - Спр. 1148. - Арк. 178 зв. - № 100. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - I, № 57488. Збірка Ол.Лазаревського. - № 49. - Арк. 95 зв. - 96. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф.1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманов. - Оп.2. - Спр.51. - арк.1. Фотокопія.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 85. - № 25.

Історія України в докум. і матер. - Т. III. - С. 148-149. - № 124.

Документи Б.Хм. - С. 89. - № 39.

№ 21

1648, грудня 29 (1649, січня 8). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону порушувати земельні володіння шляхтича Себастіяна Снетинського у Коростишеві і Городську

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его кор[олевскои] м[илости] Запорозкимъ.

Всѣмъ вобец и кождому зособна, кому бы о том ведати належало, особливе полковником, сотником, асавулом и всему рыцерству, козаком з Воиска нашого Запорозкого по залеценю зычливости нашое до ведомости доносимъ, иж мы шляхетского пана Себестияна Снетинъского не бачачи ни в чомъ Воиску нашому Запорозкому противного, а бачечи такое знисчене и спустошене от козаков своволных в реестре нашом не будучих, оного в оборону свою гетманскую взявши, мети хочемо и сурове росказуемо, абы он з жоною и детками своими в месте Коростешеве[101] албо в Городску[102], в дому своем або ли

теж где би ко*л*век о*н* перемешкивал о*д* вшеляких наездовъ кгва*л*товни*х* и доброволних попасов, ночлего*в*, мимоходо*в*, переходо*в* завше во*л*нии зоставалъ, кривды и шкоды и в наме*н*шои речи не поносимъ, але завше безъпече*н*, здоро*в*я свое*го* и мае*т*ности о*д* кож*дого*, такъ з козако*в* наши*х*, яко и мужико*в*, зоставалъ; в дорозе те*ж* если бы где-ко*л*векъ по потребе свое*и* виехати мелъ, абы всюда бе*з* жа*д*ное тру*д*ности и пренегаба*н*я доброво*л*не пропусчали, што теж ко*л*век у не*го* кгва*л*то*в*не взять, а свое бы о*н* мелъ у ко*го*-ко*л*векъ, такъ у козако*в* наши*х*, яко и у мужико*в*, по*з*наватъ, абы оному бе*з* вшелякое тру*д*ности повор[оч]ано било конечне, ни *в* чомъ тому виразному ро*с*казаню нашому ге*т*ма*н*скому не противечи*с*, чо*го* все*го* по*л*ковникове, а где не маш по*л*ковнико*в*, со*т*никове и атаманове поблизние, кому би се*и* нашъ униве*р*сал указани*и* былъ, перестерега*т* буду*т* а и то все сурове, бе*з* жадно*го* милосердя, на го*р*ле, до мене не о*д*силаючи, [карати] маю*т*, а ежели бы так козаки, яко и старшина, справе*д*ливости не чинечи, то*и* воли наше*и* противили*с*, кождые такови*и* сурово*го* кара*н*я во*и*сково*го* и са*м* не у*и*де*т*. На што для лепъшое веры при печати во*и*скова*и* рукою своею по*д*писалисме.

Писанъ у Киеве, року 1648, месяца декабра, 22 дня.

Богда*н* Хме*л*ницки*и*, ге*т*ма*н*, рука влас[на].

На звороті: Унѣверсал Себестияну Снетинскому.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - № 22645. - Збірка О.Левицького. Оригінал.

Там же. - Збірка П.Я.Дорошенка. Копія.

Бібліотека Красінських у Варшаві. - № 4031. - Арк. 482. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 49: Фамильний фонд Потоцьких. - Оп. 2. - Спр. 1589. - Арк. 1-2. Копія.

Опубліковано: Модзалевський В. Пять документов времени Богдана Хмельницкого // Труды Черниговской архивной комиссии. - Вып. 10. - Чернигов, 1913. - С. 144-145.

Історія України в докум. і матер. - Т. III. - С. 149. - № 125.

Документи Б.Хм. - 89-90. - № 40.

1649 рік

№ 22

1649, лютого 23 (березня 5). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького миргородському і прилуцькому полковникам про покарання козаків, які втручаються у церковні справи та зневажають священиків

Богданъ Хмелницкии, гетманъ Воиска его кро[левскои] м[илости] Запорожского.

До вѣдемости доносим кождому, кому-колвекъ буде вѣдати о том меновите паномъ полковникомъ, сотникомъ, атаманом, козаком Воиска его кролевскои милости Запорожского, от старшихъ до наименших, ижъ его милость в Бозѣ ясне-превелебнии отецъ митрополита кіевскии православніи пастыр нашъ ускаржал ми ся писаніем своим през велебного господина отца Калистрата, ігумена мгарского намѣстника своего над священниками в всей менуючойся маетности князя Вишневецкого на Заднепру[103], а то ижъ нѣкоторіе з товариства нашего, козаковъ Войска его королевскои милости Запороского смѣютъ и важатся непристоине над годность свою не тилко в справы духовніе церковніе священническіе ся втручати але и самых тыхъ священниковъ, духовных отцов своихъ не тилко зневажати, але и здоровя іхъ позбавляти, яко мнѣ о том дано знати, же на розныхъ мѣстцах до килкунасту особъ мало о смерть біючи забиваючи не приправлено. Прето я владзою гетманства моего, а іменемъ всего Воиска таковим смѣлцом за оскарженемъ и доводом слушнимъ не тилко обите[л], але о наимнѣйшую славную в непристоиномъ поступку зневагу на духовных богомолцовъ нашихъ, росказую таковых на горле карати и до мене таковіе справы не доносячи, що приказую паном полковником моим миргородскому[104] и прилуцкому[105], абы таковое справы перестерегали, чого не дай Боже если бы притрафило, а если бы теж мѣлъ в чом кому священникъ винным зоставати, оскаржит его старшому его і о справедливость пристойне просит, такъ, яко и они в нас, а самому себѣ справедливости з духовного, абы жаденъ не чинил под карностю вышеи описаною без всякого милосердия абы был караніи.

При сем васъ господу Богу поручаю.

З Чигирина, року 1649, мѣсяца февруарія, дня 23.*

Богданъ Хмелницкии, рукою власною.

---

* У тексті дописано слова: У подлинного унѣверсалу тако подписано. Мѣсто печати гетманской же.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 137: Лубенський Мгарський монастир. - Оп. 1. - Спр. 19а. - Арк. 6-6 зв. Копія з заголовком: "Унѣверсалъ Богдана Хмельницкого, жебы священников и монахов свѣцкіе зневажат не важилися".

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - І, № 56723. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 41. - Т. 13. - Арк. 523 зв. Копія.

Опубліковано: В.Модзалевский. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649-1661 гг. // Киевкая старина. - 1906. - Т. 92. - Кн. III-IV. - Документи, известия и заметки. - С. 65-66.

Документи Б.Хм. - С. 107-108. - № 51.

№ 23

1649, лютого 27 (березня 6). Переяслав. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам чинити будь-які кривди у Литовському князівстві

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Jego Kr[ólewskiej] M[ości] Zaporoskim.

Wszem wobec i kożdemu zosobna, komuby o tym wiedzieć należało, mianowicie PP. Pułkownikom, Asawułom, Setnikom i wszyskiej czemi w Księstwie Lit[ewskim] znajdującym się do wiadomości donosimy i surowie napominamy, iż my mając dawno przyjaźń z Księstwem Lit[ewskim], którzy nigdy przeciwko nas Wojny nie wczynili, ale zawsze przyjaznemi byli. Czując o wielkim swowoleństwie waszym, żeby pokój i przyjaźń rozrywacie, posyłam dwóch towarzyszów naszych Maksima Nesterenka[106] i Sozorowskie[go], dając im wszelką moc wojskową, abyście tedy we wszytkim onych słuchali i o imieniem naszym wam przykazano ma być, onych szanowali. Jeżeliby jakie swowoleństwo miało rozrywać pokój z Ks[ięst]wem Lit[ewskim], tym posłańcom naszym którzy posłanemi Księcia Jego M[ości] Radiwiła i to pozwalamy na gardle bez wszelkiego miłoserdzia karać i takich my swowolników za towarzyszów w Wojsku naszym mieć nie chcemy i gromić pozwalamy.

Dan w Perejasławiu die 27 Febr[uarii], 1649.

Bohdan Chmielnicki, ręką swą.

ЦДІА Бєларусі у Гродно. - Ф. 1663. - Оп. 1. - Спр. 4943. - Арк. 1 зв. Переклад з української.

Опубліковано: И.Матусовская. Автограф Богдана Хмельницького. // Газ. "Известия" (М), 1968, 12 квітня. – № 80 (15785). Зміст.

Переклад

Богдан Хмельницький, гетьман з його королівської милості Військом Запорозьким.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це відати належить, а саме: панам полковникам, осавулам, сотникам і всім простолюдинам, що знаходяться в Литовському князівстві, доводимо до відома і суворо нагадуємо, що ми, маючи давню дружбу з Литовським князівством, що ніколи проти нас війни

не починало та завжди було дружелюбним, дізнавшись про ваше велике свавілля, що ви порушуєте мир і дружбу, посилаю двох наших товаришів Максима Нестеренка і Созоровського [?], даючи їм всіляку військову силу, отже, щоб ви їх в усьому слухалися і поважали те, що вам буде від нашого імені наказано. Якщо якесь свавілля порушуватиме мир з Литовським князівством, тим нашим посланцям, висланим до його милості князя Радзивілла, дозволяємо без будь-якого милосердя карати смертю. Таких свавільників ми за приятелів у війську нашому не хочемо мати і дозволяємо карати.

Даний з Переяслава, дня 27 лютого 1649 р.

Богдан Хмельницький, власною рукою.

№ 24

1649, березня 11 (21). Мошни. - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Київському Пустинному Микільському монастиреві ловити рибу в Дніпрі

Богданъ Хме*л*ницкии, ге*т*манъ з Во*и*ско*м* Запорозъскимъ.

Озна*и*муемъ ти*м* писаньемъ, иж ведлу*г* стародавны*х* ужива*ня* пра*в* и прывилее*в* о*т* короле*и* и*х* м*и*л*ос*ти наданы*х* позволилисмо такъ в лукахъ, яко и в стана*х* належачи*х* до с*вя*того Николы монастира Пусты*нно*го Киевского, рыбы лови*т*, почавши о*т* Белобережъя[107] аж до озера названо*го* Дубкомъ, ле*ч* ты*м* тилко краемъ о*т* плесовъ Городища[108] и Максимовки[109]. Прето напоминаемъ кождого з Воиска нашого, абы о*тцо*м Нико*л*ски*м* монастира Пусты*н*но*го* Киевско*го* в ловенью рыбъ жадного пренагабанья и перешкоды не чинилъ. Если бы якие спротивные были сему писа*н*ю нашому, такие ведлу*г* срокгости во*и*сковое, карани быти маютъ, яко своеволные, иначе*и* не чинячи по*д* срокгостью во*и*сковою.

Да*т* в Мошна*х*[110], м*ѣ*с*я*ца ма*р*та одинадцато*го* дня, року 1649.

Богда*н* Хме*л*ницкии, рука власная.

На звороті: О*т* Хме*л*ницкого, абы нихто не перешкоджалъ в ловеню рыби отцам святонико*л*ским, 1649.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 15. - Документи Микільського Пустиного монастиря. - Арк. 103. Оригінал.

Там же. - І, № 57671. - Збірка Ол. Лазаревського. - № 51. - Арк. 444. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 108-109. - № 52.

№ 25

1649, травня 1 (11) Чигирин. - Проїзний універсал Богдана Хмельницького корінфському митрополитові Іосафу на поїздку у Москву

Богдан Хмелницкии, гетман с Воиском Запорожским, наяснѣишему царю государю Алексѣю Михаиловичю всеа Русиї самодержцу і всеи его пресвѣтлої полате князем, воѣводам, околничим, столником, стряпчим и иным всѣм христолюбивым братиям, гражданом при врученыї служб наших рыцерских и при временном сем житиї здравствовати долголѣтне о Христѣ господе Спасе нашем желаем.

До вѣдомости доносим, что пречистыи господин отец Иоасаф, митрополит коринфскии, и честныи отец Дионисии, архимандрит тово ж монастыря, и Селивестр, келар, тако ж отца митрополита племенник Юрьи и толмач Николаи и служки его ѣдут в землю и грады твоего царского величетсва ради милостыни господня бити челом, которых мы имѣючи немалое время при боку своем, а видячи всякую правду, тщание ж и милость к Богу и ясность духовную в побожном дѣле и в правиле, яко святителя нелицемѣрна, вручаем ево и усердно желаем и просим за нево твоего царского величества и иных честных бояр и граждан величества. Тако ж де вручаем, яко доброго честного пастиря, и яко святителя і святого и дальнего града ѣдучаго любов християнскую, яко странному со предреченными ево всѣми, которые яко же и здѣ имѣл покажите, а наипаче святую милостину для которые и в старости велиї, в Москву величества путь шествовал, слышачи истинно твое царское величество христолюбиваго милостивника втораго Іванна Милостиваго, занеже убогое митрополие его есть, которые ни ис которых деревен или сел, но толко с самые святые милостыни живут на сем свѣте. По сем твое царское величество господу Богу вручивши, челом бьем.

Писан в Чигирине 1649 г. мая в 1 де[нъ].

Богдан Хмелницкии, гетман Воиска Запорожского.

РДАДА. - Ф. Посольский приказ. Грецькі справи, 1649. - Спр. 25. -Арк. 23-24. Копія з заголовком: Список з белоруского листа, что писал ко государю и великому князю Алексею Михаиловичю всеа Русиї о митрополите ис ево архимаритом и причетниках, которые с ним ѣдут в Московское государство, гетман Воиска Запорожского Богдан Хмелницкои в нынешнем во 157-м году мая в 28 день.

Опубліковано: Воссоединение. - Т. II. - С. 174-175. - № 72.
Документи Б. Хм. - С. 116-117. - № 59.

№ 26

1649, серпня 26 (вересня 5). Паволоч. - Універсал Богдана Хмельницького ніжинському купцеві Гнатові Івановичу на вільну безмитну торгівлю

Богдан Хмелницкии, гетман з Воискомъ его кор[олевскои] милости Запорозким.

Ознаимуемъ тим писанем нашим кождому, кому би о том вѣдати належало, ижъ дали есмо сего на[шо]го унѣверсалу Игнатови Ивановичови для вшелякое обороны, сурово приказуючи, абы оному, яко чоловѣкови купецькому, з якимъ, колъвекъ товаромъ, такъ до Нѣжина едучому, яко и где бы колвекъ мѣлъ ехати, нихъто не важивъся жадное кривъды и перенагабаня чинити и жебы былъ всюда доброволъне, безъмытне и в цѣлости зъ овсѣми своими рѣчами пропусчонии, ыначеи не чинячы.

Датъ с Паволочи, дня 26 авъгуста, року 1649.

Богдан Хмелницкии, гетман Воиска Запорозкого, рукою власною.

ЦДІА України у Києві. -Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 69а. - Арк. 1. Фотокопія з оригіналу.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 134. - № 72.

№ 27

1649, жовтня 8 (18). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону робити шкоду Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві в його млині у селі Валках

Богдан Хмелницкии, гетман з Воиском его кор. милости Запорозкимъ.

Всим вобецъ и каждому зособна, а меновите полковником, сотником, атаманом и всему товариству воиска нашого до ведомости досим, ижъ ведлуг наданъя яснеосвечоных княжат их мил[остеи] Вишъневецких православных на местце светое монастир Густынскии в селе Валках[112] преднеишии кол две млиновых, одно ступное, а другое мучное, с которих вымеры на пожиток манастирскии мают ити. Мы реферуючисе во всем до права давного срокго напоминаем, хто толко товарышом нашим се менует и зъ месчан, жебы жадное перешкоды ни од кого манастыр Густинскии не поносил и хто-колвек до того млина молоти привез, без мерочки звычаиное не молол, але все зуполна до рук отца игумена и братии манастыра Густынского доходило. Ежели бы хто спротивным был сему уневерсалови нашому и вымеры не належне с тых млы-

нов брал, росказуем пану полковникови прилуцкому, абы без жадное фолкги своеволных сурово карал, не одсылаючи до нас.

Дат в Чигирине, дня 8 м[ѣся]ца октобра, року 1649.

Богдан Хмелницкии, рука власна.

На звороті: На млын валъковъскии и штобъ без мѣрочки нѣхто не важился молоти 1649 году месяца октобра 8 дня. На млын Хвесков, Сѣрыков.

Іншим почерком: Лист его милости пана гетмана Богдана Хмелницкого на млин валковскии.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 159: Прилуцький Густинський Троїцький чоловічий монастир. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 1. Оригінал.

Опубліковано: А.Лазаревский. Описание старой Малоросии. - Т. 3. Полк Прилуцкий. - К., 1902. - С. 164-165.

Документи Б.Хм. - С. 144-145. - № 81.

№ 28

1649, листопада 8 (18). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про затвердження Івана Скиндера чернігівським війтом

Богданъ Хмелницкий, гетманъ зъ Войскомъ его кор[олевской] мил[ости] Запорозкимъ.

Всѣм вобец и кождому зособна, кому о том вѣдати належит, меновите паном полковником, сотником, атаманом, асавулом и всим козакомъ Войска его кор[олевской] мил[ости] Запорозкого и висланым нашим, также месчаном чернѣговским и селяном, чиним ведомо симъ листом нашим, іжъ постерегаючи всюди, абы порадок был и справедливост святая многожилас, прото за обранем всего посполства места Чернегова[113] подлуг першого листу нашого, им даного, Иоанна Скиндера за войта и дозорцу мѣста и волости, ведлуг права майдебурзкого, месчаном черниговским служачого, теди и мы, углѣдевши и маючи залеценъе и поцтивые поступки помененного Иоанна Скиндера, яко чоловѣка годного и на то способного, повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу мѣста его кор[олевской] мил[ости] Чернигова постановляемо и ствержаемо его, которого уряду мает заживати и держати аж до живота, яко право тое звичай свой мает, же войти доживотние упривилованые, о чемъ далшую конфирмацѣю от его кор[олевской] милости за сим листом нашим одержит. А тепер за сим унѣверсалом нашим моценъ естъ вишменований войтъ местом радѣти и правити и волосчанами здавна до мѣста належачими, то ест Слабиномъ, Рудкою[115], Седнесчиною[116] и инішими, и их судити, порадки вынайдовати, которого маютъ слухати и поважати, такъ месчане, яко и волосчане менование, и во всем прилежние маютъ бити на складку, в чем пот-

реба. И товариство наше, полковник и сотник и вси козаки, мают шановати, яко намѣсника нашого, и ни в чом перешкоди не чинити. Особливо варуемо, хто би який бил бунтовникъ, тамъ же зараз маютъ карати, не отсилаючи до нас, а до пречоного в*о*й*т*а нашого и намѣсника нихто справи не мает мѣти ни в чом, толко ми сами. Взглядом которого уряду тому жъ войту для обийстя его зъ ласки нашое гетманское даемо млинок Лопатинский[117] и Застриженский[118] и его власний Кувѣчицкий[119], а на мѣскую потребу перевоз и озера и в дозоръ млини подаемо, до мѣста належачие. Которому то листу нашому абы нихто не был спречный, и овшемъ у кождого абы был цале и непорушне держанъ, подъ каранемъ срокгимъ войсковимъ, што кождий спречний, за данем намъ вѣдомости, яко кгвалтовникъ листовъ нашихъ гетманскихъ, будетъ срокго покаранъ.

Писанъ у Киеве, дня осмого мѣсяца новемврия, року 1649.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

Національний музей історії України. Оригінал. Втрачений.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - № 152. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 33. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Ал.Лазаревский. Акты по истории землевладения в Малороссии. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. IV. - Відділ III. - 1890. - С. 96-97. - № 9.

Рукописи П.Я.Дорошенка // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г.Чернигове. - Чернигов. - 1908. - С. 26-27.

В.Модзалевский. Пять документов времени Богдана Хмельницкого // Труды Черниговской архивной комиссии. - Кн. 10. - Чернигов. -1913. - С. 145-146. - № 2.

Документи Б.Хм. - С. 146-147 - № 83.

№ 29

1649, листопада 12 (22). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам робити шкоду в лісах Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря

Богданъ Хме*л*ницкии, ге*т*ман Войска его короле*в*ское м*и*л*ос*ти Запорозкого.

Сотниковы васи*л*ковскому и вси*м* козако*м* около селъ Глевахи[120], Малюти*н*ки[121], Юревки[122] монастира Миха*й*ловъск*ого* Золотове*р*хого Киевского[123] мешкаючи*м* ознайуемъ, *иж* велебны*й* *оте*цъ ігуме*н* з братиею своею уска*р*жалъсе, же *от* ва*с* великую шкоду в дуброве и в лесах мае*т*. Прето по*д* срокгостю во*й*сковою приказуемъ ва*м*, абысте *от* того часу поперестали в тые дуброви и леси вежджати и шкоды чынити. А если бы который упо*р*нымъ былъ, а сего листу наше*го* не слухалъ, таковы*й* кождый и нагорожати и срокго караний буде*т*. А особливе па*н*ъ сотникъ васи*л*ковъский свои*м* оголосити

повинен и кождого срокго карати мает, на которого скарга будетъ, а ежели би фолкговалъ и справедливости не чинил, теды срокгости войсковое дознаетъ, кгды ж особливе на вас ускаржаются.

Писанъ в Киеве, року божого 1649, мѣсяца ноеврия 12 дня.

Богдан Хмелницкии, рука власна.

На другій половині аркуша: Первый унѣверсалъ гетмана Хмелницкого на обварования пущи.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 594. Оригінал.

РДАДА. -Ф 262: Малоросійська експедиція Сенату. - Кн. 5/1732. - Арк. 12. Переказ змісту.

ЦДІА України у м.Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 70. - Арк. 1-3. Фотокопія.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 148. - № 84.

№ 30

1649, кінець листопада. Чигирин. - Інструкція Богдана Хмельницького послам Запорозького Війська на варшавський сейм

Instrukcja do Oświeconego Senatu i Koła Polskiego na Sejm Warszwski 1649 zgromadzonych od Wojska J. K. Mci i Rzptej Zaporoskiego[124].

Lubo pod czas incendii Belli terazniejszego w Państwach J. K. Mci i Rzptej było Pan Bóg jednak świadkiem, że nie z naszej Przyczyny, ale własnie z wielkiego utrapienia, któreśmy przez kilkanaście Lat ponosili od Ich Mcw PP. Dzierżawców Ukrainnych i PP. Pułkowników, różnych Ludzi i Żydów, że nie raz o Krzywdy nasze, krwawemi Lzami płacząc, do Majestatu S. P. Pana Władysława[125] J. Kr. M. P. N. M. i Dobrodzieja, suplikowaliśmy, który jako ojciec, miał w tę krzywdę wejrzeć ... nasze serca i w tym żalu nas utulić; jednak że Dispositio Divina po Śmierci ś. p. onego to sprawiła, że invitus musiało się wszystko wypełnić według woli jego ś. Kto tego przyczyną, sam sprawedliwy sędzia sądem swym św. roztrzychnie. Jednak my serdecznie tego żałujemy, i do nóg najaśnieszych Majestatów J. Kr. M. i Rzeczypospolitej, teraz nam szczęśliwie panującemu upadamy, że nas, pod patrocinium swoje wziąwszy klemencja Ojcowską wszystkie występki nasze przebaczyć i pokryć raczył i do dawnej miłościwej Laski swej Przyjąwszy, Prawa, Wolności i Privilegia nam od antecesorów ś. p. najaśniejszych Królów Ich Mościów Polskich przywilejem teraz świeżo nadanym, przywrócił; My obaczywszy Ojcowskie ulitowanie i Wielkie Miłoserdzie Króla naszego, teraz szcęśliwie nam panującego gotowiśmy, jako wierni Poddani J. K. Mości i Rzeczypospolitej przy oddaniu przez Posłów naszych, wiernego Poddaństwa, przeciwko naszemu Nieprzyjacielowi Persi swoje stawić i hojnie Krew naszą za Dostojeństwo W. Kr. Mci i Całość Reczypospolitej wylewać; o to przy tym Posłowie nasi J. Kr. M. prosić mają, aby z miłościwej klemencji swojej

pańskiej nie wypuszczając, Laską swą przychęcając, nas do usług swoich i Rzeczypospolitej oświadczyć raczył.

Przywilej ten, któryśmy otrzymali z miłościwej Łaski J.Kr.M. i Rzeczypospolitej pod Zborowem na terazniejszym Sejmie[126] drugim potwierdzieć raczył i z pieczęcią zawiesistą wydać rozkazał, jak i Deklaracjej Punkta, któreśmy tamże otrzymali z Pieczęcią Koronną i z podpisem J.Kr.M. nic z nich nie wyrzucając* Konstytucją Sejmu teraźniejszego, nie odkładając na insze Sejmy, stwierdzone i konfirmowane były.

Unia, która od dawnych Lat między nami kłóci i do nestatku Ojczyznę przywodzi, jako nieraz za zesłaniem od ś.Ojca Papieża legata ganiona byla (uti patet in decreto) jako też i ś. pamięci Król Jego M.P. Nasz Miłościwy, chciał był w tym miłościwą Łaską swą Pańską, oświadczyć i Unię pomierzyć, a iż do tego czasu kłocą, wolno tedy Ich Mościom Ojcem Unitom tak zostawać, jako i teraz, tylko Cerkwie Prawosławne, Katedry, które niedawnemi czasy pozabierali, fundacje od Prawosławnych fundatorów nadane, Prawosławnym Duchownym naszym, tak w Koronie Polskiej, jako i W.Ks.Lit., powrócone były według obietnice J.Kr.M., żeby już ta Rożnica między Chrześcijanami nie krzewiła się o to usilnie i pokornie Posłowie nasi gorącą swoję prośbę do J.Kr.M. i Rzeczypospolitej wnosić mają.

Liczbę Wojska Zaporoskiego 40 m. sporządziliśmy, regestrów jednak dla prędkiej wyprawy Posłów naszych nie dawamy teraz, lecz zaraz, jako najprędzy, z regestrami drugich wysłemy.

Szlachta którakolwiek pod ten czas zamieszaniny jakimkolwiek sposobem, tak Religiej Greckiej, jako i Rzymskiej, przy Wojsku J.Kr.M. Zaporoskim bawili się, według obietnice J.Kr.Mości i wszystkiej Rzeczypospolitej, że klemencji swej Pańskiej raz odpuścić raczył, i teraz na tym Sejmie aby Konstytucją elevatum było i cokołwiek po kim upraszono, aby annihilowano i zniesiono.

A iż Ich Mc PP. Obywatelowie Województwa Kijowskiego i Czerniechowskiego nie na zwyczajnych miejscach Sejmiki odprawowali, to nie własnej naszej Przyczyny, ale za nieprędkim przesłaniem listu J.Kr.M. przez co my, jako niewiadomi, przez J.Kr.M. i Rzeczypospolitą winnymi się być nie znamy.

Swowolników tych, którzy podczas świątobliwego Pokoju i Laski J.Kr.M. wiele zbrodni poczynili i lidzie pozabijali, mimo wiadomość Wojska J.Kr.M. Zaporoskiego, tych wzystkich w sekwestrze mamy dobrym i gdzie będzie rozkazanie J.Kr.M. i Rzeczypospolitej odsyłać gotowiśmy, aby ten Ogień uśmierzał się.

Ich M. PP. Obywatele ukrainni i inni żadnego nad poddanemi swemi czynić karania nie mają, luboby który i przy Wojsku na ten czas byli.

A cokolwiek J.Kr.M., P. N. M., pod Zborowem w Deklaracjej Punktów wyrażonych Rękę swą Pańską, i Pieczęcią koronną stwierdził, teraz Posłowie nasi wewszytkim z Punktami, upadlszy u nóg Majestatu J. Kr. M. i wszystkiej Rzeczypospolitej, zgadzać się mają, usilnie proszęc, aby one i Prawa Nasze wszystkie Konstytucją stwierdzone były, a na insze Sejmy nie odkładając, na terazniejszym w tym pocieszyć nas raczył.

---

* Архив ЮЗР: wyciągając.

Tą Instrukcję posłom Naszym od Wojska J.Kr.M. Zaporoskiego wysłanym dajemy, według której, J.K.Mości i wszystkiej Rzeczypospolitej humillime obsequia sua oddawszy, prosić mają, aby nas miłościwie zachowawszy przy Lasce swej Pańskiej i sub tutelam suam wziąwszy, nam wszystko Pokornym a Wiernym sługom Swoim, coby się tylko z nieumiejętności Naszej wykroczyło, wybaczyć i Ojcowską Miłościwą Laską swą pokryć raczył.

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem J.K.M. Zaporoskim.

Головний архів давніх актів у Варшаві. - Ф. Радзивіллів. - Відділ II. Книга 14. - Арк. 345-351. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1230: Колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу 1648-1654 pp. - Спр. 299. - Арк. 2-8. Фотокопія.

Опубліковано: Архів ЮЗР. - Ч.III. - Т.IV. - С. 362-365. - № 153.

Документи Б.Хм. - С. 151-154. - № 87.

Переклад

Інструкція до пресвітлого Сенату і посольського кола, які зібралися на варшавському сеймі 1649 від й.к.м. і Речі Посполитої Війська Запорозького

Господь Бог свідком, що нинішня пожежа війни в Речі Посполитій виникла не з нашої вини, але саме через те, що протягом кільканадцяти років ми зазнавали нестерпних знущань від їх м. пп. українних державців і пп. полковників, а також від різних людей і євреїв, так що не раз, плачучи кривавими сльозьми над своїми кривдами, звертались покірно до величності св. п. Владислава, й.кор.м., п. н. м. і добродія, який як батько, повинен був розглянути ці скарги... і наші серця в такій скорботі потішити. Однак з провидіння божого так сталося, що після смерті його св. п. проти нашої волі і бажання мусило все здійснитись згідно з його св. волею. Хто є винуватцем цього, вирішить сам справедливий суддя своїм святим судом. Однак ми щиро шкодуємо про це і, припадаючи до ніг найяснішої величності й. кор. м., який нині щасливо панує, і Речі Посполитої, просимо, щоб взяв нас під свій захист і батьківською добротою зволив простити і покрити всі наші провини і, залишивши у давній своїй милостивій ласці, відновив наші права, вільності і привілеї, надані нам св. п. попередніми найяснішими польськими королями й.м. наново наданим тепер привілеєм. Ми, побачивши батьківську доброту і велике милосердя нашого короля, який щасливо нині панує, як вірноподдані й. кор. м. Речі Посполитої, віддаємо вірнопідданство через наших послів і готові стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність в. кор. м. і цілість Речі Посполитої. При цьому наші посли мають просити й. кор. м. про те, щоб він, залишивши нас у милостивій своїй опіці та заохочуючи своєю ласкою, зволив допустити нас до своїх і Речі Посполитої послуг.

Щоб той привілей, який ми одержали з милостивої ласки й. кор. м. і Речі Посполитої під Зборовом, й.к.м. зволив на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам привішеною печаткою, а також щоб були затверджені й закріплені

без змін конституцією нинішнього сейму і не відкладалися на інші сейми пункти декларації, які ми там же одержали з коронною печаткою і підписом й.кор.м.

Унія від давніх часів викликає між нами колотнечу і призводить до заворушень на батьківщині – її не раз ганив легат, присланий св. отцем папою (як видно з декрету), а також св. п. король й.м.п.н.м., хотів був показати свою милостиву панську ласку і унію приборкати. Тому що до цього часу триває колотнеча, можна їх м. отців уніатів залишити, як є тепер тільки, щоб православні церкви, кафедри, які недавно позабирали фундації, надані православними фундаторами нашому православному духовенству, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, були повернуті згідно з обіцянкою й.к.м. і щоб більше цей розбрат між християнами не поширювався. При цьому наші посли мають наполегливо і гаряче просити й.к.м. і Річ Посполиту.

Ми впорядкували 40 тисяч Війська Запорозького, однак реєстрів тепер не посилаємо через поспішне вирядження наших послів, але зараз же якнайшвидше вишлемо інших послів з реєстрами.

Шляхті, як грецької, так і римської віри, яка під час заколоту з будь-яких причин перебувала при й.к.м. Війську Запорозькому, згідно з обіцянкою й.кор.м. і всієї Речі Посполитої, король зі своєї поблажливості зволив простити, - а тепер на цьому сеймі щоб конституційно це було зняте, і все, що для будь-кого випрошене, щоб було скасоване і анульоване.

А що їх м. пп. обивателі Київського і Чернігівського воєводств проводили сеймики не на звичайних місцях, то це сталося не з нашої причини, а через те, що пізно надіслано листа й.кор.м. і ми про це нічого не знали і тому не вважали себе винними перед й.кор. м. і Річчю Посполитою.

Тих всіх свавільників, які під час святого миру й ласки й.кор.м. вчинили багато злочинів, повбивали чимало людей без відома й.кор.м. Війська Запорозького, ми тримаємо під добрим наглядом і, якщо й.кор.м. і Річ Посполита накажуть, готові їх відіслати, щоб цей вогонь загасав.

Їх м. пп. українні обивателі та інші не повинні карати своїх підданих, хоча б хто з них у той час і був при війську.

А перший з тих пунктів декларації, які й.кор.м. п.н.м. під Зборовом своєю панською рукою і коронною печаткою затвердив, тепер наші посли мають погоджуватися і, впавши до ніг величності й.кор.м. і всієї Речі Посполитої, дуже просити, щоб вони (пункти) і всі наші права були затверджені конституцією, і на інші сейми не відкладалися, щоб й.м.к. зволив порадувати нас нинішнім сеймом.

Цю інструкцію даємо нашим послам, виряджений від й.кор.м. Війська Запорозького, згідно з якою, віддавши й.кор.м. і всій Речі Посполитій свою покірну підлеглість, вони мають просити, щоб король, залишивши нас милостиво у своїй ласці і взявши під свій захист, зволив пробачити нам, покірним і вірним слугам своїм, все, що тільки виникло через нашу недосвіченість, захистити своєю батьківською ласкою.

Богдан Хмельницький, гетьман й.кор.м. Війська Запорозького.

1650 рік

№ 31

1650, березня 3 (13). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" міщан села Кищенці Ілляшеві Пекулицькому

Богдан Хмелницкии, гетман с Воискомъ его королевские милости Запорожскимъ.

Приказываем тѣмъ писанием нашимъ мещаном кищенскимъ, чтоб есте пану Геляшеви Пекулицкому[127], яко державцу своему, всякое послушенство и подданство какъ перед тѣмъ, такъ и ныне отдавали і во всем пана своего против давного извычаю, или урядника от него посланого, слушали, никаких бунтов, своеволствъ не чинили. Также і в писмѣ наказномъ от панов судеи воисковых на тое справу от мене посаженых и розосланых, чтоб пану Гуляшеви Пекулицкому доволно стало, а естли бы какие своеволники разрушаючи покои пана своего и слугу посланого от него не хотели слушати и сему листу нашему спротивлялися, таких мы позволяем жестоко казнить, какъ бунтовников и непослушников. И когда за милостию Божиею покои достаточнои стался, которои есть соимомъ поданыи и права Воиску нашему Запорожскому подтвержены, а казаки писмяные, которые там обрящутся в тои маетности Кищенцах[128], чтоб при волностях своихъ пребывали, а до панских пожитков і всяких виновных не помышляли.

Писан в Киеве, дня 3 месяца марта, лѣта 1650.

Богдан Хмелницкии, рукою власною.

РДАДА. - Ф 214: Сибірський приказ. - Стовп 1636. - Ч. II. - Арк. 344-345. Переклад з заголовком: "Список" з белоруского писма".

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 72. - Арк. 1-2. Фотокопія.

Опубліковано: В.Єфімовський. До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Науковий збірник за 1927 р. - С. 35.

Документи Б.Хм. - С. 155. - № 89.

№ 32

1650, березня 10 (20). Київ. - Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до короля Яна Казимира*

Kopia instrukcjej posłom kozackim[129] dana od Chmielnickiego, Hetmana Wojska Zaporoskiego do najaśniejszego majestatu Jego Królewskiej Mości Pana Naszego Miłościwego etc.

1. Przez te posłańce nasze humillima obsequia wiernego poddaństwa naszego powtarzając, do nóg majestatu W.K.M. Pana Naszego Miłościwego i wszytkiej Rzeczypospolitej upadając, pokornie, a jak najuniżeniej prosiemy, aby Wasza K.M.P.N. Miłościwy przy konferowanych stwierdzonych prawach na teraźniejszym Sejmie**. Lubo non ad effectum deklaracja W.K.M. teraz przyszła, jednak znaczna jest miłościwa Łaska W.K.M., że wolności*** nam stwierdzone, acz jeszcze religia względem unici partim zawierzona i lubo to w diplomie położono, tego panowie uniej w Koronie i W.Ks.Litewskim wszystkiego ustępować nie chcą postponendo rozkazanie W.K.M. i Rzeczypospolitej i dawnego swego uporu nie przestając, ustąpić nie chcą z dóbr dignitarstw duchownych, należących antiquitus na prawosławne cerkwie fundacji nadanych.

2. Mianowicie naprzód posłowie nasi prosić mają****, aby unia według deklarowanego i stwierdzonego słowa W.K.M. zniesiona bela, nie odkładając na inszy rok od roku dalsze Sejmu, ale teraz aby dla zgody totius christianitatis to koniec wziąć mogło katedry, fundacje do monasterów i cerkwi od przodków nadane przywrócone bely do prawosławnych duchownych naszych.

3. O to też W.K.M. Pana Naszego Miłościwego jako wierni poddani prosiemy, aby Wojska Koronne do zamierzonej liniej nie zbliżały się nim pospólstwo do pierwszego efektu przydzie, a tymczasem znosząc się z Jaśniewielmożnym J.M.P. Wojewodą Kijowskim uskramiać będziemy.

4. My, będąc poprzysięglemi i wiernemi poddanemi W.K.M. jako nalepiej przestrzegać tego będziemy, aby z przysługą W.K.M. było. Od wszystkich pogranicznych cudzych państw postrzegać będziemy, żeby żaden nieprzyjaciel w Koronie Polskiej szkodzić nie mógł i do W.K.M. o to jako najpilniej dawać znać będziemy, tylko

---

* Дата встановлена на підставі листа Богдана Хмельницького до Яна Казимира від (10)20 березня 1650 року з вимогою зберігати права православної церкви (Див. Документи Б.Хм. - С. 157-159, № 91).

** Напевно пропущено: nas zachował.

*** У фотокопії: własnisci.

**** Початок речення перенесено з першого пункту.

W.K.M. Pan Nasz Miłościwy, racz desygnować na insze miejsce asystencja tę, która w Kijowie, gdzie pułk W.K.M. jest...* nie rezydowali.

5. Regestra Wojska W.K.M. Zaporoskiego według rozkazania i dekłaracje W.K.M. z podpisem moim i pieczęcią naszą wojskową, znak wiernego poddaństwa naszego oddając lubo z uprzykrzeniem Ich MM. PP. senatorów i szlachty, o to uniżenie prosiemy, aby W.K.M. klemencją swą pańską pokryć raczył.

6. Mamy i to konferowano z miłościwej łaski W.K.M., aby w województwach ruskich dignitates i urzędy grodzkie i ziemskie szlachcie religiej Greckiej rozdawane beły, a teraz mimo wiadomość W.K.M. i deklaracją, aby pokój Sejmem stwierdzony, to wszystko alienują i według deklaracji sprawując się racz W.K.M. Pan nasz Miłościwy słowu swemu królewskiemu dosyć czynić, Ich MM. PP. wojewodów i starostów pisaniem swym commovere, aby rozkazania W.K.M. nie odmieniali.

7. Dobra cerkiewne, które sine nullo iure odebrane i za niesłusznemi agrawaminami zawiedzone, przy cerkwiach i fundusze i[m] nadanych zostawaly...** Na ostatek prosiemy W.K.M.racz zmilowanie swe pańskie pokazać nad poddanemi swemi, aby Ich MM. PP. senatorowie bez wiadomości W.K. M. z wojskami swemi nie następowali, dla których pod Miłościwą a Ojcowską łaską W.K.M. uciekać się będziemy.

8. A teraz lubo dla sławy W.K.M. i Rzeczypospolitej, dla usługi chana J. Mości prosićbyśmy chcieli...***, co za rozkazaniem i wiadomością W.K.M. i według woli będzie zostawało wszystko, o co suplikujemy do majestatu niezwyciężonego W.K.M. powinniśmy za majestat i panowanie szczęsliwie, zdrowie nasze przeciwko każdemu sprzeciwiającemu się zostawać i jakie rozkazanie będzie gotowiśmy czynić. Niemniej i o to upraszamy, abyś W.K.M. Pan Nasz Miłościwy rozkazał według obietnice swej który jest wszystkiemu złemu początkiem, Czaplińskiego skarać, a my na rozkazanie W.K.M. wszystkich pokaraliśmy, który i na potem żadnej przysługi W.K.M. nie uczyni.

9. O to posłowie nasi, upadszy do nóg W.K.M. prosić mają, aby unia tak w Koronie, jako i W.Ks.Litew. zniesiona była i żeby wolno wszędzie duchownym naszym tak w Koronie, jako i W.Ks.Litew. nabożeństwa odprawować według zwyczajów starożytnych, a Wojsko nasze od wszystkich podatków, aby wolne było i wszelakiej pomsty Ich MM. PP. przestali czynić.

10. O to wszystko prosiemy W.K.M., Pana Naszego Miłościwego, żebyśmy miłościwą łaską otrzymali i tych posłańców naszych miłościwie odprawiono. A my już jednostajnie zostajemy wiernymi poddanemi i sługami W.K.M. Pana N. Miłoścwego i każdego przeciwnego niepzyjaciela gromić obiecujemy.

Bohdan Chmielnicki, Hetman W. K.M.Wojska Zaporoskiego.

Інститут історії України НАН України. Бібліотека. Записки М.Голінського. - № 4184. - С. 332-334. Фотокопія з копії.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 159-162. - № 92.

---

* Напевно, пропущено: aby.

** Текст пошкоджений.

*** У тексті щось пропущено.

П е р е к л а д

Копія інструкції, даної козацьким послам Хмельницьким, гетьманом Війська Запорозького, до найяснішої величності його королівської милості, пана нашого милостивого і т. д.

Через цих наших посланців ще раз віддаємо наші найнижчі послуги і вірнопідданство, схиляючись покірно до ніг величності нашої королівської милості пана нашого милостивого та всієї Речі Посполитої, і принижено просимо, щоб в.к.м. н.м.п. зберіг права наші, затверджені нинішнім сеймом. Хоч декларація в.к.м. ще не здійснилася, але з великої милостивої ласки в.к.м. нам затверджено вільності. Щодо унії, то питання про неї відкладено. Пани уніати в Короні і у Литовському Великому князівстві, хоча про це сказано в дипломі, не хочуть від всього відступитися, наказ в.к.м. і Речі Посполитої нехтують і з своєї давньої упертості не хочуть залишити маєтків духовних установ, які здавна належать православним церквам як надані фундації.

2. А саме наші посли насамперед мають просити, щоб унія, згідно з даним і підтвердженим словом в.к.м., була скасована, щоб розв'язання цього питання не відкладалося на інший рік, на наступні сейми, і для згоди всього християнства кафедри, фундації, надані предками в.к.м. монастирям і церквам, зараз же повернено нашому православному духовенству.

3. Як вірнопіддані просимо також в.к.м., н.м.п., щоб коронні війська не наближалися до визначеної лінії, поки поспільство трохи не заспокоїться, а тим часом ми, домовившись з вельможним й.м.п. київським воєводою, будемо його втихомирювати.

4. Ми, як зв'язані присягою і вірнопіддані в.к.м., якнайкраще зберігатимемо те, що може бути послугою в.к.м. Від усіх прикордонних чужих держав землі берегтимемо, щоб ніякий ворог не міг шкодити Короні Польській і як найстаранніше повідомлятимемо про це в.к.м. – тільки в.к.м., н.м.п., цю заставу, яка перебуває в Києві, де є полк в.к.м., зволь перевести на інше місце.

5. Відповідно до наказу і декларації в.к.м. віддаємо реєстри в.к.м. Війська Запорозького з моїм підписом і нашою військовою печаткою, як знак нашого вірнопідданства, і хоч це прикро їх м. панам сенаторам і шляхті покірно просимо, щоб в.к.м. зволив захистити їх [ці реєстри] своєю ласкою.

6. З милостивої ласки в.к.м. нам було надано право, щоб чини гродські та земські уряди у руських воєводствах роздавали шляхті грецької віри, а тепер, незважаючи на волю в.к.м. та декларацію, а також на те, що мир був затверджений сеймом, усім цим нехтують. Зволь, В.К.М., виконуючи декларацію, здійснити своє королівське слово та своїми листами умовити їх м. панів воєвод і старост, щоб вони наказу в.к.м. не скасовували.

7. Щоб церковні добра, які без ніякого права і внаслідок несправедливих закидів, були відібрані, залишилися при церквах, як і надані їм фундації. Наприкінці просимо в.к.м., зволь, виявивши своє панське милосердя до своїх під-

даних, наказати, щоб їх м.п. сенатори без відома в.к.м. військом своїм не наступали, а вини останніх ми до милостивої, батьківської ласки в.к.м. звертатимемося.

8. А тепер ми для слави в.к.м. і Речі Посполитої хотіли б просити дозволу скористатися послугами хана й.м. ... Нехай все це відбудеться за наказом і волею та з відома в.к.м. Ми просимо про це непереможну величність в.к.м., за щасливе панування якого ми готові віддати життя, борючись проти кожного, хто чинитиме опір, і будь-який наказ якого ми готові виконати. Ще раз просимо і про те, щоб в.к.м., н.м.п. згідно своєю обіцянкою, наказав покарати Чаплинського, який є винуватцем всього лиха і який надалі жодної послуги в.к.м. не зробить, а ми за наказом в.к.м. всіх покарали.

9. Упавши до ніг в.к.м., наші посли мають благати й про те, щоб унія, як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському, скрізь була скасована і щоб наше духовенство, як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському, скрізь могло богослужіння відправляти за старовинними обрядами. Наше військо щоб було звільнене від усіх податків та щоб їх мм. пп. перестали на нас мститися.

10. Просимо про те, в.к.м., н.м.п., щоб ми одержали милостиву ласку і щоб цих наших посланців милостиво було відправлено. А ми всі залишаємося вірнопідданими та слугами в.к.м., н.м.п. і кожного ворога, який чинитиме опір, обіцяємо громити.

Богдан Хмельницький, гетьман в.к.м. Війська Запорозького.

№ 33

1650, квітня 26 (травня 6). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про"послушенство" міщан Максимівки і Городища ченцям Київського Пустинного Микільського монастиря

Богда*н* Хме*л*ницкии*,* ге*т*манъ з Во*и*ско*м* его кор[олевскои] м*и*ло*с*ти Запорозки*м.*

Озна*и*муем ты*м* писане*м* наши*м*, меновите со*т*нику и въсему товари*с*тву Ма*к*симовъскому, ижъ за *с*лу*ш*ны*м* право*м* *от*цове нико*л*ские мана*с*тыра Пустынно*го*[130] до Макъсимовъки[131] з раменя свое*го* посылаю*т*, прето ва*м* приказуе*м*, абы засланы*и* уря*д*ни*к* о*д* ныхъ жа*д*ного пренагаба*н*я не ме*л*, кгдижъ тое надано ве*с*по*л* з Городи*ш*чемъ[132] на* мѣсце святое о*д* правосла*в*ъных пре*д*ковъ наш*ых*. Хто теды з ме*ш*чанъ зна*и*дуе*т*ся, абы по*с*лу*ш*никови та*к* в Ма*к*симовъце, в Городи*ш*чу ме*ш*чане по*с*лушны*ми* были, жа*д*ны*х* своеволе*н*ствъ не въсчинали, иначе*и* абы*с* не чини*л*, по*д* ласкою во*и*сково[ю].

---

* "На" в оригіналі написано двічі.

Д*ат* в Чигирине, дня 26 априля 1650.
Богда*н* Хме*л*ни*ц*ки*и*, рукою власною.
Іоан Выго*в*ски*и*[133], писар.

На звороті: На Максаковку из Городищем по*т*вержe*н*ня *от* Богдана Хме*л*ницкого, ге*т*мана даное свято-нико*л*ским отце*м*.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - Рукописи Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, № 594, Документи Київського Пустинного Микільського монастиря. - Спр. 103. - № 14. Оригінал.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 166. - № 96.

№ 34

1650, травня 24 (червня 3). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького київському полковникові Антонові Ждановичу вислати сотню козаків на допомогу кримському ханові

Bohdan Chmielnicki, Hetman Wojka J.K.M. Zaporoskiego.

Panu Pułkownikowi kijowskiemu[134] ze wszystkim towarzystwem Pułku W.M. zdrowia od Pana Boga mieć życzemy. Jakośmy was zimą żądali i przykazywali, abyście Carowi J.M. Krymskiemu[135] na usługę szli, iż na ten czas jeszcze niepewności pokoju od PP. Lachów spodziewaliśmy się dla tego tamtego* roku poniechaliśmy, jak i Car Krymśki i usługę na którąśmy mieli na ten czas iść, odłożyliśmy. Teraz pewny pokój stanął, tedy Car J.M. Krymski przysłał do nas, abyśmy mu kilka tysięcy towarzystwa, z pułku po 300 człeka, jednego setnika starszym na swoje miejsce przydali, z orężem dobrym, ognistym, prochów aby było dostatek odwukoń, w dziesiątek człeka wóz jeden [z] żywnością: nie czekając drugiego uniwersału naszego, na dzień 26 maj do Pułtawy stawić się tu i w tę drogę, to jest na usługę naznaczoną Carowi J.M.Krymskiemu, który na Czerkasy[136] zamysł ma, na mejsce naznacząne, bez wymowy dalszej**, inaczej nie czyniąc pod łaską naszą wojskową.

Dan w Czehrynie, 24 maii anno 1650.

Jan Wyhowski***, pisarz Wojska Zaporoskiego****

Інститут історії України НАН України. Бібліотека. Записки М.Голінського. - № 4184. - С. 337-338. Копія.

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України Відділ рукописів. - Ф. 5: Оссолінських. - Спр. 189/II. - Арк. 337-338. Копія з заголовком: Uniwersał od Hmielnickiego do pułkownika kijowskiego.

---

* У рукопису: tak mi tego.

** У рукописі: dalej.

*** У рукопису: Wychowsky

**** Підпису Богдана Хмельницького немає.

Опубліковано: Ів.Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького. V. Гетьманські універсали // Записки НТШ. - Т. 147. - С.72.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 56.

Документи Б.Хм. - С. 169-170. - № 100.

Переклад

Богдан Хмельницький, гетьман й.к.м. Війська Запорозького.

Панові київському полковникові зо всім товариством полку в.м. бажаємо від господа Бога здоров'я. Взимку ми від вас вимагали і наказували вам, щоб ви йшли на допомогу й.м. кримському цареві, але тоді ми ще не були впевнені у тому, що укладемо мир з пп. ляхами, а тому в тому році ми і кримський цар вирішили відкласти допомогу. Тепер настав певний мир, тому й.м. кримський цар прислав до нас [листа з проханням], щоб ми дали йому кілька тисяч товариства, по 300 чоловік з полку і по двоє коней на чоловіка, одного сотника старшим з доброю вогнепальною зброєю, щоб було достатньо пороху, і один віз з харчами на десять чоловік. Не чекаючи другого нашого універсалу, дня 26 травня з'явитися до Полтави, звідки і вирушати в цю дорогу, тобто на призначену допомогу й.м. кримському цареві, який має намір йти на черкас на визначене місце, без дальшої відмови, не чинячи інакше під нашою військовою ласкою.

Даний у Чигирині, 24 травня 1650 року.

Іван Виговський, писар війська Запорозького.

№ 35

1650, травня 27 (червня 6). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького чернігівському полковникові Мартинові Небабі карати порушників миру з Польщею

Богданъ Хмелницкии с Воиском его королевские милости Запорожским.

Грозно приказуем и пеняем полковнику черниговскому[137]. Много от ваших сторон непригожие вести писаны и всегда исходят ни от кого, токмо от тебя единого. Знатно, что еще воискових дел не знаеш. И ныне вести к нам дошли недобрые, что в Любетцку собралося множество своеволных людеи. Конечно приказую тебѣ приятствомъ, чтобы еси старших заводчиков переимал и в Киев отослал, к чему приказал есми помочнымъ быт и киевскому полковнику, которые и за рубежом свою волю чинят и не хотят моими быт, и с обѣихъ сторон смуту чинят и мирныи покои хотят розрыват. А если того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданых обидить і во владѣньях их волю от нихъ отнимат, и ты и самъ и с ними тои же казни достоенъ будеши. И тебѣ конечно все исполнят против нашего указу.

Писанъ в Чигирине, мая в 27 д(ень) 1650 году*.
Богдан Хмелницкии, гетман Запорожский.

РДАДА. - Ф. 79: Посольский приказ. Зносини Росії з Польщею. 1650. - Спр. 1. - Ч. II. - Арк. 480-481. Копія з заголовком: В 3-м листу пишет.
Опубліковано: М.Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 21.
Документи Б.Хм. - С. 170. - № 101.

№ 36

1650, липня 31 (серпня 10). Ірклїів. - Наказ Богдана Хмельницького ніжинському полковникові Прокопові Шумейку не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків

Богданъ Хмелницкии, гетманъ Воиска его к[оролевскои] м[илости] Запорозкого.

Пану Шумейкови[138], будучому полковникови нижинскому, тымъ писаньемъ нашимъ ганимъ, ижъ не ведлугъ рады и постановеня нашего за Орскломъ[139] выправуючи воиска на Черкасы[140], [а] приѣхавши до полку Нѣжинского[141] неслушные поступки ваши чего смы и въ радѣ не споминали, яко бы я самъ гетманъ мѣвъ казать карать ляховъ и урядниковъ, шляту, так на Украинѣ, яко и у Сѣверу[142] выбивать. Естемъ казалъ, абы все товариство, яко звычаи воисковыи, на каждыи часъ въ дѣлахъ рыцерскихъ, такъ в оружъю, конехъ, живности готовыми были, а жебы не были такъ от ляховъ, яко ни откуль безпечными, а зарывки жаднои ни с кимъ не казалисмо чинить. Волно уже въ миру и шляхтѣ до своихъ маетностеи и староствѣ приѣзжать, а меновите о того его м[илостивого] пана Лаврентия Лысковского[143], посланного от его м[илости] пана краковского, яко гетмана великого коронного пилновать наупоминаемъ и сурово росказуемъ, абысте такъ ему самому, яко и иншимъ жаднои кривды и перешкоды въ пожиткахъ панских чинить не важился, с чего бы покои не могъ быть разрушоныи. Каждыи нехаи изъ свого ся тѣшитъ: козакъ нехаи свого глядитъ и своих волностеи постерегаетъ, а до тыхъ, которы не суть приняты до реестру нашего, абы далы покои и въ засѣвкахъ, которые на ланахъ панскихъ збоже лѣта военного позасѣвали, знявши збоже, теперъ нивье поо*т*давали; а которое збоже по примирью сего лѣта на ланахъ панскихъ сѣяли ярину, абы десятую копу дали; бо уже по примирью не годилося того чинить, досыть бы тѣшитися ласкою Божіею и воисковою, що до волностеи своихъ принялисмо, а же бы только при своемъ добромъ зоставать, иначей абысте не чинили подъ срокгимъ каранемъ воисковымъ. А ты, пане Шумеику, скоро сіе писане наше васъ дойдетъ, абы заразомъ

* У копії допиані слова: "Внизу припись".

до насъ до Переяславля ставився, або где насъ знаидешъ. Пану Богу васъ при томъ поручаемъ.

Данъ з Ірклѣя, дня 31 июля 1650*.

Богданъ Хмелницкии, рукою власною.

Іншим почерком дописано: "Сей универсалъ списанъ с подлинного акта колежского совѣтника Николая Николаевича Мопоньева въ селѣ его Липовомъ Рогѣ, что подъ Ирклиемъ 1784 года, ноября 20 дня въ бытность мою тогда у него, когда я по Черниговской губернии для топографического ея описания ездилъ, а подлинный, писанный весь рукою самого гетмана Богдана Хмельницкого у него остался. Офанасій Шафонский.

РЦДІА у С.-Петербурзі. - Ф. 1030: Розумовські. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 7-8. Копія з заголовком: Запрещеніе козакомъ, не отъиматъ у поляковъ въ Малой Росии земель.

Опубліковано: Н.Стороженко. К истории землевладения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. - 1888. - № 7. Документы, известия и заметки. - С. 12.

Документи Б.Хм. - С. 178-179. - № 108.

№ 37

1650, серпня 1 (11). Ірклиїв. - Наказ Богдана Хмельницького про призначення бужинського сотника Лук'яна Сухині ніжинським полковником

Богданъ Хме*л*ницкии, ге*т*ман зъ Во*и*скомъ его королевско*и* милости Запорозскимъ.

Паномъ сотникомъ, атаманомъ и всему товарыству нашому реестровому Во*и*ска его королевскои милости Запоро*з*ского, полку Нѣжинского, доношу до вѣдомости, ижъ уваживши мы заслуги и способность до завѣдования тымъ полкомъ пана Лукъяна Сухини[147], сотника бужи*н*ского[148], оному по*л*ковниство нѣжи*н*ское дали есьмо. Теды абысте о томъ вѣдаючи, оного всѣ за по*л*ковника своего мѣли и послушны ему были такъ яко на тое залежить; которы*и* за тымъ отъ насъ супо*л*ную владзу маетъ тымъ по*л*комъ справовати, непослушныхъ карати и во*л*носте*и* товари*с*тва наш*ого* постерегати, а по*д*данныхъ панъскихъ не укрывати, и абы тамо жадная свояволя не была, ведлугъ особливого универсалу нашого пилнѣ доглядати.

Писанъ въ Ирклѣевѣ, дня 1 мѣсяца августа, року 1650.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - Спр. 69/27. Оригінал, без підпису Богдана Хмельницького і військової печатки.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 85-86. - № 26.

Документи Б.Хм. - С. 179-180. - № 109.

---

* У копії дописані слова: Подлинный писанъ и подписанъ самого гетмана рукою тако.

№ 38

1650, серпня 1 (11). Ірклїїв. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити утиски ніжинським міщанам

Богданъ Хмелницкии, гетманъ Воиска его к[оролевскои] милости Запорожского.

Паномъ полковникомъ, сотником, атаманомъ, висилкомъ вшеляким од нас в Сѣверъ кождого часу высланим, до вѣдомости подаемо, иж дошло нас вѣдати, же розніе в справах воисковых в тамтие краи заехавши в месте его к[оролевскои] милости Нѣжине незвичаиніе в стациях податки витегают и в напоях розние утяженя и инние ексцесси пополняют. Прето хочемо то по вас мѣти, хто бы ено колвек подател сего унѣверсалу, от нас мещаном нѣжинским даного, важилсе над слушност и звычаи будучи висилкою и мимоиздом прикрост чинити, уряд мескии зневажати и до шкоди убогих людеи в Нѣжине месте приводити, таковыи кождыи за однесенем до нас, а слушнимъ доводом о кождыи виступок незвычаиныи сурове на горле каранъ будет, чего полковник наш тамошныи нѣжинскии пилно постерегати мает под срогим каранем, што для лепшое ваги при звиклои печати воисковои и с подписом руки нашое сеи унѣверсалъ иным видат росказуем.

Данъ в Ирклѣю, 1 августа, 1650 року.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

Іоан Выговскии, писар Воиска Запорозкого, рукою власною.

На звороті: "Жебы нѣхто наддер не важилсе вымышъляти и жебы особ маистратових безъвинне не смѣл зневажати.

Его милости пана Богдана Хмелницкого, року 1650 августа 1.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 13. Оригінал.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 180. - № 110.

№ 39

1650, серпня 2 (12). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького білоцерківському полковникові Михайлові Громиці йти походом на Уманський шлях і в дорозі не чинити шкоди шляхті

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem J-o Królewskiej Mości Zaporoskim.

Panu pułkownikowi Białocerkiewskiemu[149] i wszystkiemu towarzystwu w pułku tamecznym. Jakośmy was ustnie i przez listy, napominali, abyście byli w gotowości, jako do Wojny należy, tak i teraz napominamy i przykazujemy, ażebyście,

godziny nie odkładając, do jutra z orężem dobrym wychodzili, dniem i nocą spieszyli się na szlak Humański[150]. Nie trzeba się bawić za borosznem i w drodze zdobywać, tylko na konie siadajcie, gdyż trzeba, żebyśmy uprzedzili nieprzyjaciela, nie nas nieprzyjaciele nasi, bo w Poniedziałek przed swiętą Przeczystą[151] wychodzę, a gdzie ja będę obracać się i wy tam ściągajcie się, a powtóre proszę i surowo rozkazyją, ażebyście tego lekce nie ważyli, zaraz na konia siadali. Panu Bogu was za tym poruczam. A w tym proszę, jako braci, napominajcie jeden drugiego, aby idąc w tą drogę nigdzie w żadnym mieście, ani po horodom, tak Ruskiej szlachcie, jako i Lachom, którzy w teraźniejszym czasie w naszych krajach znajdują się, żadnej krzywdy i słowa złego nie ważyli się i każdy tam nabliżywszy się, zrozumiemy, co z tego ma być, tylko zmilujcie się, co prędzej pośpieszajcie. I każdy pułkownik przy swoich uniwersałach napominajcie zarazem, aby według pisania mojego zachowali się, a też urzędnikom, którzy na nasze kraje pozjeżdżali, wspominajcie, żeby podczas*... wojska naszego na miejscach zostawali, żeby w drodze kogo ladajako nie spotkało. Skoro ten list uniwersalny do rąk przyniosą, zaraz od Horoda do Horoda odsyłajcie, gdyż jesliby miał, kto chce, godzinę zadzierzać, a nie posłać, tedy przestrzegam i to publicznie oświadczam, że takowy jako za nieposłusznego uznanym będzie, tak też według artykułów wojskowych dla przykładu i napomnienia drugich, aby w podobnym że razie wykraczać nie ważyli się, gardłem karany będzie. Co do wiadomości Waszej podawszy i wszystko najsurowiej zeleciwszy, czekać na was będę.

Dan w Czehrynie**, 2 dnia m-ca Augusta, roku Pańskiego 1650.

Bohdan Chmielnicki, ręką własną.

ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - І. № 13698 - 13716. - С. 15-16. Копія перекладу з української мови з копії Державного воєводського архіву в Кракові. Ф. Чарторийських. Теки Нарушевича. - Т. 144. - С. 933-934 з заголовком: "List Chmielnickiego do pułku Białocerkiewskiego".

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 181-182. - № 111.

Переклад

Богдан Хмельницький, гетьман, з його королівської милості Військом Запорозьким.

Панові білоцерківському полковникові і всьому товариству тамтешнього полку. Ми вже наказували усно і в листах, щоб ви були напоготові, як належить на війні. А тепер нагадуємо і наказуємо, щоб ви, не зволікаючи, виступали завтра з доброю зброєю, і вдень, і вночі поспішали на Уманський шлях. Не треба затримуватися за борошном і здобувати його в дорозі, тільки сідайте на коней, бо ж ми повинні випередити ворога, а не він нас. У понеділок, перед святою Причистою, я також вирушаю, і куди я прибуду, туди й ви стягай-

* Пропущено якесь слово, можливо pochodu.

** Місце написання наказу зазначено помилково, бо 1 серпня 1650 р. Хмельницькикий перебував у Іркліеві, а 3 серпня – у Переяславі. В одному з цих двох міст і написаний наказ.

теся. Ще раз прошу і суворо наказую, щоб ви цей наказ не нехтували, а зараз же на коней сідали. Богові вас доручаю. При цьому прошу вас, як братів, нагадуйте один одному, щоб, ідучи в ту дорогу, ніде в жодному місці ані по містах, як руській шляхті, так і ляхам, які знаходяться тепер у наших краях, не наважувалися заподіяти жодної кривди і промовити лихого слова. І кожний, наблизившись туди, зрозуміє, що з того має бути: тільки змилуйтесь якнайшвидше поспішайте. І кожний полковник нехай нагадує водночас своїми універсалами, щоб поводилися згідно з моїми листами, а також урядником, які з'їхалися у наші краї, нагадуйте, щоб під час пересування війська залишалися на місцях, щоб з кимось у дорозі чого-небудь не трапилося. Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися у подібних випадках грішити, буде покараний на горло. Довівши це до вашого відома і все якнайсуворіше доручивши, буду чекати вас.

Даний у Чигирині, 2 дня місяця серпня, року божого 1650.

Богдан Хмельницький, власною рукою.

№ 40

1650, серпня 9 (19). Мошни. - Наказ Богдана Хмельницького михайлівським сотникові та війтові про заборону будь-кому, крім ченців Київського Пустинного Микільського монастиря, перевозити човнами через Рось

Бо*г*дан Хме*л*ницкий, гетман з Войскомъ его кор[олевской] м[илости] Запорозкимъ

Сотнику и вуйте миха*й*ловкие[152]. Ускаржалис нам чернцѣ монастиря Пустинского Киевского Никулского, ижъ им кривду и церкви Божой въ воженю чолнами через Рось[153] купцов и инших людей з возами и товари их чините и чинит допущаете, а они здавна на то свой пором для пожитку церковного в Конончи[154] маютъ. Прото приказуе*м* ва*м*, абысте бо*л*шей не чинили кривды церкви Божой так сами, яко и нѣкому чини*т* не допущали и зараз закажите, абы нѣхто не важился чолнами возит, опроч порома монастирского. За што упорных и непослушных сурово карайте, абысмо болшей скарги о*т* чернцов не мѣли, иначей не чинячи.

Дан з Мошен, дня 9 августа, року 1650.

Богданъ Хмелницкий, гетман рукою власною.

Помітка: Унѣверсал его милости пана гетмана Войска Запорозкого Богдана Хмелницкого року 1650, месяца августа 9 дня о перевоз Михайловский.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 219. - Арк. 16. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 183-184. - № 113.

№ 41

1650, серпня 10 (20). - Ірклїїв. - Універсал Богдана Хмельницького ніжинському полковникові і старшині про припинення захоплень шляхетських маетностей

Богданъ Хме*л*ницкий, гетманъ Войска Запорожского.

Пану по*л*ковнику нѣже*н*скому и всѣмъ сотникомъ и атамано*м* по*л*ку Нѣжинского извещаемъ, что дошло на*с* вѣдати, что великие бунты у ва*с* и своя воля починя*е*тца: пано*м* шля*х*те, по*д*старостья*м* и урядо*м* великие бесч*е*стья чините, на ни*х* же грозитися, и похваляетеся и у крестьянъ панскихъ силою отимаете ме*л*ницы о*т*купные, [в] доходы па*н*ские вступъ себѣ чините, а сверхъ того вольность себѣ сказываете. А так послѣднимъ слово*м* наказывае*м* ва*м*, чтоб есте от того отстали и вѣдали о то*м*, что поко*и* подлинно*и* с короле*м* его милости и со всею Рѣчью Посполитою, а готовы*мъ* бы*т* проти*в* недруга короля его милости и Рѣчи Посполито*й*, когда на услугу свою, какая лучитца, взывае*т* насъ чере*с* по*с*лы свои. А хто*б* нибу*д* имѣл быти бунтовникомъ и кресть*ян* панских застyпать, подымное до скарбы короля его милости, чтобы было выдано и чиншъ, сирѣчь дохо*д* годовы*и*, паномъ возбраняти и доходы панские ме*л*ницы о*т*купные давать, безчестья приказ*н*ымъ никакова не чинить, таковый всякий жестоко горломъ каранъ буд*ет*. А какъ Войско Запоро*ж*ское короля его милости все проти*в* нынешнего съезду в Ирклию* его милости воеводы пана киевского и с ни*м* постановенья во всѣхъ статьяхъ зборовскихъ чинити и исполня*т* имѣет. О чемъ и до его королевские милости посылаемо, чтобы панове до своихъ маетносте*й* прие*з*жали и покой чере*з* то бы*л* утве*р*женъ. Тако же і вторицею прилѣжно и жестоко напоминае*м*, чтоб есте всяки*х* бунтовъ и своеволи престали, вѣдая о томъ всякий тако*в* по *з*вычаю во*й*сковому горломъ каранъ буд*ет*. А та грамота наша для лутчей вѣры печа*т*ю нашею во*й*сковою стве*р*джена и по*д*писью руки нашей.

Писа*н* в Ирклию**, августа 10 дня лета 1650***.

---

* У копії: Арклю.

** У копії: в Аркмо.

*** Датований за новим стилем, бо в Ірклієві Богдан Хмельницький був 29 липня – 1 серпня 1650 р. (Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 427-428; Документи Б.Хм. - С. 178-180); 3 серпня – у Переяславі; 9 серпня – у Мошнах, а в середині серпня – в Умані та на Уманському шляху (Сіладі. - Т. 1. - С. 109; Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 432; Воссоединение. - Т. II. - С. 400, 456, 460; Документи Б.Хм. - С. 182-184). У копії дописані слова: А снизу написано.

Богдан Хмелницкий, гетман Войска его королевские милости Запорожского, рукою своею.

РДАДА. - Ф. 79: Посольский приказ. Зносини Росії з Польщею. 1650. - Спр. 1а. - Ч. 1. - Арк. 623-625. Копія з перекладу з заголовком: "Список с списка с универсала гетмана запорожского".

Опубліковано: М.Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 22. Документи Б.Хм. - С. 184-185. - № 114.

№ 42

1650, серпня 28 (вересня 7). Ямпіль. - Універсал Богдана Хмельницького жителям Київського і Чернігівського воєводств і Житомирського староства з наказом не кривдити шляхту

Богдан Хмелницкии, гетман з Воиском его к.м. Запорозким.

До ведомости доносим тим писанем нашим так старъшим паном полковником, осавулом, сотником, яко и черни, товариству Воиска его к.м. Запорозкого и всему по(спул)ству, за воиском идучим и назад поворочаючимъ сурове владзою нашою гетманскою приказуем, абысте их мил. панов шляхте [в] воеводстве Киевъском, Черниговъском и старостве Житомирском мешкаючим, жадное кривди наименъшое не чинили и на здорове их не наступовали подданих зас и нереестровие паном своим послушъними, яко перед тим повинни бити и жадних бунътовъ и своеволи не всчинати; а если би которие любъ* с товариства нашого любъ с подданих кривду наименшую шляхте так религии рускои як и римскои чинили и на здорове их наступовали, такових ми полковником киевъскому и черниговскому сурове на горле карат позволяемъ, до нас не отсилаючи; чего помененые панове повковники пилъно мают постерегати, жеби** бунъти ниякие не всчинялися, а бунтовников теж без фолкги на горле карати, а их м. панове шляхта с подданими во въсем ласкове се обходити мает.

Дат з Ямполя[155], дня двадцат осмого августа, року тисеча шестсот пятдесятого***.

Богдан Хмелницкии, рукою власною.

Іоан Виговскии, писар войскиви.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 11: Житомирський гродський суд. - Оп. 1. Актова книга 19. - Арк. 542-543 зв. Копія, вписана в акти з таким початком і закінченням: "Облята универсалу од

---

* У копії: рабъ.

** У копії: же.

*** У копії дописано: У того универсалю печат Воиска его к.м. Запорозкого естъ притеснена, а подпис руки его милости пана гетмана и писарское тими слови.

его м. пана Богдана Хмелницкого гетмана Воиска его к. м. Запорозкого в певнои речи до их м. панов обивателов воеводства Киевъского, Черниговского, видании року тысеча шесмсот пятдесятого мца сентебра двадцат второго дня.

Перед урядом и актами нынешними кгродскими житомирскими передо мною Даниелем Билским, намесником Житомирским становши очевисто шляхетнии пан Ян Беневскии для вписаня до книг нинешних кгродских житомирских подал пер облятом екстрактъ универсалу од его милости пана Богдана Хмелницкого, гетмана Воиска Запорозкого до их м. панов обывателов воеводства Киевъского и Черниговского в речи нижеи в самом универсале инъсервованои, которого подавши, просив: до книг принятии и записании бил и так на уряд онои примаючи, читалемъ, котории так се в собе писании мает: Випис с книг кгродских воеводства Киевского року тысеча шесмсот пятдесятого мца сентебра четвертого дня.

На вряде кгродском, в замку его к.м. киевском, передо мною Остафием Виговским, намесником од ясневелможного его милости пана Адама з Брусилова Киселя, воеводы и енерала зем киевскихъ и Носовского, вышкгродского etc. старосты персоналитер, становши шляхетныи пан Костантин Вихоскии, слуга пречонии ясневелможного его милости пана воеводы киевъского, комисара корунъного именем того ж его м. для вписаня до книг нынешних подал пер облятам унѣверсал его м. пана Богдана Хмелницкого, гетмана Воиска его к.м. Запорозкого с печатю воисковою и с подписом руки того ж его м. пана гетмана и писарское их м. паном обывателом воеводства Киевъского, Черниговского и староства Житомирского о певнои речы, дано данои и служачои, котории такъ се в собе мает...

... котории же то универсал за поданъем вышречоное особы, а за принятемъ моим урядом до книг кгродских киевских естъ уписании, с которих и тот выпис пот печатю кгродскою киевъскою ест видан. Писан в Киеве. У того екстракту печат кгродского киевъского ест притисненая с подпис руки тими слова: Корикговал Жоротовскии, котории же то ескстрактъ за поранемъ моим урядовим до книг кгродских Житомирскихъ естъ уписанъ. "

О п у б л і к о в а н о: Памятники. - Вид. 2. - Т. 1. - С. 573-575. - № 4

Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 512-514. - № 206.

Документи Б.Хм. - С. 185-186. - № 115.

N° 43

1650, вересня 20 (30). Ямпіль. - Універсал Богдана Хмельницького полковникам про покарання селян, які повстали проти шляхти

Богдан Хмелницкии, гетъман з Войском его кор[олевской] м. Запорозкимъ.

Ознаимуем сим писанемъ нашим, кому би о том ведати належало, так старшинѣ и чернѣ, товариству Воиска его кор[олевской] м. Запорозкого, яко тежъ мешъчаномъ и селяном, подданим усим, в воеводстве Киевским знаидуючимся. Дошла нас вѣдомост, же некоторые своеволние под час теперешънои, кгды воиско наше до земли Волоское рушило[156], тые меновите, которые до подданства належат, не будучи паном своим послушними и зичливыми и овшемъ неприятелми, много шляхты панов своих потопили, позабивали, и тепер не устаючи в передсевзятью своим, на здорове панское наступаютъ и послушъними быти не хотят, але бунти и своеволю вчинаютъ. Прото сим уни-

версалом нашим позволяем (ижъ если бы ешъче таковые своеволники знайдовалисе, которые бы на здорове панов своихъ наступовали и послушъними быти паном своим не хотели), жебы сами панове веспол с полковниками нашими белоцерковским або киевским[157] сурово бы и на горле карали; а тые зас, которые кров невинную пролили и покои нарушили, горлового караня не уидутъ, яко же и тут за тое не одного на горло скаралисмо.

Дат в Ямполю, дня двадцатого сенътебра, року 1650*

Богдан Хмелницкии, рукою власною.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 11: Житомирський гродський суд. - Актова книга 19. - Арк. 550, 550 зв. Копія, вписана в акт з таким початком і закінченням: "Облята универсалу от гетмана Воиска Запорозкого до ихъ м[илостей] панов обывателов воеводства Киевского, писании року тисяча шестсот пятдесятого, месяца октобра, третего дня. Перед урядом и актами нинешними кгродскими житомирскими, передо мною Марцином Карвовским подстаростим житомирским, ставовши очевисто врожоний панъ Стефан Высоцкии, слуга вел[можного] его м. пана Криштофа з Логоиска Тишъкевича, житомирского нехвороского старости, для вписаня до книг нѣнешъних кгродских житомирских подал пер облятамъ универсал од его м. пана Богдана Хмелницкого, гетмана Воиска Запорозкого, с печатю воисковою и с подписом руки его власное в речи нижеи в том универсале описанои до их м[илостеи] панов обивателовъ в воеводстве Киевъском в певнои речи виданыи, котории такъ и в собе писмомъ руским писан мает... котории же универсал за поданем и очевистим признанем вышменованное особы, а за принятемъ моим урядовым до книг естъ уписанънии".

Опубліковано: Памятники. - Т. II. - Відділ III. - С. 57-63. - № 7.
Памятники. - Вид. 2. - Т. II. - С. 580-581. - № 8.
Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 517-518. - № 218.
Документи Б.Хм. - С. 189-190. - № 118.

№ 44

1650, вересня 23 (жовтня 3). Брацлав. - Наказ Богдана Хмельницького уманському поковникові допомогти польному гетьманові Мартинові Калиновському у збиранні данини

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его кор[олевскои] м[илости] Запорозским.

Пане полъковнику уманскии[158]. Видечи мы з давных часовъ зычливого и тепер противъко Воиску нашему Запорозскому его м[илости] пана воеводу чернѣговъского, гетмана полного коронъного, а поневажъ тепер панъ Богъ припадокъ на его допустилъ былъ, же въ неволю досталъсе былъ, з которое любо уже выишолъ, тылко немало окупу есче зосталъ виненъ. Теды мы, паметаючи на его приязнъ, позволилисмо з подданъних его м[илости] всѣх также и его м[илости] пана обузного корунъного з кождого подданъного

* У копії дописані слова: У того универсалу при печати подъпис руки тыми словы.

ведлугъ можности выбирати. А поневажъ есче в Уманъсчизнѣ не всюды повыбирали, тепер слуги его м[илости] для добраня остатка ѣдут, пилно теды жадаем, жебыс в[аша] м[илость] во всем оным, о що тилко жадати будут помочным былъ и если бы хто спротивлялсе, таковых в[аша] м[илость] сурово караи. Также сотника своего уманского Тимофея [Левко]вича им придаи в[аша] м[илость], жебы з ними ѣхал для выбиранъя того окупу, такъ в Чернѣговъсчизне, яко и в Уманъсчизне, ещо и повъторе жадаем в[ашеи] м[илости].

Дат з Браслава[159], дня 23 сенътебра, року 1650.

Богдан Хмелницкии, рукою власною.

На арк. 2: List od Chmielnickiego wojewody kijowskiego Hetmana Zaporoskiego do Pułkownika o Peniądzę z Humaszczyzny. Pisany 1650.

Державний воєводський архів у Кракові. - Ф. Потоцьких. - Папка Підгорецьких. - № 20. - Арк. 9-10. Оригінал.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1230: Колекція фотокопій про Визвольну війну українського народу 1648-1654. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 1-2. Фотокопія з оригіналу.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 190-191. - № 119.

1651 рік

№ 45

1651, січня 11 (21). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про передачу Київському Богоявленському Братському монастиреві села Мостище, що раніше належало київським домініканцям

Богданъ Хмелницкий, гетмнаъ з Войском Запорозкимъ.

Поневажъ всемогущою своею рукою десного Богъ и створитель неба и земли сподобил мнѣ неприятелей и гонителей всходной православной церкви, матки нашей, ляхов з Украины в Полщу далеко прогнати, старане маю пилное около благолѣпѣя церквий божих и монастиревъ для розмноженя хвали Божой, а яко иннымъ многимъ церквамъ и монастирамъ* для поправи и виживленя придавалем маетности лятцкие и млыны, такъ монастиревѣ Богоявленскому Брацкому Киевскому[160] доминѣканские[161] маетности, а особливе село, названое Мостища[162], надъ рѣчкою Ирпинемъ[163] и надъ рѣчкою Которомъ[164], зо всѣма принaлежными кгрунтами, полями, сѣножатми, борами, лѣсами и всѣми млынами и пожитками подаемъ въ владзу и спокойное уживане.

Данъ въ Чигиринѣ 11-го дня іануярія року 1651.**

Богданъ Хмелницкий, рука власная.

ЦНБ ім. В. І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 220. - Арк. 43. Копія.

Там же. - № 594. Копія.

Там же. - Збірка Київського університету. - № 99. - Т. 1. - Арк. 141. Копія.

Там же. - І, № 15549. - Арк. 10. Згадка.

ЦДІА України у м.Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 52. - Арк. 1; Спр. 77. - Арк. 1; Спр. 213. - Арк. 1. Фотокопія.

РДАДА. - Ф. 124: Посольский приказ, Малоросійські справи, 1651. - Спр. 2. - Арк. 1. Копія; Спр. 3. - Арк. 1. Копія.

Там же. - Ф. 210: Розрядний приказ. Київське повиття. 1986. - Кн. 10. - Арк. 90. Копія.

---

* У копіях, що зберігаються в РДАДА (ф.Малоросійські справи, 1651, спр. 3, арк. 1) та в архіві С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН, слова "розмноженя хвали Божой, а яко иннимъ многимъ церквамъ и монастырям" відсутні.

** У деяких копіях універсал датований неправильно - 11 червня 1651 р., в червні 1651 р. Богдан Хмельницький був у поході під Берестечком.

Там же. - Ф. 262: Малоросійська експедиція Сенату. - Кн. 5/1732. - Арк. 44. Зміст.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 2. Засвідчена копія.

Опубліковано: Памятники. - Т. II. - Відділ II.- С. 210-212. - № 18.

Памятники. -Вид. 2. - Т. II. - С. 447-448. - № 22.

Акты ЗР. - Т. V. - С. 86-87. - № 28 з датою 11 червня 1651 р.

Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 444-445. - № 314.

Документи Б.Хм. - С. 209-210. - № 131.

№ 46

1651, травня 9 (19). Табір під Зборовом. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити утиски Лубенському Мгарському монастиреві

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войскомъ Запорозскимъ.

Ознаймуемъ симъ писанимъ нашимъ кождому, кому бы о томъ вѣдат належало, меновите паномъ полковником, асавуломъ, сотникомъ, атаманомъ і всему товариству Войска нашего Запорозского, иж оповидали намъ и ознаймили от велебного господина отца ігумена монастыра Мгарского[165], же нѣкоторіе своеволники, запомневши боязны божой, великіе утиски и кривди монастыревѣ тамошнему и черцомъ, в немъ мешкаючимъ, чинят и іхъ зневажаютъ, такъ до монастыра приежжаючи купами не для побожности християнской, але для лупезства до монастыра Gвалтомъ напираются. Прето мѣти хочемъ и владзею нашею гетманскою приказуемъ, абы такихъ своеволниковъ, которіе бы найменшую кривду мѣстцу святому чинили и в пожитки ,млини, поля, сеножати належачіе до монастыра втручались полковникъ нашъ наказній миргородский вѣшал, стинал и ведлугъ слушности карал, а если бы имъ фолкговал, а нас найменшая бы мѣла скарга дойти, жебы се якая кривда дѣяла помененному монастыревѣ Мгарскому, теды самъ за тое от нас будет каранъній.

Данъ з табору з подъ Зборова[166] дня 9 мая, року 1651.*

Богданъ Хмелницкий, рукою власною

Івонъ Виговскій, писар войсковий.

ЦДІА України у Києві. - Ф 137: Лубенський Мгарський монастир. - Оп. 1. - Спр. 127. - Арк. 1. Копія з заголовком: Унѣверсалъ гетмана Богдана Хмелницкого о караню полковнику миргородскому чинящих монастыревѣ утискъ.

Там же. - Спр. 99. - Арк. 1. Копія.

Опубліковано: В.Модзалевский. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и лубенскими козаками в 1649-1661 гг. // Киевская старина. - 1906. - № 3-4. Документы, известия и заметки. - С.66.

Документи Б.Хм. - С. 216-217. - № 138.

---

* У тексті дописано слова: "У подлинного тако подписано".

№ 47

1651, травня 15 (25). Табір під Зборовом. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону порушувати володіння Максаківского Спасо-Преображенського монастиря

Богдан Хмелницкий, гетман з Войском Запорозким.

Ознаймуем тым писанемъ нашим кождому, кому о том вѣдати належит, меновите паном полковником, асавулом, сотником, атаманом и всему товариству нашему Войска Запорозкого, за войском идучим и назад поворочаючим, такъже иншим, по городах позосталым, ижъ мы видячи, же монастыр Максаковский[167] тепер фундуетсе и есче до своей перфекции не пришол, в чом не толко перешкоду, але и перенагабане от рожных мимоходов и шкоду поносит.

Про то ж сурово приказуем и владзою нашею гетманскою напоминаем, абы помененому монастыреви жадное кривды нѣ от кого не было, такъ в маетках его и наданях давных, в селах и озерах, яко тыж и во всѣх фундушах, жебы шкода не была чинена нѣ от кого, и особне, которые се там знайдуют при светом мѣсцу, в покою вшеляком нехай зостают, намнейшего перенагабаня не маючи, кгды ж хто бы важилсе яковую крывду учинит тому монастыреви и шкоду над нашу волю, такового сурово карат будем и полковникови черниговъскому[168], люб его наказному карат позволяем, бо мы тот монастыр под оборону нашу взялисмо, под неотпусным каранем войсковым приказуючи, абы в покою вшеляком и целости зоставал, што такъ, а не иначей мѣти хочем.

Дан в таборѣ спод Зборова 15 мая, року 1651.

Богданъ Хмелницкий, рукою власною.

ЦДІА України у Києві. Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 1. - Спр. 62. - Арк. 1. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - № 225. Збірка Київського університету. - № 154. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 217. - № 139.

№ 48

1651, травня 16 (26). Табір під Зборовом. - Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" ховмських, ядужинських, пральничанських, височанських, красноставських і максаківських селян Максаківському Спасо-Преображенському монастиреві

Богданъ Хмелницкий, гетман з Войском Запорозким.

Ознаймуем тимъ писаніемъ нашимъ кождому, кому о томъ вѣдати надлежитъ, такъ старшинѣ, яко и чернѣ Войска Запорозского, иж принявъши мы под протекцію и оборону нашу монастир Максаковский зо всею там знай-

дуючоюся братіею приказалисмо, абы до того ж монастира належали подданней холменскіе[169], ядутинскіе[170], пралничанскіе[171], височанскіе[172], красноставскіе[173] и максаковскіе[174], такъ яко здавна и тепер звиклое послушенство отдавали ни в чемъ не сопротивляючис сему писанію нашому, а которій бы противнымъ былъ, таковій кождій от нас, яко своеволникъ, каранъ будетъ, что и повторе такъ, а не иначей мѣти хощемъ.

Данъ с табору спод Зборова, 16 мая 1651 году.*

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф.143: Максаківський Спасо-Преображенський монастир. Оп. 1. Спр. 76. - Арк. 5 зв. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. № 231: Збірка Київського університету. - № 99. - Т. 1. - Арк. 57. Копія.

Там же. - № 255: Збірка Київського університету. - № 154. Копія.

Там же. № 57687: Збірка Ол. Лазаревського № 51. - Арк. 173, 173 зв. Копія.

Там же. - № 57488: Збірка Ол. Лазаревського. - № 49. - Арк. 151-151 зв. Копія.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія Сената. - Оп.1. - Спр. 1812. - Арк. 433. Копія.

Опубліковано: Ал. Лазаревський. Акты по истории землевладения в Малоросии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. Відділ III. - 1890. - С. 98.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. - С. 597.

Документи Б.Хм. - С. 218. - № 140.

№ 49

1651, травня 24 (червня 3). Табір під Зборовом. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону перешкоджати ченцям Київського Межигірського монастиря у володінні Харковецьким ставом та млином

Богдан Хмелницкий, гетман з Войском Запорозким.

Ознаймуем тим писанемъ нашим, кому ведат належит, меновите полковникови переяславскому[175], любъ наказному его, такъ же атаманови и иншой старшинѣ, ижъ дошла нас вѣдомост, што ставок Харковецкий[176] Михайло Ивановичъ, купивши, далъ на монастир Межигорский[177], где млынокъ собе отцове межигорские, яко юж на церковном кгрунте будують и перешкоду от нѣкоторых мают. Приказуем сурово, аби при отцах зоставалъ, яко им наданый, поменений ставокъ и перешкоджати им нѣхто не мает в уживаню его и в млинка будуваню, кгды ж волно кождому свое добро яко власное дат, дароват и лекговат, кому хотѣти, хто бы теди найменшую отцом межигорским кривду и шкоду, або перешкоду в том чинит важилсе, караный будет сурово и приплатит того сам, што такъ, а не иначей мѣти хочем.

---

* У тексті дописано слова: В оригиналном подписано. Мѣсто печати гетманъской.

Дат в Таборѣ под Збаражом[178], 24 мая 1651 року.

Богданъ Хмелницкий, рукою власною.

На звороті: Унѣверсалъ чернцом Межигорскимъ на ставок Харковецкий. Zapisany do ksiąg...

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 3. Оригінал.

ЦДІА України у Києві. Ф. КМФ-9. - Оп. 3. - Спр. 3. Фотокопія з оригіналу.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 53. Фотокопія.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 86. - № 27.

Документи Б.Хм. - С. 218-219. - № 141.

Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. - К., 1974. - С. 76-77.

№ 50

1651 липня 7 (17). Під Білою Церквою. - Наказ Богдана Хмельницького білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та паволоцькому полковникам привести полки під Білу Церкву

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Zaporoskim.

Panom pułkownikom białocerkiewskiemu, winnickiemu, bracławskiemu, humańskiemu i pawołockiemu[179] zdrowia dobrego od hospoda Boga mieć życzymy. Oznajmujemy W.M.M., iż poradziliśmy się z towarzystwem, żebyśmy nie odkładając do tygodnia, albo do dwóch niedziel, ale zaraz w gotowości byli i kupili się. Przetoż rozkazujemy, aby te pomienione pułki, tu pobliżu będąc, do białocerkiewskiego pułkownika pod Białą Cerkiew, a ja z tamtymi pułkami pod Korsuniem[180] będę kupić się teraz zaraz, bo potrzeba nam czulymi być, aby nas nieprzyjaciele nasi w domach naszych nie zastali. A od tego czasu, gdy wiadomości zasiągniecie, dniem i nocą dawajcie znać. My też, cokołwiek usłyszymy i poczujemy i poradzimy będziem was uwiadomować. Tylko powtóre was napominamy, abyście się zaraz kupili i gotowymy byli. Horda też już pogotowiu jest. Mamy nadzieje, w Bogu, że pociechy nieprzyjaciele nasi nie odniosą. Przy tym was Panu Bogu poruczamy.

Dan spod Białej Cerkwi, die 7 julii roku 1651.

Bohdan Chmielnicki, Hetman, ręką własną.

Стація мікрофільмів наукових установ ім. Оссолінських у Вроцлаві. - Шифр 5656/11. Переклад.

ЦДІА України у Києві. Ф. 1230: Колекція фотокопій документів про визвольну війну українського народу 1648-1654 pp. - Оп. 1. - Спр. 335. - Арк. 28. Фотокопія з перекладу.

Інститут історії України НАН України. Бібліотека. - Записки М.Голінського. - № 4184. - С. 526. Фотокопія з перекладу.

Львівська наукова бібліотекаа ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 5: Оссолінських. – Спр. 189/II. – Арк. 526. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 219-220. - № 142.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 310-311.

П е р е к л а д

Богдан Хмельницький, гетьман, з Військом Запорозьким.

Панам білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському і паволоцькому полковникам бажаємо від господа бога доброго здоров'я. Повідомляємо в.м.м., що, порадившись з товариством, ми вирішили, не відкладаючи ні на тиждень, ані на два, зараз же бути готовими і разом збиратися. Тому наказуємо, щоб ті полки, що знаходяться поблизу Білої Церкви, до білоцерківського полковника вирушили, а я полки збиратиму зараз же під Корсунем, бо треба нам бути пильними, щоб наші вороги не застали нас у наших домівках. Як тільки одержите цього листа, вдень чи вночі повідомляйте про те, що у вас діється. Ми також, як тільки про що почуємо і дізнаємося, порадившись, повідомлятимемо вас. Тільки вдруге вам наказуємо, щоб ви зараз же збиралися і були напоготові. Маємо в бозі надію, що наші вороги не матимуть успіхів. За тим доручаємо вас богу.

Даний з-під Білої Церкви, дня 7 липня 1651 року.

Богдан Хмельницький, гетьман, рука власна.

№ 51

1651, листопада 24 (грудня 4). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про забезпечення російських послів харчами, підводами та провідниками

Богда*н* Хме*л*ниц*кий*, ге*т*ма*н* з Войско*м* его к*ор*. м. Запоро*з*ки*м*.

Ознаймуе*м* ты*м* писа*нем* наши*м* пано*м* по*л*ковнико*м*, асавуло*м*, со*т*нико*м*, атамано*м*, и всему товари*с*тву нашему Войска его к*ор*. м. Запоро*з*кого, такъ же во*й*том, бу*р*мистро*м* и вшелякое ко*н*диціи люде*м* доноси*м* до вѣдомо*с*ти и приказуе*м*, ижъ если бы посли о*т* его осуда*р*ского величе*с*тва до на*с* ишли, абысте и*м* живности для ни*х* и челяды и коне*й* и чого потреба буде*т*, по*д*во*д*, прово*д*нико*в* давали и во все*м* лю*д*кость свою осве*д*чалисе, ничего не чинечи под ла*с*кою нашею и каране*м* войсковимъ.

З Чигирина, 24-го дня м*ес*яца ноеврѣя року 1651-го.

Богданъ Хме*л*ниц*кий*, рука власна.

РДАДА. Ф. 79: Посольський приказ. Зносини Росії з Польщею. 1651. - Спр. 16. Ч. II. - Арк. 486. Оригінал.

Там же. - Арк. 489. Копія з заголовком: Список з белоруского з другово письма.

О п у б л і к о в а н о: Воссоединение. - Т.III. - С. 152. - № 71.

Документи Б.Хм. - С. 232-233. - № 152.

№ 52

1651, листопада 30 (грудня 10). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" жителів села Веремїівки Київському Пустинному Микільському монастиреві

Богдан Хмельницкий, гетман з Войском его кор. м. Запорозким.

Ознаймуем тим писанем нашим, кому ведат належит, меновите, сотникови и атаманови и всѣмъ обивателем веремѣевъским мѣста Веремѣевки[181] и сѣл до него належачих. Поневажъ маетности до монастира святого Николи Пустинного киевъского, з давних вѣков от побожных ктиторов, пановъ и християн благочестивих надание и мѣсцу святому офѣрование и от королевъ привилеами стверженые, и потом через панов отнятые и от мѣсца святого отдаленые, о чом декрета судовые в книгах земских, кгродскихъ и трибуналъских переведеніе и до екзекуціи и интромѣсии приведение сведчат, для того мѣсце святоє через час немалый много шкод поносило. А тепер видячи ми, же тые маетности черезъ декрета присужоные помененому монастиреви належаты теди, яко иншой шляхте добра свое волно обыймоват, такъ и монастиря вишъ реченного игумен и капѣтула отнятые и присужоные мѣсцу святому добра обимуют и своих урадники посилают. Про то жъ росказуемъ, абы в мѣстѣ Веремѣєвци и в селах єму належных всѣ тие, которые в реєстръ Войска Запорозкого не писаны, послушенство звыклое отдавали и яко подданние повинности свое досит чинили, и ни в чом спречными и противними не были урядником и старшинѣ, от игумена и капитулы монастиря Никольского посланим. А если бы якие иншие урядники хтѣли наеждждат до мѣста Веремѣевки и до сел до него належачих, с тими не задират и ничого не починат без вѣдомости и позволеня игумена и капѣтули монастирское, кгдиж кождий мает вольное право в судах ведлугъ привилеов роспиратсе. В чомъ всѣм козаки не мают быти перешкодою, и овшем радою и помочу, в млини, аренди, шинки и въ иншие монастиреви належние пожитки не втручаючися, бо перед тым козаки морем и землею и шаблею с праци своей виживати мѣли и церкви Божие надаряли. И повторе напоминаем, абисте иначей не чинили, подъ каранемъ суровим.

Дан в Чигиринѣ, 30 дня м[еся]ца ноеврѣя, року 1651.

Богдан Хмельницкий, рука власна.

На звороті: Унѣверсалъ до Веремѣевских 1651 его милости пана Богдана Хмельницкого.

Архів С-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати, № 5. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - І № 57673. Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - С. 147. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. КМФ-9. - Оп.3. Колекція Київської казенної палати. - Спр. 5. Фотокопія.

Там же. - Ф 1407: Колекція грамот російських царів та українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 54. - Арк. 1. Фотокопія.

Опубліковано: Акти ЗР. - Т. V. - С.87. - № 29.

Документи Б.Хм. - С. 234-235. - № 154.

№ 53

1651, листопада 30 (грудня 10). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" жителів сіл Максимівка і Городище Київському Пустинному Микільському монастиреві

Богданъ Хмелницкій, гетманъ зъ Войскомъ его кор[левской] мил[ости] Запорозкимъ.

Ознаймуемъ тымъ писаньемъ нашимъ, кому о томъ вѣдати належитъ, меновите сотникови, атаманомъ и всѣмъ обывателемъ мѣста Максимовки и Городисча и селяно*мъ* до тихъ мѣстъ належачимъ, поневажъ маетности до монастыря светого Мыколи Пустынного Киевского з давны*х* лѣтъ отъ побожныхъ ктиторовъ, пановъ и хрыстыянъ благочестивыхъ наданые и мѣстцу светому оферованые, а от королевъ привилеями потвержоніе и потомъ черезъ пановъ иншихъ отнятые и от мѣстця светого отдаленіе, о чомъ декрета судовые въ книгахъ земскихъ и гродскихъ и трибуналскихъ переведеніе и до екзекціи интромѣсии приведенные сведчатъ, для чего мѣстце светое презъ часъ немалыхъ много шкодъ поносило; а тепер, видячи мы же тые маетности декретами присужоніе помененному монастыреви належатъ ведлугъ привилеовъ давныхъ, теды яко иншой шляхте добра свое волно обыйматъ, такъ и монастыра вышречоного игуменъ и капитула отнятые и присужоные местцу светому добра обиймаютъ и свои урядники посилаютъ, прото жъ росказуемъ, абы такъ въ Максимовце, Городисчу, яко и в селах до тихъ мѣстъ належачихъ, всѣ тые, которые-колвек въ реестр Войска Запорозского не вписаны, послушенство звиклое отдавали, яко подданые повыности своей досить чинили и нѣ в чемъ спречными и противними не були урядникомъ и старшине отъ игумена и капитули монастира Николского посланнымъ, а если бы які иншие урядники хотѣли наежджатъ до Максимовки, Городисча и сюлъ, до тихъ мѣстъ належачихъ, с тими не задиратъ и ничого не починатъ без вѣдомости и позволенья игумена и капитули монастырское, кгдижъ кожды*й* маетъ волное право въ судахъ водлугъ правъ и привилеовъ роспиратись, въ чомъ всемъ козаки не маютъ быти перешкодою и *о*вшемъ радою и помочъю, в млины, аренды, шинки и іншие монастиркіе пожитки не втручаючись, бо пред тимъ козаки моремъ и землею с праци своей шаблею поживъене мѣли и церквы божие надаряли. И повторе напоминае*м*, абысте иначей не чинили под караньемъ судовимъ.

Данъ в Чигиринѣ дня 30 ноября 1651.*

Богданъ Хмелникій, рука власна.

---

* У копії дописані слова: "В подлинномъ подпиано тако".

ЦДІА України у Києві. - Ф. 194: Київський губернський магістрат. 1782. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 528. Копія кінця XVIII ст.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 235-236. - № 155.

№ 54

1651, грудня 5 (15). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького отаманам і жителям сіл Хацьки і Голов'ятине не чинити шкоди в Бузокові – хуторі Печерського монастиря

Богдан Хмелницкий, гетман з Войскомъ его королевской милости Запорожскими.

Ознаймуемъ симъ писаніем нашим атаманови хацковскому[182], такъ же и ловатинскому[183] и всим обывателемъ тамошнимъ. Дошла до нас скарга и вѣдомость, ижъ ви в пасецѣ монастиря Печерского[184] и кгрунтах футора их Бузукова[185], тамъ поблизу васъ будучихъ, чернцомъ великую кривду и перешкоду чинит, что мы, видаючи уневерсали, от килкадесять лѣтъ и прошлих гетманов Войска нашего Запорожского на тот грунтъ наданые, жебы вцале былъ захованый, расказуемъ вамъ под срокгимъ войсковым каранемъ, абысте жаднои в тых ихъ кгрунтахъ и пасеце и найменшой кривды чиниты не важились. А которые бы, мимо сей нашъ уневерсалъ, мели якую кривду учинить, ми вамъ, атаманомъ, росказуемъ без фолкги карати сурово, бо перед тимъ товариство наше, на морѣ здобываючися, на домъ Божий надавали, а тепер ви добра церковние шарпаете; повторе под срокгостю войсковою росказуемъ, абы иначе не было; также и буды* которые там ставятъ чернцы на виживѣне свое, ежели бы мѣли псоватъ, теди неомилно кождый таковий за найменшую скаргою горломъ каранъ будетъ.

Дан з Чигирина 5 декабря, року 1651-го.

Богдан Хмелницкий, рука власна.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України. Інститут рукописів. Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 217. - Арк. 318-319. Копія.

Опубліковано: И.Каманин. Материалы по истории козацкого землевладения // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. 8. - Відділ III. - С. 10-11. - № 5.

Документи Б.Хм. - С. 236-237. - № 156.

---

* У копії: духи.

1652 рік

№ 55

1652, січня 28 (лютого 7). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького чернігівському полковникові Степанові Пободайлу про виведення козаків з Чернігівського у Київське воєводство і про "послушенство" підданих панам

Богдан Хмелницкии, гетман з Воиском его кор[олевскои] мил[ости] Запорозким.

Тобѣ Стефану Пободаилу, бывшему полковникови черниговскому, ознаимуемо, иж реестра Воиска его кор[олевскои] м[илости] Запорозкого уже спороженые и до книг киевских отданые также послы на сеимъ до его кор[олевскои] м[илости] з утверженем покою поприсяжоного пошли. А ты до тых час у Борзнѣ[186] у воеводствѣ Черниговском и в инших мѣстах мешкаеш и подобно не хочеш козаковат: зычим быт з другим своим товариством панскимы подданми, же се не выпроважаемъ у Киевское воеводство. Росказуем теди, жебис зараз с того тож уступил с товариством, которые волностеи наших заживат хотят, которые зас иначеи, волно...* Однакже ознаимуем, же воиско коронное там идет на становиско, в Черниговщизну и в Новгородщизну, где абис жаднои не давал до звади причини. А если бы якие бунтовники всщинали бунты, нехаи о тым вѣдают, же без похибы горлом карани будут. Бо уже воиско за тых своволнихъ не будет вадитис. Подданые зас абы панам своим вшелякую отдавали повинност, иначеи не чинячи.

Дат с Чигирина, дня 28 генваря, року 1652.

Богдан Хмелницкии, рука власная.

РДАДА. - Ф. 79: Посольський приказ. Зносини Росії з Польщею. - 1652. - Спр. І. - Ч. ІІ. - Арк. 232. Копія.

Там же. - Арк. 233-234. Переклад з заголовком: Списокъ з белоруского писма, каков листъ писал в Черниговъ Богдан Хмелницкои, гетман Воиска Запорожского к полковнику к Стефану Пободаилу, а к Москве тот листъ прислан в нынешнем во 160-м году марта в 2 день.

Опубліковано: М.Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 410.

Документи Б.Хм. - С. 250. - № 164.

---

* У копії, очевидно, пропуск.

№ 56

1652, березня 30 (квітня 9). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Київського Пустинного Микільського монастиря безперешкодно ловити рибу в Дніпрі

Богда*н* Хме*ль*ницки*й*, гетма*н* з Войско*м* его кор[олевской] м[илости] Запоро*з*ски*м*.

Ознаймуе*м* ты*м* писа*н*ем наши*м*, *иж* ве*д*лугъ стародавъни*х* ужива*н*я правъ, привѣлее*в* и декрето*в* судовы*х* и о*т* и*х* ми*л*[остей] короле*й* наданы*х* нарадившися, позволилисмо такъ в лука*х*, яко и в става*х**, належачи*х* до с*вя*того Николы мона*с*тыра Пу*с*ты*н*ного Кие*в*ского, рыбы лови*т*, почавъши о*т* Белобережъя ажъ до озера названого Дубкомъ, такъ ты*м* крае*м* от плесовъ** Городыща и Максимовъки, яко и по се*м* боку Днепра, яко в привѣле*ях* и права*х* к ужива*н*ю давно*м* маю*т*. Про то *ж* наупоминае*м* кождого з войска нашого, абы о*т*цо*м* Нико*л*ски*м* мона*с*тира Пу*с*ти*н*ного Кие*в*ского в лове*н*ю рыбъ жа*д*наго перенагабаня и перешкоды не чинилъ, а если бы якие спротивные были сему писа*н*ю нашему, тые ве*д*лугъ срокго*с*ти войсковое караны быти маю*т*, яко своево*л*ние, иначе*й* абы не было, по*д* срокгостю войсковою мѣти хоче*м*.

З Чигирина, ма*р*та 30 дня, 1652 р.

Богдан Хме*ль*ницки*й*, рука власна.

На звороті: На ловле[нє] рыб пана Богдана Хмельницького. 1652.

Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна у С.-Петербурзі. - Ф. 293: Западнорусские акты. - № 310. Оригінал.

Опубліковано: Бутич І.Л. Невідомий універсал Богдана Хмельницького // Пам'ятники України. - 1970. - № 4. - С. 34-35. Фотокопія.

Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. - С. 78-79.

№ 57

1652, квітня 20 (30). Чигирин. - Проїзний універсал Богдана Хмельницького Андрієві Кузнецову і Костянтинові Волкову

Богдан Хмелницкий, гетман с Войском его королевской милости Запорожским и все Войско Запорожское до лица земли ниско челом бьем.

Невольники вашего царского величества Онофрей Кузнецов и Костя Волков, бывши в неволе турецкой, Божею помощию вышли и к вашому царскому

---

* У тексті помилково: станах.

** У тексті помилково: пивов.

величеству к Москве идучи, просили у нас прохожего листа, которым волю их исполня, вашего царского величества просим, чтоб ваше царское величество им милость свою царскую, яко казаком донским оказавши, и нас слуг своих, от милостивого своего царского жалованья не откидал. При том вашему царскому величеству вторицею ниско челом бьем и служить прямо и верно будем.

Писан в Чигирине, апреля 20-го дня 1652.

Вашему царскому величеству во всем невольные слуги Богдан Хмелницкий, гетман с Войском Запорожским.

РДАДА. - Ф. 52: Посольський приказ. Грецькі справи. - 1652. - Спр. 24. - Арк. 5. Переклад.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 87. - Арк. 1. Фотокопія.

Опубліковано: Документи Б. Хм. - С.259-260. - № 173.

№ 58

1652, травня 30 (червня 9). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького ковалинським і дівичлинським козакам давати Київському Пустинному Микільському монастиреві десятину, покотельщину та очкове

Богда*н* Хме*л*ни*ц*ки*й*, ге*т*ман з Войско*м* его ко*р*. *мил*. Запоро*з*ки*м*.

Ознаймуе*м* си*м* писа*нем* наши*м* атамано*м* и всему товари*с*тву нашему Войска его к*ор*. м. Запорозкого ковали*н*ски*м*[187] и давичъли*н*ски*м*[188], ижъ г*ос*-*под*инъ о*те*цъ ігуме*н* и вся капѣтула мона*с*тира Нико*л*ского Пу*с*ты*н*ного Киевского показовали на*м* листы, права и привѣлея давъние, же хтоко*л*векъ с козаковъ на кгрунъте мона*стир*ско*м* осе*д*лос*т* мае*т*, повине*н* десятину[189] дава*т* на мона*с*ти*р* зо всего збожа, такъже покоте*л*счизну[190] и очковое[191]. Про то жъ, яко давны*й* звычай бывалъ, такъ и тепе*р* абы было, ро*с*казуе*м*, штобъ десятину и покоте*л*счизну ве*д*ля звичаю давного не збороня*л*ися дава*т* кождый козакъ, который заживае*т* кгру*н*ту мона*с*тырского, иначей не чинечи, по*д* ла*с*кою нашею и каранемъ во*й*сковы*м*.

З Чигирина, мая 30 дня 1652*.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

На звороті: Uniwersał P.Bohdana Chmielnickiego, aby kozacy dziś się i oczkowe deweł. z dóbr gruntów cerkiewnych ... Ковали*н*ских и Девичли*н*ских.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 220: Колекція Археографічної комісії. - Оп. 1. - Спр. 178. - Арк. 1-1 зв. Оригінал.

---

* Місце або дата універсалу помилкові: у той час Богдан Хмельницький після перемоги під Батогом був у поході на Кам'янець-Подільський. Приймаємо, що місце означено помилково, а дата вірна.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 219. - Арк. 94 зв. Копія з заголовком: Унѣверсал гетманский, аби козаки з поль монастирских в Дѣвичках и Ковалинѣ десятину давали, покотельщину и очкове монастыреви Свято-Николскому, року 1652, мая 30 дня".

Опубліковано: Памятники. Вид. 2, з доповненнями. - Т.III. - С. 166-167.

Документи Б.Хм. - С. 262. - № 176.

№ 59

1652, червня 8 (18). Під Кам'янцем-Подільським. - Універсал Богдана Хмельницького про захист міста Киева від військових переходів і постоїв

Богданъ Хелницкий, гетманъ зъ Войскомъ Запорозскимъ.

Всѣмъ вобецъ* и кождому зособна, кому о том вѣдати належитъ, меновите паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству нашему Войска Запорозского, за войском идучим и назад поворочаючим, до вѣдомости доносимъ, ижъ счо видечи мы великое спостошене мѣста Киева, которое обыватели тамошные отъ войска лядского понесли, теды** мы тому запобѣгаючи, аби мѣсто наше столечное и церкви Божии при вѣрѣ нашой православной хрестиянской вцале*** зоставали, вышъ менованое мѣсто Киевъ беремо подъ оборону нашу и тотъ унѣверсалъ нашъ для вшелякое обороны оному даемо, сурово приказуючи, абы се жаденъ не важилъ съ товариства нашего, до войска идучи и назад поворочаючи, на перевозъ киевский и через мѣсто Киевъ ити, и абы жадныхъ становискъ, ночлеговъ и попасовъ въ ономъ не отправовали. А хочъ и зъ листомъ нашимъ хто-колвекъ туды посланый будетъ, теды**** не повиненъ онъ нѣчого вымышляти, опрочъ того счо оному отъ насъ въ листѣ нашомъ доложено будетъ. А ежели бы который-колвекъ своеволникъ легце поважаючи сей унѣверсалъ нашъ, а вымисли якие непотребные вымышляючи, кривди чинити въ мѣстеѣ мѣлъ, такового кождого своевольника полковникови киевскому, а въ небытности его, наказному позволяемъ шибеницею карати; и росказуемъ, жебы того постерегалъ, абы найменшое кривды мѣщане киевскіе нѣ отъ кого не поносили, иначей не чинячи.

Данъ з табору зъ-под Каменца-Подольського, дня 8 июня року 1652.

Богдан Хмелницкий, рука власна.

На звороті: Универсал его мл. п. гетмана Войска Запорозского с под Каменца-Подольского, на померное от збожа церкви соборной надлежачее од его мл. пана гетмана ясневелможного п. Богдана Хмелницкого, даний року 1652, іюня 8 дня.

---

* АЗР: вообще; виправлено за К.С.

** АЗР: и теперь; К.С.: теды.

*** АЗР: в цѣлости; К.С.: в цѣлѣ.

**** АЗР: тогды; К.С.: теды.

ЦНБ ім. В. І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - № 14817-14897. Копія.
О п у б л і к о в а н о: Акты ЗР. - Т. V. - С. 88. - № 30.
Каманин И. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // Киевская старина. - 1888. - № 7. -С. 74.
Документи Б.Хм. - С. 265-266. - № 178.

№ 60

1652, червня 18 (28). Табір під Баром. - Універсал Богдана Хмельницького про взяття під захист Івана Шинявського, старшини і шляхти ніжинської, а також їхнього майна

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войскомъ Запорозкимъ.

До вѣдомости подаемъ всѣ*м* по*л*ковникови, сотнико*м*, асавулом и всему Войска Запоро*з*кого рыцарству в месте Нѣжине будучи*м*, и*ж* Иоа*н*на Шинявського, Александра лентво*й*та, бу*р*мистра Дми*т*ра, Филиппа писара, которыи нам во все*м* посвѣдчилисе, взявши и*х* в опеку нашу во*й*сковую, яко во все*м* на*м* добре залецони*х*, хочемо на ва*с* мѣти, аби*с*те та*к* ихъ сами*х*, жоны и дѣти и*х*, яко те*ж* доми и добиm*к*и во все*м* цѣло заховале и на*й*меншое кривди чини*т* они*м* не важилисе, вѣдаючи и о то*м* певне, же за на*й*меншую и*м* обе*л*гу учиненую, караня во*й*скового каждый свово*л*ник не уйде*т*, яко *ж* и всѣхъ мещ*анъ*, нѣжински*х* и шляхту, которая ту*т* з нами позостала, абы без жа*д*ное шкоды зоставали, сурово напоминае*м*, чого усего в месте то*м* преложоній Во*й*скъ наших Запоро*з*ких пи*л*не перестерегати маю*т*, свово*л*ни*х* карати, порядку вшелякого пе*л*новати и яко на*й*спокойнѣ заховатися, аби наймнѣйшая на*с* *одто*л скарга не доходила по*д* горло*м*, напоминае*м*. Дошло те*ж* и то нас вѣдати, же тіє, которые за указо*м* наши*м* з Нѣженсчизни повиходиле биле в Украйну пре*з* *жо*л*нѣро*в до спустошалих добръ своихъ ворочалисе, на ихъ здоровя о*т*повѣдаю*т*, сурово напоминае*м* и в то*м*, абы жадного пренагабаня не поносили, кгды *ж* то ся было стало за всего во*й*скъ наши*х* вѣдомостю, але хто хоче*т* та*м* мешкати спу*л*не, во*л*но, хто зас не хочет, продa*в*ши свое без галасо*в* на Украйну незборо*н*но и по-десяте напоминае*м*, абы нѣ в чом воле наш*ой* не спротевляючисе все тое в цѣлѣ приказане заховано было. А для лѣпшое вѣри при по*д*писе руки и печат во*й*сковую притиснути ро*с*казалисмо.

С Табору под Баром, 18 дня месяца іюня 1652 году.

Богданъ Хме*л*ницки*й*, рука власна.

На звороті: Унѣве*р*са*л* на волности пану Шинявскому и ле*нт*во*й*ту нѣжинскому и все*й* ста*р*шинѣ и шля*х*тѣ. 1652, іюня 18 от Богдана Хме*л*ницкого на обваровани уряду меского певних особ.

Архів С-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 11. Оригінал.
ЦДІА України у Києві. Ф. КМФ-9. - Оп.3. - Спр. 11. - Арк. 1, 1зв. Фотокопія з оригіналу.
О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 268-269. - № 181.

№ 61

1652, липня 14 (24). Суботів. - Проїзний універсал Богдана Хмельницького Костянтинові Мануйлові

Божиею милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии самодержца и иных многих государств государя и облаадателя, его царского величества околничему и воеводе, князю Федору Ондреевичю Хилкову Стародубскому, Богдан Хмелницкий, гетман Войска Запорожского, доброго здоровья и пребывания счастливого от Господа Бога усердно желает.

Посол от государя мутьянского едет к его царскому величеству о делех некоих, которой у нас просил грамоты проезжей, дабы мы к вашей милости о нем писали, он же сам о себе даст ответ, о чем едет; а мы приязни и милости братской отдаемся. При сем буди здрав и Богом храним.

Дан в Суботове[192], 14 дня месяца июля 1652-го.

Вашей милости всего добра желательный приятель и служить рад.

Богдан Хмелницкий, гетман Войска Запорожского.

РДАДА. - Ф. 68: Посольський приказ. Зносини Росії з Молдавією. - 1652. - Спр. 3. - Арк. 4-5. Переклад з заголовком: Список з белоруского письма, что писал в Путивль к окольничему и воеводе Федору Ондреевичю Хилкову Богдан Хмельницкой, а ис Путивля тот лист прислан ко государю в нынешнем во 160-м году августа в 15 день.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 87. - Арк. 87. Фотокопія.

Опубліковано: Воссоединение. - Т. III. - С. 219–220. – № 114. Документи Б.Хм. - С. 271. - № 184.

№ 62

1652, липня 19 (29). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання двох млинових кіл у селі Валках Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві

Богданъ Хме*л*ниц*кий*, гетманъ з Во*й*скомъ Запорозкимъ.

Ознаймуе*м* си*м* писанем нашим по*л*ковникови и всему товари*ст*ву по*л*ку Прилу*ц*кого[194], такъ же вшелякой ко*н*дици*и* людем, иж на мона*ст*и*р* Густи*н*ски*й* для выживле*ня* иноко*в* з давны*х* часовъ прошлые и*х* ми*л*[ости] княжата надали в млынѣ двѣ колѣ у Ва*л*ка*х* и то и*м* было о*т*нято неслушне. Прото *жъ* ро*с*казуем, абы тые жъ колѣ обѣ каме*н*ное и ступное на монасты*р* ишли и тепе*р*, в чо*м* жа*д*ное нѣ о*т* кого не маю*т* мѣти перешкоди.

З Чигирина, 19 дня *юля*, року 1652.

Богданъ Хме*л*ниц*кий*, рука власна.

На звороті: Лист ге*т*манский - Хме*л*ницкий - на млы*н* ва*л*ковский. Приказуе*т* двѣ колѣ каме*н*ное и сту*п*ное, на монасти*р*, 1652 году іюля 19 дня. На млы*н* до выда*т*ковъ.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 159: Прилуцький Троїцький Густинський монастир. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 1-1 зв. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - № 231: Збірка Київського університету. - № 99. - Т. 1. - Арк. 56а. Копія.

Там же. - І, № 57674: Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - Арк. 149. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 271-272. - № 185.

№ 63

1652, вересня 27 (жовтня 7). Чигирин.- Універсал Богдана Хмельницького музикам на Задніпров'ї, організованим у цех, з наказом слухатись цехмистра Грицька Ілляшенка-Макущенка

Богданъ Хмелницкій, гетманъ з Войскомъ Запорозкимъ.

Ознаймуемо симъ писаніемъ нашимъ, кому о томъ вѣдать належить и тотъ листъ нашъ оказанъ будеть, меновите всѣмъ музикамъ на Заднепру будучимъ, и росказуемъ, абысте яко перед тимъ въ цеху томъ, которой-осте учинили и цехмистра слухаючы, то есть Грицка Иляшенка, ны въ чомъ спротивны тому постановеню не были и не отлучалися от оного, чего всѣмъ полковникомъ на Заднѣпрѣ будучимъ росказуемъ, абы гдебы-колвекъ на спротивляючихся вишменовенній цехмистръ ускаржалъ, справедливость чинили и всего перестерѣгали, а ми онимъ тое въ вѣчность отдаемо, де и повторе росказуемъ, абы иначей не было.

Данъ з Чигирина, дня 27 сентеврія, року 1652.*

Богданъ Хмелницкій, рука власна.

І прето я углядѣвшы, ижъ не барзе поблизу, жебимъ я самъ моглъ вшелякую пересторогу межи вамы учинить, теды я даю владзу** Грицкови Макущенковѣ цимбалистиму, абысь межи вамы вшелякой порядокъ справовалъ, а непослушного позволяю скарать, прето абысте оного во всемъ послушны были, яко мнѣ самому.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Ол.Лазаревського. - № 41/4. Арк. 376. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 275. - № 190.

---

* У копії дописано: На подлинномъ подпись таков.

** У копії: владзь

1653 рік

№ 64

1653, січня 22 (лютого 1). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві млина на Тишках

Богданъ Хмелницки*и*, гетманъ з Воискомъ Запороз*с*кимъ.

Ознаимуемъ симъ писанье*м* нашимъ, кому бы о то*м* вѣдать належало, ижъ видячи мы великие недостатки иноковъ м*о*настира общежителного Мгарского, же братія слушного виживеня мѣти не могутъ, которая в сходенныхъ молитва*х* свои*х* и Воиска Запорозского не забиваютъ, а уважаючи тое пустилисмо имъ млинокъ одинъ о*т* приезду Лубенского нижни*и* на Тишкахъ[195] з каменми двома, а третими ступами: у которомъ млинѣ абы жа*д*ное ни о*т* ко*го*, такъ з войсковихъ людеи, яко и з обывателевъ розныхъ мѣстъ и селъ не поносили перешкоди, пи*л*но жадаемъ и росказуемъ, арендары, жебы заразъ той млинъ попустили, ежели в арендѣ, а имъ о то*м* фолка*та** слушная будетъ, чого п*а*нъ полковникъ нашъ миргоро*д*ский догледѣти маетъ.

Писа*н* в Чигиринѣ 22 генваря, року 1653.**

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

Нижче засвідчувальний напис: Сию копию с подлиннимъ унѣверсаломъ свидѣтельствовали присут*с*вующие в полковой Лубенской канцеляри*и*.

Судія полковой лубенский Василь Стефанович.

Полковой писарь Яков Корнѣевичъ.

Асаулъ полковий Квачевскии.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - №.7. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 137: Лубенський Мгарський монастир. - Оп. 1. - Спр. 127. - Арк. 25, 25 зв. Копія з датою 22 грудня 1653 р. і заголовком: Унѣверсалъ Богдана Хме*л*ницкого на млинъ Тишковски*и* о*д* приезду Лубенского о двохъ каменяхъ, ступному третому.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 55. Фотокопія.

Там же. - КМФ-9. - Оп. 3. - Спр. 7. Фотокопія.

---

* У копії ЦДІА: фалзации; ДПБ: фолкага.

** У копії дописані слова: На подлинно*м* тако.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України. Інститут рукописів. - I № 57675: Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - С. 151. Копія.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 89. - № 32.

Документи Б. Хм. - 279. - № 193.

№ 65

1653, червня 2 (12). Під Баром. - Наказ Богдана Хмельницького про заборону міщанам і козакам Пріорки захоплювати землі і сіножаті київського магістрату

Богдан Хме*л*ницки*и*, гетма*н* з Во*и*ском Запоро*з*кимъ.

Озна*и*муемъ си*м* нашимъ писа*н*емъ обывателе*м* приоръски*м*[196] и козако*м*, ижъ мещане киевъские, яко о*т* давны*х* часов до ма*и*страту киевъского кгру*н*та и сѣножати мают надание и оные правами держа*т* и теперъ мѣти хоче*м*, абы в они*х* жа*д*ное о*д*мѣни (пе*р*шею ласкою нашею упевнени) не мѣли кривъды пренегабаня на*и*меншого ни о*д* кого абы не терпѣли в они*х* сѣножатяхъ, та*к* на Оболоню[197], яко и и*н*де*и*, где ти*л*ко свое кгру*н*та мают и оны*х* о*д* давны*х* часовъ заживаютъ, жаде*н* силомоцъне, та*к* з козаковъ, яко и поспу*л*ства оные собѣ привлащаючи коси*т*, аби се не куси*л*, си*м* писане*м* нашим сурове ро*с*казуемъ. А ежели бы котори*и* своево*л*ник, противляючисе волѣ и сему виразному нашему писаню, зъ обывателе*и* прео*р*скихъ, а*л*бо зъ козаковъ, въ надѣю козацъства мѣ*л* бы якую на*и*мен*ш*ую кривду або перешкоду в они*х* сѣножата*х* помене*н*ни*м* мещано*м* киевъски*м* чинити и оние неналежъне куси*л*се собѣ привлащати, такови*х* мы теды ко*ж*дого тому *ж* пану полковникови киевъскому сурово бе*з* фо*л*кги карати ро*с*казуе*м*, иначе*и* не чинячи.

Да*т* зъ подъ Бару, юня 2, року 1653.

Богданъ Хме*л*ницки*и*, рука власна.

Львівський державний історичний музей. Відділ фондів. Оригінал.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 89 - 90. - № 35.

И.Каманин. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // Киевская старина. - 1888. - № 7. - С. 75.

Документи Б.Хм. - С. 290-291. - № 204.

№ 66

1653, червня 3 (13). Табор під Баром. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону вимагати будь-яку данину від київських міщан

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском Запорозкимъ.

Всѣм вобец и кождому зособна, кому о том вѣдатъ належитъ, меновите старшинѣ и чернѣ Войска нашего Запорозкого в тягнене за нами у войско

идучимъ и назад з войска поворочаючым конъним и пѣшымъ, яко вшелякое конъдиции людем, кому толко тот унѣверсал нашъ оказанъ будетъ, до вѣдомости доносим, іжъ выдечи мы тое же мѣсто наше столечное Киевъ през розные припадки, такъ през неприятеля, яко и мор, упалое ест, где и месчане въ ономъ зостаючые знисчели и зубожели, прото ми забегаючи тому, абы онѣ до горшого знѣсченя не пришли, взявши их под оборону и претекцию нашу, даемо тут нашъ унѣверсал вышъменованым месчаном киевъскимъ для вшелякое обороны, сурово каждому з Войска нашого Запорозкого розказуючи, абы се жаденъ не важилъ в мѣсте Киеве, такъ од нас посланых, яко и въ войско идучий, месчаном там зостаючым кривды жадное и перенагабаня чинити и въ оних жадных данин, так поклону, яко чобот, панъчох, шапок и напитков брати и нѣчого дармо вымишляти, абы се не важили, хоч бы и з листом нашим ехали, теды и тые нѣчого брати не повинни, опроч счо в листе нашом доложено будет. А ежели бы которые своеволники мимо волю нашу и срокгий наш унѣверсал вышъменованным обывателем крывды якие чынили и счо собе вымышляли, таковых кождого полковникови наказному киевъскому срокго карат, до нас не отсылаючы, позволяем и оному росказуем, абы того постерегал, жебы им кривда жадная ни од кого се не деяла. Чого теж, Боже, обороны, ежели бы вишменованые месчане киевъские с Киева от неприятелей мѣли уходитъ, сурово росказуемъ, абы их нѣгде, так в дорозе, яко и где на мѣсцу не турбовано, такъже и од Войска нашего Запорозкого конъного и човнового перенагабаня и кривъды свои не мѣли.

Дат з Табору з-под Бару, 3 июня 1653.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

Національний музей історії України. Відділ фондів. Оригінал. Втрачений.
Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 291-292. -№ 205.

№ 67

1653, червня 13-20 (23-30). Під Меджибожем. - Заява Богдана Хмельницького королеві Яну Казимиру про причини війни та про умови перемир'я*

Punkta Supliki do najjaśnieszego majestatu Jego Kr. Mości, Pana Naszego Miłościwego i do oświeconego senatu i wszytkiej Rptej.

Po paktach Białocerkiewskich[198] gotowiśmy byli żadną miarą postanowionego Pokoju nie naruszać, jakoż tych, którzy z naszej strony do naruszenia onego najmniejszą dali okazią, surowo na gardle niemało skaraliśmy, jako to Hładkiego, Mozyrę[199] i innych. Tylko, że Ich Mść Pan Wojniłowicz, Pan Machowski i inni, którzy

* Дата встановлена на підставі листів Богдана Хмельницького від 13(23) червня 1653 р. до коронного польного гетьмана Станіслава Потоцького з проханням підтримати вимоги Запорозького Війська і від 20(30) червня 1653 р. до коронного обозного Самуїла Калиновського з проханням допомогти укласти перемир'я (Див. Документи Б.Хм. - С. 294-296. - № 207, 208).

na Zadnieprzu z ordynansu Waszej Królewskiej Mści zostawali, mimo wolą Waszej Kr.Mści na ludzi pokojem ubezpieczonych napadłszy, niemało pozabijali i krew niewinną wyleli, a insze wsi i miasteczka ogniem i mieczem znieśli. Do tego że nieboszczyk Jego Mść Pan Kalinowski, jako mieliśmy pewne dokumenta, skupiwszy wojska, jako już i obozem był stanął, miał insperate na nas napaść, a my zabiegając temu, ruszyć z częścią wojska musieliśmy się, nic jednak przeciwko Jego Kr. Msci nie myśląc, ani w głąb nie idąc nazad wrociliśmy się. Co ponieważ z dopuszczenia Bożego stało się, prosimy, aby to W.Kr.Mść nam wybaczyć raczył.

Po tak rocznym rozruchu za bytnością Jego Mści Pana Zaćwilkowskiego czekaliśmy na miłościwą od waszej Król, Mści deklaracją i na komisją miasto której Ich Mść Pan Czarnecki[200] i Machowski napadłszy, miast niemało znieśli i ludzi niewinnych pozabijali.

Czemu my zabiegając, także widząc upadek na hospodara Jego Mść, ruszyliśmy się byli ku Wołoskiej granicy, a obaczywszy, że się tam uspokoiło, żadnej nie czyniąc w państwie W.K.M. szkody, rejterowaliśmy się i czekamy na miłościwą deklaracja od W.K.M. i Rptej.

Prosimy uniżenie, żeby na potem w dalsze czasy przy miłościwej łasce W.K.Mści i Rptej według Zborowskich Paktów Wojsko Zaporoskie[201] swoje W.Kr.Mość zachować raczył, nie ujmując nic wierze i wolnościom. A jeżeliby się W.Kr.Mści Panu Naszemu Miłościwemu zdala się być wielka liczba Wojska według Zborowskiego postanowienia, tedy dla namowy upraszamy, aby W.Kr.Mść Ich M.PP.Komisarzów ku Pawołoczy albo ku Białej Cerkwi w małej asystencji, nie zbliżając się z Wojskami, do nas wyprawić rozkazać raczył, z którymi dostatecznie postanowimy o wszystkim.

Cerkwi nasze Ruskie, Monastyry według praw aby przy dobrach i fundacjach dawnych zostawały, a Unia tak w Koronie, jako i w Wiel. Ks. Lit. żeby zniesiona była, uniżenie Waszej Król. M. prosimy.

A my na wszelaką wiadomość od Waszej Kr. Mści pod Białą Cerkwią oczekiwać będziemy, a prosimy, aby nie bawiąc Posła naszego Wasza Król. Mość, Pan Nasz Miłościwy, do nas przy Miłościwej łasce pańskiej ekspediować rozkazać raczył.

A jeżeliby nie było łaski Waszej Król, Mści i Rptej wszystkiej, tedy luboby Wasza Król. Mć z wojskiem następować kazał na nas, my już i bronić się nie będziemy i nie życzymy więcej krwie rozlewać, ale musimy wszelakimi sposobami przemyślać o zdrowiach naszych.

A jeżeliby w czym tym prostym pisaniem naszym majestat W.Król.Mści obrazili, pokornie prosimy, aby Wasza Król. M., jako ludziom prostym wybaczywszy, pańską swoją pokryć raczył Klemencją.

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Waszej Kr. Mści Zaporoskim.

Бібліотека Пшедзецьких у Варшаві. Оригінал.
Опубліковано: Памятники. - Т. II. Відділ 3. - С.53-56. - № 12.
Памятники. - Вид. 2, з доповненнями. - Т. III. - С.180-182. - № 13.
Міхаловський. - С. 662-663. - № 253.
Документи Б.Хм. - С. 292-294. - № 206.

Переклад

Статті проханя до найяснішої величності його королівської милості, пана нашого милостивого, і до освіченого сенату і всієї Речі Посполитої.

Після Білоцерківського договору ми були готові ні в чому не порушувати укладеного миру і тому суворо скарали на горло тих, які з нашого боку дали найменший привід до порушення цього миру, як, наприклад, Гладкого, Мозиру та інших. Але їх милість пан Войнилович, пан Маховський та інші, які залишилися з наказу вашої королівської милості на Задніпров'ї, напали проти волі кор. милості на людей, забезпечених миром, чимало з них повбивали, проливши невинну кров, а деякі села й містечка знищили вогнем і мечем. Крім того, небіжчик його милість пан Калиновський, – про що ми мали точні докази, – зібравши військо і вже розташувавшись табором, готувався несподіванно напасти на нас. Ми, запобігаючи цьому, мусили вирушити з частиною війська, але, не залишаючи нічого проти й.к.м-сті і не йдучи вглиб, повернули назад. Зате, що це сталося з провидіння божого, просимо в.к.м-сть вибачити нас.

Після торішнього заворушення під час перебування його м-сті пана Зацвілковського ми чекали милостивої декларації від вашої кор. милості і комісії, замість яких їх м. пани Чарнецький і Міхаловський, напавши на нас, знищили чимало міст і повбивали невинних людей.

Щоб запобігти цьому, а також побачивши, що вчинено напад на й.м. господаря, ми вирушили було до волоського кордону, але, побачивши, що там уже все заспокоїлось, відступили, не заподіявши ніякої шкоди державі в.к.м., і чекаємо милостивої декларації від в.к.м. і Речі Посполитої.

Покірно просимо, щоб надалі, на майбутнє, з милостивої ласки в.к.м-сті і Речі Посполитої в.к.милість залишив своє Запорозьке Військо при Зборовських пактах, не порушуючи ні в чому нашої віри і вільностей. А якщо б в.кор.м-сті пану нашому милостивому, здалось занадто великим число війська, за Зборовським миром, то просимо, щоб в.кор.м-сть зволив наказати відправити до нас їх м. пп. комісарів для переговорів, до Паволочі або й до Білої Церкви, з невеликим супроводом, і щоб вони не зближалися з військом, а ми з ними все докладно обміркуємо.

Покірно просимо в.кор.м., щоб нашим руським церквам і монастирям, згідно з правом, залишилися давні маєтності і фундації, а унія як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському, була скасована.

Ми чекаємо всіх відомостей від вашої кор. м-сті під Білою Церквою і просимо, щоб ваша кор. милість, пан наш милостивий, зволив наказати відправити нашого посла, довго його не затримуючи.

А якщо ваша кор. милість і вся Річ Посполита не будуть до нас милостиві, то ми, хоча б в. кор. м-сть і наказав своєму війську наступати на нас, вже не будемо захищатися і не бажаємо більше кровопролиття, але мусимо всякими способами подумати про своє життя.

А якщо ми в чому цим простим листом образили величність в.кор.м-сті, то покірно просимо, щоб ваша кор. м. вибачив нам, як простим людям, і зволив покрити нас своїм панським милосердям.

Богдан Хмельницький, гетьман, з вашої кор. м-сті Військом Запорозьким.

№ 68

1653, липня 14 (24). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького почепському сотникові про сувору заборону кривдити російське населення

Богданъ Хме*л*ницкии, ге*т*манъ с Во*и*ско*м* Запорожскимъ.

Сотнику почепо*в*ски*и*[202], дивное дѣло, что вы бе*з* вѣдомости наше*и* на рубежи живучи, обиды всякие чините мо*с*ковски*м* людемъ, а мы, какъ в лу*тчи*и зго*де* хочемъ жити и служи*т* его ц*а*рскому величеству. Для того приказываемъ вамъ сурово, что*б* есте тое свое*и* воли чинити переста*ли* и тѣх, которы*х* в тюрмѣ дете*и* бо*яр*ски*х* имѣешъ, что*б* еси то*т* часъ повыпуща*л*, и иных і всѣ животины и*х*, которые еси бы*л* позабира*л*, что*б* еси то*т*час поворочал без всякого перево*ду*, что*б* на*с* бо*л*ши жалобы о*т* порубе*ж*ны*х* не доходи*ли*. А будеть того не учинишъ и всего имъ не о*т*дашъ, и ты вѣда*и* о томъ до*б*ре, что и свое потеряешъ и головою своею приплатишъ, инако не чинячи.

Писано в Чегирынѣ, июля в 14 день, лѣта 1653-го.

Бо*г*да*н* Хме*л*ницки*и*, рука власная.

РДАДА. - Ф. 79: Посольський приказ. Зносини Росії з Польщею. - 1653. - Спр. 1. - Ч. III. - Арк. 486. Переклад з заголовком: Список с листа слово в слово.

О п у б л і к о в а н о: Воссоединение. - Т. III. - С. 331. - № 176.

Документи Б.Хм. - С. 296. - № 209.

№ 69

1653, грудня 20 (30). Корсунь. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві села Чернин

Богданъ Хме*л*ницки*и*, гетманъ з Во*и*скомъ Запорозкимъ.

Озна*и*муемъ ти*м* писане*м* наши*м* кождому, кому о то*м* вѣда*т* надлежи*т*, меновите пано*м* по*л*ковъником, асауло*м*, сотнико*м*, атамано*м* и въсе*и* че*р*ни Во*и*ска нашего Запоро*з*кого и въшелякое конъдыцие людем, ижъ ми, видечи самую слушно*ст* и углядивъши в тое же превелебны*и* о*т*ецъ ігуменъ межи-го*р*ски*и* зо въсею братиею е*ст* знисчены въ имѣння*х* мона*ст*и*р*ски*х* межиго*р*-

ских през Радывила и иных неприятелеи церкви Божое[203]; мы теды маючи респектъ на такое знисчене местца святого даем село Чернин в нагороду того з поддаными в уживене вѣчное тои святои обители Межигорскои зо въсеми пожитками, приналежностями, з давъных часовъ до того села належачими, то ест з даню медовою, ловами рибними, сеножатми, борами и пусчами монастыреви Межигорскому, приказуючи сурово, абы в тои маетности помененои в селѣ Чернинѣ[204] и належностях помененому монастыреви такъ з старших, яко и менших вшелякое кондицие людеи перешкоды жаднои ни въ чем не важилися чинит под срокгим воисковим каранем, за наименшою помененого отца игумена и чернцовъ монастира Межигорского жалобою. Подданым теж тамошным росказуем, абысте ся во въшелякои повинности знаидовали и послушними мѣсцу святому Межигорскому были, иначеи не чинечи, а непослушних волно будет превел[ебному] отцу ігуменови и чернцом того монастира належачим, карат, яко поданих мѣсца святого, ведлуг проступков их. На сче для певнѣшое и лепшое вѣри, сей лист даем превел[ебному] отцу угуменови и чернцом монастира Межигорского, с печатю воисковою и подписом руки нашое власное.

Дат в Корсунѣ, року 1653, декабря 20 дня.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

Іоан Виговскии, енералнии писар воисковии.

На звороті: Унѣверсалъ на Чернин Богдана Хмелницкого, року 1653, декабря 20 дня.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. № 9. - Арк. 1. Оригінал

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 56. - Арк. 1. Фотокопія.

Там же. - КМФ-9. - Оп. 3. - Спр. 9. Фотокопія з оригіналу.

РДАДА. - Ф. 210 Розрядний приказ. Київське повиття. - 1686. - Кн. 10. - Арк. 161-162 зв. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України. Інститут рукописів. - № 15549. - Арк. 16. Згадка.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 90. - № 35.

Історія України в докум. і матер. Т. III. - С. 249. - № 191.

Документи Б. Хм. - С. 310-311. - № 222.

1654 рік

N° 70

1654, січня 7 (17). Переяслав. - Універсал Богдана Хмельницького старшині Запорозького Війська про необхідність готувати зброю для відсічі ворогові

Panowie Pułkownice, Sotnicy i wszystka atamania tak Wojska Zaporoskiego, jako i Grodowego, dobrego zdrowia Wam życzę od Boga. Czynię Wam wiadomo tym moim pisaniem, żebyście ostrożni byli po zamkach i przysposobiali sobie powinności wojskowe, jako Wasz zwyczaj znacie, prochy, ołów i żywność doroczną, gdyż ja żadnego miru z Królem Lachem nie uczyniłem. Żebyście nieprzyjacół swoich, to jest Lachów, bili, gdyby na Was śmieli następować, gdyż Car Jms Wielki Moskiewski, za wiarę swoję bijąc, się, dopomagać nam będzie. Za tym Was Panu Bogu oddaję.

Памятники. - Т.III. Відділ III. - С.57-58. - № 13.

Памятники. Вид. 2, з доповненням. - Т.III. - С.186. - № 16, з датою: "z Perejasławia 17.I.1654"*. Переклад з української мови.

Документи Б.Хм. – С.315. – №226.

Переклад

Панове полковники, соники і всі отамани як Війська Запорозького, так і городового, бажаю вам від бога доброго здоров'я.

Застерігаю вас моїм листом, щоб ви були обережні по замках і заготовляли собі воєнне спорядження як звичайно – порох, свинець і харчі на рік, бо я не укладав жодного миру з королем-ляхом. Щоб своїх неприятелів-ляхів бити, якщо вони насміляться наступати на вас, бо й.м. великий московський цар буде допомагати нам, б'ючись за свою віру. Затим доручаю вас господу богу.

---

* Дату за новим стилем поставив, очевидно, перекладач, бо в документах українською мовою дати поставлені тільки за старим стилем.

№ 71

1654, січня 15 (25). Насташка. - Універсал Богдана Хмельницького про звільнення настаської шляхти від військової служби та постоїв військ

Богданъ Хмелницкий, гетманъ зъ Войскомъ его царского величества Запорозким.

Ознаймуѣмъ тымъ нашимъ пысаніемъ старшини и черны Войска нашего Запорозкого у войско идучимъ и зъ войска поворочаючымъ, а особливе полковникови бѣлоцерковскому, ижъ уволнылисмо шляхту настаскую зъ того, абы у войско не йшли и жебы имъ нихто жадной и найменшой крывди чыныты не важился и въ домахъ ихъ жадныхъ становисковъ, ночлеговъ и попасовъ не отправовалъ, а ѣжелы бы хто-колвекъ легце соби уважаючы пысание наше, въ чымъ и найменшую крывду вчинити[...]* таковыхъ безъ жадной мылости до насъ отсилаты.

Даттумъ в Настасци[205], дня 15 генваря 1654.**

Богданъ Хмелницкий, рука власная.

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. II. - № 1469. - Арк. 101. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 317. - № 228.

№ 72

1654, січня 17 (27). Переяслав. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону виробляти і продавати горілку в Києві, оскільки це шкодить міщанам та військовій скарбниці

Богданъ Хме*л*ницки*й*, ге*т*манъ з Во*й*скомъ Запоро*з*кимъ.

Дошла на*с* ска*р*га о*д* мещанъ киевъских*ъ*, же тамъ нѣкоторые своево*л*ники горѣ*л*ки робя*т* и ними ши*н*кую*т*, чере*з* що уще*р*бокъ ска*р*бови нашому во*й*сковому дѣ*ется*, зачы*м* сурово росказуемъ ко*ж*дому, абы се жаденъ о*т* того часу гори*л*кою ши*н*ковати не важилъ, а мещано*м* киевъскимъ перешкодою не бы*л*. А если бы о*д* того часу которы*й* - ко*л*векъ своево*л*никъ не слухаючи сего писаня нашего, мѣлъ гори*л*кою ши*н*кова*т*, таковог*о* кождого по*л*ковниковѣ тамошнему киевскому[206] приказуемъ, жебы срокгo кара*л* и з оны*х*

* Пропущено якесь слово, можливо, важился або мѣл.

** Місце написання універсалу або дата помилкові, бо Хмельницький 13-17 січня 1654 р. (за старим стилем) перебував у Переяславі. Приймаємо, що в оригіналі було 15 жовтня 1654 р., бо 14 жовтня гетьман перебував у Рокитному біля Насташки.

справе*д*ливо*ст* чини*л*, того угледаючи, жебы в утрату намъ належачого ущ*е*рбок не бы*л*, счо и повторе росказуемъ, абы иначе*й* не было по*д* ласкою нашою.

Да*т* з Переяслава, 17 генваря 1654.

Богданъ Хме*л*ницки*й*, рука власна.

На звороті: Его милости Хме*л*ницкого унѣверсалъ на повстягненіе шинковъ козацки*х* 1654, януар 17 дня.

ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України. Інститут рукописів. ІІ. - № 22080. Оригінал.

О п у б л і к о в а н о: Грамоты, акты и другие замечательные документы. Универсал и подтвердительная грамота Богдана Хмельницкого // Подольские епархиальные ведомости. - 1887. - № 47-48. Окремий відбиток.

Проф. М.К.Грунський. доц. П.К.Ковальов. Нариси з історії української мови. - С. 307. Фото з оригіналу.

Документи Б.Хм.- С. 317-318. - № 229.

№ 73

1654, березня 21 (31). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького послові в Москву Филонові Горкуші добиватися від царя підтвердження прав українського народу та передати відомості про воєнні дії*

Нака*з* Филону Го*р*куше до Москвы.

Пришо*л* пере*д* его ц*а*рское величество на пе*р*вие, по обычаю ихъ ниское челобит*е* до лица земли учини*в*ши, и тако молы*т*.

1. Б*о*жиею м*и*ло*с*тию велики*и* г*осуда*рь ц*а*рь і велики*и* князь Алексѣ*й* Миха*и*лович*ъ* всеа Великия и Малыя Росии самоде*р*жецъ и многихъ г*осуда*рствъ г*осу*д*а*рь и обладатель! Богданъ Хме*л*ницкиии, ге*т*манъ Во*и*ска твоего ц*а*рского величества Запоро*ж*ского со всѣмъ Во*и*скомъ Запоро*ж*скимъ ниско до лица земли твоему ц*а*рскому величеству чело*м* бье*т*. Что ни есть вѣсте*и* о*т* неприятеле*и* твоего ц*а*рского величества провѣдати могу*т* о всемъ чере*з* сию грамоту твоему ц*а*рскому величеству обвѣщаетъ, которую, что*б* м*и*ло*с*тиве приняти изволи*л*, усер*д*но проситъ.

2. Буде посланцо*в* свои*х* застане*т* на Москвѣ[207], что*б* говори*л* именемъ всеѣ ста*р*шины, что*б* договоривали*с* о во*л*ности казатцкие, шляхе*т*цкие, духовные і всякого чина, чтоб на всѣ то*т*час и привилия взяли, какъ о томъ пространее в ли*с*те*х*, к нимъ писаны*х* и сображено есть.

* Дата і місце встановлені на підставі листів Богдана Хмельницького від 21(31) березня 1654 р.: 1) до царя Олексія Михайловича з проханням підтвердити права і привілеї українського народу і скоріше відпустити послів; 2) до послів Самійла Богдановича (Зарудного) та Павла Тетері з наказом добиватися від російського уряду підтвердження прав Запорозького Війська (Документи Б.Хм. - С. 331-334, №№ 239 і 240.).

3. А буде посланников на пути встрѣтил бы, то однако отнести имѣют грамоту его царскому величетсву и сказати тоѣ, что се здѣ чинит. А беречся того, чтоб буде об одну рѣчь дважды спрашивати станут слово в слово сказыват.

4. Сказати, что подбегали под Немиров[208], мужика ухватя, ушли, а вдругоряд подбегали под Копеевку[209] і в местечко без вести впали; казаки поправяся, знамя отняли и ихъ всехъ розгромили, а тѣхъ ляхов было 200 и болши, языки поиманы и от ранъ великих померли. А тѣ языки сказывали; корол велми завсполошился, какъ послышал о томъ, что мы поддалися под государя праведнаго. И такъ паны рада урадили: дадимъ мы болше волности и права нежели царь московскии, понеже царь московскии не восхощетъ такихъ волностеи дат, как мы[210]. Тѣ жъ сказывали, что корол послал крымскому царю и до немец и до венгер на затяг, однако же панъ гетманъ и вся старшина и чернь надѣется на Бога и на Государя[211].

5. Бушу[212] осадили ляхи і волохи ужъ три дни; но наши з города велми бьют. А государь волоскии Стефан[213] нынешнии дал ляхомъ на помочъ людеи 2000 и тѣ люди ныне под Бушею.

6. Про Гаврила Федоровича не знаем, естли пошол до Волох или нѣтъ, и скоро будет вѣдомость, дадут до Путивля знат.

7. Буде учнутъ говорит, для чего гетман ко государю не ѣхал, сказат, что нелзѣ, потому что вся Украина ни во что б пошла. Также и то вѣдомо учинит, что буде еще вѣдомость придетъ, то и самъ гетманъ рушится. А до Буши на помоч велѣлъ итти полком Уманскому[214], Бряславскому[215], Вѣнницкому[216]. А отпускъ скорыи просит.

РДАДА. - Ф. 124: Посольський приказ. Малоросійські справи. - 1654. - Спр. 37. - Арк. 33-36. Переклад.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 128. - Арк. 1. Фотокопія.

Опубліковано: Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 559-562. - № 11/VIII.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 834-835.

Документи Б.Хм. - С. 335-336. - № 241.

№ 74

1654, квітня 28 (травня 8). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького Остафієві Стоматаєнку на збирання податків з іноземних купців

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воискомъ Запорожскимъ.

Ознаимуемъ симъ нашимъ писаніемъ кому-колвекъ в том вѣдати надлежит, меновите старшинѣ и чернѣ Воиска нашего Запорожского, також купцамъ чужоземским и вшелякои кондиціи людемъ, кому толко сіе наше писаніе оказано будет, ижъ мы, маючи великии росход на людеи чужеземскихъ, а

приходовъ мало маючи на тые росходы, прето огледѣвши тое, якъ здавна передъ тим бывало далисьмо екзакцію скарбовую од купцов чужоземскыхъ, то ест от грековъ, ормяновъ и турковъ, Естафіеви Стаматиенкови, которую повиненъ вибирати и отдавати до скарбу нашего воискового; од сорока соболеи золотих шистъ, од сорока пупковъ соболихъ золотых два, од сорока куницъ зол[олотых] два, од бунта лисицъ золотыхъ два, од инших товаровъ московскихъ од ста таляров битыхъ – зол[отых] по пять, знову од товаровъ турецкихъ, яко то: од едвабовъ, коберцовъ, килимовъ, завоевъ, поясовъ, мусулъбесовъ, киндяковъ и иншыхъ дробныхъ и розныхъ товаровъ – од ста таляровъ полевковых два битыхъ, од кождои кипи габы по леву; также хто бы провадилъ зъ земли нашои золото, сребро, камѣне дорогое, перла и од тыхъ товаровъ од ста таляровъ – по зол[отыхъ] пять, ежели бы тежъ хто въ чужой землѣ, такъ зъ духовныхъ особъ, яко и свѣцкихъ людей въ якихъ-колвекъ потребахъ подъ протектомъ поселскимъ ѣхалъ и при собѣ купцовъ мѣлъ, теди обязавши оныхъ подъ сумленнемъ, дозорца нашъ и од тыхъ, которые при послахъ въ своей купецкой ишлы бъ справѣ, маетъ екзакцію належную братъ. Кгды бы нашъ якии купецъ мѣлъ именем своимъ з товарами чужоземного купца зъ нашой землѣ выпроваживат и досвѣдчилъ бы ся того дозорца нашъ, теды позволяемъ ему той увесь товаръ забрать; з которого товару ему половицу, а до скарбу войскового половицу належитъ. Купци засъ тими унѣверсалами, щосмо передъ тимъ для обороны ихъ выдавали, абы жадною мѣрою не щитилися, але ведлугъ звичаю все, яко иншие оддавали, абы и найменшый ущербокъ скарбовѣ нашему войсковому не былъ. А если бы которые спротивилис и оному вышъмененному дозорци нашому або факторомъ о повинности звиклой оддаватъ не похотѣли, такових приказуемъ полковникомъ, сотникомъ, атаманомъ карать и во всемъ дозорци нашому помочнимъ быти, иначей не чинячи под срокгим каранемъ войсковимъ.

Писанъ въ Чигиринѣ, априля 28, року 1654.

Богданъ Хмелницкий, рука власная.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської Казенної палати. № 10. Копія.

ЦДІА України у Києві. - КМФ-9. - Оп. 3. - Спр. 10. Фотокопія.

РДАДА. - Ф. 124: Посольський приказ. Малоросійські справи, 1654. - Спр. 3. - Арк. 1-2. Копія.

Там же. - Арк. 4-5. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 213. - Арк. 2-4; 10-12. Фотокопії.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. II, № 20853. Збірка В.Антоновича. Копія.

Там же. - І. 60353. Збірка Ол.Лазаревського. - № 70. - Арк. 227, 227 зв. Копія з копії з допискою: "Понеже между сими унѣверсалами универсала Богдана Хмельницкого о індуктѣ не імѣется, для того что в бытность нашу в Москвѣ прошкого 1728 году онѣй от нас презентован их графским сиятелством господам государственному великому канцлеру, Гавриилу Ивановичу Остерману, который от их сиятельств нам не возвращен. Того ради о том унѣверсалѣ можете и нам упоминаючися, писать, жебы, яко потеряний вашему купечеству в потомнѣе годы и чрез килко десят лѣт онѣй был задержан у вас в цѣлости, был вискан и возвращен,

а при том возвращении оного ж унѣверсала напишите до его графского сиятелства господина Савы Владѣславича, просячи его о ходатайстве по листу же вашему и мы до его ж господина графа Савы Владиславича от себе будем писать.

Опубліковано: Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 507-508. - № 344. Помилково датовано 21 квітня 1654 р.

Н.П.Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII вв. // Український археографічний збірник. - Т. I. - 1926. - С. 60-61.

Документи Б.Хм. - С. 343-344. - № 245.

№ 75

1654, травня 21 (31). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького київському полковникові про надання містечка Вигурівщина ігуменові Київського Михайлівського монастиря Феодосію Василевичу

Богданъ Хме*л*ницкий, гетманъ з Войско*м* его ц*а*рского величес*т*ва Запорозки*м*.

Пане полковнику киевски*й*! А ижъ подалисмо Вѣкгуровсчину[217] з всѣми пожитками и приналежностя[ми] до оное належачими его м[илости] отъцу Василевичови, архиманъдритѣ слуцкому, ігуменови мона*с*тира Миха*й*ловского, за монастир Миха*й*ловски*й*, прето жадае*м* ва*с* и напоминае*м*, жебы его м[илости] отъцу *а*рхимандритѣ в то*й* Вѣкгуровщинѣ перешкоды не було, але абы вцале вшелякие пожитъки доходили и жаден жебы кгрунтовъ тамошны*х* и сеножа*т* не за*й*мова*л*, а кгды который бы перешкоду чини*л*, такового в[ашей] м[илости] срокго карати. Притом вашой мислоти господу Б*о*гу поручае*м*.

Да*т* з Чигирина, дня 21 мая 1654.

Богданъ Хме*л*ницки*й*, рука власна.

ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України. Інститут рукописів. Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - Спр. 15. - Арк. 168. Оригінал.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 346. - № 248.

№ 76

1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про захист маєтностей Євксентія Жеребила

Богданъ Хме*л*ницкии, гетманъ Во*и*ска его царского величества Запорозский.

Всѣмъ въобецъ и кождому зъособна, кому бы о то*м* вѣдати належало, меновите пано*м* полковнико*м*, сотнико*м*, асауло*м*, атамано*м* и всему товариству, ездны*м* и пеши*м* Воиска Запоро*з*ского до вѣдомости доноси*м* симъ

нашим унѣверсалом, иж мы поважаючи зычловост противъком нам, а не мнѣй услуги противъко церкви Божой монастыра Печерского[218], пана Евксентія Жеребила (котори́й маючи чистокроти свои такъ въ хуторе, яко теж и въ млынъку од товариства нашого докучаня, перед нами ся ускаржил), даемо оному тот нашъ оборонны унѣверсал и владзою нашою гетманскою приказуем, абысте такъ там зостаючие, яко теж и переезджаючие, жадное оному докуки не чинячи, ночлегов, попасов не одправовали и жадное турбаціи не задавали; а ежели бы ся который таковыми смѣл важити мимо тое виразное заказанъе наше чинити, такового кождого за данъем вѣдомости полковникови нашому киевскому под неотволочное каранъе поддаем, што и повторе вам всѣм приказуем.

Данъ въ Чигиринѣ, року 1654, месяца мая 22 дня.

Богданъ Хмелницкии, рука влсна.

Бібліотека Красінських у Варшаві. - № 4022. - С. 122 (тепер втрачений).

Опубліковано: Ів.Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. - Т. 147. - С. 72-73. - № II.

Документи Б. Хм. - С. 347. - № 249.

№ 77

1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" і підданство міщан Вигурівщини ігуменові Київського Михайлівського монастиря

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его царского вел[ичества] Запорозским.

Ознаймуемъ симъ нашим писанъемъ, кому бы о том вѣдат належало, пану полковникови киевскому[219], также козакомъ и месчаномъ мѣстечъка Викгуровсчизны обывателемъ, ижъ мы тое мѣстечко Викгуровсчизну з ставами, сѣножатми, озерами, полями и инъшими всѣми акциденциями, которых перед войною дедичныи панове и их намѣстники заживали, з арендами вшелякими, так пивними, яко медовими и горѣлчаными, конъферовали на монастир святого архистратига Михаила Золотоверхого[220]. Зачимъ мѣти хочем и владзею нашею приказуем, абысте всѣ, которыи одно до повинностей мѣских належите и не естесте козаками, вшелякое послушенъство и подданъство его мил[ости] отцу Феодосию Василевичу, архимандрите слуцкому, и ігуменови монастира тамошнего Михайловского[221], также намѣсникови его, там зосланому, отдавали: козаки жебы в жадныи найменшие провента не втручалис, ани жадными шинками не бавилис, под срокгим войсковим каранъемъ показансчизну абы всѣ звичайне, якъ и всюди такъ козаки, яко и месчане, кром жадного спротивенясе, оддавали, не чинячи іначей. А которыи бы якую-

колвек чинили кривду и перешкоду, такъ козаки, яко и месчане, ежели бы непослушными были, таковий кождый сурового войскового не уйдет караня.

Датъ з Чигирина, дня 22 мая, року 1654.

Богданъ Хмне*л*ни*цкий*, рука власна.

На звороті: Унѣверса*л* Богдана Хмелницкого на Вѣгуровщину. Четвертый унѣверсал Хмелницкого.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 594. Оригінал.

ЦДІА України у Києві. Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 132. - Арк. 1. Витяг.

РДАДА. Ф. 210: Розрядний приказ. - Київське повиття. - Кн. 10. - Арк. 71. Копія.

Там же. - Ф. 262: Малоросійська експедиція Сенату. - Кн. 15/1732. - Арк. 12. Зміст.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 347-348. - № 250.

№ 78

1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького черкаському полковникові відмежувати пасіку Київського Печерського монастиря та повернути останньому його землі

Богданъ Хмелницкий, гетмнанъ з Войскомъ его царского величества Запрожским.

Пане полковнику черкаский![222] Якосмо не раз писали до вашей милости, такъ и тепер жадаем через сее писание наше, абисте пасеку тую, належачую до монастиря Печерского[223], от инших кгрунтов чужих отграничили, потрафляючи в тое, абы тая пасека такъ тепер зоставала в околичностях своих, яко за давных веков кгрунта ей приналежали, и жебы нѣ в чомъ добрамъ монастырскимъ не было ущербку от людей тых, которые свои там маютъ кгрунты, а хто бы що монастырского поселъ, таковый зараз зжени ваша милость, не чинячи инчей.

Данъ з Чигирина, 22-го маія, року 1654-го.

Для чого и самъ его милостъ отецъ архимандритъ печерский для того разграниченя тамъ едетъ.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

ЦНБ ім. В. І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 62. - С. 319-319 зв. Копія з заголовком: Копія уневерсалу небощика пана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 348. - № 251.

№ 79

1654, травня 25 (червня 4). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького київському полковникові карати сваві́льників, які виловлюють рибу в урочищах Київського Видубецького монастиря

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его царского величества Запорожским.

Пане полковнику киевскии! Доишла нас скаръга од велебного в Бозѣ господина отца Клѣментия Старушича, игумена монастира Видубыцкого[224] на атамана лесницкого и ходосовъского и всѣх обывателеи тамошных, же там в Калыновъщизне, Калным Лугу, Гнилецъчизне и в озерѣ Глущу[225] от давных часовъ до монастира Видубыцкого належачихъ своволенством взбужены, никого се не обавляючи, великие шкоды чинят и оные чинячи, церквѣ Божои кгвалт частым ловленем рыбъ внѣвечъ оборочаютъ. Пилно теды в[ашеи] милости жадаем и суворо напоминаем, абысте того пилне постерѣгали и ничим не уводячис своволниковъ тых сурово без фолкги карали, якобы наименшая кривда и перешкода так в маетъностях, яко и в озерах до монастыра Видубыцъкого належачих не дѣялося, иначеи не чинячи, так якобы до нас болшъ о том скаръга не доходила. Бо вѣдаи певне, ежели бис таковым своволником фолкговал, сам з ними посполу караня нашего не уидешъ.

В Чигирине, мая 25, року 1654.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

На звороті: Унѣверсалъ оборонныи Богдана Хмелницкого, гетмана Запорозкого, даний монастиреви Выдубецкому для оборони, абы полковникъ кіевский и вшелякие козаки в Калиновщинѣ, в Калним Лугу и в Гнилещизнѣ и в озерѣ Глуцѣ здавна до монастира Видубецкого належачих наименшои кривди не чинили. Року 1654, мая 25.

Лист Богдана Хмелницкого. гетмана о Калном Лузѣ, Гнилізчинѣ, Калиновщинѣ и озерѣ Глущю. 1654 р., мая 25.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. № 11. Оригінал.

ЦДІА України у Києві. - КМФ-9. - Оп. 3. - Спр. 11. Фотокопія з оригіналу.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Інститут рукописів. - Справа Київського Видубецького монастиря за 1541-1752 рр., б/н. - Арк. 2. Копія.

Там же. - № 6479. Копія.

Там же. - № 6656. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 191. - № 36.

Документи Б.Хм. - С. 352-353. - № 254.

№ 80

1654, липня 1 (11). Київ. - Наказ Богдана Хмельницького миргородському сотникові Кирилові Якименку, послові до Олексія Михайловича

Наказ Кирилу, посланцу до его царского величества[226].

1-я. Отдавши поклон от нас, Богдана Хмелницкого, гетмана и от всего войска, его царскому величеству известити, что уже за помощию Божиею, рушилися есми с войском и стоимъ под Фастовым[227], толко просимъ указ, гдѣ его царское величество намъ итти велит к Полще ли или гдѣ воля его царского величества будет и то обявити, что уже случилися есмя з бояриномъ его царского величества Андрѣемъ Васильевичем Бутурлиным[228] и ожидаем указу его царского величества, а что его царское величество послал было к нам князя Алексѣя Никитича Трубецкого[229] той с ратми его царского величества пошол к Могилеву[230] и не сшелся с нами.

2-я. Известити его царскому величеству, что татаром вѣрити не надобно, понеж подлинную имѣмъ вѣдомость, что стоят наготове, толко не знаемъ, гдѣ итти мыслят, і Василья, воеводу государя волоского прошлого, ханъ послал до цесаря турского[231].

3-я. Известити его царскому величеству, что Стефан[232], воевода, хотя и хотѣл слати послов своихъ до его царского величества, толко не шлет. Знатно, что не есть желателный его царскому величеству, что и теперь вѣдомо учинено, что съ его земли вышед два знаменя лятцких, под Рашковымъ[233] нѣсколко на десят людей побили, а иных живыхъ поймали и опять назад в Волоскую землю поворотилис.

А после того, какъ наскорѣйший его царского величества просить отпускъ.

РДАДА. - Ф. Сибірский приказ. - Стовп 1636. - Ч. І. - Арк. 10-12. Переклад з заголовком: Список с белоруского писма, что обявили запорожского гетмана посланцы миргородцкой сотник Кирило Якимов с товарыщи в нынешнем во 162-м году, июля въ 22 день.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - II № 15557-15561. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 141. - Арк. 1-3. Фотокопія.

Опубліковано: Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 919. Згадка.

Документи Б.Хм. - С. 366-367. - № 265.

№ 81

1654, липня 3 (13). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону кривдити міщан і шляхту містечка Насташка

Богданъ Хмелницкий, гетманъ съ Войскомъ его царского* величества Запорозкимъ.

Паномъ полковникомъ, осавуломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войска нашого Запорозкого, старшинѣ и черни въ тягнинѣ за войскомъ идучимъ, яко и зъ войска поворочаючимъ, коннымъ и пѣшимъ, и на якой-колвекъ услуже нашой будучимъ вшелякой кондыціи людемъ и каждому, кому бы сѣе пысанѣе наше показано было, донесшы** до видомости, сурово напомынаемъ, абы ся жаденъ съ товариства нашего козаковъ и вшелякой кондиціи людей такъ мимоездомъ, яко и самымъ наиздомъ в мисти Насташци[235] и пренагабань чыниты не важилъ и ничого на ныхъ не вымыслялъ. Хочай бы тежъ хто и з листомъ нашымъ на якой-колвекъ услуже нашей милъ ее давати, теды и той на помененыхъ ничого вытягаты и вымышляти не маетъ, одно того пилновати, щобы оному въ листи нашому было доволенно. А ежели бы который съ [с]воеволниковъ легце собѣ поважаючы сіе писаніе наше, важилъся помененымъ обывателемъ настаскимъ, такъже и шляхти тамъ зостаючимъ, якую найменшую крывду и шарпанину чыныти, такъ ѣдучимъ въ самомъ мисте, теды мы кождого таковаго, яко свыволника и спротывныка, въ сили нашой тому жъ наместныкови отаманови и всимъ обывателемъ тамошнымъ розказуемъ без фольги вшелякой быты и громыть и до насъ звязаты одсилаты, где и одъ насъ каждый таковый безъ отпусту сурово каранъ будетъ, иначей не чинячи.

Даттумъ въ Кіевѣ, юля 13 дня, року 1654.***

Богданъ Хмелницкий, рука власная.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - ІІ. № 1468: Збірка "Копії документів XVII віку". - Арк. 100, 100 зв. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 372. - № 270.

---

* У копії: цесарского.

** У копії: донешы.

*** Дата за новим стилем, бо Богдан Хмельницький перебував у Києві 9-14 липня за новим стилем (Акты ЮЗР. - Т. Х. - С. 714, 739-740).

№ 82

1654, липня 9 (19). Табір під Фастовом. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Козелецького Георгіївського монастиря на земельні володіння

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его царского вел[ичества] Запорозким.

Ознаимуем сим нашим писанемъ, кому бы о том вѣдат належало, так товариству Воиска его царского вел[ичества] Запорозкого, яко и вшелякое кондиции людем, іжъ оповѣдил нам пречестныи отецъ Григорыи Василевич протопопа козелскии, же там в ново фундуючомсе монастырѣ[234] святое живоначалное и нерозделимое Троици нѣякиес люде в кгрунтах, ставах и сеножатех и инших приналежностях значную чинет перешкоду задаючи тое якобы неналежне собѣ тыи кгрунт[ы] по панеи Завацкои, братия того монастира прывласчали. Прото жъ любо бы то и так было, мѣти хочемъ и владзею нашею росказуем, абы од сего часу жаденъ в тых кгрунтах которым-колвек помененыи братия монастира Свято-Троецкого обняли, так з козаковъ, яко из рожное кондиции людеи не важилсе чинити перешкоды и в тыи кгрунты абы нѣхто не втручалъсе до далшое децизии, нѣмъ там якое будет розграничене, чого отаманъ тамошнии козелскии постерегати мает и своволних а чинячих крывду тому мѣсцу святому, сурово карати, жебы в том скарга болше нас не доходила.

Писан в таборе под Фастовом, дня 9 іюля, року 1654.

Меновите козаки острозски и вуйтъ, абы жадное не чинилъ перешкоды в тых кгрунтах, чого и атаман острозкий абы посте[регал].

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

На звороті: Лист оборонныи от пана гетмана Богдана Хмелницкого на кгрунта монастира Козелецкого даныи в року 1654. Перекопиевании. Лист потвердителнии.

ЦДІА України у Києві. -Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 1. - Спр. 63. - Арк. 1, 1 зв. Оригінал, правий бік пошкоджений.
Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 371. - № 269.

№ 83

1654, липня 27 (серпня 6). Табір під Фастовом. - Універсал Богдана Хмельницького переяславському протопопові отцеві Григорієві на міські грунти з березняком за селами Попівці і Руда

Богдан Хмелницкии, гетман з Воиском его царъского величества Запорозким.

Пану полковникови переяславскому[236], сотником, атаманом и всѣмъ

козаком в полку том будучим, также пану воитови, бурмистром и всему поспулству, так в самом Переяславю, яко и во всеи волости до Переяславю належачои, мешкаючому, і кождому, кому бы тылко сее наше писане показано было, доносим до вѣдомости, ижъ мы вирозумѣвши, же за конъцессомъ всего маистрату переяславъского пречестъныи в Бозѣ господин отецъ Григории, протопопа переяславскии, одержавши кгрунтыкъ мѣскии волныи з березничъком стоячии за Поповѣцами[236], за Рудою[238], котории, обнявши для пожитку своего, и окопалъ. А ижъ там нѣкоторые з Поповецъ, яко нас доишло вѣдати, отцу протопопѣ того кгрунтику заизрятъ и до оного се втручати важатъ, сурове напоминаем абы за указанем сего листу нашего жадною живою мѣрою жаден так з людеи переяславских, яко из поповъских наименшое справы не мѣл, так якобы на всем спокоине пречеснии в Бозѣ господинъ отецъ Григории, протопопа переяславскии, оного кгрунту, зоставши при сем писаню нашом заживал, ни од кого наименшое перешкоды не поносячи. А ежели бы которие з своеволниковъ легъце собѣ поважаючи сее писане наше важилисе якую наименшую перешкоду чинит в оном кгрунте ку отцу протопопѣ, теды мы кождого таковго, яко спротивника волѣ нашои, и до нас не одсилаючи, тому жъ пану полковниковѣ переяславскому срокгро росказуем карати, иначеи не чинячи.

Дат в таборе под Фастовомъ, іюля, дня 27, рок 1654.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 40. - Арк. 1. Фотокопія з оригіналу.

Там же. - Спр. 211. - Арк. 1. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 374. - № 272.

№ 84

1654, серпня 4 (14). Табір під Фастовом. - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл київській капітулі ситити мед

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воискомъ его царского величетсва Запорозкимъ.

Ознаимуемъ тымъ писанем нашим кождому, кому о томъ вѣдати належитъ, ижъ що есмы позволили капитуле киевскои кануни сытити, теды и тепер того не одменяем; одно поменение свещеннику меду не по десяти албо по петнадъцати кадеи ситити, але, ведлуг давного звычаю, по кадей двѣ ситити мают, а не болшеи; з которых кануновъ воскъ на фалу Божую ити маетъ, иначеи не чинечи.

Данъ з табору з-под Фастова, дня 4 августа 1654.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

На звороті: Що попом канонъ ситити, дании в року 1654 августа 4 дня од Богдана Хме*л*ницкого.

Із портфеля П.С.Калачевського. Оригінал.

Опубліковано: И.Каманин. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // "Киевская старина". - 1888. - № 7. - С. 76.

Акты ЗР. - Т. V. - С. 92. - № 38.

Документи Б.Хм. - С. 376. - № 274.

№ 85

1654, вересня 28 (жовтня 8). Табір під Крилівцями. - Наказ Богдана Хмельницького послові до російського уряду Антонові Ждановичу про передачу відомостей з приводу татар і турків та проханням не приймати свавільників, які тікають з України

Нака*з* пану А*н*тону Ждановичу, по*л*ковнику киевскому, что имѣетъ говорити бояро*м* и думнымъ людемъ и о томъ просити* имене*м* всего Во*и*ска Запоро*ж*ского.

Первие. Обявить[2*] то, что посылали по*л*ковника паволоцкого[239] до Крыму тогда и до сего времени[3*] задержали и не отпускают[4*].

Вдругоря*д*. Посылали сотника по*л*ку Бряславского до бѣя белогоро*д*цкого тогда, и о*т*ту*ль* до на*с* ни с чемъ о*т*правили, которо*и* сотни*к* по*д*линно то повѣдает[5*], что ново*и* ха*н* крымский, не идучи до Крыму, на поля*х* Белогоро*д*цки*х* и Бучацки*х*[6*] стал[240] и там татаро*м* кры*м*ски*м*, нога*и*скимъ, белогоро*д*цкимъ и ины*м* всѣмъ сходитися ве*л*ѣ*л*ъ. Также и Сияу*ш*[7*], паша силестрѣ*и*ско*и* чере*з* Дуна*и* перевози*т*ся на сю сторону, а сше*д*ши[8*] *с* ханомъ кры*м*скимъ, просто на Украину и*т*ти имѣютъ, какъ уже[9*] по*д* городы пограничные татаровя по*д*бигаючи, людемъ обиды чиня*т*, сего ради[10*] остерегаючи мы[11*], что*б* Украины вцѣле прибывали и тѣ неприятели не попустошили, наза*д* с во*и*скомъ к Украине возвращаемся, і вмѣсте с А*н*дрѣемъ

* У копії ч. II: бити челом.

2* У копії ч. II: вѣдомо учинить.

3* У копії ч. II: до сих времен.

4* У копії ч. II: не пущают.

5* У копії ч. II: сказывают.

6* У копії ч. II: бугацких.

7* У копії ч. II: приказал. Тот и Синуаш.

8* У копії ч. II: сошедшись.

9* У копії ч. II: яко уж

10* У копії ч. II: яко уж

11* У тексті ч. II: мы то.

Василевичемъ Бутурлинымъ на пограничье будемъ, а ныне полки, гдѣ не бесстрашно будетъ, тамъ асправимъ для даня отпору тому неприятелю. А естли тѣ неприятели великими силами на нас наступати будут, тогда молити его царского величества, чтоб нас болшими ратми своими пособствовал, понеже что есьми от тѣх же неприятелеи через семь лѣт Украину боронили, а ныне, сохрани Боже, какого от них испустошения, тогда тѣж бы неприятели и с того тѣшилися, ныне, докуды что будетъ писали есмо до Шереметева[241], чтоб он близко будучи пособствовал.

Також де* то подлинно, что турки и татары, какъ[2*] на его царское величетсво отвещеваетъ, также[3*] и на нас и воиска готовят, а собрався всѣми силами, на Украину ударити имѣютъ, какъ бо слышимъ[4*], цесарь турецкий ис фрянками мирится, то уж никуда инуды, толко на нас всѣ силы свои обратить. Тогда панъ Антонъ у его царского величества и у всѣхъ бояр договариватися имѣетъ[5*], чтоб они думали и в то получили, какъ бы Украина цѣла пробывала, сохрани убо Боже, упадку на Украины[6*], тогда бы дорога пряма неприятелю всюды была.

А понеже[7*] многих умыслов тѣ неприятели на нас выискивают[8*] до зношения нас тогда просити имѣетъ панъ Антонъ его царского велицетсва, чтоб на Воиску Запорожскому, чолны морские делати повелелъ[9*].

А что нѣкоторые казаки не будучи заслуженными, но какъ впрям[10*] своеволники, побунтовав и много своровав, в слободы его царского величетсва за рубеж[11*] уходят, тогда молити его царского велицетсва, чтобы грамоты свои разослал к боярам на границах, будучимъ, чтоб таковых своеволников не принимали и назад выганяли, тѣ бо[12*] своеволники много людеи бунтуют.

РДАДА. - Ф. 214: Сибірський приказ. - Стовп. 1636. - Ч. 1. - Арк. 167-169. Переклад з заголовком: Список з белорускогo писма, каково подал бояром в столовой киевский полковник Онтон Ждановичъ в нынешнем во 163-м году, ноября в 7 день.

Там же. - Ч. II. - Арк. 209-211. Переклад.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 386-387. - № 281.

---

* У копії ч. II: "также" відсутнє.

2* У копії ч. II: так ка

3* У копії ч. II: оказывают, яко.

4* У копії ч. II: понеже какъ слышимъ.

5* У копії ч. II: договариваться тогда пан Онтон имѣет у его царского величества и у всѣх бояр.

6* У копії ч. II: Украину.

7* У копії ч. II: а что.

8* У копії ч. II: умышляют.

9* У копії ч. II: А что.

10* У копії ч. II: но впрямь.

11* У копії ч. II: за границу.

12* У копії ч. II: понеже те.своеволники много людеи бунтуют.

№ 86

1654, жовтня 11 (21). Біла Церква. - Універсал Богдана Хмелницького про підтвердження прав Максаківського Спасо-Преображенського монастиря на села Холми, Ядутин, Прачі, Високе, Красностав і Максаки

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его царского вел[ичества] Запорозким.

Ознаимуемъ тим писанем нашим кождому, кому о том вѣдатъ належитъ, старшинѣ и чернѣ Воиска его царского вел[ичества] Запорозкого, меновите пану полков[нику] нѣжинскому од его теж наказному, и кождому, кому толко сее наше оказано будет писане. Непоеднократъ выдавалисмо іноком монастира Максаковского[242] унѣверсали наши, аби тие села, которие здавна наданые мают при них зоставали, теды и тепер тые всѣ унѣверсалы наши сим листом нашим потвержаемъ и мѣти хочем, абы тие села всѣ до монастира належали, меновите Холм, Едутин, Пранничъ, Высочаны, Красностав, Максаков[243], з млинами в тых селахъ будучими и иншими всѣми пожитками и приналежностями. Сурово теж росказуем всѣмъ селяном, в тых селах будучим, абы вшелякое подданство и послушенство іноком монастира Максаковского оддавали и нѣ в чом воли его царского вел[ичества] и нашои спречними не были. Также варуем, абы нѣ од кого поменение іноки в маетностях своих и всѣхъ доходах перешкоды не поносили. А которые бы своеволники в пожитки втручалис и перешкоду монастыреви чинили, таковые на том свѣте од Бога и на сем од нас срокгого караня не уидут, чого приказуем постерегат всего пану полковникови наказному нѣжинскому.

Дат з Бѣлое Церкви, дня 11 октября 1654.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

Помітка: Сего унѣверсалу копія в Енералной канцелляріи оставлена, януар. 13. 1723 року.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 143: Максаківский Спасо-Преображенький монастир. Оп. 1. - Спр. 3. -Арк. 1-2. Оригінал.

Там же. - Спр. 76. - Арк. 6. Копія.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 1. - Спр. 64. - Арк. 1-2. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Київського університету. - № 154. Копія.

Там же. Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - Арк. 173. Копія.

Там же. - № 49. - Арк. 151 зв. Копія з скороченнями.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1812. - Арк. 434. Копія.

Опубліковано: Ал.Лазаревский. Акты по истории землевладения в Малоросии. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Кн. IV. - Відділ III. - С. 99. - № 13.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. - С. 597-598.

Документи Б.Хм. - С. 387-389. - № 282.

№ 87

1654, жовтня 11 (21). Біла Церква. - Наказ Богдана Хмелницького ніжинському наказному поковникові не чинити перешкоди Максаківському Спасо-Преображенському монастиреві у володінні селами

Богданъ Хме*л*ницкии, гетма*н* з Во*и*ско*м* его ц*а*рского вел[ичества] Запорозким.

Пане по*л*ковнику наказныи нѣжински*и*[244]. Дивуемся тому непомалу, же іноки м*о*н*ас*тира Максаковского, два унѣверсали наши одержали, абы тые се*л*ца, которые здавна тому м*о*н*ас*тиреви *о*д королеи и п*а*но*в* наданые, при н*ы*х зоставали и до фундованя це*р*квы, которую зачали, помо*ч*ними и по*с*лушними были. А до того, тепер они часы недавни*ми* ку его царского вел[ичества] будучи потве*р*женне привилее*м* на тые села оде*р*жали, чому мы спречни*ми* быти не маемъ. За чи*м* росказуемъ вамъ срокго, абысте до себе въ пожитокъ тыхъ селецъ, которые пере*д* тым в наданю маю*т*, не приворочали, и волѣ его ц*а*рского вел[ичества] и н*а*шои спречными не были; але абы цале ве*длуг* унѣверсалу наше*го* и привилее*м* его ц*а*рского вел[ичества] потверженя при монастиру Максаковско*м* будучы, во все*м* иноком тамошним по*с*лушними были, такъ якъ бы вшелякіе пожи*т*ки з тихъ селъ до м*о*н*ас*тира цале доходили и селяне в унѣверсалахъ наши*х* положенніе по*с*лушни*ми* были. До того *ж* панъ Іванъ Ничипоровичъ[245], полковникъ нѣжинский, втручатись не смѣлъ, кгды*ж* мы пере*д* ти*м* на море ходячи и крваве здобуваючи*с*, не однималы, але на монастирѣ надавали, не такъ якъ тепе*р*, о чомъ и до п*а*на по*л*ковника самого то*т* нашъ *лист* копиею пошли в[ашой] м[илости], абы в тыхъ селахъ перешкодою не былъ м*о*н*ас*тиревѣ, а самъ былъ помочны*м*, абы селяне всѣ послушними інокомъ тамошнимъ были. При то*м* г*о*споду Богу поручае*м*.

Да*т* в Бѣлой Церквѣ, дня 11 октобра 1654 року.

Богданъ Хме*л*ницки*и*, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 1. - Спр. 64. - Арк. 1. Оригінал.

Там же Ф. 143: Максаківський Спаський монастир. -Спр. 75. - Арк. 6 зв. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Київського університету. - № 99. - Т. І. - Арк. 70-76. Копія.

Там же. - № 154. Копія.

Там же. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 49. - Арк. 16 зв. Копія з скороченнями.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1811. - Арк. 434 зв. Копія.

Опубліковано: Ал. Лазаревський. Акты по истории землевладения в Малоросии // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. - Відділ III. - С. 100. - № 14.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. - С. 598-599.

Документи Б.Хм. - С. 389-390. - № 283.

№ 88

1654, жовтня 14 (24). Рокитне. - Універсал Богдана Хмельницького про звільнення шляхти села Насташка від військових постоїв

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его царского вел[ичества] Запорожским.

Ознаймуемъ тым нашым писанъемъ старшинѣ и черни Войска нашего Запорожского и вшелякое кондыцые людемъ, кому толко оказано будетъ, ижъ мы не маючи особливый респектъ на шляхту обывателей настаских, здавна нам зычливых, уволняемъ и мѣти хочемъ, аби нѣхто якъ перед тымъ, такъ и теперъ з Войска нашего Запорожского становискъ, ночлѣговъ и попасовъ в домах их не одправовал и нѣ в чом кривды найменшое чинити не важился, а ежели бы хто-колвекъ, упоръным будучи и писане наше легце поважаючи, в чом кривду албо зневагу вчинит мѣлъ, таковый за найменшою скаргою от нас суворо каран [будет].

Данъ з Рокитной[246], 14 октоврия 1654.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

На звороті: "Libertacia Chmielnickiego obywatełem nastaskim od impetycyi wojskowych. Roku 1655".

ЦДІА України у Києві. Ф. 220: Колекція документів Київської археографічної комісії. - Оп. 1. - Спр. 157. - Арк. 1. Оригінал, пошкоджений.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 392. - № 285.

№ 89

1654, жовтня 24 (листопада 3). Корсунь. - Наказ Богдана Хмельницького послам до російського уряду Богданові Кондратенку з товаришами розповісти про загрозу наступу татарських і польських військ на Україну

Наказ посламъ нашимъ до его црского величетсва

Первие. Пришедши с листомъ, говорить:

Божіею милостию великий государю царю і великий князю Алексѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя Росиі самодержцу и многихъ государств госудрю и обладателю твоему царскому величеству, Богдан Хмелницкии, гетманъ со всѣм Воискомъ вашего царского величества Запорожскимъ до лица земли, яко вѣрные подданные, челомъ бьют и листъ отдают[247].

А когда будет его царское величетсво спрашивати о здоровье пана гетмана і всего войска, отвещати:

Божіею милостию и твоимъ великого государя нашего царя і великого князя Алексѣя Михаиловича всеа Великия и Малые Росиі самодержца и сына твоего царского благовѣрного царевича і великого князя Алексѣя Алексѣвича счастьемъ всѣхъ, отъѣхали есмя здорово.

А естли будут спрашивати, любо пред царемъ его милостью или в приказе о какие вѣдомости говорити, листы бѣевъ, аговъ татарскихъ, которые прислали до пана гетмана, а листы тѣ чрез нас присылаютъ, что изволь ваша царская милость ис тѣхъ листов татарских обо всем выразумѣть неприязнь великую татарскую, что до нас ханъ и всѣ бѣі и аги пишутъ, когда от твоего царского величества не отлучимся, имѣютъ всѣми силами, снявся с венграми, мутьянами и иными на нас наступать, а татаровя, приготовя себѣ запасов на 2 месяца, на Пещанои Брод[248] через Буг перешли.

А что послал его милость панъ гетманъ посланцовъ своихъ до господаря мутьянского еще 1-го дня сентября, тогда до сего времени нет и про них не слыхать, также и до венгерского послали есмя и до сего времени про нихъ не слышеть, тогда есмя вскоре уже ныне послали листъ до господаря волоского, чтоб нам дал знать о тѣхъ послах нашихъ, естли задержаны, понеже какъ вѣдомость имѣетъ, что и господарь волоский из Яс[249] со всѣмъ вывозился і в Сочаве[250] запертися имѣет.

О челнах докладывать его царского величества, укажет ли на море челны готовить, понеже писано и в листу о томъ до его царского величества, и турки подлинно на воину готовятца. Листы татарские посылаю, которые отдаите до рук Василью Васильевичю[251], и просити, чтоб царскому величеству поднесъ.

По взятю въ языцех Глинского передался до нас доброволно Радулъ Ластовецкий, который прежде на Украине живал, он же и казака старинного Велебневского тамъ в неволе будучего от ляховъ выдел, который совершенно пространнее словесно, что тѣ неприятели мыслят, о всемъ исповѣсть. Той же Ластовецкий сказывал, что ляхи на пришлые заговейна, однолично снявся, с татары на Украину ударити имѣют, понеже какъ слышел, что ляхи ни о чемъ не пекутца, только чтоб Украину извоевать, а ляхи то сказывают, что когда придемъ в Украину и естли казаки передаватися станут, тогда имѣют с тѣми и иных воевати.

Бити челом имѣют послы наши его царскому величеству усердно, чтоб нам воиска своего с пятнатцать или зъ 20 тысяч на помочь прислать.

И о том его царскому величеству послы наши известити имѣют, чтоб полону ратные люди его царского величетсва в городах нашихъ черкаскихъ и пограничныхъ не ймали, не такъ какъ поганые, сохрани убо Боже, когда ляхи наступати будут и прелщати имут, чтоб, увидя такие тяготы, чернь не заблюлася, понеже для того есмя под высокую и крѣпкую руку его царского величества поддалися, чтоб чернь безстрашно пребывала.

РДАДА. Ф. 214: Сибірський приказ. - Стовп 1636. ч. II. - Арк. 295-299.

Копія з заголовком: Список з белоруского писма, что подал в Посолском приказе запо-

рожские посланцы Богданъ Кондратенко с товарищи в нынешнем во 163-м году, декабря въ 4 день.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 157. - Арк. 1-4. Копія.

Опубліковано: М.Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 960. Документи Б.Хм. - С. 394-395. - № 287.

№ 90

1654, листопада 22 (грудня 2). Корсунь. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Ніжинським Ветхоріздв'яним Георгіївським Красноострівським монасатирем наданого йому ніжинським полковником містечка Мрин з приналежними до останнього селами

Богданъ Хмелницкий, ге*т*манъ з Во*и*ском его цар*ского* вел[ичества] Запорозки*м*.

Озна*и*муемъ ти*м* писане*м* наши*м* кождому, кому о то*м* вѣдат належи*т* и сее наше писане кому-колвек оказано буде*т*, иж показовал на*м* честний господин отец Зосима з братиею своею, игумен мана[стира] Нѣжинского[252] лист о*т* пана полковника нѣжинского [на мѣстеч]ко Мрин[253] [и села до] него належачее даны*и*, зачим и [ми, видечи] самую слушнос*т*, мѣти хочем, аби [тое мѣстечко Мрин з селами] при монастиру Нѣжинскому [зоставало и вшелякие] пожитки вцале отца [игумена] з братиею доходили, до чого жаден з стар[ших] и менших з Во*и*ска [нашего Запороз]кого аби се не втруча*л* приказуемъ.

Датъ з Ко*р*суня, дня 22 ноября, року 1654.

Богданъ Хме*л*ни*ц*ки*и*, рука власна.

На звороті: Богдана Хме*л*ницкий на село Мрин.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 145: Ніжинський Ветхоріздв'яний Георгіївський Красноострівський монастир. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 1. Оригінал. Текст дуже пошкоджений.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України. Інститут рукописів. Збірка Київського університетститету. - № 99. - Т. 1. - Арк. 60. Копія з помилковою датою 4 листопада.

Там же. - Арк. 142. Копія.

Там же. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 15. - Арк. 138. Згадка.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 401-402. - № 291.

№ 91

1654, не раніше листопада 4 (14). - Підтвердження Богданом Хмельницьким універсалу ніжинського полковника Івана Золотаренка про дозвіл Ніжинському Благовіщенському Красноострівському монастиреві побудувати млин на річці Сеймі у Нових Млинах*

Бог*да*н Хме*л*ниц*к*и*и*, гетма*н* з Во*и*ско*м* е*го* ц*а*рско*го* ве*л*[ичества] Запорозски*м*.

Ли*ст* указа*н*нии о*т* па*на* по*л*ко*в*ника нѣ*ж*и*н*ского на млино*к* Новомли*н*ски*и*[254], к[от]орого стве*р*жаемъ, абы вѣчне зостава*л* при манастиру Нѣ*ж*и*н*ско*му* бе*з* всяк[ой] перешкоды, старши*х* и ме*н*ших Воиска нашого [Запо]рожс[кого].

Богданъ Хме*л*ницки*и*, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 145: Ніжинський Ветхоріздв'яний Георгіївський Красноострівський монастир. - Оп. 1. - Спр. 2. Оригінал. Текст пошкоджений. Печатка знищена.

О п у б л і к о в а н о: А.Лазаревский. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Вип. II. - С. 331-332.

Документи Б.Хм. - С. 408. - № 297.

---

* Даних, які дозволяли б точніше визначити дату написання універсалу немає. Універсал Івана Золотаренка див. у Додатку II. - док. № 7.

1655 рік

№ 92

1655, квітня 6 (16). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл священикам Київської капітули ситити мед

Богданъ Хмелницкий, гетман з Войском его царского вел[ичества] Запорозким.

Ознаймуемъ тым писанемъ нашим, ижъ що надалисмо унѣверсалъ священником капитулы Киевъской на сычене кануновъ, теды ведлугъ наданого унѣверсалу од нас свещеницы маютъ по двѣ кади меду сытити, и то в бровары месцъком ратушном, а ежели бы который свесченикъ мѣлъ где-инде канонъ сытит, и болшъ нѣжъ двѣ кади, теды од того наданя певне одпадутъ.

Дат въ Чигирыне, априля дня 6, року 1655.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

На звороті: Попумъ на сичене меду унѣверсал Богдана Хмелникого. Року 1655, апреля 6 д[ня].

ЦДІА України у Києві. Ф. 220: Колекція Київської археографічної комісії. - Оп. 1. - Спр. 159. - Арк. 1. Оригінал.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 93. - № 38.

Каманин И. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // Киевская старина. - 1888. - № 7. - С. 76-77. - № 32.

Документи Б.Хм. - С. 420-421. - № 305.

№ 93

1655, квітня 28 (травня 8). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Лубенським Мгарським монастирем земель, наданих йому Раїною Вишневецькою

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его царского величества Запорожским.

Ознаймуемъ симъ писанем нашимъ каждому, кому о томъ вѣдатъ належитъ вшелякое кондиціи людемъ, ижъ що славное памяти Раина княжна

Вишневецкая[255] з побожности своее поля, сеножати и иншие кгрунта до вживаня монастыреви Мгарскому[256] надала и привилеемъ своимъ подтвердила, ширей естъ обо всемъ о томъ привилеем, виражено, прето мѣти хочемъ и росказуемъ, аби тие вси кгрунта, ведлуг привилея, цѣле при монастиру Мгарском зоставали и жаден до оних аби ся не втручал, а которие бы в тие кгрунта втручалися и перешкоду чинили, такових пану полковникови[257] тамошнему карать расказуемъ и тие, которие на кгрунтах монастирских седятъ и онихъ уживаютъ, росказуемъ, аби вшелякую повинность монастиреви отдавали.

Датъ з Чигирина, дня 28 апреля 1655*

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

Після тексту засвідчувальний запис: Сию копію с подлиннымъ универсаломъ свидѣтелствовали присутствующие в полковой Лубенской канцелярии.

Судія лубенскій Василъ Стефановичъ.

Полковій писаръ ЯковъКарпович.

Асавулъ полковій Ряпчевскій.

Архів С.-Петербурзького Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. № 12. Копія.

ЦДІА України у Києві. КМФ-9. - Спр. 12. Фотокопія.

Там же. - Ф. 137: Лубенський Мгарський монастир. - Оп. 1. - Спр. 127. - Арк. 1 зв. Копія.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманов. – Оп.2. – Спр. 58. – Арк. 1 – 2. Копія.

Там же. - Ф. 1235: О.С. Грушевський. - Оп. 1. - Спр. 408. - Арк. 8-9. Копія з копії.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - Арк. 155. Копія з датрою 21 квітня 1655 р.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 93. - № 39 з датою 28 квітня 1655 р.

Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. - Т. IV. - С. 70. - № 70, № 82, з датою 18 квітня 1655 р.

Документи Б.Хм. - С. 421. - № 306.

№ 94

1655, квітня 28 (травня 8). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Батуринському Крупицькому Михайлівському монастиреві села Хмелів

Варіант перший

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его царского величества Запорозкимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о том вѣдатъ належит, вшелякое кондиціи людемъ ознаймуемъ симъ унѣверсалом нашым всей старшинѣ

* У копії дописані слова: "В подлѣнномъ подпись таковъ".

и черни Войска его царского вел[ичества] Запор[озкого], а особливе паном полковником, сотником, атаманом, іжъ мы, выдечи убогый манастыр Батуринский[258], а для вшелякое помочи зданю зо всѣмъ пожитком придалисмо село Хмылов[259]. Пилно приказуемъ всѣм селяном в Хмилувце мешкаючым, абы вел[ебному] в Бозе господину отцу ігуменови батуринскому и от его зосланому были послушними и во всем слухали без всякого противенства. За чимъ приказуем старшинѣ и черни, абы до поменненых селян хмилевских жаден ані до пожитков тыхъ не втручался, под срогостю войсковою.

Дат з Чигирина, дня 28 априля 1655.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

На звороті: Универсалъ отцем монастыра Батуринского на село Хмиловъ от Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запор[озкого] 1655, априля 20.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 154: Батуринский Крупицький Миколаївський монастир. - Оп.1. - Спр. 4. - Арк. 1-2. Оригінал.

Там же. - Ф. 1235: О.С.Грушевський. - Оп. 1. - Спр. 362. - Арк. 7-7 зв. Копія з копії.

Опубліковано: Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малоросии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.- Кн. V. - Відділ III. - С. 54. Документи Б.Хм. - С. 422 - № 307.

Варіант другий

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его царского величества Запорозкимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о том вѣдатъ належитъ вшелякое кондиции людемъ ознаймуемъ сим унѣверсаломъ нашимъ, іжъ мы, видечи убогий манастир Батуринъский[258], а для вшелякое ему данои помочи зо всѣм вечисто придалисмо село Хмыловъ[259]. Пилно приказуючи всѣмъ селяномъ в Хмилувце мешкаючимъ, абы велебному в Бозе господину отцу Исихневи, ігуменови батуринъскому и одъ его зосланому были послушными и во всемъ слухали безъ противенства жадного, за чимъ приказуемъ, абы до помененных селян хмыловских жаденъ не втручалсе.

Датъ з Чигирина, дня 28 априля 1655.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

З правого боку дописано: Варую и прошу и приказую, што ми з волѣ нашей надаломъ и по мнѣ наступаючим паномъ гетманом Войска Запороз[кого] того не отнѣмат, і месце потвержат, иначей не чинячи.

Приказуем сурове, яко от нас посланым, такъ и тамъ живучим козаком, абы жадней кривде не било оным людем, яко і велебному отцу ігуменови под карностю войсковою і зарукою тисяча злотых и подводъ никому не дават.*

ЦДІА України у Києві. Ф. 154: Батуринский Крупицький Миколаївський монастир. Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 1. Оригінал.

---

* Дописки зроблені двома різними почерками, відмінними від почерку оригіналу.

Там же. - Ф. 1235: О.С.Грушевський.- Оп. 1. - Спр. 362. Арк. 6 зв. - 7. Копія з копії.

Опубліковано: Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. Т. 1. Вип. 1. - С. 78.

Документи Б.Хм. - С. 422-423. - № 307.

№ 95

1655, травня 15(25). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького жителям сіл Боршня, Валки і Полове гатити греблю Прилуцького Густинського Троїцького монастиря

Богданъ Хме*л*ницкии*и*, гетман з Во*и*ском его ц*а*рского в*е*л[ичества] Запорожским*м*.

Селяном бо*р*шнянским*м*[260], ва*л*ковъским*м*[261], половянъским*м*[262] приказуемъ сим наши*м* писа*н*ем, абы*с*те, як перед ты*м* греблю монасти*р*скую гатили, так и тепер послушными были, которая належитъ до монастира Густи*н*ского, а ежели бы*с*те спроти*в*ними быти мѣли писаню нашому и гребли направляти не хотѣли, теды приказуе*м* по*л*ковникови прилу*ц*кому[263], абы вас сурово кара*л*, а в небы*т*ности наказному, и вину жебы на ва*с* бра*л*.

Датъ з Чигирина, 15 мая 1655.

Богдан Хмельницкий, рука власна.

На звороті: От его милости п. гетмана, жебы селяне греблю гатили.

У верхній лівій частині аркушу: Унѣверсал пана гетмана Богдана Хмелницкого для угачення гребел, мая 15, 1655.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 159: Прилуцький Густинський Троїцький монастир. Спр. 7. - Арк. 1-1 зв. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України. Інститут рукописів. - Рукописи Київського університету. - № 231/99. - Т. I. - Арк. 69. Копія.

Опубліковано: Палеографический изборник. -Вип. 1. - Табл. № 39. Факсиміле. -С. 14.

Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII вв. // Записки Історично-філологічного відділу АН. Т. 26, і окремий відбиток. - К., 1931. - С. 151-152.

Документи Б.Хм. - С. 423. - № 308.

№ 96

1655, травня 15 (25). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві кола у валківському млині

Богданъ Хме*л*ницкий, гетма*н* з Войско*м* его ц*а*ръского ве*л*[ичества] Запоро*з*ки*м*.

Озна*и*муе*м* ты*м* наши*м* писа*н*немъ кождому, кому бы тылко того потреба

было вѣдати, *иж* що в млынѣ валковъском некгдыс з побожности своей блаженное памяти князь Вишневецъки*и* надалъ пару ко*л* *от*цо*м* мона*с*тира Густи*н*ского, в которо*м* млынѣ третее прибудованое коло на аре*н*ду идетъ теперешними часы и перешкодою *от*цо*м* того мона*с*тира зо*с*таетъ. Теды и мы, стосуючися до того наданя, и тое третее коло *о*д аренды *о*ддаляе*м* и з побожно*с*ти нашое на виживле*не* *от*цо*м* того *ж* мона*с*тира феруе*м*, варуючи, жебы бо*л*шъ аре*н*да*р* до кола справи не мѣл, и в то*м* млынѣ за оказа*н*ем того листу н*а*шего на*и*ме*н*шое кривды и перешкоды чинить не важи*лся*, по*д* выною дво*х* сотъ талери*и* на войско, чого и па*н*ъ по*л*ковникъ належны*и*, а в небы*т*ности его наказны*и* по*с*терегати маетъ, якобы бо*л*шъ в том млинѣ ни *о*д кого на*и*меншое перешкоды *от*цеве мона*с*тира Густи*н*ского не поносыли, не чинячи иначе*и*. А що *с*мо одвернули коло *о*д аре*н*дара, теды въ нагороду того кола при ексъпѣрованю аре*н*ды тому арендарови, що держитъ аренду, дефа*л*кати обецуе*м*.

Да*т* з Чигирина, мая 15, року 1655.

Богданъ Хме*л*ницки*и*, рука власна.

На звороті: О*т* его милости п. ге*т*мана, жебы аре*н*да*р* справи не мѣл у млынѣ ва*л*ко*в*скомъ. 1655 году, мая 15 дня.

ЦДІА України у Києві. Ф. 159: Прилуцький Густинський Троїцький монастир. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 1, 1 зв. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи Київського університету. - № 231/99. - Т. 1. - Арк. 68. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 424. - № 309.

№ 97

1655, травня 15 (25). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві брати мірку в Шкуратишиному млині

Богданъ Хме*л*ницки*и*, гетманъ з Во*и*ско*м* его ц*а*рско*го* величе*ст*ва Запорозки*м*.

Озна*и*муемъ ты*м* писане*м* нашы*м* кождому, кому о то*м* вѣдатъ належитъ, а особливе пану полковникови прилуцкому, іжъ позволилисмо г*оспод*иномъ отъце*м* м*о*на*с*тира Густинъского з млына Шкуратишиного[264] на греблѣ м*о*настирско*и* стоячого мѣрочъку, которую аре*н*даръ на*м* належачую *от*бирают, бра*т*. Теды мѣти хоче*м*, абы и*х* цале доходила и такъ п*а*н по*л*ковникъ прилуцки*и*, яко и аре*н*дарѣ тамошние, перешкодою не були, а мы аренъдаро*м* при експирации аренды за тое дефа*л*кату обецуе*м*.

Датъ з Чигирина, дня 15 мая 1655.

Богданъ Хме*л*ницко*и*, рука власна.

На звороті: На млын Шкуратишинъ *от* его м[илости] п*а*на ге*т*мана, што позволи*л* арендаторскую мѣрочку брати на*м*.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 1. - Спр. 66. - Арк. 1, 1 зв. Оригінал.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 424-425. - № 310.

№ 98

1655, травня 15 (25). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницкого про підтвердження прав Прилуцького Густинського Троїцького монастиря на володіння

Богданъ Хме*л*ницки*й*, гетманъ з Во*й*ско*м* его ц*а*рского величества Запорозким.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому бы о то*м* вѣда*т* належало, вшелякое кондиции людемъ тепе*р* и на потомъ будучимъ доносимъ до вѣдомости, ижъ суппликовали до насъ вся братия общежителного монастыра Густи*н*ско*го*, же в кгрунта*х*, которые еще *от* *свя*тое памети княжатъ Вишневецки*х* маю*т*, ве*д*лугъ привилеювъ наданы*х* *од* нѣкоторы*х* людей великое те*р*пя*т* утиснен*е*. Прото мы, хотячи, абы мѣсцу *свя*тому не было укрывженя і тое, що *свя*тобливе надано, жебы при мѣсцу *свя*томъ* зоставало, симъ нашим выразны*м* униве*р*сало*м* сурово заказуемъ, абы жаденъ в крунта*х* монасты*р*ских на*й*меншое не важилъсе чинити крывды, такъ в поляхъ, сеножате*х*, става*х*, яко и инши*х* тому мѣсцу *свя*томъ служачи*х* прыналежностя*х*, а ежели бы яки-ко*л*векъ люде ле*г*це собѣ поважаючи се*й* нашъ униве*р*салъ и выра*з*ную волю во*й*сковую, на*й*меншую чинили кривду в кгрунта*х* помененно*го* монастира Густынъского и в оные неналежне вдиралисе, таково*го* кождого полковникови нашему прилуцкому, а в небытности его, наказному за на*й*ме*н*шою скаргою кара*т* росказуемъ. А если бы не кара*л*, теды такъ самъ полковни*к*, яко и кождий чинячий крывду, сурового *од* насъ самы*х* не у*й*де*т* караня.

Писанъ в Чигиринѣ, дня 15 мая, року 1655.

Богданъ Хме*л*ницки*й*, рука власна.

На звороті арк. 2: Г*осподи*ном *от*це*м* монастира общежите*л*ного Густи*н*ского до прилучанъ, жебъ кривды не чинили в кгрунтах *их* *от* *его* ми*л*[ости] п[ана] ге*т*мана 1655, 15 мая.

Іншим почерком: Оборон*а* монастира и всѣхъ его добръ гетмано*в* Хмелницко*го* и Безпалого[265] и гетманихи Хмелницко*й*[266] и князя Трубецкого[267].

---

* У тексті слово "*свя*томъ" написано двічі.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 1. - Спр. 65. - Арк. 1-2. Оригінал.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 425. - № 311.

№ 99

1655, травня 16 (26). Чигирин - Універсал Богдана Хмельницького про надання Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві села Полове

Богданъ Хмелницъкии, гетман з Воиском его царского вел[ичества] Запорозким.

Ознаймуем тым писанем нашим всѣм вобецъ и кождому зособна, кому бы тылко сее наше писане показано было, а особливе пану полковникови прилуцъкому, а в небитности его наказному, ижъ мы з побожности нашои село Половое, стоячое на кгрунтахъ монастыра Густинского, феровалисмо отцем в монастиру Гусътинском будучим на виживлене, в котором селѣ обывателѣ зостаючие во всем абы были послушними монастыреви и вшелякую повинност без спроки жадное оддавали, тым писанемъ срокгo напомынаем. До которого села пан полковникъ прилуцкии анѣ наказныи его и жаденъ з старшины наименшое справи абы не мѣл и до жадных повынностеи обывателеи тамошных потягати не важилсе под суровым каранемъ воисковым, так яко бы отцеве монастыра Густинского, за наданънем нашим держачи в поссесъсии село Половую[268], ни од кого наименшоє кривды и перешкоды не поносыли, и овшем оного спокоине заживали. А ежели бы хто-колвек был спречъным волѣ нашои и в том селѣ важился отцом монастыра Густинского якую наименшую кривду и перешкоду чинить, то мы кождого такового за наименшою скаргою срокгo без одпусту будем карати, не чинячи иначеи.

Датъ з Чигирина, мая 16 року 1655.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

На звороті: От его милости пана гетмана даныи на село Половую, мая 16, 1655.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 159: Прилуцький Густинський Троїцький монастир. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 1-2. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Ол. Лазаревського. - № 51. - С. 157. Копія.

РДАДА. Ф. 248: Канцелярія Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1811. - Арк. 188. Копія.

Опубліковано: А.Лазаревский. Описание старой Малоросии. Т. III. - С. 177-178.

А.В.Мякотин. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. - Т. 1. - В. I. Прага, 1924. - С. 77-78.

Документи Б.Хм. - С. 426. - № 312.

№ 100

1655, травня 31 (червня 10). Корсунь. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення села Ольшанка за Лубенським Мгарським монастирем

Богданъ Хмельницький, гетманъ з Войскомъ его ца*р*ского величества Запорозскимъ.

Ознаймуемъ симъ писанямъ нашимъ, ижъ село Олшанка[269], до манастира Мга*р*ского, яко есть належно, которого мы не о*д*даляючи о*д* того мѣста с*вя*того, такъ атаманови, як и всѣмъ обывателемъ в томъ селѣ будучимъ росказуемъ, жебы отцу ігуменови монастира Мга*р*ского во всемъ послушенство о*т*давали и в належачой повинности знайдовалися, до того тежъ розказуемъ и срокго напоминаемъ такъ в вишъшомъ, яко и в нижшомъ млинку, которіе до того жъ монастира здавна належатъ, нихто найменшое кривди и перешкоди чинить абись не важился, по*д* срокгостію войсковою, не чинячи иначе*й*.

Датъ в Ко*р*суню, мая 31 дня, року 1655.*

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

Після тексту засвідчувальний запис: Сию копию с подлинимъ универсаломъ свидѣтелствовали присутсвующие в полковой Лубенской канцелярии.

Судія полковій лубенскій Василь Стефановичъ

Полковій писаръ Яковъ Корнѣевичъ

Асаулъ полковій Кепчевскій

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 13. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Ол.Лазаревського. - № 44. Т. 5. - Арк. 33. Копія з датою 11 травня 1655 р.

Там же. № 41. - Т. 13. - Арк. 523-524. Копія із скороченнями.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 59. - Арк. 1-2. Фотокопія.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 93. - № 40.

Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. // Український архів. - Т. IV. - С. 72. - № 84.

Документи Б.Хм. - С. 430-431. - № 317.

---

* У копії дописано: В подлинном подпись таков.

№ 101

1655, червня 2 (12). Богуслав. - Універсал Богдана Хмельницького про затвердження Феодосія Софоновича ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его царского величества Запорозским.

Ознаймуем сим писанем нашим, іжъ отцеве капѣтули монастира святого архистратига Михаила Золотоверхого Киевского[270] покладали перед нами привилея свои з стародавна од королей полских капитулѣ того манастира наданыи, в которых волная елекция им в обраню собѣ водлуг своего уподобаня ігумена наданая и давними часы стверженая ест, которая и до сего часу у них без вшелякоѣ перешкоды от стану так духовного, яко и свѣцкого трвала, а положивши тые привилея свои, просили нас о тое, поневаж тепер у себе ігумена не мают, аби им водлуг тых привилеюв их для обрання им ігумена волная елекция позволена была. Которые мы привилея права капитулы монастира святого архистратига Михаила Золотоверхого Киевского добре вырозумивши, им наданых привилев и волностей нарушати не хотячи, волную елецию для обраня ігумена до их монастира, з владзи нашей, без жадное перешкодыи им позволилисмо, абы без ігумена монастир ихъ не вакowал. За которим позволенем нашим капѣтула вся монастира вышпомененого Михайловского згодне обрали собѣ велебного отца Феодосия Софоновича[271], намѣсника на том час монастира Братского Киевского, до своего монастира за ігумена і нам туую елекцию на писмѣ, з подписами рук не тилко намѣсника и всее капитули, але и свѣцких людей подали. Которого то велебного отца Феодосия от розных людей мы слишачи и самы оного добре знаючи, водлуг побожного его житя и добрых поступъковъ на такый уряд бити годного, до елекции капитули прихиляючисе, аби того монастира святого архистратига Михаила Золотоверхого Киевского ігуменом зоставал и капитулою того монастиря рядил, позволилисмо ему и тое игуменство конфирмовали, и абы всѣ маетности и доходы монастирские в своем завѣдованю мѣлъ, ними ведлуг звичаю старожитного диспоновал. О счо и до его мил[ости] отца митрополиты, яко до пастира, нашу причину вносилисмо, аби вишпомененого велебного отъца Феодосия Софоновича на тое игуменъство зезволил благословити, що его мил[ост] з охотою учинил. Аби теди велебний отец Софонович, ігумен монастира святого архистратига Михаила Золотоверхого Киевского, ігуменства того спокойне заживал и жадное нѣ од кого перешкоди в справованю того монастира своего не мѣл, хочемо. На што сей лист нашъ для вшелякое ваги, при печати войсковой с подписом руки нашое даемъ.

Дать з Богуславля[272], дня 2 іюня, 1655.
Богданъ Хме*л*ницк*ий*, рука власна.
Іоанъ Выговский, енералний писар всего Во*й*ска Запороск*ого*.

На звороті: Od Bohdana Chmielnickiego otcu Sophonowiczu ihumenu. Второй унѣверсалъ Хме*л*ницк*ого* на избране ігумена 1655, іюня 2.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інситуту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. № 14. Оригінал.
ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 60. - Арк. 1. Фотокопія з оригіналу.
ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - II. № 2302. Копія.
Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 93. - № 41.
Документи Б.Хм. - С. 431-432. - № 318.

№ 102

1655, червня 15 (25). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Павлові Хмельницькому у користування сіл Бугаївка, Беркове, Масани і Борщівка

Богданъ Хмелницкій, гетманъ з Войскомъ его ц*а*рского вел*и*чества Запорожскимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о томъ вѣдати належить теперъ и на потомъ, а меновите п[аном] пувковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ й все*й* ста*р*шинѣ и черни Войскъ его ц*а*рского величества Запорозкихъ, и кому толко сее наше показано будетъ писане, до вѣдомости доносимъ, ижъ на потребу войсковую взялисмо осмъ тысячей золотыхъ полскихъ у п*а*на Павла Яновича Хмелницкого[273], за которую суму пустилисмо ему в спокойное уживаня маетности п[ана] Грузевича[274], то есть чотиры села: Бугаювку, Берково, а за Припетю рекою двѣ села, то есть* Масаны и Борщувку[275] з млинами, ставами, полями, сеножа*т*ми и зъ даню медовою, и зъдеревом бортним и зо всѣми кгрунтами и пожитками до тихъ селъ чотырохъ належачими и з по*д*даними на кгрунта*х* тамошныхъ седячими, и зъ дворомъ у Кіевѣ стоячимъ, якъ небожчикъ п[ан] Грузевичъ держа*л* и уживалъ и всѣ пожитки належніе о*т*биралъ. Боронымъ теды, абы жаденъ з ста*р*шини и черни Во*й*скъ Запорозких и вшеляких преложоныхъ до тыхъ маетностей вѣчне не втруча*л*се и нѣкгды в уживаню самому п[ану] Павлу Яновичу Хмелницкому, жонѣ и дѣтямъ его тыхъ маетноцтей перешкоды чинитъ не важилсе, ани до пожитковъ жадны*х* и приходовъ с тыхъ маетностей не втручалсе, такъ якобы найспокойней онъ самъ з жоною и детми

* У інших копіях "то естъ" відсутнє.

своими тыхъ маетностей и двора уживал и вшелякіе приходи и пожитки *от*быралъ, любъ самъ, любъ намѣсникъ его, которому поручитъ, счо иначей абы не было. А для липшое вѣри, при печаты войсковой руку нашу по*д*писалисмо.

Данъ в Кіевѣ 15 іюня, року Божого 1655*.

Богданъ Хмелницки*й*, рука власна.

С подлѣнними свѣдѣтелствовали:

Судия полковий Григориан Барановский.

Полковий писар Семин Капуста.

Асаулъ полковий Федоръ Шумъ.

Полковий хоружій Иопатъ Шумъ

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. № 15. Копія.

ЦДІА України у Києві - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 175. Фотокопія.

Російська державна публічна бібліотека у Москві. Відділ рукописів. - Спр. 1148. - Арк. 175. - № 101. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України. Інститут рукописів. Рукописи Київського університету. - № 231/99. - Т. 1. - С. 67. Копія.

Там же. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 49. - Арк. 196. Зміст.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 432-433. - № 319.

№ 103

1655, червня 15 (25). Київ. - Універсал Богдана Хмельницького про передачу Федаківського млина під Трипіллям Київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві

Богданъ Хме*л*ницки*й*, гетманъ з Во*й*ско*м* его царско*го* величе*ст*ва Запорозкимъ.

Ознаймуем ты*м* писане*м* нашым кождому, кому о то*м* вѣдатъ належитъ, вшелякое кондиции людемъ, іжъ мы, выдечи тое, же монасти*р* *свя*того а*р*хистратига Мыхаила Золотоверхого зубожалый и капѣтула выживеня вмале маетъ, для вшелякого теды выживеня велебному в Бозѣ г*осподи*ну отъцу Феодосию Софоновичу, ігуменови и всей капитуле помененого монастира Миха*й*ловского, до часу слушного, млынъ Федаковски*й* по*д* Трипулемъ[276] на рецѣ Красну*м*[277] пустилисмо, мѣти хотячи, абы они споко*й*не его уживали, до которого млина приказуе*м*, абы се жаденъ не втруча*л*, иначе*й* не чинячи.

Да*т* с Киева, дня 15 июня 1655.

Богданъ Хме*л*ницки*й*, рука власна.

На звороті: От Богдана Хме*л*ницкого универса*л* на млин Федаковски*й* по*д* Триполе*м*.

Трети*й* унѣверсал Хме*л*ницкого, 1655, июня 15.

---

* У копії дописані слова: В подлинномъ тако. Мѣсто печаты войсковой.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. № 594, папка 1. Оригінал.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 16. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 61. - Арк. 1. Фотокопія.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 94-95. - № 42.

Документи Б.Хм. - С. 433-434. - № 320.

№ 104

1655, червня 18 (28). Хотів. - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл капітулі Київського братського монастиря ситити мед на свята

Богдан Хмелницкий, гетман з Войском его царского вел[ичества] Запорозким.

Ознаймуемо тым листомъ нашым всим вобецъ, кому о том вѣдат належит, ижъ позволилисмо велебному господину отцу игумену и всей капитуле монастыра Братского Киевъского[278] кануновъ двохъ сычене, такъ и иншымъ священником киевских церквей, то ест канунъ крешченъский и воздвиженъский, которые кануны не болей, толко такъ, яко и киевские свешченики сытят, мают быт сычены. На што для болшое вѣры и памети том нашъ лист менованым отцомъ братским при подписе руки нашое с печатю войсковою даемо.

Дѣялося в Хотове[279], дня 18 июня 1655.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

На звороті: На сычене каноновъ Богдана Хмелницкого 1655.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. - № 594. - Папка 3. Оригінал.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 436. - № 322.

№ 105

1655, червня 26 (липня 6). Під Баром. - Універсал Богдана Хмельницького Якимові Сомковичу на користування панськими землями у Вороньковi і Рогозові за суму, внесену до військового скарбу

Богдан Хмелницкий, гетманъ з Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Ознаймуемъ симъ нашимъ писаниемъ, кому би о томъ вѣдат надлежало,

ижъ отдал до скарбу нашего войскового Якимъ Самковичъ*, товаришъ нашъ[280], сумму певную за всѣ грунта пански, такъ воронковскии[281], яко и рогозовскии[282], за котории ми сами сумму отобравши, оние в поссесию и в вѣчноє уживанъе помененному Якимови подаемъ, хотячи мѣти, аби зараз обнявши, яко своими власними диспоновал и ку своему найлѣпшому пожиткови оборочал, в которих то грунтахъ абы жаденъ зъ старшыни, такъ же и якойколвекъ кондиции людей, найменшое не важился чинити перешкоды помененому пану Якимови и в кгрунти абы се не втручалъ**, мѣти хочемъ***, в чемъ и сурово под карностию войсковою приказуемъ, а для лѣпшой поваги сей нашъ листъ при печати войсковой власною рукою нашею подписуемъ.

Данъ под Баром, 26 іюня, 1655.****

Богданъ Хмелницкий, рука власная.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України. Переяславський полк. Воронківська сотня. - Кн. 195. - № 1. - Арк. 1. Копія з дописскою копіїста: В семъ унѣверсалѣ между дикциями подписуемъ і дан июня трехъ дикций за старостию оного изнать не можно и потому место на те три дикции оставлено и в сей копии. С подлѣним сводилъ значковый товаришъ Калениккъ Давидовичъ. Таковъ подлѣнной з коммисии сочинения генералной ревизии обратно к себѣ принялъ, а на сей копии росписался Василий Варфоломеевъ.

Там же. - № 2. - Арк. 2. Копія.

Там же. - № 3. - Арк. 3. Копія.

Опубліковано: А. Лазаревский. Из семейной хроники Берлов. // Киевская старина. - 1899. - № 1. - Відділ 1. - С. 105.

Документи Б.Хм. - С. 436-437. - № 323.

№ 106

1655, жовтня 3 (13). Табір під Львовом. - Звернення Богдана Хмельницкого до жителів Львова про умови перемир'я з Запорозьким Військом

Deklaracja od J.M.P. Bohdana Chmielnickiego, Hetmana Wojsk Zaporoskich Magistratowi i wszystkim stanom we Lwowie znajdującym się podana[283].

Po te wszystkie czasy nie życzyliśmy krwie rozlania chrześcijańskiej niewinnej i najmniejszej przyczyny do tego nie dawaliśmy. Ale że surowo wojska koronne i różne stany Rzeczypospolitej na Ukrainę następowały musieliśmy zdrowia naszego bronić i przeszłej zimy, zaciągłszy sobie z pobocznych państw posiłków, na nas następowały i teraz aż tu nas za sobą wojska koronne zaprowadziły. Jednak my, nie ży-

* В інших копіях слово Самкович відсутнє.

** У інших копіях: не вдарал.

*** У інших копіях: важил.

**** Дата відтворена за публікацією О.Лазаревського // Киевская старина, 1899. - № 1. - Відділ І. - С. 105.

cząc rozlania krwie, każdemu u nas miłosierdzia proszącemi łaskę naszą pokazać powinniśmy, tylko żeby według tej deklaracjej naszej wszystkie stany we Lwowie, znajdujące się wszystko uczynili. Naprzód przysięgę wykonać na tym tak rycerstwo, jako i mieszczanie i wszytkie obywatele i starsi miasta Lwowa mają, żeby, gdy odstąpią Wojska Zaporoskie i Wojska Jego Carskiej Mci, nie gromiono czat różnych, które się rozeszli, i w niewolę aby nie brano. A my też asekurujemy wszelkim bezpieczeństwem mieszczan i wszystkich obywatełów lwowskich zachować i po wszystkim wojsku zakażemy, żeby po wsiach i folwarkach nic a nic nie palono. A że nie chcemy miasta tego dobywać i krwie niewimej rozlewać, tedy na to wojsko, przy nas będąc honorarium czterykroć sto tysięcy złotych dać mają. Na sług naszych wojskowych sukna falendyszu, postawów sto, a szyptuchu postawów dwieście, kożuchów tysiąc, aby dano, butów dwa tysięcy. A z osobona na pułkowników i na różnych starszych wojskowych karmazynu postawów pięćdziesiąt, półgranacia postawów dwadzieścia, półszkarlaca postawów diesięć, aksamitu sztuczek pięć, atłasu sztuczek dziesięć, adamaszku stuczek dziesięć, ołowiu na piechotę cetnarów piędziesiąt. Więźniów tak naszych kozackich, jako i Moskiewskich żeby wydano. Żydów, iż są nieprzyjaciele Chrystusowi i wszystkim chrześcjanom, żeby ze wszystkiemi majętnościami i z dziećmi i z żonami wydani byli. A jeżeliby mieli rycerstwo szlachta i obywatele lwowscy po odstąpieniu wojska Kozaków i ludzi Jego Carskiej Mości gromić i w niewolę brać; tedy my dowiedziawszy się, część Wojsk Zaporoskich, a część Jego Carskiej Mości zostawimy wam na przeszkodę. Do tych punktów tak stan duchowny, jako stan szlachecki i wszyscy obywatele lwowscy mają się przykładać.

ЦДІА України у Львові. Ф. Рада міста Львова. Спр. Книга ради м.Львова за 1655 р. - С. 756-757. Копія.

Опубліковано: Зубрицький. - С.365-366.
Дополнения к Актам историческим. - С.203-204.
Жерела. - Т.VI. - С.140-141.
Документи Б.Хм. - С. 451-452. - № 336.

Переклад

Декларація його милості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, подана магістратові і всім станам м.Львова.

Протягом усього цього часу ми не бажали пролиття невинної християнської крові і не давали до цього найменшого приводу. Але через те, що коронні війська і різні стани Речі Посполитої жорстоко напали на Україну, ми змушені були захищати своє життя. Так і минулої зими, взявши собі допомогу з сусідніх держав, коронні війська наступали на нас і тепер аж сюди завели за собою. Однак ми, не бажаючи пролиття крові, повинні показати нашу ласку кожному, хто просить у нас милосердя, тільки щоб усі стани у Львові зробили все, згідно з цією нашою декларацією. Насамперед як лицарство, так і міщани, а також і всі громадяни і старші міста Львова повинні дати присягу, що вони, коли відступлять Війська Запорозькі і війська його царської милості, не громитимуть наших чат, які розійшлися і не братимуть їх у неволю. А

ми також зобов'язуємося забезпечити цілковиту безпеку міщанам і всім львівським громадянам і всьому війську накажемо, щоб нічого не палили по селах і фільварках. А тому що ми не хочемо добувати цього міста і проливати невинно крові, то на присутнє тут військо мешканці міста повинні дати викуп чотириста тисяч золотих. На наших військових слуг повинні дати сто сувоїв сукна фелендишу та двісті сувоїв шиптуху, а також тисячу кожухів, дві тисячі чобіт. А зокрема на полковників і на різних військових старшин п'ятдесят сувоїв кармазину, двісті сувоїв півгранату, десять сувоїв півшкарлату, п'ять штук оксамиту, десять штук атласу, десять штук адамашку, п'ятдесят центнерів свинцю для піхоти. Щоб було звільнено як наших, так і московських в'язнів. Щоб видано нам євреїв, які є ворогами христовими і всіх християн, з усіма маєтностями, дітьми і дружинами. А для того, щоб рицарство, шляхта і львівські громадяни після відходу війська не громили і не брали у неволю козаків і людей його царської милості, ми залишаємо вам частину Військ Запорозьких і частину військ його царської милості. Цих пунктів мають додержуватися як духовний, так і шляхетський стани і всі львівські громадяни.

№ 107

1655, листопада 26 (грудня 6). Паволоч. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам вимагати від київських міщан підводи і данину

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его царского величества [Запорожским].

Паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству Войска его царского вел[ичества] Запорозкому, старшини и черни в тягненю за войском идучим, яко и з войска назад поворочаючим конъным и пѣшим, и на якой-колвекъ услузе нашой будучим, вшелякое конъдиции людем и кождому, кому бы тылко сее наше писане показано было, доносим до вѣдомости, ижъ не поеднократ од маестрату киевского доходит нас скарга, же такъ од посланъцовъ нащих, яко и од иншихъ розних наездовъ, великие пренагабанъе и докуки поносят, чого мы болшъ не хотячы слухат, оный маестрат киевский и всѣхъ месчанъ тамошных при ласцы нашой заховавши, од вшеляких непотребных датковъ и даваня подвод уволняем, сурово напоминаючи, абы се жаденъ з козаковъ товариства нашего и вшелякое конъдыции людей, за сказанемъ сего листу нашого, на поменненъных ани подвод, ани чобот и панъчох и инъших вымысловъ вытягати не важил, и хочай бы хто и з листомъ нашим на якой-колвекъ послузе нашой войсковых мѣл се знайдоват, теды и той ничого вымышъляти и подвод жадных вытягати у помененнныхъ не мают, одно того пилноват, счо бы му в листе нашом было доложено и где инъде вые-

хавши с Киева на *своих* кони*й*, по*д*во*д* упоминае*т*се, кгды того по*т*реба была. Которые бы безъ писанья нашего, з пѣрначами наехавъши, вымы*с*лы якие почина*т* мѣли и тому суровому писа*н*ю нашему были спротивъными, теды мы кождого таковог, яко своево*л*ники, тому жъ мае*с*тратови киевскому, и до нас не отсилаючи, срокго кара*т* позволяемъ, чого особливе панъ по*л*ковникъ нашъ киевски*й* по*с*терегати мае*т*, якобы онымъ ни *о*д кого на*й*менъшая кривда не дѣялася, иначе*й* не чынячи.

Да*т* в Паволочи[284], нове*м*бра 26, року 1655.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

Музей українського мистецтва у Львові. - Відділ фондів. Оригінал.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 95. - № 44.

И.Каманин. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимоотношениях // Киевская старина. - 1880. - № 7. - С. 77-78.

Документи Б.Хм. - С. 460-461. - № 344.

1656 рік

№ 108

1656, січня 9 (19). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Київському Братському монастиреві ситити мед

Богдан Хме*л*ницки*й*, гетман з Войско*м* его ц*а*рского велич*ест*ва Запорозки*м*.

Ознаймуемъ симъ писанемъ нашымъ всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о том вѣдатъ належи*т*, иж нашъ унѣвер[сал] показанъ будетъ вшелякое кондиции людемъ, іж выдячи мы манасты*р* Братъски*й* Киевски*й* чере*з* тые заверухи военные зпустошалы*й* и зубожалы*й*, на которы*й* славное памяти Саг*ай*дачны*й*[285] наклада*л*, а хотячи то мѣтѣ, абы тепе*р* яки*й*-ко*л*векъ поратунокъ моглъ бытъ, позволилисмо братии для пожитку якого-кольвекъ ме*д* сити*т*, в чо*м* такъ арендарѣ тамошные, яко и жаденъ, абы перешкодою не були и того не зборонялъ, сурово росказуе*м*.

Дат з Чегирина, дня 9 генваря 1656 р.

Богданъ Хме*л*ни*ц*ки*й*, рука власна.

На звороті: На ситине меду унѣверсалъ о*д* его милости пана гетмана Богдана Хме*л*ницкого 1656.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - Рукописи Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 594. Оригінал.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 467. -№ 348.

№ 109

1656, січня 9 (19). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Братському монастиреві сіл Ксавери, Мухоїди, Плисецьке, Чорногородка і Сарновичі, Обиходи і Базар

Богданъ Хмелницки*й*, гетманъ зъ Войскомъ его царского величества Запорожски*м*.

Въсемъ въобецъ и кождому зъособна, кому *би* о томъ вѣдати належало,

меновите: паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войскъ его царъского величества Запорозкихъ, также вшелякое кондиціи людем, кому бы толко сее наше писане показано було, доносимъ до вѣдомосты, ижъ видячи ми монастыръ Братский Кіевский при недостатку, потребуючи отъ нас поратунку, в которомъ щоденне за нас и всее Войско Запоржское отъдаеться хвала Божия, пустилисьмо на виживенне и на поратунок церкви Божой братіі монастиря вишъменованного Братского Кіевского Ксаверов[286], що ксендзъ Елецъ[287] державъ и на Полѣсе маетность Мухоеди[288], также и села подъ Фастовомъ езуитскіе, которие передъ тимъ езуити державы, то есть Плисецкое[289], Чорногородку[290], Сарновичи[291], Обиходи[292] и Базар[293] зо всѣми пожитками, ставами, млинами, сеножатми и иншими енералѣтер доходами и приналежностями, такъ яко и перед тимъ подъданіи повинности звикли били отъбуваты, хотечи мѣти, аби и теперъ не иначей велебному в Богу отцу Лазареви Барановичеви[294], ректорови монастыря Братского Киевского и всей братии того жъ монастыря, албо кого там зошлетъ з слугъ монастирскихъ, кромъ жадного спротивення на се всѣхъ, опрочъ козаков, которые завше до войска ходитъ звикли, тую жъ повинность и послушенство отдавали. А ежели би хто, поважаючи легце сей нашъ унѣверсалъ, послушнимъ битъ не хотѣлъ и подданства не отдавал, такових ми отъ отца ректора и братіі помененого монастира зосланнимъ сурово карат позволяемъ, а иншиx и бунти вщинаючих панови полковниковѣ нашему киевскому бы на горло каратъ росказуем, не чинечи иначей.

Данъ з Чигирина, дня 9 генваря 1656*.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Київського університету. - № 231 (99). - Т. І. - Арк. 74, 74 зв. Копія.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. - Колекція Київської казенної палати. - № 19 Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. КМФ-9. - Спр. 19. Фотокопія

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 64. - Арк. 1. Копія.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С 96-97. - № 45.

Памятники. - Вид. 2, з доповненнями. - Т. II. - С. 448-449. - № 23.

Документи Б.Хм. - С. 467-468. - № 349.

№ 110

1656, січня 9 (19). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницього про заборону чинити будь-які утиски і кривди ніжинським міщанам

Богданъ Хмелницъкий, гетъманъ з Войском его царского вел[ичества] Запорожским.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о томъ вѣдати будет належало,

* У копії дописано слова: "В подлинном тако".

меновите паномъ по*л*ковникомъ, асавуломъ, сотъникомъ, атаманомъ и всему товариству, ста*р*шинѣ и черъни, козакомъ Во*й*ска его царского величества Запорожско*го*, та*к* тежъ выежджимъ и на яко*й*-ко*л*векъ услузе наш*ой* войсково*й* будучимъ и о*д* на*с* высланимъ, до вѣдомости доноси*м*, ижъ мы, взявши мѣсто Нѣжинъ по*д* оборону и протекцию нашу, сурово напоминаемъ, абы жаденъ та*к*ъ з выси*л*ковъ в якой-колвек по*т*ребѣ та*м* о*д* на*с* зосланий, яко те*ж* и мимо е*жджих* кривди и утяженя паномъ мещано*м* нѣжинъски*м* не чинили и выми*с*ловъ *жадних* не вымишляли, кожуховъ, чобутъ, шлыкувъ и рукавицъ не брали, сами теж жебы по крома*х* ша*р*пати не казали и жа*д*ное речи на*й*ме*н*шое в они*х* не вытягали, але та*к* якобы за оказаньемъ сего униве*р*салу нашого и ве*длу*гъ да*в*ни*х* прав и привилеювъ о*д* королей, и*х* м*ил*[остей] и*м* надани*х* спокойне о*д* вшеляки*х* выми*с*ловъ и тяжаровъ зоставали, то те*ж* выражаемо, лою абы з мѣста нихто брати з вы*с*лани*х* и яки*х*-ко*л*ве*к* людей не важи*л*се. А е*с*ли бы хто-ко*л*век, поважаючи собѣ *ле*гце то*т* нашъ униве*р*салъ, помененимъ пано*м* мещано*м* нѣжински*м* мѣлъ кривду якую чинити, щоко*л*ве*к* вымышляти и ша*р*пати, то ко*ж*ды*й* таковы*й* о*д* на*с* за найменшою ска*р*гою срокго бе*з* о*д*пуску на го*р*ле караний буде*т*, не чинячи иначей...

Датъ з Чигирина, дня 9 генваря, року 1656.

Богданъ Хме*л*ни*ц*ки*й*, рука власна.

На звороті: Оборонны*й* унѣве*р*салъ пано*м* мещано*м* нѣжи*н*ски*м*. 1656, генваря 9 п[ана] Богдана Хме*л*ни*ц*кого.

З стороны вымысловъ яко то чобутъ се*й* и ша*р*панини вымы*с*...

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція Лихачова М.П. - Спр. 69/29. - Арк. 12. Оригінал.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 468-469. - № 350.

№ 111

1656, січня 12 (22). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького київському полковникові про повернення згідно з судовим рішенням Київському Троїцькому больницькому монастиреві села Бровари

Богдан Хмельницкий, гетман с Войском е.ц. в-ва Запорожским.

Пане полковнику киевский[295]. Что приговор меж отцы троецкими, Больницкими, Печерскими[296] и пречестнѣишемъ господином отцем Иосифом Тризною[297], архимадритам печерскимъ от особ духовных как и мирских наданой и руками власными тѣх же особ приговор подписаной, нам ныне показанной, подтвердили есмя и, подписав руку власную, печать войсковую приложить велѣли есмя. Тогда прилѣжно вашей милости хощем, чтоб есте тотчас за объявлениемъ сего листа нашего Броваров[298] и всѣ миста и добра монастырю

Троецкому Больницкому, Печерскому належачие, отобрав, какъ в приговоре доложено отцем Троицким, во владѣние отдали, чтоб они того употребляли, что имъ належит. Можеть там самого пана Василья Дворецкого[299] с нѣсколькодесят коней там на отобранье тѣх мѣст, послать. А отобрав, им подать, что больши и нас и всѣх не мешали. А естьли б там каков спор имѣл быть с стороны начальства, а мы в то не вступаемся: имѣют тамо его милость отца митрополита[300], господина и пастыря и самого архимо[д]рита с собором и все достоинства могут тамо и сами погадится, а нас больше, чтоб не слушали. Господу Богу вашу милость вручаем.

Дан в Чигиринѣ, генваря въ 12 день, лѣта 1656.

Богдан Хмельницкий, рукою власною.

РДАДА. - Ф. 124: Посольский приказ. Малоросійські справи. - 1658. - Спр. 18. - Арк. 43-44, 49-50. Переклад з загоовком: Список з белоруского писма с потверженной грамоты гетмана Богдана Хмельницкого1656 году.

№ 112

1656, січня 29 (лютого 8). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про призначення Івана Нечая полковником у Білу Русь

Богда*н* Хме*л*ницки*и*, ге*т*ман з Во*и*ско*м* е*го* ца*р*[ского] величе*ст*ва Запорозки*м*.

Озна*и*мує*м* ти*м* писа*н*не*м* н*а*ши*м* кождому, кому би ти*л*ко то*го* по*т*реба было ведати, пано*м* по*л*ковъ*н*ико*м*, со*т*нико*м*, осавуло*м*, атамано*м* и *в*сему товарис*т*ву Во*и*ска е*го* ца*р*с[кого] ве*л*[ичества] Запорозкого, ста*р*шине, че*р*ни, а особливе сотнико*м* и козако*м* на Било*и* Руси зна*и*дуючи*м*се, и ра*т*ним также е*го* ца*р*[ского] вел[ичества] вшелякое ко*н*диции людє*м*, іжъ видячи ми пана Івана Нечая[301] на*м* и всему Во*и*ску н*а*шему его царского величетсва Запорозкому жичливо*го* и *в* деле*х* рице*р*ски*х* взято*го*, о*т* боку наше*го* зсилае*м* на по*л*ковни*ц*тво в Бѣлую Ру*с* до Могилева[302], Чаусо*в*[303], Ново-Бихова[304] иГомля[305] и и*н*ши*х* ме*ст* и мястечек и сел, та*м* се зна*и*дуючи*х*, аби та*м* зостаючи на по*г*раничу, постерега*л*, якобы то*и* полкъ вцале би*л* захований*и* для далшое послуги е*го* ца*р*ского величе*ст*ва, также на*м* и всему Во*и*ску е*го* ца*р*[ского] величества Запорозкому напроти*в*ко розни*х* неприятелей, которы*и* без перешкоди вшелякое ти*м* полко*м* мае*т* споражати и о*т* неприятелеи пи*л*но се стеречи, якобы с похвалою Во*и*ска его ца*р*[ского] величества Запорозкого на*и*лепе*и* могли бити. Тому пану Іванови Нечаеви, по*л*ко*в*никови нашому белорускому, позволяе*м* кожд*ого* з козако*в*, та*м* зо*с*таючих, добро*м* миловати, а зло*м* карати, а хто би, за окаанем того универсалу нашого, бил спречни*и* и в то*м* полковництве важи*л*се чине*т* якую на*и*ме*н*шую кри*в*ду и пере*ш*коду пречоному пану Нечаеви, то ми кождого такового, за взятем ведомости срокго без фолкги на горле карати буде*м*, не чинечи иначе*и*.

Да*т* з Чигирина, януарія 29, року 1656.
Богда*н* Хме*л*ницкии, рука власная*.

РДАДА. Ф. Посольский приказ. Малоросійські справи. - Спр. 67. - Арк. 1. Копія.
ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 179. - Арк. 1. Копія.
Опубліковано: И.М.Каманин. Документи эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - Вып. I. - С. 28-29. З помилковою датою 26 січня.
Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1168.
Документи Б.Хм. - 470-471. - № 352.

№ 113

1656, лютого 10 (20). - Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві ступного кола у Валківському млині

Богданъ Хме*л*ницкии, гетманъ з Воискомъ его царско*го* ве*л*. Запорожски*м*.

Озна*и*мує*м* ти*м* нашим писа*н*емъ всѣмъ вобецъ и кождому зособъна, та*к* старшинѣ и черни Во*и*ска Запорожского, яко и посполити*м* вшелякое конъдицѣи людемъ, кому ти*л*ко показано будетъ, ижъ мы, видечи зубоже*н*е немалое монастыра Густи*н*ского[306], теды не виживе*н*е братии пустилисмо коло ступное у Ва*л*ка*х*[307], до их же млына належачее, до чого сотникъ, атаманъ и аре*н*дарѣ тамошние втруча*т*се не пови*н*ни и жа*д*ное перешкоды и кривды и*м* абы не чинено. Сурово приказуем, та*к* якобы на*и*споко*и*не*и* помененние братия монастира Гу*с*тинъско*го* того кола ступного заживали, а хто бы тилко волю нашу и се*и* выразны*и* уневерса*л* братии помененo*и* в то*м* колѣ ступно*м*, та*к* с козаковъ, яко и аре*н*даровъ тамошныхъ крывду на*и*ме*н*шую чини*л* албо и*м* того, счо мы надали, зборонял, таковы*и* кожды*и* за на*и*ме*н*шою скаргою срокго бе*з* о*д*пусту караны*и* будетъ, иначе*и* не чинячи.

Да*т* в Чигиринѣ, 10 феврал*я* 1656.
Богданъ Хме*л*ницкии, рука власна.

На звороті: Универсалъ на коло ступное в Ва*л*кахъ о*т*цо*м*ъ Густи*н*ски*м* о*т* е*го* ми*л*ости п. ге*т*мана 10 фе*в*. 1656 го*ду*.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 159: Прилуцький Густинський Троїцький монастир. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 1. Оригінал.
ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів, І. - № 57679. Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - С. 159. Копія.
Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 474. - № 355.

---

* Справа від підпису в колі дописано: "Печа*т* и подпис з дате пана Бо*г*дана Хме*л*ницкого, ге*т*мана Во*и*ск е.к.м. Запорожски*х*".

№ 114

1656, березня 2 (12). Чигирин - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Київському Пустинному Микільському монастиреві побудувати млин у селі Савин

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его цар[ского] вел[ичества] Запорозским.

Ознаимуемъ тымъ писанем нашимъ кождому, кому того потреба будет вѣдати, меновите п[ану] полковникови, сотникомъ, атаманомъ и всеи черни, козакомъ Воиска его царского вел[ичества] Запорозского до полку Киевского[308] належачимъ и вшелякое кондиции людемъ, кому толко сее наше писанъе показано будетъ, іжъ позволилисмо на прозбу в Богу велебного отца Інокентия Кгызеля[309], ігумена монастыра святого отца Николы Пустинного[310] и всеи братии чернцовъ того жъ монастира млын* для поратунку монастирского на рецѣ Росѣ в державѣ того жъ менованого монастира в селѣ Совинѣ[311] поставити, с чого аби могли виживенъе собѣ мѣти. Сурово прето приказуемо, абы онымъ в будованю того млына** жадное перешкоды и перенегабаня чинити нихто не важился и не взборонялъ, также и до пожитковъ их абы не втручался под срокгимъ воисковым каранъем, що не иначей абы ведлугъ волѣ нашое было.

Датъ з Чигирина, дня 2 марта 1656.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

На звороті: На фундоване млынов Савинских, лист од пана Богдана Хмелницкого монастиреви Свято-Николскому Пустинно-Киевскому дан.

Державний історичний музей у Львові. Відділ фондів. - Б/н. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи Київської духовної академії. - № 219 (Р. 63). - Арк. 16-17. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 474-475. - № 356.

№ 115

1656, березня 8 (18). Чигирин. - Проїзний універсал Богданана Хмельницького Янові Франціску Любовицькому[312]

Богданъ Хмелницъкий, гетъман з Войском Запорозъкимъ.

Паном полковником, асавулом, сотъником, атаманом и всему товариству Войскъ Запорозких, также атаманом городовым, войтом, буръмистромъ и

* Слово "млин" виправлено іншим чорнилом на "млини".

** "Того млина" виправлено на "тохъ млинов".

вшелякое кондицыи людем и кождому, кому бы тылко сее наше писане показано было, доносымъ до вѣдомости, ижъ бывъши у нас в Чигирине его милость пан Янъ Францѣшекъ на Любовице Любовицъкий[313], столникъ цехановъский, комисар короля єго милости, который, взявъши од нас одправу, назад прудко до его королевъской милости повертает, пилно теды в[аших] милостей жадаем и росказуем, абысте в одно оного, яко комисара короля его милости, ласкаве приймуючи, вшелякое пошанованъе виражали, даючи с потребу вшелякое живности, подводъ и проводниковъ од города до города не збороняли, не чинячи иначей для ласки нашой.

Датъ з Чигирина, марца 8, року 1656.

Богдан Хмелницкий, рука власна.

На звороті: Лист проежджий его милости п[ану] Францискови Любовицъкому.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 224. - Арк. 1-2. Ксерокопія з оригіналу.

№ 116

1656, березня 9 (19). Чигирин. - Проїзний універсал Богдана Хмельницького Янові Пясочинському

Богданъ Хмелницъкий, гетманъ з Войскомъ Запорозкимъ.

Паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войскъ нашимъ Запорозкихъ, старшинѣ и черни, также атаманомъ городовымъ, войтомъ, бурмистромъ и вшелякой кондиціи людемъ и кождому, кому би тилки сее наше писане показане было, доносимъ до вѣдомости, ижъ бывши у насъ п[ан] Янъ Песочинский[314], который отъ насъ здавши одправу, назадъ поворочаетъ, пилно теды вашецей жадаемъ, абисте оному во всемъ вѣру давши, всюды доброволне, такъ тамъ идучого, яко зновъ з чимъ-колвѣкъ назадъ до насъ поворочаючого пропущали, не задаючи оному ни в чомъ найменшое трудности, которы кѣди будетъ чого у вашецей жадати, также оному жебисте не збороняли, не чинячи иначей для ласки нашое.

Данъ зъ Чегирина, марца 9 дня, року 1656.

Богдан Хмелницкий, рука власна.

Бібліотека Красінських у Варшаві. - Рукописи № 4032. - Арк. 80. Копія.

Опубліковано: Ів. Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького. // Записки НТШ. - Т. 147. - С. 74. - № IV.

Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1191-1192.

Документи Б.Хм. - С. 476. - № 358.

№ 117

1656, березня 21 (31). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві містечка Вишгород з селами Петрівці і Мощани

Богданъ Хмелнѣцкій, гетманъ з Войскомъ его царского величества Запорозскимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о томъ вѣда*т* належитъ, меновите старшини и черни Войскъ Запоро*з*скихъ и вшелякое кондиціи людемъ, кому тилко сее наше показано будетъ писане, доносимъ до вѣдомос*ти*, ижъ мы, выдечи великій недостатокъ и зубожене общежителного м*о*н*асти*ра Межигорского[315] и самого о*т*ца Варнави Лебедевича, ігумена тамошнего, и всей брати*и* его в то*м* м*о*н*асти*рѣ мешкаючои, през войну литовскую о*т* ляховъ спустошони*х*, же ни о*т*коль живности не маю*т* и приспособить не могутъ, теды на виживене г*осподи*ну о*т*цу Варнавѣ Лебедевичу, ігумену помененного монастиря общежителного Межигорского зо всею братею пустилисмо Вишгорода[316] з селами на имя Петровци[317] и Мощани[318] зо всѣми пожитками и приходами до Вишгорода и до тихъ помененных селъ належачими, ведлугъ давныхъ привилеевъ служачихъ имъ, жебы о*т*толь помененная братія общежителная слушное виживене мѣли. Пилно теди и сурово напоминаемъ, жеби жаденъ з старшини и черни Войска Запорожского кривди найменшое и перешкоди во всѣхъ пожиткахъ тамошнихъ помененной братіи межигорсой чинитъ не важилсе, обывателе жъ тежъ тамошніе вышгородскіе и селяне вшелякое послушенство и повинности г*осподи*ну о*т*цу Варнаве Лебедевичу, ігумену вышмененного м*о*н*асти*ря о*т*даватъ маю*т*; а хто бы спречни*м* былъ албо в пожитка*х* и прихода*х* тамошни*х* перешкожалъ, таковій кождій за вѣдомости взятьем срокго будетъ каранъ, инчей не чинячи.

Данъ з Чигирина, 21 марца 1656 року*.

Богданъ Хмелнѣцкій, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 132: Києво-Межигірський монастир. - Оп. 2. - Спр. 49 а. - Арк. 4-4 зв. Копія.

Там же. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 5 зв. Копія.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 112. - Арк. 1. Зміст.

Державний архів м. Києва. - Ф. 1: Київський городський магістрат. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк 29 зв. - 30. Копія

РДАДА. - Ф. 210: Розрядний приказ. Київське повиття. - Кн. 10. - Арк. 143 зв.-144. Копія з заголовком: Привилей гетмана запоро*з*кого Богдана Хме*л*ницкого на кгру*н*ты монастырю Межигорскому Кіевскому 1656, ма*р*та 21 дня.

Там же. - Ф. 262: Малоросійська експедиція Сенату. - Кн. 5/1732. - Арк. 252 зв. Зміст.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 97- - № 46.

Документи Б.Хм. - С. 477, 479. - № 360.

---

* У копії дописані слова: В подлѣномъ подписъ.

№ 118

1656, березня 31 (квітня 10). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав на володіння любецького сотника Сави Унучки, Артема Красковського та інших шляхтичів, які служать у Запорозькому Війську

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войскомъ его царкого величества Запорожскимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому [з]особна, кому о томъ вѣда*т* надлежитъ теперъ и на потомъ, а меновите: паном полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войскъ его царского величества Запорожских и вшелякое кондиціи людемъ, кому толко сее наше показано будетъ писане, доносимъ до вѣдомости, ижъ ми, видячи прихилныхъ и зичливихъ щире Войску Запорожскому всю шляхту повѣту Любецкого, а меновите людей значных, Саву Унучку, сотника любецкого, и Артема Красковского из всею шляхтою тамошнею, которые о*д* початку войны щире служачи в Войску Запорожском, в кождихъ потребах добре ставаютъ и за вѣру православную бются, которыхъ мы, заховуючи* при добрах власних отчистихъ, яко в привилегии наданои од королей здавна наданомъ маютъ, сурово приказуемъ, жебы жаденъ такъ з старшини, яко и посполитыхъ людей в добрах ихъ отчистихъ найменшое кривди, меновите: поляхъ, сеножатехъ, озерах, ру*д*няхъ и бортех и инших пожитках чинитъ не важи*л*ся, такъ якобы найспокойне добръ своих заживали, чего и са*м* па*н*ъ полковникъ чернѣго*в*ский постерегати маетъ, жебы ни о*д* кого кривди не мѣли; а хто *б* кривду наименшую в добрах ихъ власнихъ онимъ над волю нашу чинити мѣл, таковый кождий за найменшою скаргою срого без отпуску караний о*д* на*с* будетъ, иначей не чинячи.

Данъ в Чигиринѣ, 31 марта 1656 року**.

Богдан Хмелницкий, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України. Чернігівський полк. Любецька сотня. - Спр. 7. - Арк. 658. Копія. Там же. - Спр. 6. - Арк. 722. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. б/н. Копія з копії.

Там же. - І, № 54775-54859. Збірка Ол.Лазаревського. - № 36. - Т. 2. - Арк. 165. Копія з копії Чернігівської казеної палати без зазначення прізвища Сави Унучки.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1812. - Арк. 331. Копія.

Російська державна публічна бібліотека у Москві. - Відділ рукописів. - Ф. Збірка Марковича. - Спр. 1147 - Арк. 28. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Черниговские губернские ведомости. - 1892. - Арк. 22; окрема відбитка.

Ал.Лазаревский. Акты по истории землевладения в Малороссии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. - Відділ III. - С. 101-103. - № 16.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. - С. 475-476.

Документи Б.Хм. - С. 482-483. - № 363.

---

* У копії ф. 57: застаючи.

** У копії дописані слова: "В подл[инном] списку по сему".

№ 119

1656, квітня 18 (28). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про охорону земель Гадяцького монастиря

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войскомъ его царского величества Запорозким.

Ознаймуемъ тимъ нашимъ писанієм всѣм вобецъ и кождому зособна, кому тилко показано будетъ, теперъ и на потом, меновите: старшинѣ и чернѣ Войскъ Запорозкихъ и вшелякое кондиции людемъ, ижъ ми, охороняючи грунта и поля надание на монастиръ Гадяцкий[319], сурово теди напоминаемъ и приказуемъ, жеби жаденъ с козаковъ и поспулства до тихъ грунтовъ и пуль монастирскихъ не втручалсе, и перешкоди отцом гадяцким не чинил, так яко бы найспокойней они тихъ грунтовъ заживали, а хто би колвек перешкоду имъ чинилъ, таковий кождий за найменшою скаргою срокго караний будет, иначей не чинячи.

Данъ в Чигиринѣ, 18 апреля, року 1656.

Богданъ Хмелницкий, рукою власною.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. І, № 57080. Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - С. 161. Копія.

Російська державна публічна бібліотека у Москві. - Відділ рукописів. № 2510. - Арк. 1-2. Копія з датою 18 квітня 1657 року і заголовком: Копия универсалу гетмана Богдана Хмелницкого.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 488. - № 368.

№ 120

1656, травня 1(11). Богуслав. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Батуринським Крупицьким монастирем млина у Липовому

Богда*н* Хме*л*ницъки*и*, гетъманъ з Во*и*ско*м* его ца*р*[ского] ве*л*[ичества] Запорозкимъ.

Озана*и*муе*м* си*м* писа*нем* наши*м*, кому-ко*л*векъ показано буде*т* тепе*р* и на пото*м* товари*с*тву н*а*шему, ст*а*ршинѣ и че*р*ни, меновите по*л*ко*в*никови прилу*ц*кому[320], со*т*нико*м*, атамано*м* и всякои ко*н*дицѣи люде*м*, аре*н*даре*м*, ижъ мы стосуючисе до оста*т*но*и* волѣ Тимоша Васи*л*евича, ме*л*ника липовского, котории мелни*к*, з волѣ свое*и*, бивши при болезни, *от*да*лся* з душею и с тѣло*м* и убозство*м* свои*м* Б*о*гу и монастирю Батури*н*скому[321], млино*к* ве*ш*ня*к* на речцѣ Ромнѣ[322] по*д* Липовы*м*[323] и зо всѣмъ кгру*нт*ико*м* сво*и*м лѣ*с* на*д* село*м* Липовы*м* к тому *ж* млину на *в*сякие потребы, са*д*, сѣножа*т* пона*д* тоею жъ

рѣчкою Румном[324] в Кут[325] на розних мѣстцах, што он уживал і мы тот же млин из оренды вызволяем, аби волныи был зо всѣми колами і ступами, з иными пожитки, и лѣс того ж мелника, поле, сѣножать, сад, огород, остров против коренецкои сѣножати вѣчними часы приворочаем и ствержаем и даем, абы жаден от старшини и чернѣ и посполства и арендар до тых пожитков и до млина и лѣса, садов нѣхто не втручалсе и на свои пожиток не оборочал, а хто от того што втаил крадениим делом, приказуем сотнику заручную вину в неи взят на воиско, а тое привернути к монастирю. Пол[ковникови], сот[никови], атаманом сурово приказуем, абы своевол не допущал чинит, греблю тую абы всѣ направовали, як козак, так и мещанин, под неласкою нашею и зарукою 1000 коп до скарбу воискового, іначеи не чинячи.

Дат в Богославлю, 1 мая, року 1656.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

На звороті: Лист Богдана Хмелницкого, гетмана Воиска Запорозкого, лист на млин Липовскии в Коренецкомъ[326] и на островъ, мая 8 дня 1656.

Богдана Хмелницкого на млинъ и островъ Коренецкии.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 154: Батуринський Крупицький монастир. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 1, 1 зв. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Ол.Лазаревського. - № 41/5. - Арк. 80. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 489-490. - № 370.

№ 121

1656, травня 3 (13). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького товаришеві Чернігівського полку Оникію Силичу про надання йому млина на річці Білоусівка

Богданъ Хмелъницкии, гетманъ з Воиском его царского вел[ичества] Запорозким.

Ознаимуемо тим писанем нашим, кому о том вѣдати належит, а меновите пану полковникови черънѣговскому[327] и всеи старшинѣ и обывателем того жъ полку также, а особливе мещаном чернѣговским, то ест бургомистрови и всему посполству въ месте Чернѣговском знаидуючомуся и кому одно то писане наше показано будет, ижъ есмо подали въ моцъ, держане и спокоиное уживане млынъ старыи на Белоусовъце рѣце[328] стоячии Оникию Силичу, товаришеви полку Чернѣговского, позволяючы, абы онъ того млина зо всѣми з него приходами приходячими спокоине без жадное перешкоди и перенагабаня от мещан чернѣговских и кого-колвек заживали и до слушних [...]* держал. А если бы кто-колвек спротивная чинил тому нашему в держаню

* Текст пошкоджений.

того млына, оному наименшую перешкоду, так з мещан яко и иншое кондициѣ людем чинити важился, такового без отпусту карати будемъ.

Датъ въ Чигиринѣ, месяца мая дня третего, року 1656-го.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

На звороті: Лист на млинъ Оникию Силичу, на млин от Хмелницкого на [...] належачие.

Чернігівский державний історичний музей. Відділ фондів. - № АЛ 14-1-5/501 Оригінал.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 215. - Арк. 1. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 490-491. - № 371.

№ 122

1656, травня 7(17). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького місту Слуцьк про захист його від постоїв і переходів військ

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воискомъ єго царского вел[ичества] Запорозским.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о томъ вѣдат належит, а меновите п[аномъ] полковникомъ, асавулом, сотникомъ, атаманомъ и всему рицарству Воиска его цар[ского] вел[ичества] Запорозского старшинѣ и чернѣ и инъымъ всякого стану и конъдыции людемъ, кому о то сѣе писанъе наше показано будет. Ижъ мы поглядаючи изъ на инстанцѣю ихъ яснеосвецоного князя Радивила[329], конюшого Вел[икого] княз[тва] Лит[овского] до нас внесеную, а хотячи з онимъ в доброи приязни зоставати, приказуем симъ писанѣмъ нашимъ абы мѣсто Слуцък, безъ жаднои отъ людеи нашихъ воисковихъ инъкурсии зоставало, позволяючи аби мѣщанъ слуцанъ въшелякие ѣандли беспечние проезди в Украину маючие, всюда по мѣстахъ и мѣстечкахъ отправляли и безъ въшелякого пресяганя волъно и беспечне торговали. А хто би колъвекъ противил сему писанию з людеи воисковихъ подъ мѣсто Слуцък[330] подпадати и людем, албо купцом слуцъким якую кривъду чинити важился, такового кождого безъ отпусти карати будем.

Данъ в Чигиринѣ, дня 7 мая, 1656.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

ЦДІА Бєларусі. - Ф. 694. - Оп. 1. - Спр. 1602. - Арк. 1. Оригінал.

Опубліковано: Acta Baltiko Slavika. - T. VI. - Bialystok, 1969. - С. 60.

Слуцк. Историко-экономический очерк. - Минск. - 1970. - С.19. Фотокопія.

Грицевич А.П. Універсал Богдана Хмельницького місту Слуцьку (1656 р.) // УІЖ. - 1970. - № 12. - С. 92-93.

№ 123

1656, травня 11 (21). Корсунь. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Батуринського Крупицького монастиря на володіння землями

Богданъ Хме*л*ницкій, гетманъ з Во*й*скомъ его царского величества Запорожскимъ.

Ведомо чинимъ симъ писанемъ нашимъ, кому бы о томъ вѣда*т* належи*т*, тепе*р* и на пото*мъ* ста*р*шинѣ и че*р*нѣ Войска Запороз[кого], а особливе п[анам] по*л*ковникомъ, со*т*ником, асавуломъ, атамано*м*, во*й*ту с поспо*л*ствомъ и всякой кондиции людемъ, такъ и по на*с* наступуючы*м*, п*а*на*м* антецессоромъ нашимъ прекладалъ намъ чест[ный] отецъ игуменъ мона*с*тира *святого* Николи Крупи*ц*кого Батуринъского[331] привиле*й*, данни*й* о*т* п[ана] канцлѣра коро*н*ного[332] на мона*ст*иръ старожи*т*ни*й* наданя о*т* давнихъ часъ пона*д* Се*й*мом[333] рекою. Прето и мы владзою н*а*шое велѣли все тое ве*д*лугъ приви*л*я п*а*на канцлѣра наданого, ничого в томъ не наруша[емъ и] не отнѣмаемъ. Симъ унѣве*р*саломъ нашимъ покрѣпляемъ и ствержаемъ, абы в томъ наданю жадны*й* о*т* ста*р*шини и чернѣ и о*т* посполъства ж*а*д*н*ои кривди и прешкоды не важился чини*т*, ани в тое се втручати; всего того споко*й*не повинны ужива*т*. Приказуемъ п[аном] по*л*ковнику, со*т*никомъ сурово, абы тамъ своеволъ и бунтовъ сурово чинити не допуща*л*, иначей не чинячи под срогостию во*й*сковою.

Да*т* в Корсунѣ, 11 мая, року 1656.

Богданъ Хме*л*ни*ц*ки*й*, рука власна.

На звороті: Данъ 11 мая, року 1656. Унѣве*р*салъ гетмана Богдана Хме*л*ницкого, потве*р*жаючи привіелъ ка*н*цлера Осоли*н*ского.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 1. - Спр. 67. - Арк. 1, 1 зв. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. І № 61896. Копія.

Там же. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 93. - Арк. 74. Копія з датою 11 березня 1656 р.

Там же. - № 91. - Т. 1. - Арк. 79. Копія з копії, з датою 11 травня 1656 р.

РДАДАА. - Ф. 248: Канцелярія Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1814. - Арк. 247. Копія.

Опубліковано: А.Лазаревский. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. V. - Відділ III. - С. 54-55; з датою 11 березня 1656 р.

Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. - С. 225, з датою травень 1656 р.

Документи Б.Хм. - С. 491-492. - № 372.

№ 124

1656, травня 18 (28). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького Павлові Тетері про звільнення його млина під Переяславом від сплати орендарських мірок

Богданъ Хме*л*ницки*и*, ге*т*ман з Во*и*ско*м* его ца*р*[ского] вел[ичества] Запоро*з*ким.

Ознаимуемо си*м* писане*м* наши*м* кождому, кому о то*м* вѣдати належи*т*, а меновите ву*и*тови, бу*р*мистро*м*, месщано*м* и всему поспу*л*ству въ месте Переяславлю[334] зна*и*дуючимся, которые тепер аренду переяславскую тримаю*т*, та*к*же и иншим на пото*м* будучим аренъдаро*м* переяславски*м*, ижъ мы млы*н* пана Павла Тетери[335] вла*с*ны*и* на гребли по*д* мѣсто*м* Переяславле*м* на Поповъца*х*[336] будучо*го*, стоячи*и*, о*д* вшелякихъ пода*т*ковъ и браня мѣро*к* аренъдарскихъ зво*л*няе*м*, хотячи и срокго напоминаючи, аби та*к* тепере*шъ*ние аренъдари, то е*ст* мещане пере*я*славъские, яко и инние на пото*м* будучие аре*н*дари жадное и на*и*ме*н*шое подачъки и выбираня меро*к* о*т* того млына брати и витягати не важился, под срокгим каране*м* нашим.

Данъ въ Чигиринѣ, дня 18 мая, року 1656.

Богданъ Хмельницки*и*, рука власна.

На звороті: Универсалъ о*т* Богда[на] Хме*л*ницкого, ге*т*мана, п[ану] Тетери, а тепе*р* в лѣвкомъ м*о*на*с*т*и*реви Межиго*р*скому служачи*и*, а то о во*л*ност от арендарских мѣрок з млына, которыи на Попо*в*ца*х* по*д* Переяславле*м*.

Архив С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 18. Оригінал.

ЦДІА України у Києві. - КМФ-9. - Оп. 3. - Спр. 18. Мікрокопія з оригіналу.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 62. - Арк. 1, 2. Фотокопія з оригіналу.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 494-495. - № 374.

№ 125

1656, червня 5 (15). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону робити шкоду в лісах і сіножатях Максаківського Спасо-Преображенського монастиря

Богданъ Хмелницки*й*, ге*т*манъ з Войско*м* его цар[ского] вели[чества] Запорожским.

Паномъ по*л*ковникомъ, асауломъ, сотником, атаманомъ и всей ста*р*шини и чернѣ Во*й*ска его ц[арского] вел[ичества] Запоро*ж*ского сурово приказуемъ, абы жаденъ з во*й*скъ нашыхъ на*й*менъшое кри*в*ды и перешкоды в лѣсахъ и

сѣножатяхъ перед тымъ здавна до монастыра Максаковъского[337] належачыхъ чини*т* не важился и жадное перешкоды в де*р*жаню оныхъ велебным о*т*цомъ в ты*м* же монастирѣ зостаючымъ не дѣлалъ, такъ ижъ бы за показанемъ того униве*р*салу нашого оными владѣли и жадного ни о*д* кого перенагабаня не поносили, по*д* неласкою нашую и срокгимъ войсковымъ каране*м*, іначей не чинячи.

Данъ з Чигирина, дня 5 месяца іюня, 1656.

Богданъ Хме*л*ницкий, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 220: Колекція документів Київської археографічної комісії. - Оп. 1. - Спр. 162. - Арк. 1. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Київського університету. - № 154. Копія.

Опубліковано: Документи Б. Хм. - С. 495. - № 375.

№ 126

1656, червня 7 (17). Гадяч. - Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до Олексія Михайловича Іванові Скоробагатому та Остафієві Федьковичу

Нака*з* посла*н*нико*м* наши*м* до его ц*а*рского величества[338].

Покло*н* о*т* на*с* Богдана Хме*л*ницкого, ге*т*мана Во*й*ска его ц*а*рского величества Запоро*ж*ског*о* его ц*а*рскому величеству о*т*да*т*, также і о*т* всего Войска Запоро*ж*ского.

Ти*т*лу всю по ізвичаю до е*го* ц*а*рского величества говорить.

1-я. О съезде ляцко*м* бити чело*м* его ц*а*рском*у* величеству, чтоб его ц*а*рское величе*с*тво о*бъ*явил на*м*, гдѣ і на коем мѣ*с*те і ка*к* скоро ісправлятися буде*м*. А то для того, что ляхи розны*х* земе*ль* наговариваю*т* пуще хана крымского, бес которого не хотя*т* і съе*з*ду чинить, докуды ха*н* повoли*т*, о че*м* листъ для увѣренья его ц*а*рск*ому* величеству Хриштофа Тишкевича[339], бы*в*шего воеводы че*р*нигов*ского посылае*м*.

2-я. Дума какова была ме*ж* паны рады ляцкие при Яне Казимере[340], короле, та*й*ная, і что ме*ж* себя постанови*ли* і какъ папа ри*м*ско*й* писал до короля Казимера, что какъ ни есть мирилися, а пото*м* все то ни во что быти мо*ж*е*т* и какъ розны*х* посторо*н*ни*х* пано*в* на на*с* затягаю*т*, о то*м*, о все*м* посылае*м* вѣдомость чре*з* досто*й*ного православного *ч*елов*е*ка принесеную і на писмѣ поданую, что они мысля*т* н*ы*не і пото*м* на*с* ізвоевать, но то*л*ко б в силу со*б*ралися.

3-я. Посла*ли* ляхи і до Ракоца[341], князя се*д*миградцкого, что*б* и*м* де*н*га*ми* и лю*д*ми помога*л* проти*в* шведо*в*, а ляхи коль скоро умре*т* король, імѣ*ли* ево на короле*в*ство взя*т*, а ныне докуды до того приде*т* часть зе*м*ли імѣ*ли* ему уступить, о че*м* вѣдомости подли*н*ные свидѣте*л*ствую*т*.

4-я. Послали посла к солтану турскому, чтоб татаром велѣл к ляхом на помочь ітти і обещаючи великие подарки, чтоб какъ ни есть у салтана турского привести, чтоб на нас помочи дал. А хвалился с тѣмъ, что шведа снесли, а потом хотя бы мало с шведом управлясь, имеют обратитися на ваше царское величество, и нынѣ, понеже и с шведами хотят помиритца.

5-я. Ромашковича[342], орменина, ляховством учиня, до хана крымского с великими подарками послали, чтоб, им помочи додал; татаром сказывают, что естли нам помочи не дадите, то де царское величество с казаками вас и [в] Крыму извоюет, а ныне де сколь скоро намъ помощи дадите, тогда *де* против всѣхъ неприятелей помочи вам потом дадим.

6-я. Бити челом о том его царского величества, чтоб о том не прогневался, чтоб своеволников тѣхъ, донских казаковъ, которые, вшедши тут, на охотника, а нихто доброй ни пошел, толко своеволники. И много их собралося было, а старшина у них был Гришка Неблядин[343], который сказался, что бутто его царского величества в том повеленя было и его царское величество велѣл нас воеват. И мы, не видя указу его царского величества, толко своеволников без вѣдомости его царского величества собрал для чего велѣли есмя тѣх своеволников сносит, а если б гдѣ тѣ своеволники обявились и про нас недобро говорили, чтоб его царское величество не вѣрил, понеже мы, будучи под царского величества крѣпкою рукою, прилѣжно остерегати волности будем и остерегати пилне; они хотѣли такову свою волю всчат, какая была в Чюгуеве[344], а указу на то его царского величества не было ни через посланца ни через письмо. Надобно бы таких своеволников и там казнит и то под великое разсуждение его царскому величеству подаем.

7-я. Ляхи, какъ извыкли хитростми ходить, такъ и ныне в тѣх своих хитростях не преставают, против которыхъ указ его царского величества ждем, если укажет с войском итти. Какъ тот съезд будет, чтоб нам его царское величество вѣрнымъ слугам своих известил, чтоб есмя и мы самы своихъ послали, до боку его царского величества.

8-я. Про хана крымского, если бы спросили, ляхом на помочь имѣет итти или идет, то сказать еще не рушился и никого не посылал, но скоро пошлетъ или сам рушитца, вскоре знать дадимъ.

9-я. Бить челом его царскому величеству, чтоб о том всемъ какъ скорѣе черезъ тѣхъ же нашихъ посланцов объявил и указ свой царского величества далъ.

РДАДА. - Ф. 214: Сибірський приказ, стовп. 1636. - Ч. II. - Арк. 593-597. Переклад з заголовком: "Списокъ з белорускsłuż и полского писемъ, что подали в посолском шатрѣ гетмана Богдана Хмелницкого посланцы Іван Скоробогатый с товарищи в нынешнем во 164-м году, июля в 1 де[нь].

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 182. - Арк. 1-5. Фотокопія.

Опубліковано: Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1234-1235.
Документи Б.Хм. - С. 498-499. - № 378.

№ 127

1656, червня 11 (21). Хорол. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Київським Микільським Пустинним монастирем села Павловичі (Копіївщина)

Богдан Хнелницкій, гетман з Войском его цар[ского] вел[ичества] Запорозким.

Ознаймуем тым писаніем нашим кождому, кому о том вѣдат належит, а меновите паном пулковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству Войска его цар[ского] вел[ичества] Запорозкого, старшинѣ и чернѣ и иным всякого стану и кондиціи людем, кому одно сіе писане наше показано будет, ижъ якосмо з привелеевъ стародавних перед нами покладаных монастиревѣ Святониколскому Кіевскому Пустинному на село перед тым называемое Копѣовщина, а тепер Павловиче[345], в полку Кіевском знайдуючеся служачих, зрозумѣли, же помененое село на преречоній монастирь през побожных ктиторов за отпущеніе грѣхов ест фундованое. Тедыи мы нѣчого не спротивляются помененым привелеемъ, анѣ теж тяжко душам побожных ктиторов чинечи, хочем мѣти и сим писанем нашим приказуем, аби тое ж звышменованое село при монастиру Святониколском Пустинном Кіевском знайдовалос, яко перед тим на хвалу Богу ординованое было, так и тепер абы од тоеи ж хвалы божое одервано не было розумѣючи, иж жаден з побожности христианское, яко в слушной справѣ, тому противитис не будет, але то, що Божіе ест, церкви и Богу привернути схочет, иначей теди не учинит для ласки нашое.

Дат в Хоролѣ[346], дня 11 іюня, року 1656.

Богданъ Хмелницкій, рука власна.

Внизу напис: Унѣверсал на село Павловичѣ в полку Кіевском.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - Рукописи Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 219.-Арк. 16-16 зв. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 500. - № 379.

№ 128

1656, червня 17 (27). Липовець. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Батуринським Крупицьким монастирем сіл Спаське Поле, Божок, Любитів, Заболотів і Озаричі

Богданъ Хмелницъкий, гетманъ з Войскомъ его царского вел[ичества] Запорозскимъ.

Ознаймуем симъ универсалом нашим старшинѣ и черни Войска его цар[ского] вел[ичества] Запороз[кого], а особливе паном полковником, сотником,

атамано*м* и всякое кондицѣи людем, иж дошло на*м* вѣда*т* своеволю и непослушенство от товариства нашего и кривди великие чинячим вел[ебним] отцом в Спаском Полю[347] и в тых кгру*н*тах належных изда*в*на к тому монасти*р*ку святого Спаса. Кгды ж показовалъ намъ вел[ебний] о[тец], пи*с*мо лист, на тое, от пана Пясочинского[348] наданыи на тіе кгрунта здавна належачие и наданные к тому святому мѣсцу, прето и мы владзою ста*р*шинства нашего повторе тое стве*р*жае*м* и покрѣпляе*м*, даючи в мо*ц* и под владзою вел[ебним] отцом батуринскимъ тот монастырок для хвалы Божей и для о*т*пущеня грѣхо*в* н*а*ших, яко и всего Войска Запороз[кого] Спаское Поле, Божок[349], Любитов[350], Заболотов[351], Озаричи[352] з о*т*чиною, сѣножа*т*ми, полями и зо всѣми пожитки, належачими к тому всего того здавна належно*м* спокое*м* абы о*т*цеве заживали, кривды ж*а*дное ни о*т* кого не поносячи, як о*т* ста*р*шины и че*р*ни и о*т* посполитства; селяне всѣ абы всякое послушенство отдавали без всѣх непослушенств и турбацѣй. Приказуем сурово паном полковнико*м*, сотнико*м*, абы та*м* жа*д*ных кривдъ и свуево*л* не чинитъ, все*го* то*го* повинни глядѣ*т*, своеволных кара*т* без жа*д*ного фо*л*кгованя, хто бы кривду въ томъ мог чини*т* церкви Божей и о*т*цем, та*м* знайдуючи*мся*, во*й*сковы*м* наѣздомъ подвод брат и стацѣй, всего того збороняем по*д* срокгостю войсковою и подъ неласкою нашею, иначей не чинячи.

Да*т* в Липо*в*цу[353], 17 іюня 1656.

Богданъ Хме*л*ницкий, рукою власною.

На звороті: Ли*ст* на Спа*с*кое Поле и на Спаса це*р*ков Богдана Хме*л*ницко*го*, гетмана Войска Запорозкого. Да*н* року 1656, месяца іюня 17.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 154: Батуринський Крупицький монастир. - Оп.1. - Спр. 7. - Арк. 1, 1 зв. Оригінал.

Там же. - Ф. 1235: О.С. Грушевский. - Оп. 1. - Спр. 362. - Арк. 7 зв.-8. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - І № 61900. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 93. - Арк. 90. Копія.

Там же. - № 51. - Арк. 163. Копія.

Там же. - № 306. - Арк. 621. Копія.

Там же. - № 49. - Арк. 135-135 зв. Скорочена копія.

Там же . - Збірка рукописів Київського університету. - № 99. - Т. І. Арк. 87-87 зв. Копія.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1814. - Арк. 247 зв. Копія.

Опубліковано: А.Лазаревский. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. V. - С. 55-56.

Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. — С. 226-227.

Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн. 3. - С. 302-303 (скорочено).

Документи Б.Хм. - С. 503-504. - № 381.

№ 129

1656, червня 26 (липня 6). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Олефіром Радченком села Постовбиці

Богданъ Хмелницкий, гетманъ зъ Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Пану полковникові чернѣговскому, асауловѣ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству въ полку Чернѣговскомъ знайдуючимся, посполитимъ и всякого стану людемъ и кождому, кому бы толко сее наше писаніе показано было, доносимъ до вѣдомости, ижъ мы взглядомъ прислугъ пана Олифѣра Радченка, которіе зъ початку звиклъ отправовати въ Войску нашемъ Запорожскомъ, при ласцѣ нашей заховуемъ, отъ него не отдаляючи селища Постовбици[354], его власное, зо всѣми грунтами и приналежностями до того селища принадлежащими, которіе грунта нѣкоторіе обивателі прилегліе, яко намъ дано знать, неслушне и безъпотребне занимають и оніе пустошать и собѣ привлащаютъ и оніе отъ того, кому власне принадлежитъ прирожонимъ правомъ, отриваютъ; для того умислне даемъ оному тую нашу оборону, варуючи и сурово приказуючи, жеби жаденъ отъ тихъ часъ, за указомъ того писанія нашего, тихъ грунтовъ и принадлежностей пану Алифѣровѣ служачихъ, кто бы що тилко отнялъ*, уступили и болше до них справи найменшой не мѣли і трудности далей въ томъ оному задавать найменшой не важилися, подъ срокгимъ караніемъ войсковимъ, такъ жеби онихъ грунтов предречонних̆ъ панъ Радченко, зостаючи товаришомъ нашимъ, спокойно заживалъ, не** отъ кого не поносячи жадной найменшой кривди, бо хто бы колвек былъ спротивнимъ волѣ и тому виразному писанію нашему, то мы каждого таковего, за взятіемъ вѣдомости, срокго, безъ отпусту, будемо карати, не чинячи іначей.

Данъ зъ Чигирина, іюня 26 д[ня], року 1656.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1812. - Арк. 231, 231 зв. Копія.

О п у б л і к о в а н о: А.Лазаревский. Акты по истории землевладения в Малороссии. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. - С. 102-103. - № 17.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. - С. 327-328.

Документи Б.Хм. - С. 504-505. - № 382.

---

* Ген. след.: обнял.

** Ген. след.: нѣ.

№ 130

1656, червня 26 (липня 6). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Юрієм Бакуринским сіл Велика Вісь, Осняки, Ріпки та ін.

Богданъ Хмелницкий, гетманъ зъ Войскомъ его царского величества Запорожскимъ

Пану полковниковѣ черниговскому, асауловѣ, сотникамъ и атаманамъ и всему товариству въ полку Чернѣговскомъ знайдуючимся, посполитимъ и всякого стану людямъ, кому би толко сіе наше писаніе показано было, доносимъ до вѣдомости, ижъ Юрій Бакуринский чрезъ суплику донеслъ намъ же подъ часъ войны з ляхами по убитъю ляхами жъ отца его брати родние его Ян и Павелъ Бакуринские, забравши отца своего Николая Бакуринского все имѣніе и права служачіе на маетности и грунта лежачіе въ полку Чернѣговскомъ, зо всѣмъ пошли за границу на прежние добра, а его, меншого Юрія, оставили за то, что онъ не похотѣлъ з ними ити за границу да пришолъ къ намъ у Чигиринъ и приневъ службу его царского величества въ Войску Запорозкомъ при насъ гетману, и уже нѣсколко годъ вѣрне служичи стал просити насъ, щобисмо ему ствердили унѣверсаломъ, его отцемъ Николаем купленние в полку Чернѣговскомъ грунта и села, о якои куплѣ его, Бакуринского, будучи мы, гетманъ, свѣдоми, що в разной шляхти пановъ Быялтов и Пероцких покупилъ въ полку Чернѣговскомъ села к тому же видя его Юрія Бакуринского вѣрніе и радителніе службы его царскому величеству Войску Запорожскому, приказуемъ ему, Юрію Бакуринскому, сей нашъ унѣверсалъ написати, стверждаючи по куплѣ отца его села Великая Вѣсъ[355], Осняки[356], Рѣпки[357], Гусинка[358], Буянки[359] и Слободка[360] вновъ зачатая садитъ отцемъ его, Николаемъ, на дубровѣ Свинопуское, островъ Грабовский зъ займою на млинъ згожою млинъ верхъ Вира, прозиваемая Пилипча, млинъ на рѣцѣ Глинянцѣ[361], яко оніе села мѣютъ въ себѣ ограниченіе зъ селами, дубровами, борами ему, Юрію Бакуринскому, и женѣ его въ спокойное владѣніе всѣ вишшеприсанніе села, млини, лѣси, бори и протчиі угодии сымъ нашимъ унѣверсаломъ стверждаемъ и грозно приказуемъ, иж бы якъ полковникъ чернѣговский, старшина полковая, сотники, атаманы, нѣхто другии ему, Бакуринскому, не важился чинить жадное перешкоды, войти зась и посполитіе всѣхъ тихъ вишшеписаннихъ селъ абы єму, Бакуринскому, всякое подданическое послушенство отдавали, мѣти хочемъ и грозно приказуемъ.

Данъ въ Чигиринѣ, июня 26 дня, року Божого 1656*.

Богданъ Хмельницкий, рукою власною.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України. Черніговський полк. - Кн. 9. - Арк. 108. Копія.

---

* У копії дописано: В подлинном подпись таковъ.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - ІІ. № 17981-18009. Копія з копії.

Там же. - б/н. Копія з копії.

Опубліковано: А.Лазаревский. Обозрение Руманцевской описи Малороссии. - Вип. І. - С. 62-63 (скорочено).

Мякотин. Очерки. Т. І. - Вип. 1. - С. 60-61, 68.

Документи Б.Хм. - С. 505-506. - № 383.

№ 131

1656, червня 29 (липня 9). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіл Луки і Хітці

Богданъ Хмелницкий, гетманъ зъ Войскомъ его царского величества Запорозскимъ.

Ознаймуемъ тымъ нашимъ писаньемъ всей громадѣ въ Лукахъ и Хитцехъ зостаючой, ижъ мы видаючи убозство братіи мгарской, же порятунку ни откуль* не маютъ, теды тые два селця Луки[362] и Хитцѣ[363], подали есьмо отцем мгарскимъ. Прото приказуемъ сурово вамъ всей громадѣ въ тыхъ селцяхъ, жебы до роботизны помѣненымъ отцемъ мгарскимъ былисте во всемъ помочными и абы нѣ въ чомъ имъ сперечными не були, и отъ роботизны вшелякоѣ не вымовлялися**, бо то есть воля наша, жебы тое мѣсто святое помочь мѣло отъ васъ, чого и самъ панъ полковникъ миргородский[364] пилно постерегати маетъ, щоб вы нѣ*** въ чомъ спротивними не були****; а хто жъ бы***** спротивнимъ и непослушным билъ, таковогo яко непослушника кождого самому жъ пану полковникови строго карати позволяемъ. Що****** иначей нехай не будетъ*******, подъ ласкою нашею и суровымъ******** каранемъ войсковымъ.

Данъ въ Чигиринѣ, 29 дня іюня, року 1656.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 41. - Т. 5. - Арк. 34. Копія.

Там же. - № 41. - Т. 13. - Арк. 524. Зміст.

---

* У Лазаревського: нѣ от кого.

** У Лазаревського і Ген. следствии: подалисмо отцем мгарскимъ, жебы до роботизны билисте імъ помочниками, приказуемъ прото сурово всей громадѣ в тихъ же селцях; аби ни в чемъ помененим отцемъ мгарскимъ спречними не были і до роботизни вшелякое не вимагаючися.

*** У Ген. следствии: щоб нѣ.

**** У Лазаревского, Ген. следствии: не билисте.

***** У Лазаревского, Ген. следствии: а хто о

****** У Лазаревского: с чого.

******* У Ген. следствии: буде.

******** У Ген. следствии: срокгимъ.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 137: Лубенський Мгарський монастир. - Оп. 1. - Спр. 127. - Арк. 2-2 зв. Копія.

Там же . - Ф. 1235: О.С. Грушевського. - Оп. 1 - Спр. 408. - Арк. 12-13. Копія.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1810. - Арк. 84 зв. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Акты ЗР. - Т. V. - С. 97- № 47.

Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. // Український архів. - Т. IV. - С. 72. - № 84 б.

Документи Б.Хм. - С. 506-507. - № 384.

N° 132

1656, липня 12 (22). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького Ярмолі повернути Охрімові Троцю та Байбузисі сіножать

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Jego Carskiego Wieliczestwa Zaporoskim.

Jarmoła. Uskarżali się nam Ochrym Troc i Bajbuzycha, że ty sianożęć jego własną, z przodków mającą w siele Bajbuzach, nazywającą się Drenu Łukę, odjąwszy bez żadnej dania przyczyny, sobie przywłaszczyleś i puszczać nie chcesz, jakoby na nas przywłaszczając. Za czym rozkazazujem tobie srogo, abyś tę łąkę pomienionemu Ochrymowi zaraz bez żadnego sprzeciwienia się powrócił, a jego nie turbował nigdy. My cudzego nie potrzebujem.

Dan z Czehryna, dnia dwudziestego iulii roku tysiąc sześćset pięddziesiąt szóstego.

Jeżelibyś nieposłusznym był, tedy przed nami zaraz stawaj koniecznie.

Bohdan Chmielnicki, ręką własną.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 11: Житомирський гродський суд. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 629, 629 зв. Переклад.

О п у б л і к о в а н о: В.Щербина. Грамота Богдана Хмельницького относительно частного землевладения // Киевская старина. - 1894. - № 10. - С. 150-151. Переклад російською мовою.

Документи Б.Хм. - С. 510. - № 387.

П е р е к л а д

Богдан Хмельницький, гетьман з його царської величності Військом Запорозьким.

Ярмоло. Скаржилися нам Охрім Троць і Байбузиха, що ти власну сіножать, успадковану ними від предків у селі Байбузах, що називається Дрену Лука, відібравши без будь-якої причини, собі привласнив і не хочеш віддавати, немов ти її для нас привласнив. Тому суворо наказуємо тобі, щоб ти цю луку згаданому Охрімові негайно, не чинячи ніякого опору, повернув, а його ніколи не турбував. Нам нічого чужого не потрібно.

Даний з Чигирина, дня 12 липня 1656 року.
Якщо нас не послухаєш, то обов'язково мусиш негайно до нас прибути.
Богдан Хмельницький, рукою власною.

№ 133

1656, липня 18 (28). Чигирин. - Заява Богдана Хмельницького Юрієві Ракоці про те, що Запорозьке Військо перебуватиме з ним та його союзниками – воєводами Молдавії і Валахії у дружбі[366]

Nos, Bohdan Chmielnicki, supremus campiductor et militum tribuni t. et. t. tam nostris quam universorum Kozacorum Zaporoviensium in personis notum facimus omnibus, quod cum nos celsissimi principis domini Georgii Rakoci, dei gratia principis in Transsilvania, partium regni Hungariae domini et siculorum comitis suaque ditionis Hungarorum, indubia sincerae in nos amicitiae experti simus argumenta, proinde eosdem sub fide nostra christiana assecuramus super eo, quod nos eidem celsissimo dominio principi Georgio Rakoci eiusque successoribus et imperio suo subditis populis, quin etiam benevolis suis vicinis confoederatis, specicie autem incolis et vajvodis utriusque Valachiae, Moldaviae scilicet et Transalpinae (donec et ipsi initam cum praefato eodem celsissimo domino principe amicae confoederationis ius illibate observabunt), nulla unquam occaasione ad nulliusque mandatum postulatumve hostes nunquam erimus, contra eos nec pro stipendiis nec alio quocunque sub praetextu directe vel indirecte arma capiemus, aut suppetias dabimus, nec militem auctorare vel conscribere permittemus nec etiam hostibus in eos tendentibus, (si qui tales reperirentur), transitum per ditiones nostras haud concedemus, atque in eorum damnum correspondentias tractatus vel collusiones nequaquam instituemus, quin ubi talia ad scitum nostrum devenerint, tempestive ipsis nota reddemus et sinceram in omnibus benevolentiam et amicitiam pactorumque fidem cum sua celsitudine, eiusque successoribus et imperio suo subditis ac confoederatis sancte observabimus ac etiam per subditos nostros observari faciemus. In quorum omnium robur et firmitatem praesentes obligatorias nostras fide nostra christiana mediante dedimus supremi campiductoris et primorum nostrorum principalium chirographis et sigillis signatas et obsignatas.

Datum etc.

Угорський державний архів. Копія.
Опубліковано: Monumenta Гунг. - Т. 23. - С. 416-417. - № 245.
Документе. - Т. V. - Ч. 1. - С. 2. - № 2; С. 72-73. - № 85.
Документи Б.Хм. - С. 517-518. - № 393.

Переклад

Ми, Богдан Хмельницький, найвищий гетьман і полковник, як від свого імені, так і від усіх запорозьких козаків, подаємо всім до відома, що ми, перевіривши безсумнівні докази щирої приязні до нас найяснішого князя, пана Юрія Ракоці милістю Божою князя Трансільванії, володаря частин Угорського королівства і графа секлерів та його угорських володінь – запевняємо їх нашою християнською вірою в тому, що ми ні при якій нагоді не будемо ворогами цьому найяснішому панові князеві Юрієві Ракоці, його спадкоємцям і народам, підданим його владі, а також його доброзичливим сусідам-союзникам, особливо ж мешканцям і воєводам обох Валахій, а саме – Молдавії і Заальпійської [Валахії] (поки й вони без порушення шануватимуть почате із згаданим найяснішим паном князем право приязного союзу). Ні на чиє доручення чи вимогу ми не піднімемо зброї і не дамо допомоги проти них – ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо ворогам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння. Ми ніколи не складемо на їх шкоду договору, трактату чи угоди, навпаки, якщо такі [договори] дійдуть до нашого відома, ми своєчасно дамо їм знати і свято виконуватимемо в усіх справах щиру доброзичлівість, приязнь і довір'я угод з їх високістю і з його спадкоємцями та підданими і союзниками їх держави, ми накажемо також нашим підданим шанувати їх. Для сили і тривалості всього цього ми дали ці наші зобов'язання під присягою нашої християнської віри, з підписами найвищого гетьмана і наших перших старшин і скріплені прикладенням печаток.

Дано і ін.

N° 134

1656, липня 26 (серпня 5). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького послові Запорозького Війська Романові Гапоненку про те, як вести переговори у Вільні

Наказ паном, паномъ посланникомъ до его царского величества от нас Богдана Хмелницкого, гетмана и от всего Войска Запорожского выправленным[367].

Отдавши поклон от нас, Богдана Хмелницкого, гетмана и всего Войска Запорожского его царскому величеству и о вѣрности и подданстве нашем і всего Войска Запорожского его царскому величеству поддаными были и ныне в той же неотменной вѣре пребывати будемъ.

Листы его царскому величеству от нас отдати[368] также и тѣмъ ихъ милостям паном сенаторомъ его царского величества, до которых лист[ы] писаные от нас есть поотдавати и просити, чтоб причинными были до его царского в[еличе]ства, чтоб нас по своей жалованной милости не [отпу]щал.

Что мы, поддався его царскому величест[ву] единому православному царю, которой добр[ое] старане и прилѣжно о содержании и хв[алу] Божию церквей и вс[...] не имеет [...] или непотребны, на высоком то разуме его царского величества належати будет и какой указ в той мере его царского величества послом нашим будет, на том пристати имеетъ.

Разсмотрением тое комисии, которая по указу его царского величества Великого княжества Литовского в стольном городе Вильне[369] меж его царского величества и Яном Казимиром, королем полским, отправоватися будет, просить его царского величества, чтоб то великим и полномощным послом доложено было. Когда будут за счастьем его царского величества до згоды приходить и если б межа не была назначена против стародавных княжат росийских, тогда, чтоб епископии, архимандритства и игуменства, церкви, такъже все села и маетности, которые из давных времен от православных княжат панов и иных людей благочестивых надание, а через униатов, панов ксендзов и иных людей отнятые были, а хотя б и през нѣсколко десят лѣт силно отнявъ, держали, чтоб превращены были, не откладывая от сойму на соймъ какъ пред тѣмъ бывало, но что б вскоре пущены были, о чем просить их милостей панов великих и полномочных послов, чтоб на добре о том уговаривалися вмѣсте с нашими.

Унѣю[370], которая Богу всемогущему грубна есть, чтоб вездѣ вскорѣ снесена была, никоторыми грамотами и свободами от королей даными не защищаючися, на чтоб церкви, монастыри с маетностями православными пущены были, тому вѣру, чтоб ксендзы или какие-нибудь иные особы через грамоты или также через права и какие-н[и]будь иные хитрые способы того поданя не збор[о]няли и не продолжали, и чтоб православным набожества всякого волно было воздержати и с тайною господнею чтоб во всѣхъ мѣстах, гдѣ ся православие обращет, православнымъ пресвитеромъ при множестве ходит и мертвих носит з дѣйством до гробу при множестве, против стародавного извычаю греческого волно было, но жиды невѣрные ныне и перед т[ем болши]е волности нежели правосл[авные] имѣли и мольбы свои [отпра]вляли, а правос[лавные не имели никакие волности].

Священники мирские, которые по мѣстом и по селамъ королевским и княжскимъ и панскимъ обрящутся, чтоб всякие податки, в повинности, подводы, собираны не были, а чтоб при таких волностях и свободах пребывали, какъ и перед тѣмъ, чтоб до суда епископского, а не до мирского належали.

А что перед тѣмъ удумали было панове рады, чтоб никакого началства, годности и уряду земского и градцкого шляхте православной не давано, также и по мѣстах руских особо православных до маистрату, войтовства и бурмистровства не припущено, а то для того, чтоб шляхта православная для началства и урядов вѣру свою метали, и вѣру римскую принявши, до урядов се порывали, чѣмъ самихъ православных людей уменшалося, тогда б всякому шляхтичю православному началство и уряды земские иные даваны были, а по мѣстомъ православные мещане до майстрату припущены были, а гдѣ шляхта

под какими-нибудь особами православными духовными и мирскими, какова ни есть чину поупрашали неправдою, чтоб все ни во что поставлено.

Если бы такъ *же* на воли его царского величества Ян Казимеръ король полский, помиритися не хотѣлъ, тогда просить его царского величества, чтоб его царское величество вскоре нам о том давал знать, а мы с войскомъ готовы, чтоб король и паны рады полские присягли на томъ какъ они против Войска Запорожского никакою войною итти и иных стор[он]ных народов на войско побуждати и никакими мѣрами Войску Запорожскому шкодит не име[ют].

Также его царскому величеству объявит, [что каза]ки донские пошли было под Азов[371], гдѣ [их] розгромлено, по котором розгроме ударили [тата]-рове на Тор[372] и немало людей порубили и шкод[ы] учинили, о чем разумѣем, что Василей Пе[тро]вич Кикин[373] достаточно его царскому величест[ву] объявил. Прислал ныне Янъ Казимиръ, король польский, Дионисия Балабана[374], еп[ископа] славного луцкого, складаючи с[ъезд], но мы никакова съѣзду слагати [не хотим], такмо все на Бога и на его царское величество возлагаемъ и надѣемся по милости всесилного бога и милость его царского величества, что ни в чемъ никакие шкоды имѣти не будем.

Также объявить, что татаровя, пошедши ляхомъ на помочь, ныне какъ вѣдомость имѣемъ есть около Люблина и не можемъ знати, гдѣ они пойдут и поворотит, либо за Вислу, или гдѣ инде.

А о Варшавѣ обявит его царскому величеству, что шведы по уговору статью тоѣ подали, которую статью на писмѣ посылаем, но и нам бес печатей досталися, а ежели бы еще какие на потом вѣсти были, объявим его царскому величеству, в потребах наших заступником пребываемъ, за которую милость и на показаную тебѣ господину нашему услугами нашими воздават [...] в инии пребываеет, толко просимъ тебе господина нашего, не отдаляючи от нас милости своей і впред о нас до его царского величства изволь быть заступником по указу великого государя нашего его царского величества посылаемъ посланниковъ наших съезд в город его царского величества Вилня на [...]ченую для чего желаем и милость твою униже[но] просимъ с тѣми посланниками нашими в[...] от нас потребовати имут изволь заступити до его царского величества, чтоб до нас со вся[...] указомъ скорой и не замедленной имѣли от п [...] имянно до полномочных его царского величе[ства] пословъ, которые на съезд[...] посланником нашим прижалова[ти] сохраняти, вѣсти какие у краян наших [...] тѣ посланники наши милости твоей и [...]. Притом милостивому жалованью милости т[воей] отдаемся прилежно.

Дан с Чигирина, дня 26 июля 1656.

Милости твоей господина нашего всего добра желателный Богдан Хмелницкий, гетман с Войском его царского в[еличес]тва Запорожским.

РДАДА. - Ф. 214: Сибірський приказ. - Стовп 1636. - Ч. II. - Арк. 664, 667, 663, 669, 662, 659, 665, 666. Переклад, дуже пошкоджений.

ЦДІА України у Києві. - Ф 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 1-7. Фотокопія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. І № 15557 - 15561. - С. 141-144. Копія з перекладу.

Опубліковано: Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1236-1237. Зміст.

Документи Б.Хм. - С. 520-522. - № 395.

N° 135

1656, липня 29 (серпня 8). [Чигирин]. - Інструкція Богдана Хмельницького своїм послам до Юрія Ракоці Іванові Ковалівському та Іванові Груші

Generosorum Ioannis Kowalowski[375], asauli generalis exercitum, et Ioannis Hrusza[376], a nobis Bohdano Chmielnicki, generali duce cum Exercitu imperatoriae mtis Zaporoviensi, ad serenissimum Transilvaniae principem legatorum, legationis summa et compendium.

1. Quoniam sersmus Transilvaniae princeps miseretur, prout et antea ducebatur, profusi sanguinis christiani commiseratione, ideoque ex animo complanationi inter nos et Polonos studebat: iam hoc universo innotuit orbi propalatumque ore omnium est, nullas a nobis Polonis ansas et occasiones datas fuisse ad dissensiones faciendas sanguinemque profundendum, sed eodem modo, prout et antehac Poloniae regibus eorumque fidelitati addicti eramus iuramentumque conservabamus integerrime: huic itidem conservare semper prompti paratique eramus. Igitur quoniam Poloni vetustissimis libertatibus nostris vim inferre ausi sunt et aliquoties sanquinem christianum innocuum in oris ukrainensibus profuderunt, ecclesias ritus nostri ademerunt unitisque eas multis in locis contulerunt, ad extremum fidem etiam nostram eradicare in animo habuerunt et optarunt, hacpropter existentes innocui ab omnique culpa vacui, deo in auxilium implorato, sacrosanctam proteximus fidem nostrasque avitas immunitates. Ideoque quidquid factum, numini supremo universoque patet orbi, id non nostra culpa causaque actum fuisse. Ratione vero eius, quod sersmus princeps exoptet fieri concordiam, non renunciamus, sit modo non sine emolumento imperatoriae mtis et absque partium sveticarum detrimento. Quod contingit imperatoriam mtem, cum hac inituri sunt et facturi compositionem Poloni Vilnae die 10 augusti, cuius effectum combinationis nos quoque attente spectamus, ut autem absque regis svetici detrimento. Ipsemet sersmus sveciae rex attestaretur, prout et nunc experitur, nullas a nobis habere experirique offensiones, nec quicquam sinistrum eidem a nobis optari, cum etiam nobis quoque adversum nihil fuerit praestitum. Ast Polonorum postquam oculis nostris conspeximus versutias, quod diversas conducant nationes in nostram perniciem nos quoque tutelae patrocinioque imperatoriae mtis addicere devovereque omnimo debuimus.

2. Infalibilis haec est veritas, cuiuslibet belli non alium esse terminum, scopum atque finem, quam concordiam et pacem: quae si deberet, inter nos et Polonos

perfici, ut sersmus princeps officio dignitateque mediatoris potiatur. Ast cum percurrit mente Zaporoviensis Exercitus ilmusque dnus campiductor simul, aliquoties a Polonis iuramento etiam firmatam pacem labefactatam fuisse ruinatamque, atque nunquam sincere cum ilmo campiductore Exercituque Zaporoviensi conversatos fuisse; imo vero diversas ab eis in nostram extirpationem rationes concitari, civitatesque ukrainenses funditus aliquoties extirpari delerique, quo igitur modo cum tam perversis pax consummari potest hominibus ? Et quamvis ilmus dnus campiductor in votis semper habuit et nunc optat mediatorem pro suis partibus sersmum principem habere, sed cum ipsi non faveant concordiae unionique, res igitur ardua esse videtur. Tamen si modo absque ulla hypocrisi appetant complanationem, sermum principem de arbitrio interpositioneque ex parte nostra absque dubio sumus compellaturi.

3. Quemadmodum primo adhuc inchoati belli anno sinceram nostram sersmo principi contestati simus amicitiam, illamque omnibus hisce temporibus detinuerimus involiatam, non secus et nunc eandem in primo retinere statu fundamentoque parati sumus. Solummodo orandus est serenissimus princeps, ut sua sersma celsdo memor existens huiuscemodi propensae nostrae amicitiae, in praesentia memoratorum legatorum nostrorum in stabiliorem amicitiae conservationem iuxta singularem normam a nobis legatis nostris concreditam, litterisque et scripto expressam dignetur exequi iuramentum. Nos vero iuramento veraque conscientia obstricti sumus legatis grosis sersmi principis apud nos ad praesens hospitantibus, quod quamprimum sersmus princeps in conspectu a nobis delegatarum personarum praestiterit iuramentum, nos quoque (dum modo srmus princeps suos rursus mittat legatos) in instanti hisce praesentibus ad nos destinatis, forma et modo a sersmo principe oblato simile exequi non abnuemus nec recusabimus iuramentum. Nunc vero occupationum negotiorumque ab imperatoria mte nobis iniuctorum causa, non patuit nobis commoditas in tam arduis vicibus tribunorum totiusque praefecturae Exercitus Zaporoviensis colligendae convocandaeque, nec etiam praestandi, non differendique iuramenti.

4. Bene nobis hoc notum compertumque sane est, quod tam fides nostra quam et haec, quae ditionibus sersmi principis eiusque continetur dominio, sit Polonis odio atque abominationi, ac proinde si Poloni hominibus nostram confitentibus religionem, vel his qui eandem, quam et sersmus princeps veneratur, pressuram aliquam angustiamque facere habuerint in animo, nos ergo iunctum unanimiterque cum sersmo principe huiusmodi tueri defendereque homines, pro fideque mutua resistere tenebimur.

Угорський державний архів. Оригінал.
Опубліковано: Сіладі. - Т. 2. - С. 107-109.
Документи Б.Хм. - С. 524-527. - № 398.

Переклад

Виклад і зміст посольства вельможних послів Івана Ковалівського, генерального осавула військ та Івана Груші від нас, Богдана Хмельницького, гетьмана з Військом Запорозьким його царської милості, до найяснішого князя Трансільванії.

1. Оскільки найясніший князь Трансільванії, як і раніше, жалкує, що ллється християнська кров, та від душі прагне примирення між нами і поляками, вже стало відомо усьому світові і проголошено устами всіх, що ми не дали ніяких причин і нагоди полякам для незгоди і проливання крові, але так само як ми були віддані і перед тим королям Польщі і вірні їм, непорушно зберігали присягу, так і ми і завжди були схильні і готові зберігати її. Отже, тому що поляки насмілилися виступити силою проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали їх уніатам у багатьох місцях, навіть задумали і хотіли цілком викоренити нашу віру, – ми будучи невинні і вільні від усякого закиду, закликаємо Бога на поміч, захистити святу віру і наші давні вільності і тому, коли що-небудь сталося, то Богові і всьому світові ясно, що це заподіялося не з нашої вини і причини. Що ж стосується бажання найяснішого князя встановити згоду, то ми не заперечуємо, тільки щоб вона була не без користі для царської величності і без шкоди для шведської сторони. Що ж до царської величності, то з нею поляки мають розпочати переговори і скласти умову у Вільні дня 10 серпня. Ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві. Сам найясніший король [Швеції] може засвідчити, що і тепер не зазнає і це мав та не зазнавав від нас ніяких образ і що ми не бажаємо йому нічого злого, бо проти нас також не було ніяких ворожих заходів. І після цього як ми побачили нашими очима хитрощі поляків, що з'єднують різні народи на нашу загибель, ми повинні були цілком передати себе та присвятити захистові і опіці царської величності.

2. Безперечною є правда, що завершенням, метою та кінцем будь-якої війни повинно бути не що інше, як згода і мир, якщо треба встановити його між нами і поляками, хай найясніший князь прийме обов'язок і гідність посередника. Але Запорозьке Військо, разом з ним найсвітліший пан гетьман повертається думкою до того, скільки разів поляки знищили і зруйнували мир, навіть закріплений прусягою; ніколи вони не домовлялися щиро з найсвітлішим гетьманом і Військом Запорозьким, навпаки, вони підбурюють різні народи на наше викорінення і не раз руйнували і нищили українські землі, – яким же способом можна скласти мир з такими брехливими людьми? І хоч найсвітліший пан гетьман завжди бажав і тепер бажає мати посередником із своєї сторони найяснішого князя, – але коли вони самі не сприяють згоді і союзові, то справа здається важкою. Однак, якщо вони без усякого лицемірства добиваються примирення, ми без сумніву з нашого боку просимо найяснішого князя для посередництва і втручання.

3. Як у перший рік, коли почалася ця війна, ми засвідчили нашу дружбу найяснішому князеві, ми дотримуємо її непорушно на всі ці часи і тепер готові дотримувати на попередніх засадах, тільки треба просити найяснішого князя, щоб їх найясніша високість, пам'ятаючи нашу прихильну приязнь, у присутності згаданих наших послів, для триваліщого збереження приязні, зволив

виконати присягу за особливою формою, яку ми доручали [передати] нашим послам та висловили письмово в листі. Ми ж зобов'язалися присягою і вірним сумлінням перед вельможними послами найяснішого князя, які тепер у нас перебувають, що як тільки найясніший князь у присутності висланих нами осіб складе присягу, ми також (коли тільки найясніший князь відішле назад своїх послів) негайно в присутності призначених до нас осіб не заперечимо і не відмовимося скласти присягу за формою і способом пропонованим найяснішим князем. Тепер з причини занять і справ покладених на нас царською величністю, ми не маємо змоги у такий короткий час скликати і зібрати полковників і всю старшину Запорозького Війська і також скласти, не зволікаючи, присягу.

4. Нам добре знане і відомо, що як наша віра, так і віра, що зберігається у володіннях найяснішого князя при його владі, є ненависною і огидною для поляків; якщо ж поляки матимуть намір зробити який-небудь утиск і обмеження для людей, що визнають нашу віру або ту, яку шанує і найясніший князь, то ми разом з найяснішим князем одностайно будемо опікати і захищати [цих] людей, а також відстоювати обидві віри.

№ 136

1656, серпня 6 (16). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького полковникові Іванові Нечаеві про заборону чинити утиски Слуцьку

Богдан Хмельницкий, гетман з Войском его царского величества Запороским.

Ознаймуем тим писанем нашим кождому, кому о том вѣдати належить, а меновите пану, полковникови царскому Нечаеви[377], его сотником, атаманом и всему товариству в пулку его знайдуючомся, так залогомъ в игуменю и около Минъска[378] по местечках зостаючих и инним всякого стану, кондиции людем, кому толко сие писание показано будет. Дошло нас вѣдати, же некоторые свивольци легце собе поважаючи писание наше перед тим на оборону месту Слуцкови[379] даное важатся розние инкурсие под место Слуцк чинити и людей невинних здирати. Прето сурово росказуем так пану полковникови Нечаеви и его сотником, также залогом около Слуцка по местах будучим, аби ся не важили под место подбегати и людей здирати, бо если би кто мимо сее писание наше що противного чинил и под место подпадал, теды сурово о то на горле карани без отпусты за першою найменшою до нас внесенню скаргою будет.

Дан в Чигирине, дня 6 августа, року 1656.

Богдан Хмельницкий, рука власна.

Головний архів давніх актів у Варшаві. - Nabytki. - Б/н. Оригінал.

Опубліковано: Збігнєв Вуйцік. Документи Богдана Хмельницького // Kwartalnik Historyczny. Rocznik 70. - № 4. - С. 993.

№ 137

1656 р., серпня 18 (28). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Іорданському Михайлівському монастереві містечка Ходосіївка і села Криничі

Богданъ Хмел*ницки*и, гетман Воиска ихъ царского Величества Запорожского.

Пану полковнику киевскому и всеи старшинѣ Во*и*ска Запорожского ознаимуе*м* и приказуе*м*, абы каженъ на врадѣ будучи въ Киевѣ, вѣдал, ижъ мы момастыреви Іорденскому Михаиловскому[380] мѣстечко Ходосовку[381] и селце Кренич[382] подае*м* для подпоры тому мѣсцу святому, абы они законници могли момастыря Золотоверхого Михила[383] гдѣ хлѣба достать. И варуем симъ наши*м* унѣверсаломъ, абы каженъ зъ киевскихъ, каждого чину людеи, жоднои кривди темъ законница*м* в тыхъ двухъ селахъ ихъ подданнымъ, яко и самимъ законницам, жадне кривды не чинил подъ зарукою до шкатулы воисковои талере*и* сто и по*д* срокгим во*и*сковимъ караням, хто би мѣлъ противитися нашему росказанью. И даемо сеи наш унѣверсал для обороны онымъ законница*м* под печатью нашею воисковою и с подписомъ руки нашеи.

Данъ въ Чигирини, року 1656*, месяца августа 18 дня.

Богданъ Хме*л*ницки*и*, гетманъ, рука власная.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. - Колекція актів Київської палати. - № 6. Копія.

РДАДА. - Ф. 210: Розрядний приказ. Київське повиття, 1686. - Кн. 10. - Арк. 177. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Інститут рукописів. - Рукописи Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. - № 215. Копія.

Там же. - № 216. - Арк. 7 зв.-8. Копія.

Там же. - Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України. - Київський полк. - Арк. 22. Копія.

Там же. - II. № 15548. - Арк. 18. Згадка.

Там же. - Збірка Ол.Лазаревського, І. № 54087. - № 15. - Арк. 196. Згадка.

ЦДІА України у м.Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 63. - Арк. 1. Фотокопія.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 88. - № 31.

Документи Б.Хм. - 528-529. - № 400.

---

* У копіях дата 18 серпня 1652 р. помилкова з огляду на титул "их царского величества". У 1654 р. 18 серпня Богдан Хмельницький перебував у Києві, у 1656 р. – на Поділлі. Отже, єдина прийнятна дата – 18 серпня 1656 р., коли Хмельницький був у Чигирині.

№ 138

1656, серпня 28 (вересня 7). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити кривди Семенові Валаху

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его царского величества Запорозскимъ.

Арендар Крында, дошла насъ скарга од Семена Валаха, же тамъ кривду ему в млинку новопоставленномъ чинишъ. Росказуем теди, жебысь жадное справи до него не мѣлъ, поколюсчини и инших речи же бы сее не упоминалъ и у него не бралъ счо, иначеи абы не було, под лаского нашею.

Дан в Чигирині 28 августа 1656 року.

Богдан Хмелницкии, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф.1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 224. - Арк. 3. Копія.

№ 139

1656, вересня 2 (12). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання Лаврентію Борозні сіл Горськ, Клюси, Жовідь та ін.

Богданъ Хмелницкий, гетманъ зъ Войском его царского величества Запорожским.

Паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству Войска его царского величества Запорожского, старшинѣ и чернѣ, такъже залогам, висилком и вшелякого стану и кондиціи; людем и кождому, кому толко сее наше писаніе показано будетъ, доносим до вѣдомости, ижъ мы, маючи взглядъ на пана Лаврентія Борозну, подалисмо ему въ посесію села Горскъ, Клюси[386], Куршоновичи[387], Жолведы[388], островъ Тарасовскій и Задъжеверский[389], силище Медведово, пустошъ Бутовское, деревня Ярцово[390], селище Заничи[391], Бахаевское[392], такъже во Мглинской волости селище Тростянское и селище Рощинское[393], селище Роевское надъ рѣчкою Бѣлогощею[394], село Кгарцево з млиномъ, деревню Хоромное, пустошъ Борознина, такъже и пляцъ з будованемъ в мѣстѣ Стародубовском, на улици Могилевской стоячій, по некгды зойшлом зъ того свѣта Давидѣ Мозолевским, маетност его власную, в повѣтѣ Стародубовском будучую. Пилно теди напоминаем и розказуем, абы жаденъ зъ Войскъ нашихъ Запорожскихъ и вшелякое кондиціи люде такъ наездом, мимоѣздомъ и подѣздомъ оному въ маетностях его найменшой кривды и перенагабання чинити не важился, щобы за указом

сего писаня нашого предреченний панъ Лаврентій Борозна спокойне тоей маетности заживалъ, ни од кого наименшое не поносячи кривды и прикрости. Бо ежели бы хто былъ противнимъ сему писанію нашему и важилъся, що такъ у вышъречоныx селах и маетностяхъ кривду якую ему самому и людем чинити, то мы кождого такового за скаргою найменшою срокго безотпустне будемо карати, иначей не чинячи.

Данъ в Чигиринѣ, дня 2 септеврія, року 1656.

Богдан Хмелницкий, рука власная.

Чернігівський державний історичний музей. – Відділ фондів, № АЛ 14- 1/8 / 501 Оригінал.

РДАДА. – Ф. 124: Посольський приказ. Малоросійські справи. – 1651 р. – Спр. 3. – Арк. 2-2 зв. – Копія.

ЦДІА України у Києві. Особистий фонд Шелухіна О.Й. - Оп. 1. - Спр. 77. - Арк. 1. Копія.

Там же. - Ф. 1407: Збірка грамот російських царів та універсалів украєінських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 187. Арк. 1-2. Фотокопія з копіі. Спр. 213. - Арк. 6, 7. Фотокопія.

О п у б л і к о в а н о: Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 544-545, - № 357.

Лазаревский Ал. Обозрение Румянцевской описи Малороссии.- Т. III. - С. 746-747.

Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // "Український архів". - Т. І. - С. 251.

Документи Б.Хм. - С. 530-531. - № 402.

№ 140

1656, вересня 2 (12). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького Мартинові і Федорові Воронам на володіння селами у Стародубівському повіті

Богданъ Хмелницкий, [гетман] зъ Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Ознаймуемъ тимъ нашимъ писанемъ паном полковникомъ, асауломъ, сотникомъ и всему товариству Войска его царского величества Запорожского, старшинѣ и чернѣ, такъже залогамъ, висилкомъ и вселякого стану и кондиціи людем и кождому, кому толко сіе писаніе наше оказанно будет, ижъ мы, маючи взглядъ на пановъ Мартина и Федора Вороновъ[396], шляхту, взявши въ протекцію нашу и наклонивши ухо до прозбы ихъ подалисмо оным в посессію села по отцу и стрію Тимофею, Бенедихти Воронахъ, въ повѣте Стародубскомъ лежавшые, то ест село Севостявичи з селищами Букми, дворищѣмъ Вадковичами, Туровичами, деревню Бурновичи зъ селищемъ и зъ гумнищем и зо всѣми до них здавна належитостями и пожитками, такъ же дворъ, купленный въ месте Стародубе по Тимофею Вороне. Пилно теды приказуемъ, абы жаденъ зъ Войскъ нашихъ Запорожскихъ и вшелякихъ кондиціи людемъ якъ въ обнятю, такъ и въ держанню тыхъ маетностей оным жадной кривди и перешкоди чинити не важился, такъ за указом сего писанія нашого,

абы прерочоных панове Ворони спокойне тых маетностей заживали, ни от кого не поносячи кривди и прикростей. А если бы хто былъ спретнымъ, кождого таковового, бы и за наименшою скаргою, срокго безотпустне карати будемо, иначей не чинячи.

Данъ въ Чигиринѣ, дня 2 сентембра, року 1656*

Богданъ Хмелницкий, рукою власною.

РДАДА. - Ф. 124: Посольський приказ. Малоросійські справи. 1651-1670. - Спр. 3. - Арк. 4. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 213. - Арк. 10. Фотокопія.

Опубліковано: Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 545. - № 358.

Документи Б.Хм. - С. 531-532. - № 403.

№ 141

1656, вересня 3 (13). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону брати побори та підводи у селах Клюси, Горськ, Хоромне і Куршоновичі

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его цар[ского] вел[ичества] Запорозкимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о том вѣдати належитъ, меновите паном пулковником, асаулом, сотъником, атаманом, и всей старшинѣ и черни Войска его царского вел[ичества] Запорозкого, также высилком на якойколвекъ услузе нашой будучимъ, и вшелякое кондиции людем, кому толко сее наше писане показано будет, доносим до вѣдомости и выпоминаючи, сурово приказуемъ, аби в селѣ Клюсов, Горску и Х[оромном] и в Куршиновичах жадное кривди, шарпанини и перенагабаня нихто, такъ з старшини и черни Войска Запорозкого мимоездомъ и подездом чинити не важился, ани тежъ найменших екзакции, поборов и подводъ брати не домишлялся: любо бы хто и з листом нашим мѣлъ где мимоездом на тие села ехат и тот ничего вымишляти и оним тамошным обивателем утяженя ниякого чинити не мает, толко того пилноват, що ему в листе нашом доложено будетъ. А если бы хто колвекъ былъ спротивним сему писаню нашому и важился в оних помененних селахъ кривду и утяжене людемъ чинити, то кождый таковый срокго без одпусту од нас за скаргою найменшою караний будетъ, іначей не чинячи.

Данъ в Чигирынѣ, дня 3 селтеврия, року 1656.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

На звороті: Лист охоронний на Горск, Клюси, Семеновку, Хоромное, Куршиновичи.

---

* У копії помилково 1657.

Чернігівський державний історичний музей. Відділ фондів. - № АЛ 14 - 1/9. Оригінал.
501

РДАДА. - Ф. 124: Посольский приказ. Малоросійські справи. 1651 р. - Спр. 3. - Арк. 3. Копія з датою 5 вересня 1656 р.

ЦДІА України у м.Києві. - Ф 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 1. Копія.; Спр. 213. - Арк. 8. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 532-533. - № 404.

№ 142

1656, вересня 4 (14). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького Михайлові та Іллі Рубцям на володіння селами і хуторами у Стародубівському повіті

Богдан Хмелницкий, гетман з Войскомъ его царского величетсва Запорозкимъ.

Паномъ полковникомъ, асавуломъ, сотникомъ, атаманом и всему товариству Войска его царского величетсва Запорозкого, старшинѣ и чернѣ, такъ же залогам и висилком и вшелякого стану и кондициѣ людем и кождому, кому тилко сее писане наше показано будетъ, доносимъ до вѣдомости, ижъ мы, маючи взглядъ на пановъ Михайла и Іллю Рубцовъ[398] и на прислугу ихъ в Войску нашомъ Запорозком подалисмо имъ в поссесию села Курознова Реженичѣ из млиномъ, село Бобки, Чорнооков, Брахловъ з отчинами до тых селъ здавна приналежними, то естъ Ляховъ Ключъ, Головскую, Істровскую и Кувбасовскую из селищами Полховомъ і Стобки зо всѣми до ныхъ приналежитостями, маетности ихъ власныи в повѣтѣ Стародубовскомъ будучи. Пилно теды навпомынаемъ и приказуемъ, абы жаден з Войскъ наших Запорозких и вшелякое кондициѣ люде такъ наездомъ, мимоездомъ и подъездомъ онымъ в маетъностях ихъ наймнешое кривди и пренагабаня чинити не важилъся, такъ якобы за указом сего писаня нашего преречоные панове Михайло и Іля Рубцове спокойне тойе маетъности заживали, ни отъ кого найменшое не поносячи кривды и прикрости. Бо если бы былъ противнымъ хто сему писаню нашому и важилъся що тамъ у вышеречоных селах и маетъностяхъ кривду какую имъ самимъ и людемъ чинити, то мы кождого такового за скаргою найменшою срокго без отпусту будем карати, иначей не чинячи.

Данъ з Чигирина, дня 4 септеврия, року 1656*.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

ЦДІА України у Киев. - Ф. 208: Стародубівський городовий магістрат. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 1-2. Копія 1690 р.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 188. - Арк. 1-2. Копія; Спр. 213. - Арк. 7-8. Копія.

---

* У копії дописані слова: "А подписъ руки при печаті тимы словы"

РДАДА. - Ф. 124: Посольський приказ. Малоросійські справи, 1651-1670. - Спр. 3. - Арк. 2-3. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Ол.Лазаревського. - № 311. - Арк. 140-148. Копія.

Опубліковано: Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 545-546. - № 359.

Лазаревский Ал. Обозрение Румянцевской описи. - Т. III - С. 692-693.

Документи Б.Хм. - С. 533. - № 405.

№ 143

1656, вересня 20 (30). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл побудувати монастир на Ірдені і про надання йому земель

Богданъ Хмелницкий, гетманъ Войска его царского величества Запорожского.

Ознаймуемъ симъ нашимъ писаніем каждому, кому толко показано будетъ, ижъ милостем паномъ полковникомъ, сотникомъ и всей старшинѣ Войка нашего Запорозского, а особливе Баклію[399] и Мглѣву[400] и иншимъ тамъ поблизу ся знайдуючимъ, ижъ мы, взявши вѣдомость от честного господина отца Герасима Івашковского о способном мѣстцу на Ирденѣ[401] зъ одной стороны Баклія, а з другой Имглѣва* до фундовання монастира безпечное, з владзи и побожности нашой христиіянской и на прозбу честного отца Герасима Івашковского, ігумена того мѣста, позволилысмо задля расширенія и хвали Божой на томъ мѣстцу моанастиръ Божый будовати и братію совокупляти[402], жеби могли за насъ и за Войско наше Запорожское безъкровніе офѣри всемогущему Богу въ Тройцы хвалимому офѣровати и за грѣхи нашіи Бога милостивимъ чинити. Придаемъ тежъ до того мѣстца футоры баклійскіе и орловскіе з належностями ихъ, Старосѣля[403] баклійскіе зъ Будищами[404], Смулчинцѣ[405] зъ Будищами Орловскіе[406], задля помочи такъже и грунта задля уживаня братіямъ там ся знайдуючимъ** у баклійскихъ хуторахъ, почавши лѣсом от Будищ поза Громовою до греблѣ Медянсковой, а по другой сторонѣ греблѣ поля и лѣса и къ Старосѣллѣ и Орловскіе хуторы зъ грунтами своими и належними доходи, якъ ся въ себѣ мають, такъже и лѣса задля обороны монастирской, заруби онимъ позначалисмо на Рудени*** и в бору, в Черкаской державѣ, от Баклія лѣса почавши, от Гайдуковой пасѣки, просто черезъ Ирдѣнь и въ буръ**** от Мглѣева, по Юхнувъ потокъ[408], просто через Ирдѣнь и въ буръ, а то все задля потребы монастирской, варуючи***** того

---

* Епарх. вед.: ис Мглѣва

** Епарх. вед.: знаходячим.

*** Епарх. вед.: на Рдени.

**** Епарх. вед.: бор

***** Епарх. вед.: даруючи

значне симъ нашимъ писанемъ теперъ и на потомніе часы, абы въ наданю нашомъ нѣхто зъ войска нашего не важился* тому мѣстцу святому найменшой кривди чинити, под неласкою Божою.

Писанъ въ Чигиринѣ, року 1656, м*ѣся*ця сентября 20 дня.

Богданъ Хмелницкій, рука власна.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. Копія.

ЦДІА Україини у Києві. - Ф. 824: Виноградський Успенский монастир. - Оп. 1 Спр. 1. - Арк. 1. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Исторические и крепостные документы Виноградского Ирдинского монастыря // "Киевские епархиальные ведомости". - 1861. Прибавления. - С. 565-566.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. - С. 648 (з скороченнями).

Документи Б.Хм. - 535-536. - № 407.

№ 144

1656, жовтня 8 (18). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження універсалу київського полковника Павла Хмельницького щодо надання землі городовому отаманові Петрові Бутримовичу

Богданъ Хмелницкий, ге*т*ма*н* з Войскомъ его ца*р*ского в*е*ли*ч*ества Запороски*м*.

Озна*й*муемъ тимъ писаніе*м* н*а*шимъ всимъ и ко*жд*ому, кому о томъ вѣда*т* на[ле]житъ, иж при*й*шовши передъ на*с*, ге*т*мана, Пе*т*ро Бу*т*римовичъ, атаманъ городови*й* киев*ск*и*й* показалъ листъ о*т* п*а*на Яновича Хмелницкого, по*л*ковника кие*в*ского на плацъ пу*с*ти*й* жидо*в*ски*й* в мес*т*е Києве да*н*ни*й* и просилъ, аби*с*мо то*й* лис*т* его ствердили[409]. Прето ми, видячи речь слу*ш*ную, то*т* лист стве*р*жаемъ и змо*ц*няемъ и при томъ пляцу презъ пана по*л*ко*в*ника києвского да*н*ний в певни*х* свои*х* границя*х* до по*л*ку Києвского[410] на*д*лежащіе позволяемъ всяку*ю* користь одбирати и напи*т*ки для продажи в то*м* держати, яко и вси козаки такимъ се проми*с*ломъ ба*в*ятъ и для бо*л*шеи ваги и пе*в*нос*т*и рукою н*а*шею по*д*писавши, печа*т* войсковую прити*с*нути розказалисъмо.

Дѣяло*с* в Чигиринѣ, року 1656, м*ѣся*ца октобря 8 дня.

Богданъ Хмелницки*й*, ге*т*манъ Во*й*ска Запоро*с*кого, рукою [власною].

РДАДА. - Ф. 124: Посольський приказ. Малоросійські справи. 1604-1656. - Спр. 2. - Арк. 2 зв. Копія.

Там же. - Арк. 2. Копія. (іншим почерком).

ЦДІА України у Києві. - Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 1. Копія.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 538-539. - № 410.

---

* Епарх. вед.: отважився

№ 145

1656, жовтня 9 (19). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького київському полковникові Павлові Хмельницькому про наведення порядку серед київських шевців

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Ознаймуемъ тимъ писанемъ нашимъ кождому, кому би тилко того потреба било вѣдати, ижъ злицялисмо пану Павлови Яновичови Хмелницкому, полковникови киевскому, жебы межи людми ремесла шевского порадокъ любъ самъ, любъ чрез висланних своих учинивши, до нас о всей тоей справѣ знати далъ, а иначей жебы не было, мѣти хочемъ.

Данъ з Чигирина, октоврия дня девятого, року 1656*

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України Інститут рукописів. - Спр. б/н. - Арк. 19 зв. Копія.
Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 539. - № 411.

№ 146

1656, жовтня 10 (20). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про залишення міщанам Козельця міських прибутків

Богданъ Хме*л*ницкий, ге*т*ма*н* з Войско*м* его ца*р*ского величества Запорожски*м*.

Ознаймуе*м* си*м* н*а*ши*м* писаніе*м* всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о то*м* вѣдати належитъ, такъ ста*р*шинѣ и че*р*нѣ Войска Запорожского, яко и мещано*м*, поспо*л*ству и вшелякое кондиціи люде*м*, кому то*л*ко оказано буде*т*, и*ж* мы, маючи взглядъ и респектъ на утрепленыхъ людей и всю громаду козе*л*скую, а на улжене тяжаровъ их и для розныхъ росходовъ на побудоване ратуша в мѣсте Козе*л*цѣ[411], зоставуе*м* при мещане*х* самих и при ратушу *их* возовое, помѣрное, дего*т*, воскобойню и поведе*р*щину о*т* меду и горѣ*л*ки. Сурово теди приказуе*м*, жебы жаде*н* такъ з козаковъ, ста*р*шины и чернѣ, яко арендаров и высилковъ в менованых пожи*т*ка*х* не перемо*ж*алъ и до того не втруча*л*се, щосмо и*м* з ласки нашое в уживане.

А хто би мимо волю и сей виразний н*а*шъ унѣверсалъ в тихъ дохода*х* мещанам и ратушны*м* мѣста Козе*л*ца перешкожалъ, и до ни*х* втручался та-

* У копії дописано слова: На подлинном тако.

ковий кождий за меншою скаргою мещанъ козелских срокго караний будетъ, иначей не чинячи.

Данъ в Чигиринѣ, дня 10 октобра, року 1656.

Богдан Хмелницкий, рука власна*.

РДАДА. - Ф. 124: Посольський приказ. Малоросійські справи. 1651-1670. - Спр. 3. - Арк. 5. Копія.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 213. - Арк. 12.

Опубліковано: Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 548-549. - № 363.

Документи Б.Хм. - С. 539-540. - № 412.

№ 147

1656, жовтня 18 (28). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про звільнення карпилівців і плосколізців від усіх повинностей, крім повинностей на користь Київського Кирилівького монастиря

Богданъ Хмелницкий, гетманъ Войск его царского пресвѣтлого вел[ичества] Запорозких.

Ознаймуемъ симъ писаніемъ нашимъ, кому о томъ ведати належитъ, а меновите старшини и чернѣ Войскъ его цар[ского] прес[вѣтлого] велич[ества] Запорозких и иним всякого стану и кондиции людемъ, ижъ суппликовали до нас карпиловци и плосколѣсци до монастира Кирилского[412] здавна належачие, же любо они до мѣрских тяжаровъ не належат, але тилко самому монастиреви повинност звиклую отдават повинни, а предце не слушне майстрату киевское, яко и инние люде до становиск подвод і инних тяжаров потягают. Прето пилно напоминаем и сурово росказуем, абы майстратъ и инние всякие преложоние киевские од карпиловцовъ и плосколѣсцов жадної повинности не витягалы анѣ подводами и становисками не правовали, але абы тилко повинност монастирскую полнили под срокгим караніемъ.

Данъ в Чигиринѣ, дня 18 октоврия 1656.

Богданъ Хмелницкий, рука власна**.

РДАДА. - Ф. 210: Розрядний приказ. - Київське повиття. - Кн. 10. - Арк. 124. Копія.

Російська державна публічна бібліотека у Москві. Відділ рукописів. Ф. Збірка Марковича. - Спр. 1148. - Арк. 125. - № 77. Копія.

ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - І № 57488. Збірка Ол.Лазаревського. - № 49. - Арк. 233. Згадка.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 540. - № 413.

---

* У копії дописано слова: "А сей унѣверсал видан по подданю в два годи".

** У копії дописані слова: "У подленного листу печать приложона гетмана Богдана Хмелницкого".

№ 148

1656, листопада 17 (27). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького Війську Запорозькому про взяття під гетьманську оборону і протекцію маетку князя Богуслава Радзивілла у м. Слуцьку

Богданъ Хмелницъкий, гетман з Войскомъ его царского вел[ичетсва] Запорозским.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о томъ вѣдат належит, меновите п[анам] полковникомъ, асаулом, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войска его царского вел[ичества] Запорозского конънымъ и пѣшимъ у войско идучимъ и з войска поворочаючимъ, и ратнымъ его царского вел[ичества] людемъ, залогам чатовникомъ вшелякого стану и конъдыции людемъ, которымъ тылко сее наше писанъе показано будет, до вѣдомости доносимъ, іжъ мы взяли под оборону и протекъцию нашу маетностый князя его милости Бокгуслава Радивила[413], конюшого Великого князства Литовъского названо ей мѣста Слуцъкъ. Сурово прето росказуемъ, абы жаденен з чатовниковъ, залогъ, такъ самымъ наездомъ, яко и подездом и инъшимъ вшеляким способомъ военъным в помененомъ мѣсте Слуцъку людемъ вшелякое релѣ[ги]и зостаючимъ найменъшое крывды и перенагабанъя чинит не важил и шарпани жадное трудности не задавал, овъшемъ, жебы за симъ универсаломъ нашимъ выразнымъ пры цѣлости здоровя и набытку своего во всемъ спокойне сидѣли. А ежели бы якие своеволники и спротивъники воли и сему пысанъю нашему важился, в чемъ якую найменшую крывду и шарпанину чинит, теды каждый таковый на горле караный будет, іначей не чинячи.

Дат в Чигиринѣ, дня 17 ноября 1656.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

Український музей у Нью-Йорку. - Ч. 90/12, 971. - Арк. 1. Оригінал.
ЦДІА України у Києві. Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 189а. - Арк. 1. Ксерокопія з оригіналу.

№ 149

1656, листопада 18 (28). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про надання привілеїв шевському цехові у Козельці

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Ознаймуемъ симъ писанемъ нашимъ, кому о том вѣдатъ належитъ, ижъ ми декретъ через Ивана Яхимовича и Богдана Моляву од пана полковника кіевского до Козелца засланнихъ, межи цехмистромъ и всею братию цеху шевского

козелского, зъ одное, а межи шевцами, з другое сторони, року теперешнего 1656 месяца ноябра осмого дня ферованый, яко слушний теперешним писаньемъ утвержаем и аппробуемъ и во всѣхъ того декрету пунктах конфѣрмуемъ; тое варуючи, аби прикладом інних мѣст нѣхто гостинное роботи навозное шевское без вѣдомости цеховых старшихъ (опрочъ ярмарку) козелскихъ продавати в Козелцу не важился под утратою товару, также люде того ж ремесла по селах до Козелця належачих мешкаючие повинностъ цехови козелскому давати повинни будутъ, иначей не чинячи, под печаткою нашою.

Данъ в Чигиринѣ, дня 18 ноября 1656*.

Богданъ Хмелницкий, рука власная.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Інститут рукописів. - Спр. б/н. - Арк. 17. Копія.
Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 547. - № 419.

№ 150

1656, грудня 31 (1657, січня 10). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про висилку на допомогу семигородському князеві Юрієві Ракоці козацького війська

Богданъ Хмелницъкий, гетман з Войскомъ его царского величества Запорозскимъ.

Всѣмъ вобецъ и кожъдому зособна, кому о томъ ведати належитъ, вшелякого стану и конъдыцыи людемъ, кому тулко сее наше показано будетъ писанье, до ведомости доносимъ, ижъ мы, посылаючы Войска нашы Запороские, жебы се злучыли з войсками князя его милости семиградского и тамъ шлы, где онымъ указано, теды упевняемъ ласкою нашою, же хто-колвекъ горнутисе меетъ до Войска Запорозского, абы найменшое кривды не мѣлъ ни од кого, и назначоный высланый наместникъ нашъ того постерегати мает, жебы никому утяженья не було, хто пры ласце нашой и Войску Запорозскомъ зостават будетъ, спротывных тежъ и Войску Запорозскому незычъливых и непрыхилных росказалисмо громить, счо иначей не мает быть над росказанье наше[414].

Данъ в Чигиринѣ, трыдцатъ первого декабра тисеча шестсот пятдесят шостого*.

Богданъ Хмелницъкий, рука власная.

Центральний Державний історичний архів Литви у Вільнюсі. - Актова книга Мінського гродського суду 1656-1658 рр. - № 13009. – Арк. 699. Копія.

Опубліковано: Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. 34. - С. 96. - № 82.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1274-1275.

Документи Б.Хм. - С. 551. - № 422.

---

* У копії дописані слова: На подлинном тако.

* У копії дописані слова: У того универсалу при печати притисненой подпись руки тыми словами.

1657 рік

№ 151

***1657, березня 3 (13). Чигирин. -
Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження
прав Василя Ласка на млин на річці Острі
під Козельцем***

Богдан Хмелницкий, гетман з Войском его царского величества Запорозким.

Ознаймуем сим писаніем каждому, кому о том вѣдати надлежит: показовал нам право Василий Ласко на млин на реце Острѣ[415] под мѣстом Козелцем стоячий, купленний за золотих чотириста монети литовской през небожчика Прокопа Горячку, сотника бывшего козелецкого, отца жени своей, от Сави Малютенка куплений по смерти того небожчика Прокопа правом дѣдизним собѣ, жонѣ своей Прокопувне служачое, просячи у нас на тое право потверженія. Ми теди, видячи слушност того права, оное во всѣх пунктах и кондициях, змоцняем и стверждаем и тым универсалом нашим, виразним варуем, аби прereченый Василій Ласка з женою своею той млин спокойне держал и оним користовал, не поносячи нѣ од кого найменшой кривди и пренагабаня, иначей не чинячи.

Данъ в Чигиринѣ, дня 3 марта 1657 году.

Богдан Хмелницкий, рука власна.

Національна російська державна публічна бібліотека у Москві. - Відділ рукописів. - Ф. Збірка Маркевича. - Спр. 1148. - Арк. 250. Копія.

ЦДІА України у Києві. - ф. 1235: О.С.Грушевський. - Оп. 1. - Спр. 106. - Арк. 47-48. Копія з копії.

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 560. - № 428.

№ 152

***1657, березня 5 (15). Чигирин. -
Універсал Богдана Хмельницького про надання
Лубенському Мгарському монастиреві сіножатей
лубенських бернардинів***

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его цар[ского] вел[ичества] Запорозким.

Ознаймуе*м* симъ писане*м* наши*м*, кому о том вѣдат належит, ижъ за

отпущене грѣхов нашихъ, даем моцъ симъ писанем нашим до уживаня сеножатей тых, которые перед тым бернардыни лубенские држали, отцу игуменови и всей братии в монастиру Мгарскомъ знайдуючойся, посполу даючы в моцъ и послушенство тых людей, которые на тых сеножатех поселилися: прето приказуем абы тые люде оным послушными били, под неласкою нашою.

Данъ въ Чигиринѣ дня 5 марца 1657.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 2. - Спр. 65. - Арк. 1. Фотокопія з оригіналу.

Там же. - Ф. 137: Лубенський Мгарський монастир. - Оп. 1. - Спр. 127. - Арк. 3. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. І № 157676. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - С. 153. Копія з датою 15 березня 1653 р.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 8. Копія з датою 5 березня 1653 р.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 89. - № 33. З датою 5 березня 1653р.

Лазаревский А. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. - Вып. I. - С. 67.

Астряб М.Г. Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастирь. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Вып. 13. - С. 54-55. З оригіналу з датою 5 березня 1657 р.

Документи Б.Хм. - С. 560-561. - № 429.

№ 153

1657, березня 9 (19). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького Запорозькому Війську про ставлення до львівських міщан як до своїх людей

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskom Jeho Carstwa Weliczeskoho Záporoskim.

Oznajmuejem tym pisaniem naszym kaszdomu, komu o tym widaty należyt, a mianowicie Panu Antonowi[416], nakaznemu naszemu y przy nim budączym pułkownikom, assawułom, setnikom, attamanom, y zalohom po mistach buduczym, starszyni y czerni Wojska naszego Zaporoskiego y wszimu naszymu towarzystwu, iż jakośmy przecz pierszeie postanowienie roku przeszłeho misto Lwow zo wsiemi obywatelami wzieli w swoją oboroną, obiecujączy ich, póki by wiernie sie i według słowa ku nam przyrzeczoho się zachowali, od wszelakich tak swoiey, jako y obcych woyska naiezdow zastupaty, tak y teper surowie przykazniem, aby sia żaden tak z pieszych, jako iezdnych nie ważył nabiehaty, lubo proiezdom, jakimkolwiek sposobom, ani w domach szarpat, ale owszem, aby się z ludmi mista Lwowa iak z własnemu naszemi obchodili, do wszelakoho handlu y kupiectwa czyniączy pereszkody; znaczey gdyby kto mił z niemi postupowat, nad wyraznoie nasze zoskozenie y toie było do nas donieszono, surowie takowych kaszdy bez folgi y odpustu karany budet według zasługi y uczynku swoiey, by tesz y na horla.

Dan w Czehrinie, dnia 9 marca, roku 1657.

Bohdan Chmielnicki, ręką własną.

Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5: Оссолінських. - № 2346. - С. 379-380. Копія.

Опубліковано: Л.Кубаля. - С. 429.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. - С. 265.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1386-1387.

Документи Б.Хм. - С. 563-564. - № 432.

Реконструкція

Богдан Хмельницкий, гетман з Войском его царского величества Запорозким.

Ознаймуем тим писанем нашим кождому, кому о том відати належит, а меновите пану Антонови[416], наказному нашему і при ним будучим полковником, асавулом, сотником, атаманом и залогам, по містах будучим, всім старшим і черни Войска нашего Запорозкого і всему нашому товариству, іж якосмы през першоє постановене року прошлого місто Львов зо всіми обивателями взяли в свою оборону, обіцуючи їх, поки би вірне ся і водлуг слова ку нам преречоного заховали, од вшеляких так своего, які обцих войск наїздов заступати, так і тепер сурово приказуем, аби ся жаден, так з піших, яко і їздних не важился набігати, любо проїздом, яким-колвек способом, ані в домах шарпати, але овшем, аби ся з людьми міста Львова як з власними нашими обходили, до вшелякого гандлю і купецтва, не чинячи перешкоди. Іначей гдиби кто міл з ними поступоват над виразноє наше росказане і тоє било до нас донесено, сурове таковый кождий без фольги і отпусту караний будет, водлуг заслуги і учинку своего, би теж і на горло.

Дан в Чигирині, дня 9 марца, року 1657.

Богдан Хмелницкий, рукою власною.

№ 154

1657 р., березня 15 (25). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького з дозволом київським міщанам вести торгівлю з Старим Биховом, який піддався під владу Запорозького Війська

Богданъ Хмѣлъницкий, гетман з Войскомъ его ц*а*рского велич[ества] Запорозкимъ.

Всѣм вобецъ и кождому зособа, кому о том вѣдати належи*т*, меновите п[аном] пу*л*ковникомъ, асавуломъ, сотникомъ, атаманомъ і всей старшинѣ и черни Войка Запорозкого и вшелякого стану свѣцкого в местах, местечкахъ преложоным людемъ доносимъ до вѣдомости тымъ нашимъ писанемъ, и кому толко показано будет, іжъ з волѣ Божое упаметавъшисе шляхта, месчане и вси обивателѣ Старого Бихова, цале и вѣрне по*д*далисе под владзу и протекцию нашу и

присегу виконали нам, же нѣкгди южъ нѣкому иншому тоей фортеци не подадут, але по вѣк при Войску Запорозкомъ оную заховати мают. Выдечи мы, южъ их щирую вѣрност, позволилисмо купцомъ и мещаномъ киевскимъ (поневажъ портъ сотворилсе) вгору люб самым ити, люб своих факторовъ посилат до Быхова и где-колвек залоги нашѣ зостают, з вшелякими лекгумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может. Пилно теды жадаем и приказуем, жебы без вшелякого задержаня и гамованя всюди пропусчано так самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговых и подачок абы у нихъ не витягано, ведлугъ давных привилеев от королей наданых, а хто бъ спротивный был волѣ нашей и дороги тоее имъ зборонял и мыто витягал, таковый кождый за найменшою скаргою срокго от нас караный будет, іначей не чинечи.

Дан в Чигиринѣ 15 марца 1657.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

На звороті: Универсал его милости пана гетмана позволеня Порту Волного до Литви. 1657, марта 15.

Бібліотека Пшездзецьких у Варшаві. - Відділ кореспонденції. Оригінал.

Державний архів м. Києва. – Ф. 1: Київський городовий магістрат. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1. Копія.

Опубліковано: Крип'якевич Ів. Студії над державою Богдана Хмельницького. // Записки НТШ. - Т. 147. - С. 74-75.

Крип'якеич І. "Вольний порт" у Старім Бихові, 1657 р. // Науковий Збірник ВУАН за 1929 р. - Т. XXXII. - С. 92.

Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1275.

Документи Б.Хм. - С. 572. - № 438.

№ 155

1657, квітня 16 (26). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону робити шкоду в маетностях Богуслава Радзивілла

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском его царского величетсва Запорозкимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о томъ вѣдать належить, а меновите паномъ полковникомъ, асавуломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войска его царского величества Запорозского, коннымъ и пѣшимъ, такъ до войска идучимъ, яко и зъ войскомъ назадъ поворочаючимъ, доносимъ до вѣдомости, сурово приказуючи, абы жаден зъ козаковъ-чатами, мимоѣздомъ, подъѣздомъ, и инными вшелякими способами въ мѣстахъ князя его милости Богослава Радивила[418], Селецъ[419], Венгеровъ[420], Старое Село[421] названыхъ и въ селахъ до тѣхъ мѣстъ, належачихъ, людемъ мешкаючимъ наименшое кривди и шкоды, здырств и лупезствъ чинить не важилися. А кто

бы сему писанѣю нашому спротивнимъ будучи, якую крывду людемъ тамошнымъ чинилъ надъ сее писанѣе наше, такового кождого, яко волѣ нашей спротивного, сурово карать будемъ.

Данъ въ Чигиринѣ, 16 апреля 1657.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

Головний архів давніх актів у Варшаві. - Nabytki. - б/н. Оригінал.
Опубліковано: Археографический сборник. - Т. VII. - С. 109. - № 89.
Документи Б.Хм. - С. 574. - № 440.

N° 156

1657, квітня 18 (28). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького війську про вільний пропуск послів Фердинанда III

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskiem Jeho Carskieho Weliczestwa Zaporoskim.

Oznajmuejemo tym pisaniem naszym każdemu, komu o tym wiedzieć należy, a mianowicie Panom pułkownikom, asaułom, sotnikom, atamanom i wszytkiemu towarzystwu Wojska Jego Carskiego Weliczestwa Zaporoskiego, także atamanom miejskim, wójtom, burmistrzom i komu jedno te pisanie nasze pokazane będzie, iż będąc u nas najaśniejszego cesarza Jego Mci rzymskiego wielki posły... [martiano] politański i Jego Mci Pan Krzysztoph Marianowicz, prokurator bosnienski i tureckiego języka tłumacz do Cesarza K.J.M. powracają. Przeto rozkazujemy tym pisaniem naszym, aby wszędzie po miastach, miasteczkach i wsiach wszelakie im poszanowania wyrządzano i bezpiecznie bez najmniejszej trudności ich przepuszczali, żywności onym samym,czeladzi i koniom ich nie zabraniali, przewodników po kilkanaści od miasta do miaasta dając, także i podwody wszędzie, wiele potrzebować będą, nie zabraniajcie, pod niełaską naszą i srogim karaniem naszym.

Pisan w Czehrinie, dnia 18 kwietnia 1657.

Bohdan Chmielnicki.

Theodatus* Chmielnicki, dux una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum.

Львівська наукова бібліотека ім. В.І.Стефаника НАН України Відділ рукописів. Ф. 5: Оссолінських. - № 2346. - С. 380. Переклад.
Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 574-575. - № 441.

Переклад

Богдан Хмельницький, гетьман, з його царскої величності Військом Запорозьким.

Повідомляємо цим нашим універсалом кожного, кому треба про це знати,

---

* Переклад імені Хмельницького латинською мовою

а саме панів полковників, осавулів, сотників, отаманів і все товариство його царської величності Війська Запорозького, а також міських отаманів, війтів, бургомистрів і всіх, кому тільки буде показано цей наш універсал. Були у нас великі посли найяснішого римського цісаря його милості [архієпископ Мартіано] поллітанський і його милість пан Криштоф Маріанович, боснійський прокуратор і перекладач з турецької мови. Після прощальної аудієнції повертають до того ж найяснійшого цісаря його милості.

Тому наказуємо цим нашим універсалом, щоб скрізь по містах, містечках і селах віддавали їм всяку пошану і пропускали їх безпечно без найменших труднощів, забезпечували їх, їхню челядь та коней харчами, даючи від міста до міста по кільканадцять провідників, а також підводи, скілько їм буде потрібно. Під нашою неласкою і суворою карою наказуємо не чинити їм перешкод.

Писано в Чигирині, дня 18 квітня 1657.

Богдан Хмельницький.

Теодат Хмельницький, гетьман разом з Військом Запорозьким москвичів.

№ 157

1657, квітня 23 (травня 3). Чигирин. - Наказ Богдана Хмельницького послові до Москви Федорові Коробці про переговори Польщі з Туреччиною та інші справи*

1. Ста*тя*. Приш*ед* к его ц*а*рскому величеству, покло*н* до лица земли о*т* на*с* Богдана Хме*л*ницкого и о*т* всего войска его царского величетсва о*т*дати и прямую служ*б*у н*а*шу и всего войска и по*д*да*н*ство н*а*ше его ц*а*рскому ве*ли*честву известит, а пото*м* листъ до рукъ о*т*дати.

2. Та по*д*линная ведомость дошла, что с по*д*ущения Фе*р*дина*н*дуса третего, цесаря римского, и также ску*д*ности *лят*цкие цеса*р* турско*й* указ учини*л* силне готови*тся* пашѣ селистрѣйскому на му*тьян* и волохо*в* таки*м* обычае*мъ*, есть*ли* пойду*т* с ту*р*ками на Украйну му*т*яне и волохи на*с*, козако*в* воева*т*, то даду*т* имъ поко*й*, а естьли не пойду*т*, тогда выпалить и выпу*с*тошить обе землицы хотя*т* и те*м* грозя*т*.

3. Буди*й*мского пашу на ве*н*гры по*с*лать имею*т*, что*б* и ве*н*гры на на*с* имъ спосо*б*ствавали, для того цеса*р* турецки*й* те войска тутъ о*б*рати хочетъ, что по*д*ня*л*ся Фе*р*динандъ трети*й*, цеса*рь* римски*й*, и ляхи с виницѣяны ту*р*ко*в* помирить и успокоить, то по*д*линно вѣдаемъ, да и та*м* посла*н* с те*м*, что*б* виницеяне на *в*ремя поте*р*пѣли и ту*р*чину да*ли* поко*й*.

4. Те*ж* ляхи посыла*ли* дважды до са*л*тана турского, о*б*виняючи свя-

* Дата встановлена на підставі листа Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича від 23 квітня (3 травня) 1657 року, в якому йдеться про підготовку Туреччини до війни та про смерть константинопольського патріарха. - Документи Б.Хм. - С. 579-581. - № 444.

тѣйших патриархов, а именно: патриарха вселенского Костянтинопольского, патриарха иер(усали)мского, патриарха антиохийского, которые какъ бы имѣли до его царского величества писат, чтоб его царское величество войною шел на солтана турецкого, также какъ бы имѣли теж патриархи и к нам писать, чтоб есмя морем шли на турков и за то святѣйшего патриарха вселенского мучителски погубили и других имать послали.

5. Хан крымский несколькижды посылал до Стамбулу, чтоб солтан турской ляхом помочи дал и самъ ханъ имѣет там же ляхомъ на помоч итти, а то для того, что какъ его царское Величество с нами, Войскомъ Запорожским, ляхов извоевать, то нѣгде инде, толко на солтана туретцкого силою войска обратит.

6. Фердинандъ третий, цесар римский, такъ постановил с ляхами, что скоро толко турки с татары ляхомъ на помочь выйдуть, то и Фердинандъ имѣеть с своими войсками способствовать ляхомъ.

7. Присылал Павел Сапѣга, гетман литовский, к нам гетману, Хмелницкому и ко всему Войску Запорожскому, спрашивая нас при комъ Войско твоего царского величества Запорожское есть. Мы выразумѣв от нихъ, что двояко мыслят, отказали так, что одинова т[воему] величеству повѣк и наслѣдники наши под крѣпкою царского величества рукою пребывати будем.

Пусть же россужаеть его царское величество, какъ то ляхи починают и правдиве никогда ни с кѣмъ не поступают: тутъ изволокают, а иных земел на нас воеват затегают. А когда его царскому величеству вся Литва поддаватис имет – бити челом, чтоб нас увѣдомил его царское величетсво, какими статьями.

8. О том такъ же посол нашъ[423] велми его царскому величеству бити челом имѣет, чтоб нам его царское величетсво обо всемъ обявил, какъ с ляхами и с Литвою постановить, с Шведом ли воевать будет или нѣт, пане ж ляхи тутъ изволокают, а гордою своею думою отпочить розными хитростьми на нас воевать промышляют и турков и татар затегають, чтоб есмя, вѣдаючи его царского величества замыслы и постановлене уж надежными были, кому отпор давать. О короле Казимере естьли спросят, то сказать имеет тот же посол нашъ, что был в Ченстохове[424] и имѣет уступат до Шленска[425]. А Ракоце, естьли спросят, сказать имѣет, что под Краковом. И то царскому величеству известить естьли турки через Дунай[425] переправятца, имѣють и татары похотят итти, мы вскоре Войскомъ его царского величетсва Запорожскимъ к Днестру копитись, прежде предваряючи злое время.

РДАДА. - Ф. 229: Малоросійський приказ. - Стовп 21/5832. - Арк. 8-12. Копія з заголовком: Списокъ с наказу, каков дан гетмана Богдана Хмелницкого посланцом Федору Коробке с товарищи.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 202. - Арк. 1. Копія.

Опубліковано: Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1376-1377.
Документи Б.Хм. - С. 582-583. - № 445.

№ 158

1657, травня 2 (12). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл грецьким купцям самим вирішувати свої купецькі справи

Богданъ Хмельницъкий, гетман з Воискомъ его царского величества Запорожскимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о тимъ вѣдати належитъ, а меновите: паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войска его царского величества Запорожского, и кому только сей нашъ листъ оказанъ будетъ, также атаманомъ городовимъ, войтомъ, бурмистромъ и на якойколвекъ услузе *на*шей будучимъ людемъ, доносимо до вѣдомости, ижъ мы, приохочуючи грековъ купцовъ абы в сторону нашу зъ розными товарами прыежъджаючи вигодою людемъ были, мѣти хочемъ и сурово росказуемъ, а жебы жаденъ по мѣстахъ и мѣстечкахъ украинныхъ гандле отправуючихъ, альбо перемешкиваючихъ до права полковницкого, козацкого и мѣского потягать не важился зъ полковниковъ за се, асавуловъ, атамановъ, войтовъ, бурмистровъ, абы жаденъ о нихъ судить и декретами окрывать не смѣлъ, срокго напоминаемъ; але абы, яко звычай есть въ чужихъ краяхъ, сами межи собою въ справахъ купецкихъ вшелякие справы розсужали и челядь выкручную судили и подлугъ заслугъ карали, а если бы кто зъ полковниковъ нашихъ, албо з инних предложонныхъ важился неналежъне в тое втручать и трудность яковую додавать, такового мы срокго будемо карать.

Данъ з Чигирина 2 мѣсяца мая 1657 року.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

П о м і т к а: Лист грековъ, жебы не сужоно.

О п у б л і к о в а н о: А.А.Федотов-Чеховский. Акты Греческого нежинского братсва. - С. 43. - № 1.

Сборник Русского исторического общества. - Т. 144. - С. 46.

Документы Б.Хм. - С. 588. - № 449.

№ 159

1657, травня 4 (14). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Павлом Ярмултовським сіл Вербичі та Горбове

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войско*м* его царско*го* величества Запорозского.

Ознаймуемъ симъ писаніемъ наши*м* кождому, кому о то*м* вѣдатъ надлежитъ, а именовите пана*м* полковника*м*, асауло*м*, со*т*нико*м*, атамано*м* и

всему товариству Войска его царского величества Запорожского, ижъ мѣючи ми особливе взглядъ на пана Павла Ярмултовского[427] и зичливости его в поданню намъ в фортелѣ Биховском прозиваемом оному листом нашим привречаемъ село его власное Вербичи[428] названное также в селѣ Горбовѣ[429] волок шест и млинокъ все тое в тракте Любецком[430] в полку Черниговском лежачіе мѣти теди хочемъ и сурово росказуем, аби жаденъ з старшины и чернѣ Войска нашего Запорожского и з якой-колвекъ кондиции люде найменшого пренагабаня и перешкоди в држаню тихъ селъ и млина помененному пану Ярмолтовскому чинит не важился, такъ якобы за показанемъ того унѣверсалу спокойне себѣ седѣлъ щитячися тоею озбороною и волностію от насъ ему наданною, а хтоби імѣлъ якую трудностъ задават, такового ми сурово будем карат.

Данъ з Чигирина, дня 6 мая 1653*

Богданъ Хмелницкий, рукою власною.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 621. Копія з датою 6 травня 1653 р.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - Збірка О.Лазаревського. - № 41/5. - Арк. 37. Копія з датою 4 травня 1657 р.

Там же. № 51. - Арк. 171. Копія з датою 6 травня 1657 р.

Там же. Рукописи Київського університету. - № 231/99. - Т. 1. - Арк. 81-81 зв. Копія з копії.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія правительствуючого Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1812. - Арк. 215. - Копія.

Опубліковано: А.Лазаревский. Акты по истории землевладения в Малороссии. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. - Відділ III. - С. 104. - № 19.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729-1730. - С. 309-310.

Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. I. - С. 121 (уривок).

Документи Б.Хм. - С. 589. - № 450.

№ 160

1657, травня 27 (червня 6). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького чернігівському єпископу Лазареві Барановичу на володіння маєтностями єпископства

Богданъ Хмелницкий, гетман з Войском его цар[ского] вел[ичества] Запорозким.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о том вѣдат належит, а меновите паном полковником, асаулом, сотником, атаманом, и всему товариству, также атаманом городовым, войтом, бурмистром и иным всякого стану и кондиции людем, в тых полькахъ мешкаючым, в которых полкахъ села зъдавъна до епископъства Чернѣговского[431] належачые знайдуются, до вѣдомости доносим. Поневажъ за благословением Божим и консенсом всего

* У копії дописані слова: В подлинном тако.

стану духовного и свѣцкого превелебный в Богу его мил[ость] отецъ Лазаръ Баранович[432] на достоинство епископства Чернѣговского водлугъ чину восточъное православное церкви, матери нашой, наставленный, прето пилно жадаем и сурово росказуем, абы жаден з полковъников, сотников, атаманов местностей, помененному епископству належачих и где-колвек знайдуючихся, же помененому превелебному его мил[ости] отцу епископови, албо зосланым на то од его мил[ости] особом, заежджати и в посесию одберати не перешкоджал, анѣ за показанем сего листу нашего перешкожати [не] важылся, так яко бы безъ жадного и найменшого противенства нѣ од кого тыми маетностями и селамы где-колвек, знайдуючыми помененный его м[илос]ть отец епископъ спокойне владѣл, люде зас по тих селах мешкаючие в отдаванню повинностей звичайных абы противными не были, сурове росказуем под срогим каранем.

Дан в Чигиринѣ, дня 27 мая, року 1657.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

На звороті: Его мил[ости] отцу епископу чернѣговскому од Богдана Хмелницкого, гетмана. Anno D-ni 1657.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. - Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 1, 1 зв. Оригінал.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи Київського університету. - № 232/99. - Т. 1 . - Арк. 70. Копія.

Опубліковано: Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Т. 1. - С. 507-508.

Документи Б.Хм. - С. 589-590. - № 451.

№ 161

1657, червня 16 (26). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького купцям-грекам Павлові і Степанові Юрієвичам на безмитну торгівлю

Богданъ Хмелницъкий, гетманъ з Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Ознаймуемъ симъ писанемъ нашимъ кождому, кому толко о тимъ вѣдати налѣжитъ*, а меновите паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войска его царского величества Запорожского, такъже атаманомъ городовимъ, войтомъ, бурмистромъ, залогомъ, арендаремъ, и на якой-колвекъ услузѣ нашой будучимъ людемъ, іжъ позволисмо Павлови и Стефанови Юрьевичемъ кгречиномъ**, яко людемъ купецкимъ, абы гандле по мѣстахъ и мѣстечкахъ украинныхъ*** и всюды з отбыромъ старыхъ и

* Варіанти з копії Лазаревського: тилко о тымъ вѣдат надлежит.

** кгрекамъ

*** украинских

набыремъ* свѣжихъ товаровъ, безмытне волно емъ было отправовать. Пилно теды по старшини и черни Войска нашого Запорожского мѣти хочемъ и сурове напоминаемъ, абы оныхъ такъ по дорогахъ, гостинцахъ безпечне пропущали, яко на мѣсцу зостаючимъ и гандле одправуючимъ найменшое перешкоды не чинили, подачекъ неслушныхъ не вимагали, а поготовю** шарпанины и неслушного здѣрства дѣлать не важилисе, але абы оддавши екзакторови нашому належачую повинность, до жадного розныхъ екзакцый плаченя примушены не были. Которимъ хотячимъ ехать въ Полшу, Литву, на Бѣлую Русь або до Волохъ и где-колвекъ, абы также доброволного произду бы и за границу не боронено, по залогахъ нашихъ, где-колвекъ знайдуючихся, жадаемъ и срокго подъ каранемъ войсковымъ росказуемъ, іначей не чинячи.

Данъ з Чигирина, дня 16 іюня 1657***

Богданъ Хмелницкій, рука власна.

ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка О.Лазаревського. - № 70. - Арк. 226 зв. Копія.

Російська державна публічна бібліотека ім.С.-Щедріна в С.-Петербурзі. - Відділ рукописів. - № 124. - Арк. 46. Копія.

Опубліковано: А.А.Федотов-Чеховский. Акты Греческого Нежинского братства. - С. 43-44. - № 2.

Документи Б.Хм. - С. 590-591. - № 452.

№ 162

1657, червня 19 (29). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про повернення дітям колишнього паволоцького полковника Івана Миньківського сіл Маньківці і Вербівка

Богданъ Хмелницкий з Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Ознаймуемъ симъ нашимъ писаньемъ старшинѣ и черни Войска нашего Запорожского, у войско идучимъ и з войска поворочаючимъ, также висланнымъ отъ насъ, на якой-колвек услузе нашой будучимъ, вшелякое кондицие людемъ и кождому, кому толко показано будетъ, ижъ мы маючи респектъ особливой на потомки небожчика Ивана Минковского, бывшого полковника паволоцкого[433], село Минковици[434] по небожчику отцу дѣтемъ, яко сукцесоромъ, такъже и другое село Вербовку[435] приворочаемъ, мѣти хотечи, аби нѣ од кого, меновите такъ старшини, яко и черни Войска нашего Запорожского найменшая не збувалася кривда и перешкода, то[го] всего Михайло

* з отбитем старыхъ и набытемъ

** погостив

*** У копії Ол.Лазаревського; 16 мця юня 1654.

Иванович опекунъ, яко ближайшимъ кревнихъ не припускаючи. А хто би колвекъ легце сіе наше писанье поважаючи, важился албо мѣл би в селах вишъименованних кривду такъ селяномъ, яко и дозорци Михайлови Ивановичу вчинити, либо тежъ въ пожитках шарпанину, та[ковий] кождий за найменшую скаргою сурово од насъ безъ отпусту карани будет.

Датъ въ Чигиринѣ, июня 19 д[ня] 1657.

Богданъ Хмелницийий, рука власна.

ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - ІІ, № 16336-16485. - Збірка В.Модзалевського. - Папка "Петровские". Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 593. - № 454.

№ 163

1657, червня 19 (29). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про повернення дітям колишнього паволоцького полковника Івана Миньківського села Верхівня

Богданъ Хме*л*ницки*й*, ге*т*ман з Во*й*скомъ его ц*а*рского величест*ва* Запорожским.

Ознаймуе*м* симъ нашимъ писа*н*емъ ста*р*шини и че*р*ни Во*й*ска наше*го* Запорожско*го*, у во*й*ско идучим и з во*й*ска поворочаючы*м*, также вы*с*ланы*м* *от* на*с* на яко*й*-ко*л*векъ услузе нашей будучы*м*, вшелякой ко*н*диции людем и кождому, кому то*л*ко показано будетъ, ижъ маючи мы респектъ особливы*й* на пото*м*ки небожчика Івана Ми*н*ковъско*го*, бывше*го* по*л*ковника паволоцко*го*, село Ве*р*ховню[436], его вла*с*ное, пото*м*кам позосталим приворочае*м*, мѣти хотечи, абы в де*р*жаню и заживаню то*го* села нѣхто на*й*меншое не важи*л*ся чинити кри*в*ды и ша*р*панини, чого Микола Іванович опекун, яко ближный кревны*й*, постерегати мает. А хто бы ко*л*векъ в чо*м* на*й*меншую оны*м* важи*л*ся вчинити крывду, то ко*ж*дый таковы*й* за на*й*меншою ска*р*гою, сурово о*д* на*с* безъ фо*л*кгъ кара*н*ны*й* будетъ.

Да*т* в Чигиринѣ, іюня 19 дня, 1657.

Богданъ Хме*л*ни*ц*ки*й*, рука власна.

На звороті: Волност на Верховню зо всѣми приналежностями тамошними.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 2168: Колекція документів, що стосуються історії України. - Оп. 1 - Спр. 297. - Арк. 1. Оригінал.

ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. ІІ. - № 16336-16485. Збірка В.Модзалевського. - Папка "Петровские". Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 594. - № 455.

№ 164

1657, червня 23 (липня 3). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження володінь Катерини Грязної

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о томъ вѣдати належитъ, меновите паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ,
атаманомъ и всей старшинѣ и чернѣ Войскъ Запорожскихъ, въ тягненю за войскомъ идучимъ и з войска поворочаючимъ, коннимъ и пѣшимъ, вшелякой кондиціи людемъ, меновите залогамъ, которимъ толко показано будетъ сие наше писаніе, до вѣдомости доносимъ, поневажъ Богъ всемогущій наклонилъ шляхту до Войска Запорожского, мы ихъ ласкаве принявши, ихъ маетности и грунтов власнихъ уживатъ, яко здавна уживали, позволилисмо, сурово теди приказуемъ, абы жаден с козаковъ наездомъ, мимоездомъ и отправованемъ чатъ и разнихъ подездовъ в маетностяхъ и селахъ панѣ Катерини Борисовой Грязной[436], меновите в селахъ* Слабине[437], Яновце[438], Лукашовце[439], Стефановце[440], Суличовце[441], Пересяжжю[442] и всякихъ до тихъ селъ приналежностяхъ людемъ тамъ мешкаючимъ наименшой кривды чинить не важился, подачокъ, стацій жадной не вымишлялъ ани вибиралъ, але заразъ за показанемъ сего писанія**, залога тамошній в тих маетностях будучій, вишменованіе маетности панѣ Грязной зо всѣмъ подалъ, такъ яко здавна те*** маетности въ собе мелися, а люде, тамъ мешкаючіе, спокойно, за показаніемъ сего писанія нашего, сидели, иначей не чинячи, под ласкою нашею и под срогим войсковим каранем.

Данъ зъ Чигирина, 23 дня мѣсяца юня, року 1657.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 41. - Т. 5. - Арк. 35. Копія.

Там же. Рукописи Київського університету. - № 99. - Т. 1. - Арк. 75 зв. Копія з копії.

ЦДІА України у Києві. - Ф.57: Генеральний опис Лівобережної України. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 571. Копія.

Опубліковано: А.Лазаревский. Акты по истории землевладения в Малороссии. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. - С. 104-105.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. - С. 408. - № 138.

Документи Б.Хм. - С. 598-599. - № 459.

---

* У Ген. опису: в маетностяхъ.

** У Ген. опису: нашого.

*** У Ген. опису: тие.

№ 165

1657 р., червня 24 (липня 4). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження запису на купівлю землі і будинку київським протопопом Михайлом Гунашевським

Богданъ Хмелницкии, гетманъ з Воиском его царского величества Запороским.

Всѣмъ вобец и кождому зособна, особливо паном полковником, судям, сотником, асавулом, отаманом, залогам и всему рыцерству Воиска его царского величетсва Запорозкого, также воитови и всему маестатови киевъскому тепер и на потом будучому до вѣдомости доносимъ, ижъ велебным и в Богу отец Михаило Кгунашевъскии, протопопа киевскии, покладал перед нами записовъ два: один од пана Павла Яновича Хмелницкого, полковника киевъского, собѣ, малжонце и потомком своим на вѣчную продану пляцу и двора зо въсимъ будинком, названого Олизаровъского, за певную и готовую суму грошеи, в записе менованого до скарбу нашого воискового одданую, другим од Ивана, цырулика полкового киевъского за заплачене при будинку в том же дворе под час мешканя за вѣдомостью полковникового менованого цырулика причиненого и оправене оного, о чом тые обадва записы ширеи в собѣ мают и просил нас преречоныи отецъ протопопа киевъскии, абысмо тые его записы огледивъши потвердили, при дворе и всем будынку囲 старом и ново причиненом заховали: яко ж мы, видечи быти прозбу его слушную и знаючи зычливость здавна ку нам и всему Воиску Запорозкому и непрестанное Бога благане, помененые записы и вси кондыцые в них выразне опысаные повагою нашою гетманскою апъпробуемъ, стверждаем и умоцняем при дому поменном Олизаровъском его самого, малжонку и потомковъ его вѣчне захoвуемъ и продатъ, кому бы хотѣвъ, позволяем, уряд вшелякии козацкии и мѣскии киевъскии упоминаем и сурово приказуем, абы жадное и наименшое кривъды и перешкоды в помененомъ дворе ему и од него держаномъ чинит не важили под срокгимъ за наименшою скаргою каранямъ и виною до скарбу нашого воискового петисотъ золотих. А для лѣпшое твердости тую апробацыю записовъ, рукою нашою подписавши, печат воисковую приложит розказалисмо.

Дѣялося в Чигиринѣ, дня 24 мѣсяца июня, року 1657.

Богданъ Хмелницкии, рука власна.

Harvard Ukrainian studies. Volume II, Number 4. December - 1978. - С. 322-324. З оригіналу фото, що зберігається в Ягелонській бібліотеці 6147, IV. - Vol. 2. по 56, fols. 27-28.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Інститут рукописів, - II. № 22080. Відбиток з публікації.

Опубліковано: Грамоты, акты и другие замечательные документы.

Универсал и подтвердительная грамота гетмана Богдана Хмельницкого // "Подольские епархиальные ведомости". - 1887. - № 47-48. - С. 1-3. З оригіналу, що зберігався в архіві И.Ролле в Кам'янці-Подільському.

Документи Б.Хм. - С. 599-600. - № 460.

№ 166

1657, червня 24 (липня 4). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про закріплення земель за Лукашем Носовичем

Богданъ Хмелницкій, гетманъ з Войскомъ его царского величества Запорожскимъ.

Ознаймуемъ тимъ нашимъ писаніемъ старшинѣ и чернѣ Войска нашого Запорожского и кождому, кому толко показано будетъ, ижъ Лукашъ Носачовичъ, маючи грунтъ свой власній за Чернѣговомъ, съ которого передъ тимъ грунту конную отправовалъ въ войску службу, а тепер у войску нашемъ такъ же повинность належну отдавати маетъ, пилно теди жадаемъ и симъ нашимъ писаніемъ навпоминаемъ, абы за указанемъ оного на власнихъ грунтахъ своихъ нѣ отъ кого наименшой не поносячи трудности, безъпечне зоставалъ и зъ грунтовъ помененнихъ пожитки яко поссесор, заживалъ, а що тамъ слободяне Роинские часть тихъ же его власнихъ засѣли грунтовъ, абы конечно зъ того десятину кождій давалъ, нѣчимъ не отмовляючися и спречнимъ не будучи. А хто бы колвекъ легце сее наше писаніе поважаючи, помененному Лукашовѣ Носачовичовѣ спречнимъ быти мѣлъ, то кождий таковий сурово отъ насъ караний будетъ.

Данъ въ Чигиринѣ, іюня 24 дня 1657 року.

Богдан Хмелницкий, рука власна.

Опубліковано: А.Лазаревский. Акты по истории землевладения в Малороссии. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. - Відділ III. - С. 98-99. - № 12 з датою 24 червня 1651 р.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. - С. 342, з датою 24 червня 1657 р.

Документи Б.Хм. - С. 600-601. - № 461.

№ 167

1657, червня 28 (липня 8). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав шляхти Пінського повіту

W Imię Pańskie amen, na wieczny rzeczy pamiątkę.

My, Bohdan Chmielnicki Hetman Generalny Wojsk Jego Carskiej Mci Zaporoskich.

Oznajmujemy tym listem, wiarą naszą i wszystkiego Wojska stwierdzonym każdemu, komuby o tym wiedzieć należało. Przedwieczna mądrość sama drogi pospolitego rozdając* pożycia, dobrze czyniącym źle zadziaływać gdy zakazała,

* Z dziejów Ukrainy: rządząc.

przyjaznych sercem ustanowiła przyjmować przyjacielskim, dawszy tego* należne podobieństwo, że niesłuszna**, aby za rybę wężem, za chleb kamieniem i inszemi złemi rzeczoma miał kto za dobre odbierać*** uczynki, gdy tedy Najwyższy świata podsłonecznogo stwórca i Rządca takowych do obejscia z ludzmi nauczał sposobów, najpewniejsze takie szczyrości i przyjaźni wzajemnej fundując ustawy, dobrym oddawać za dobre, dla tegoż ani żadnemu, Jego łaską stworzonemu, z bliżnim swoim obchodzić się niesłuszna**** inazcej, życzyli sobi ujść za schybienie drogi zbawiennej, Boskiej kary i ludzkiego posądzenia. Skąd i My zachowanych dawno nie odstępując zwyczajów, gdy Powiatu Pińskiego[444] Bóg skłonił uprzejmie ku zjednoczeniu z nami wolę i serca, Posłów od nich na upewnienie wiecznej przyjaźni przysłanych, Jego Mci Pana Lukasza Jelskiego, Marszałka, i Jego Mci Pana Adama Spytka, Brzeskiego Stolnkika, Dygnitarzów Pińskich, przyjacielsko i wdzięcznie przyjąwszy, namowy i obowiązki należne przyjaźni postanowiliśmy, onych zupelnie, niewątpliwie i pod sumnieniem ubezpieczając, iż odtąd z niemie ani sami przez się nieprzyjacielsko obchodzić się ani nasyłać na ich majetności Wojska osobliwego, prócz osobnych załóg bezpieczństwa służących, ani kogo obcego na ich zgubę tak sami przez się, jako i przez namówione osoby poduszczać będziemy. Owszem jeśliby kto z nienawiści ku nim dla uczynienia z nami przyjaźni i zjednoczenia, albo z jakiejkołwiek inszej przyczyny zawziętej, chciał onym skodzić, z wojskiem w ich kraj wtargnąwszy i mieczem i ogniem ich pustoszyć majętności – bronić, posiłkować i by też wojskiem wszystkim oganiać nieprzyjaciołum na nie następującym, by też bliskim naszym, rady jednak naszej o poniechanie ich nie słuchającym, obiecujemy. W Rzymskiej zaś wiary*****, którą do nas przystępują, obrzędach najmniej im przeszkadzać z potomkami naszemi i wszystkim Wojskiem Zaporoskim nie będziemy, ani żadnego z ich do Prawosławnej Greckiej gwałtom przymuszać ani funduszów dawnych i świżych na Kościoły któreby jedno nie z wydzierstwa majętności cerkiewnych i ukrzywdzienia ubogich Prawosławnych stanęli, zniszczać i znosić powinniśmy. Obce jednak sekty i Unią, jako wiela złego podniety, wykorzeniać zobopólnie stanowimy, nie zagradzając do łaski naszej przystępu, jeśliby który z duchownych ku uznaniu prawdy, przyszedłszy i przy oddaniu naleźnemu Metropolicie Kijowskiemu posłuszeństwa, porządną uczyniwszy pokutę miał za sobą gorące duchownych naszych zalecenie i przyczynę. W prerogatyw, swobód, jako i sądów****** stanowi swemu należnych używaniu i odprawowaniu nie inakszym jeno jako za Królów polskich byli, onych ubezpieczamy, to jedno warując, aby skróciwszy postępków prawnych, do ubóstwa i zbytniej pieni szlachcie ubogiej zagrodzić drogą. Dygnitarstwa, godności eminencje tak ziemskie, jako i wojskowe, które jeno teraz nadane sobie mają od Króla Polskiego Ich Mć PP.

---

* Z dziejów Ukrainy: jego.

** Z dziejów Ukrainy: nie rzecz słuszna.

*** Z dziejów Ukrainy: oddawać.

**** Z dziejów Ukrainy: niesłusznie obchodzić się.

***** Z dziejów Ukrainy: wiesze.

****** Z dziejów Ukrainy: W prerogatywach swobodach i sądach..

obywatele Powiatu Pińskiego, każdego przy nim do żywotu trwać będą. Jeśliby jednak wyrokiem Boskim który miał z Urzędników z tego świata ustąpić, wolne mają mieć inszego na miejsce zmarłego według zwyczaju obranie, których jeno przez elekcją z starego zachowania nastawiać zwykli. Lecz konfirmacją obranego, przy sobi zostawujemy. Inszym zaś, któreby zdaniu i woli naszej należali starszeństwa dysponować będziemy, mający respekt i bacznie zasłużonych za zaleceniem Starosty naszego* Pińskiego. Prócz tego wojskowe przełożeństwo wszystkie, którew teraz i napotym najdować się będą, upewniamy władzą zupełną zostawiwszy wolne Pulkownikowi na ten czas będącemu i cale Rotmistrzów i Poruczników podawanie. Ci wszyscy jednak bez ordynansu naszego nikomu wojny zapowiadać nie powinni, jako ani nowych przyjaźni stanowić z kimkolwiewk bez osobliwego naszego dołożenia. Majętności dziedzicznych w Powiecie Pińskim, Mozyrskim[445] i Turowskim[446], jako i inszym trakcie którymkolwiek** najdujących się, któryby jednak*** przysięgę wykonał wierności, wolno zażywać onym ze wszystkiemi przychodami dopuszczamy. Lenne także prawa, które by kołwiek, z dawnego mieli sobie od Królów nadania, zupelnie przy każdym zostaną i zostawać będą, za nas i Potomków naszych asekurujemy z Wojskiem Zaporoskim. Same tylko królewszczyzny, starostwu Pińskiemu, jako i insze przychodowi naszemu należące, od ich używania wyjętę będą. Dożywotnie zaś każdemu do śmierci służyć powinne nadania, a po zejściu każdego posesora do naszej wrócą się dyspozycjej. Nabożeństwa, procesji zwykłe odprawowanie, dzieci Szlacheckich wolna nauka, duchownych rzymskich wszelakie poszanowanie przy nich zostawać, my i potomkowie nasi z Wojskiem Zaporoskim zupelnie słowem chrześcjańskim przyrzekamy, ni w czym ich ćwiczeniu najmniejszej nie czyniąc ujmy i przeszkody. Zgoła we wszystkich im należnych wolnościach krzywdy żadnej nie czynić submitujemy się któreby jeno nowowymyślone na oszukanie nasze nie byli. Także w kondyciach do przyjaźni należących wytrzymać statecznie i tę naszą asekuracją przez osobliwe Posły nasze i ich przysięgę stwierdzić podejmujemy się, obowiązując odtąd samych siebie z potomkami swemi i wszystkim Wojskiem Zaporozkim, że spólnych bjędziemy mieć przyjaciół i nieprzyjaciół i trwać wiecznie w przyjaźni i nienaruszenie. I obiecując sobie po Ich Mciach Panach obywatelach Pińskiego Powiatu, że i oni takowych że, na jakie się obowiązali, dotrzymają cale kondycji, sumnienie swe przez przysięgą dostatku**** w przyjazni każdy***** nam oświadczymy. Co wszystko aby tym ważniejsze i gruntowniejsze być mogło, ręką własną te nasze ubezpieczenie przy pieczęci wojskowej podpisujemy.

Działo się w Czehyrynie, dnia dwadziestego ósmego junia według starego kalendarza roku Pańskiego tysiąc sześćset pięćdziesiąt siódmego.

Bohdan Chmielnicki, Hetman Wojsk Jego Carskiej Mci Zaporoskich.

---

* Z dziejów Ukrainy: jeno.

** Z dziejów Ukrainy: którychkolwiek.

*** Z dziejów Ukrainy: jeno.

**** Z dziejów Ukrainy: do ksutku.

***** Z dziejów Ukrainy: każdej.

Державний воєводський архів у Кракові. - Ф. Чарторийських. - Рукопис 2105. - Арк. 31-32. Копія.

Опубліковано: Памятники. - Т. III. - Відділ III. - С. 145-152.

Памятники. Видання 2. З доповненнями. - Т. III. - С. 245-249. - № 43.

Z dziejów Ukrainy. - S. 517-520.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1401-1403. Переклад.

Документи Б.Хм. - С. 601-604. - № 462.

Переклад

У ім'я господнє, амінь, на пам'ять вічної справи.

Ми, Богдан Хмельницький, генеральний гетман його царської милості Військ Запорозьких, повідомляємо цим листом, затвердженим вірою і всього війська кожного, кому належить про це знати.

Одвічна мудрість, роздаючи шляхи загального співжиття, сама заборонила заподіювати лихо тим, хто творить добро, коли наказала приймати прихильних дружнім серцем і привела для цього відповідне порівняння, що не годиться, щоб за рибу вужа, за хліб камінь та інші лихі речі мав одержувати той, хто творить добрі діла. Ще найвищий творець і правитель підсонячного світу навчав такої поведінки та закладав такі найпевніші правила взаємної щирості і приязні – добром віддавати за добро – тому жодному, створеному його ласкою, не годиться інакше поводитися з своїм ближнім, якщо він бажав уникнути Божої кари і людського осуду за відхилення від спасенного шляху. Тому і ми, не відступаючись від давно встановлених звичаїв,коли Бог люб'язно схилив Пінський повіт до з'єднання з нами волею і серцем, приязно і прихильно прийняли послів присланих від них для затвердження вічної дружби, й.м. пана Лукаша Єльського, маршалка, і й.м. пана Адама Спитка, берестейського стольника пінських сановників, і прийняли належні умови і обов'язки дружби, забезпечуючи їх з усією відповідальністю і під сумлінням, що з цього часу не будемо вороже з ними поводитися, ані посилати в їх маєтності особливого війська, крім окремих загонів безпеки, ані не будемо підмовляти когось чужого загубити їх, як самі, так і через намовлених осіб. Навпаки, якби хтось з ненависті до них або для укладення приязні і з'єднання з нами або з якої-небудь іншої продуманої причини хотів вчинити їм шкоду, вторгнувшись в їх краї з військом і плюндруючи вогнем і мечем їх маєтності обіцяємо підтримувати їх, допомагати їм, і навіть усім військом захищати від ворогів, що наступають на них, хоч би наших близьких, які не слухали б нашої поради і не припинили б цього. А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі – Військо Запорозьке і наші нащадки не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри. Ми також не повинні знищувати і скасовувати давніх і нових фондів на костьоли, якщо вони утворилися не із здирства церковних маєтностей і покривдження убогих православних. Однак постановляємо взаємно викорінювати секти і унію, як причини великого лиха, не загороджуючи шляху до нашої ласки тим з нашого духовенства, які,

прийшовши до пізнання правди, віддали б належний послух київському митрополитові і, відбувши належну покуту, мали б за собою гарячу рекомендацію наших духовних. Що ж до привілеїв, вільностей і судів, наданих кожному станові, забезпечуємо їх не інакше, тільки так, як було за польських королів з тією умовою, щоб скоротити правні процеси та загородити вбогій шляхті дорогу до злиднів і надмірного ябедництва. Чини, посади, достоїнства, як земські, так і військові, надані тепер м. панам обивателям Пінського повіту польським королем, кожний зберігатиме до кінця життя. Однак, якщо мав би хто з урядників з волі Божої зійти з цього світу, згідно з звичаєм, на місце померлого новий урядник обиратиметься тому, що за старим звичаєм урядників звикли тільки обирати. Але залишаємо за собою право затвердження обраного. А щодо інших, які б підлягали нашому рішенню і волі, будемо розпоряджатися старшинставами, приймаючи до уваги повагу і пошану до заслужених згідно з рекомендацією нашого пінського старшини. Крім цього, щодо військових чинів усіх, які є тепер і будуть пізніше, то запевняємо вас, що ми залишаємо уповноваження і свободу в наданні [звань] ротмістрів і поручників полковникові, що буде на той час. Однак всі вони без нашого розпорядження не повинні нікому оголошувати, ані укладати нової дружби з ким-небудь, нас про це окремо не повідомивши. Спадковими маєтностями у Пінському, Мозирському і Турівському повітах, а також в інших місцях, де б вони не знаходились, дозволяємо вільно користуватися, з усіма прибутками, тим, хто тільки виконає присягу вірності. Васальні права, які тільки хто-небудь має здавна надані королями, залишаються і залишатимуться повністю кожному – це забезпечуємо ми Військом Запорозьким за нас і наших нащадків. Тільки королівщини Пінського староства, які належать до наших доходів, вилучаються з їх користування. Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті, а після сконання кожного посесора вернутися в наше розпорядження. Богослуження, проведення звичайних процесій, вільне навчання шляхетських дітей, всяку пошану римського духовенства ми і нащадки наші з Військом Запорозьким клянемося християським словом залишити їм, не чинячи їх виконанню найменшої шкоди або перешкоди. Взагалі обіцяємо не заподіювати ніяким їм належним вільностям жодної кривди, щоб тільки не були придумані нові для того, щоб нас обманути. Обіцяємо додержуватися умов належних дружбі і зобов'язуємося підтвердити це наше запевнення через наших особливих послів та їх присягу. Зобов'язуємося з цього часу ми самі з своїми нащадками і Військом Запорозьким, що матимемо спільних друзів і ворогів і вічно й непорушно перебуватимемо в дружбі. Сподіваємося, що їх милості пани обивателі Пінського повіту повністю дотримуватимуться умов, які зобов'язалися виконувати, взявши в приязні до нас через присягу своє сумління. А щоб все це ще важливішим і ще головнішим було, підписуємо ці наші запевнення поряд з військовою печаткою власною рукою.

Відбулося в Чигирині, дня 28 червня за старим календарем, року господнього 1657.

Богдан Хмельницький, гетьман й.ц.м. Військ Запорозьких.

№ 168

1657, липня 21 (31). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити шкоду в млинах Лубенського Мгарського монастиря у селі Тишки

Богданъ Хмелницкіи, гетманъ з Воиском его царского величестава Запорозскимъ.

Ознаимуем сим писаніем нашим кождому, кому о том тепер и на потом вѣдати бы належало, ижъ видячи мы недостатки великіе іноковъ монастыра общежителного Мгарского, же братія слушного виживленя мѣти не могут, которіе в щоденнихъ молитвах своих и Воиска Запорозского не забывают, далисмо им з побожности нашои на поратунокъ недостатку іхъ млинъ на селѣ Тишкахъ[497] Нижніи одъ пріезду Лубенского стоячіи з двома камѣнми и третими ступами, при котором млинѣ на тои же греблѣ за позволеніем нашим [оние ж], іноки другіи млинъ, своимъ власнимъ коштом монастырскимъ збудовали, а третіи купили зо всѣми полями и сѣножатми и килка хатами на тыхъ же млинских кгрунтах стоячими, в которых млинах на однои греблѣ в селѣ Тишках стоячихъ, такъже на поляхъ, сѣножатихъ и всѣхъ грунтах до тих млиновъ належачих: абы жадное ни од кого такъ з воисковых людеи, яко и з обывателевъ розныхъ мѣстъ и сел не поносили перешкоди, пилно напоминаемъ и срокго приказуемъ, жебы на всем спокоине пречечоніе іноки тихъ млиновъ и всѣхъ до них здавна приналежачих пожитковъ заживали од жадного такъ войсковихъ людеи, арендаровъ, яко и всего посполства наименшое не поносили в уживаню оних прикрости и перешкоды, чего панъ полковникъ нашъ миргородскіи и по ним наступаючіе з повинности христіянскои завше того пилне постерѣгати и доглядати мают и тих, которіе мѣли наступоват и неналѣжне до тих млиновъ и кгрунтовъ монастирскихъ втручатся срокго без фолкги повинни карати, не чинячи иначеи.

Писан в Чигиринѣ, іюля дня 21, року 1657*.

Богдан Хмелницкии, рукою власною.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 137: Лубенський Мгарський монастир. - Оп. 1. - Спр. 127. - Арк. 3 зв.-4 зв. Копія з заголовками: Унѣверсал Богдана Хмелницкого, гетмана на млини Тишковские.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 66. - Арк. 1, 2. Копія.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Колекція актів Київської казенної палати. - № 20. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Інститут рукописів, І. - № 57682. Копія.

Там же. - № 41. - Т. 13. - С. 524. Копія з скороченнями.

Опубліковано: А.Лазаревський. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. - В. 1. - С. 67-68, з скороченнями.

Документи Б.Хм. - С. 615. - № 470.

---

* У копії дописано: У подлинного тако подписано.

№ 169

1657, липня 21 (31). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Лубенського Мгарського монастиря на володіння маетностями, що раніше належали бернардинцям

Варіант перший

Богданъ Хмелницкій, гетманъ з Войскомъ его царского вел[ичества] Запорозскимъ.

Ознаймуемъ тимъ нашим писанем кождому, кому би тилко потреба било вѣдати, а меновите, атаманови, козаком, войтови, бурмистром и всѣм обивателям лубенским, іж якосмо зразу надали всѣ луки бернардинские на монастир Преображення господня Мгарский, так и тепер в том жадное не чинячи отмѣни, конфѣрмуем кождому, сурово приказуючи, аби жаден з лубенцов и околичних поблизу мешкаючих людей до тих лук бернардинских, от нас на монастир Мгарский наданих, так же и до того лѣса, того ж, который под фолварком за вѣдомостю нашею монастира отцеве и братия заняли, так тепер, яко и на потом втручатисе не важил и жадное в тих луках и в оном лѣсе и во всѣх кгрунтах до монастира Мгарского належачих, шкоди не чинил, так якоби на всем отцеве и братія того святого местца оних лук и того лѣса и всѣх кгрунтов спокойне заживали, от жодного не поносячи найменшое трудности и перешкоди. Бо хто би колвек через той заказ наш, спротивляючисе волѣ нашей, важилсе в тих луках и занятом лѣсе и в перевозе на Лисой Горѣ найдуючомсе отцом Мгарским якую найменшую перешкоду чинити и не належне ся втручати, то ми кождого таковового за взятем вѣдомости пану полковникови належному миргородскому, а в небитности его наказному, и до нас не отсилаючи, срокго без фолкги жадное росказуемо карати, не чинячи иначей.

Дат з Чигирина, іюля дня 21, року 1657*

Богдан Хмелницкий, рука власна.

ЦНБ ім. В.І.Врнадського. - Інститут рукописів. - І № 576684. - Збірка Ол.Лазаревського. - № 51. - С. 167-168. Копія.

Опубліковано: Акты ЗР. - Т. V. - С. 99-100.

Документи Б.Хм. - С. 616. - № 471.

Варіант другий

Богданъ Хме*л*ницкіи, гетма*н* з Воискомъ его ц*ар*ского ве[личества] Запороз*ким*.

Ознаимуе*м* ти*м* писаніе*м* кождому, кому бы ти*л*ко того потреба было

* У копії дописано: На по*д*линном подписъ таковъ.

вѣдати, а особливе атамановѣ, козаком, воитовѣ, бурмистром и всѣмъ обывателем лубенским, ижъ якосмо заразъ надали всѣ луки бернардинскіе на монастыръ Преображенія господня Мгарскіи, такъ и теперъ в том жадное не чинячи отмѣны, конфѣрмуемъ кождому, сурово приказуючи, абы жаденъ з лубенцовъ и околичних поблизу мешкаючих людеи до тихъ лукъ бернаденских от нас на монастир Мгарскіи наданних, такъже и до того лѣса, которіи за вѣдомостию нашею того ж монастыра отцево и братія заняли такъ теперъ, яко и на потомъ втручатися не важил и жадное в тих лукахъ в ономъ лесе такъже и в перевозе на Лисои Горѣ найдуючомся шкоды не чинил, так якобы на всемъ отцеве и братія преречоного монастыра спокоине онихъ лукъ и того лѣса заживали од жадного не поносячи наименшое трудности и перешкоды. Бо хто бы колвекъ через тои заказ спротивляючися волѣ нашои важился в тих луках и занятом лесѣ отцомъ мгарскимъ, якую наименшую перешкоду чинити и неналежне се втручати, то мы кождого таковаго за взятем вѣдомости срокго вшелякое будемо карати, чого всего панъ полковникъ миргородскіи, а в небытности его наказніи, пилно постерѣгати мают и такових своеволцовъ сурово карати и до нас не отсилаючи, жебы се сотіи карал, що иначеи абы не было.

Дат з Чигирина, іюля дня 21, 1657.

Богданъ Хмелницкии, рукою власною.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 137: Лубенський Мгарський монастир. - Оп. 1. - Спр. 127. - Арк. 4 зв.-5. Копія з заголовком: Унѣверсалъ Богдана Хмелницкого, гетмана, в котором подтвержает, жебы нихто до лук Бернадинскихъ и до людеи тамо жиючих такъже до лѣса тамо знайдуючося и перевозу на Лисои Горѣ наидуючогося не втручался.

ДОДАТКИ

Додаток I

Сумнівні та підробні універсали, які приписувалися Богданові Хмельницькому

1648-1656 рр.

N° 1-4

1. Сумнівні документи

N° 1

1648, початок року. Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького до українського народу з закликом повстати проти польської шляхти

Bohdan Chmielnicki, Wieliki hetman Wojska Zaporoskiego i całoje Wojsko Boże Zaporoskie.

Wiadomo czynię a mianowicie ludziom duchownym, władykom, humenom, archimandrytom, protopopom, popom i inszym sługom domów Bożych, także i ludziom przełożonym będącym wiary greckiej: wójtom, burmistrzom, rajcom i na jakimkolwiek urzędzie będącym wiary Greckiej, iż mając niemało szkód, krzywd, łamania praw naszych i zniewagę Wojska naszego Zaporoskiego przez Lachów i panów różnych, przez co by Ukraina nasza i sława i domy Boże zaginąć musiały, i miejsca swięte i świętych ciała, które do tego czasu za wolą Bożą na pewnych miejscach są i leżą, sławy by już żadnej nie miały i my z nich pociechy żadnej, do tego krwie srogie rozlanie, ojców naszych, matek, braci, sióstr, ojców duchownych dziatek niewinnych, na których sroga szabla wisiała Lachów i teraz się wyrwała, owo zgoła płacze, krzyki, łamania rąk, szarpanie włosów, matka dziecięcia, ojciec syna, syn ojca, wszystkiej Ukrainy ten lament głosami niebo przebija, prosząc pomsty od pana Boga, - chcę szablą znosić tego nieprzyjaciela, przebierając się ku Wiśle za nimi.

Upraszam tedy łask waszych dla miłoserdzia pańskiego, aby, jednego Boga i jednej wiary krwie ludźmi będący, gdy się dalej was z wojskami przybliżać będą mieli oręża swoje, strzelbę, szable, kulbaki, konie, strzały, kosy i insze żelaza ostre do obrony wiary starożytnej greckiej, a gdzie mogli, jakimi silami, sposobami, sposobiajcie się na tych nieprzyjacioł naszych i wiary starożytnej naszej, Lachów, niechętnych przeciwko narodowi naszemu. Tak swoich panów i sług ich, Żydów, wybijajce, ścinajcie, wytracajcie dla czystości ziemie naszej, którą za błogosławioną być obiecujemy. A w prochy najbardziej i ołów i pieniądze sposobiajcie się dla pewnych przyczyn, o których dam wam znać potym, czego się trzymać

będziecie. A jeśli co wiecie albo słuszycie od przejeżdżających i od przychodzących o wojskach jakich narodów cudzoziemskich zaciągnionych przeciwko nam od króla, dawajcie znać i przestrzegajcie nas, co się ma rozumieć i w ziemie Lackiej, jeśli też wojsko jaki jest i potęga, przez tego, którego do was posyłam, oznajmicie nam, prosimy. Za tę waszą dobroczynność i życzliwość obiecuję wam łaskę i Wojska mego Zaporoskiego, którym wszystkim moję powolność do łask powtóre oddaję.

Działo się w Czehrynie*.

Головний архів давніх актів у Варшаві. - Архів Радзивіллів. - Відділ II. - Кн. 14. Копія.

Опубліковано: О.Л. Два памятника из эпохи Богдана Хмельницкого // Киевская старина. - 1888. - № 7. - Документы. - С. 14-16.

Документи Б.Хм. - С. 625-626. - № 1.

Переклад

Богдан Хмельницький, великий гетьман Війська Запорозького і все Боже Військо Запорозьке.

Доводжу до відома духовних людей – владик, архімандритів, протопопів, ігуменів, священиків та інших слуг домів Божих, а також старшин грецької віри – війтів, бурмистрів, радників та інших урядовців, що ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше Військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і Божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі Божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми – радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців і невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламаня рук, рвання волосся (мати дитину, батько сина, син батька) – це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господа Бога, – ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Прошу вашої ласки і господнього милосердя, щоб ви – люди одного Бога, однієї віри та крові, коли я буду наближатися до вас з військом, приготували зброю – рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу. Своїх панів і їх слуг, євреїв, вибивайте, рубайте, винищуйте для чистоти нашої землі, яку обіцяємо зробити благословенною. Запасайтесь найбільше порохом, а також оловом і грішми для справ, про які дам вам знати пізніше. А якщо довідаєтесь, або почуєте від проїжджих чи прохожих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас. Це стосується і лядської землі, якщо є там таке військо і сила. Про все це прошу повідомити нас через нашого посильного.

За вашу доброту і прихильність обіцяю вам ласку мою і мого Війська Запорозького і всім мій ласкавий поклін вдруге передаю.

Діялося у Чигирині.

---

* Універсал зберігся тільки у польському перекладі, його автентичність сумнівна. На початку повстання Богдан Хмельницький розсилав зазивні листи, але вони не збереглися. Можливо цей універсал частково передає зміст справжніх універсалів, але він літературно оброблений, має ряд неточностей (у титулі – "великий гетьман", "Боже Військо Запорізьке"). Ось чому він не включений до автентичних документів.

№ 2

1651, весна. - Універсал Богдана Хмельницького з закликом приеднуватися до повстанців

Ja Bohdan Chmielniczky, Hetman Wojska Zaporowskiego, dają do wiadomosćzy, że kogo ten mój uniwersał dojdzie, aby się ku woli moi skłaniały, i czo w nim napisanego, skutkiem wypelnial, obieczuiącz każdemu takiemu wselakie wolnośczi pod czas panowania swego, a ktoriby tomu beł przeczywny, garłem karany będzie etc.

Помітка Мартина Голінського: Temy uniwersałamy bardzo chłopy buntuie i Ruś pobuntował, obiecuiąc im wszelakie wolnosczy od roboczizny, telko czynsza pewne, żeby dawali czołok Chłopom to bardzo zasmakowała ta wolnoszcz, a tak czo żywo z chłopów do rebelyei do wojny.

Львівська наукова бібліотека НАН ім. В.Стефаника. - Ф.5: Оссолінських. - Спр. 189/II. - Арк. 474.

Переклад

Я, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, довожу до відому [тим], до кого цей універсал дійде, аби до моеї волі схилялися, і що в ньому написано, негайно виконували, кожному такому обіцяю вільності під час мого панування, а хто цьому чинитиме опір, буде покараний на горло і т. д.

Помітка Мартина Голінського: Через цей універсал селяни дуже бунтують і Русь збунтували, обіцяючи їм всілякі вільності від "роботизни", аби тільки певний чинш давали. Селянам ця вільність дуже засмакувала і все, що живе з селян, до заколоту, до війни...

№ 3

1651, близько червня. - З універсалу Богдана Хмельницького до польських селян

Bohdan Chmielnicki.

Wiadomo czynię wszytkim poddanym Korony Polskiej, iż za szczęściem i błogosławieństwem od Pana Boga nam danem pod moc i władzę naszę podbiwszy, państwa tej że Korony Polskiej, uwolnić was wszystkich obiecuję od ciężarów i robocizny. Będziecie tylko na samych czynszach, we wszelakich wolnościach, tak jako ślachta byli; tylko żebyście nam wiary, tak jako ruscy nasi poddani, dotrzymali, panów swoich żebyście opuszczali, przeciwko nim postawali i do nas się jako w największych kupach gromadzili [...]*

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. - Ф. 5: Оссолінських. - № 225. - Арк. 337 зв.
Опубліковано: Грабовський. - Т. І. - С. 85-86.
Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 269. Переклад.
Документи Б.Хм. - С. 628-629. - № 3.

---

* Зберігся тільки цей уривок. Щодо форми він має мало спільного з автентичними документами Богдана Хмельницького.

П е р е к л а д

Богдан Хмельницький.

Доводжу до відома всіх підданих Польської Корони, що коли з Божого благословення я підкорю під нашу силу і владу землі Польської Корони, обіцяю звільнити вас усіх від повинностей і робіт. Платитимете тільки чинш і матимете вільності так, як шляхта. Тільки щоб ви додержувались нашої віри, так, як і наші руські піддані, і щоб покидали своїх панів, повставали проти них і до нас великими загонами переходили [...]

N° 4

1652, березня 24 (квітня 3). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького Запорозькому Війську з наказом готуватися до війни з Польщею

Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskiego, starosta czehryński.

Wszem, a zwłaszcza pułkownikom, assawulom, sotnikom i wszytkim mołojcom Wojska Zaporoskiego, po miastach, miasteczkach i wsiach będącym i Lachem pobratymstwo z nami trzymającym, wiadomo czynie. Uważając pewne i wielkie przykrości i krzywdy, które znowu jako przedtym wyrządzali nam, i teraz wyrządzają Lachowie, którzy silu mołodców wojskowych zelżywie, bezwinnie katują, mordują i gubią, robić każą nie tylko w dni zwyczajne, ale i Boże, czego nasza wiara cierpieć nie może i nie dopuszcza, a do tego, iż przez czas taki wielkie, każdy prawie człowiek we wszystkiej Ukrainie używał wolności i trudno onej będzie miał zapomnieć, gdy nad Panem swoim Panem był i równąć się na wojnie Panu kazał, teraz zaś znowu robić nam wszytkim nie zda się; przetoż aby się naród nasz z tej niewolej wydrzeć mógł przy tak dobrej jako nigdy nie było okaziej, której jeżeli się gorzej nie opuściło, pogotowiu teraz najlepszej opuszczać się nie godzi gdyż Lachowie nie wiedzą, co robią sami z bezmiernego zuchwalstwa sami się zgubić chcą, a nam żywot darować. Napominam tedy, aby każdy nie tylko[...]* pogotowiu ale i pospolity człowiek miał wszelką gotowość do wojny należącą swłaszcza w żywność dobrze się opatrzył jeszcze przed wielkanocą. A po wielkiej nocy, gdy listy moje obwolane będą i każdemu wiadome, które, jako obaczę, roześlę, aby nazajutrz po wzięciu wiadomości o listach moich, do obozu na miejsce naznaczone ruszyć się, i ciągnać nie zamieszkali. Ruszyć się jednak nad wolą moją niech nikt się nie waży, aby się Lachom zarazem do wojny przyczyny nie dało, lubo jej oni gwałtem szukają, i pokoju, chociaż przyobiecali, dać nie chcą. Co dla lepszej wiary i pewności przy pieczęci Wojska Zaporoskiego ten list ręką własną podpisuję.

Pisano w Czehrynie, d. 24 marca, r. 1652.

Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskiego.**

О п у б л і к о в а н о: Грабовський. - Т. II. - С. 131.
Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 431-432.
Документи Б.Хм. - С. 629-630. - № 4.

---

* Напевно, пропущено: kozak.

** Як відомо, Хмельницький у той час розіслав таємні листи з закликом до війська виступати проти польщі (Dyaryuysz Stanisława Oswięcina. - С. 379; Записки М.Голінського. - С. 573). Але цей універсал викликає сумніви через окремі вислови, такі як “чигиринський староста”, “ляхів, які з нами тримають побратимство” та гострим виступом проти панів і ін. Можливо, при підробці універсалу користувалися справжніми листами Хмельницького.

П е р е к л а д

Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, Чигиринський староста.

Доводжу до відома всіх, а особливо полковників, осавулів, сотників і козаків Війська Запорозького, які в містечках і селах проживають, та ляхів – наших побратимів, зважаючи на великі утиски та кривди, які чинили і тепер знову чинять нам ляхи – силу військових зневажають, безвинних людей катують, мордують і винищують, наказують працювати на себе не тільки в будні дні, а й в Божі, чого наша віра не дозволяє, до того протягом довгого часу майже кожний на всій Україні користувався вільностями і важко йому буде забути, що він був паном і на війні рівнявся з паном – тепер нам ляхам знову коритися не слід. Такої доброї нагоди, щоб наш народ, з цієї неволі міг видертися, ще ніколи не було. Не лишали ми й гірших нагод, а тепер і поготів найліпшої лишати не личить, бо ляхи самі не знають, що роблять, з безмірного зухвальства самі себе хочуть погубити, а нам життя дарувати. Тому закликаємо, щоб не тільки кожний козак був готовий до війни, а й щоб кожний простий чоловік ще до великодня забезпечив себе усім, що на війні потрібно, особливо харчем. А після великодня, на другий день після того, як мої листи будуть оповіщені і кожному стануть відомі (розішлю їх, як потрібно буде), щоб поспішали до табору, вирушили у призначене місце і виступили у похід. Але без мого наказу нехай ніхто не наважується виступати, щоб не дати ляхам приводу до війни, хоч вони його шукають, і миру, як обіцяли, дати не хочуть. Для кращої, віри і певності при печатці Війська Запорізького цього листа рукою власною підписую.

Писано в Чигирині, 24 березня 1652 р.

Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького.

№ 5–6

2. Підроблені документи

№ 5

1656, листопада 18(28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання привілеїв шевському цеху в Козельці

Богдан Хмелницкий, гетман з Войскомъ его царского пресвѣтлого величества Запорожском.

Ознаймуемъ симъ нашимъ писаньемъ, кому о томъ вѣдати належить, а меновите всѣм обивателемъ козелскимъ, такъ пану сотнику з товариствомъ, якъ войтовѣ зо всѣм маистратом, иж видячи ми декретъ через Ивана Яхимовича и Богдана Моляву, од пана полковника кіевского до Козелца зосланихъ, межи цехмистромъ и всею братию цеху шевского козелского, зъ одное сторони, а межи шевцами на слободѣ за греблею в Козелцу мешкаючи, з другое, року теперешного 1656 месяца ноембра осмого дня ферованний, яко слушний теперешним писаніемъ стверждаем и аппробуем и во всѣх того декрету пунктах конфѣрмуемъ тое; варуючи, абы прикладомъ инныхъ мѣстъ нихто гостинное роботи на возное шевское без вѣдомости цеховихъ старших, опрочъ ярмарку, козелских продавати в Козелцу не важился под утратою товару. Также люде того ж

ремесла на селах, до Козелца належачих мешкаючие, повинность цехови козелскому оддавати повинни будуть, а если би который шевчикъ вендрований, пришедши до мѣста Козелца, не оповѣдил, без позволення цехмистровского, в якого товариша робити мѣлъ, за такую дознанную вину повиненъ дати до скринки братской цеховой тое, що братя ухвалят, и хто бы-колвек з братии ихъ хотелъ цехъ поеднати и робити з товаришами ровно, тот повиненъ цехмистра и братю годити на чомъ можетъ, поеднати, толко до скринки братской повиненъ дати копу литовскую, опрочъ воску церкви Божой належного, ку контентованя братии и сотникови, на тотъ часъ зостаючому, ползолотого звичайне дати повиненъ, а вшелякого брата цеху того шевского ихъ непослушного они повинни, водлугъ стародавних своих звичаевъ и права, карати винного, якая в старом праве описана и во всемъ, ведлугъ своихъ давних порадковъ, справоватися имъ позволяемъ; показавши над ними всѣми, листъ нашъ, од подводъ уволняемъ, аби о томъ добре, знаючи, сотникъ козелский и войтъ не важилися у жадного брата цеху шевского подводи брати и их болшей обтяжати, то приказуемъ под неласкою нашею, а особливе того варуемъ, аби ремесников цеху шевского уволнено от сторожи туремнои, а от подачи з братского дому, жеби их цеховий дворъ од подачокъ мѣскихъ воленъ билъ, аби в томъ нихто воли нашоѣ не противлялся; и на тое казал[ем] лист мой имъ видати, сее наше писане з канцелярие нашой войсковой, при печати войсковой.

Данъ в Чигиринѣ, дня 18 ноембра 1656 року*

Богдан Хмелницкий, рукою власною.**

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. – Інститут рукописів. – Спр. б/н. – Арк. 17 – 18. Копія.
Опубліковано: Документи Б.Хм. – С. 630 – 631. – № 5.

№ 6

1653, квітня 10 (20). Табір під Батогом. - Універсал-сатира Богдана Хмельницького на шляхетський побут

Bohdan Chmielnicki, z łaski Miłostywoho Boha Korol Halicki, Wielki Kniaz Ruski, Siwerski, Kijowski, Podolski, Bracławski, Wołyński, Chełmski, Bełski, Weliki Strażnik Porty*** Ottomański, Prawudawca lacki, hetman Zaporowski, Zastupca wsich christianstw****.

Wsim wobec i każdemu zosobna a*****, komuby to widaty należao, a mianowite zemlanom, mołojcom wiedomo czyniemo, isz nasz tot uniwersał posełaiemo abyste, według onoho sprawowali się y od lichych pustupkow swych odwertali sią, aby Miłostywy Boh nas za toie chryki, pychi i zbytek y wady karaty woynami, hołodom, powitrem y znowu mieczem nie raczył.

Aby żaden Lach nie ważył sia do Nimcow zboża posyłaty y muzykow powozami muczaty, ale szczoby samym, szczo sobi doma zidet, z piprom, zapranom, z gałgany y sachorom aby nie ważyli sia isty, tolko z czosnikom, a chrynom, wina, medu aby ne pity, tylko prostu choryłku. W sukmanach szowkowych, krasnych aby ne chodyli, tolko w

* У тексті дописані слова: "На подлинном тако"
** В основу підробки покладено оригінал універсалу Б.Хмельницького. – Див. док. № 149.
*** Бавор: Polski; у копії Голінського: Porty.
**** Голінський: Zastupca swobod miru chrzestianskiego.
***** Голінський: zosobna z Lachow.

karazymowych. Także żonki wasi hołow swoich, iako kobylich chwostow aby nie chladyli, w szorokach konopnych, bez szowkowych oszowek aby chodyli*.

Żydowię aby tylko do semoho roku do schoły chodyli, bo jusz welmi premudryli, a szczoby lisze łożem a skorami kupczyli.

Z nadołomkom, z szabloiu aby żaden Lach ne chodył, tylko z praliczoiu, a koli na woynu budet się braty szczoby z okowanym kyiem piszo.

Lacki władyki, swieszczeniczy, albo nechay sie zeniaty, albo cużym dadut pokoy żonkom, w ponczochach szowkowych nechay ne chodiat, ale nechay także zprawuiut sie, iak swieszczeniczy albo postelniki, czerncy cerkwi naszey chodziat.

Starsi Lachy aby w skrynkach [z] skłanemi okny szistma łoszaki ne ieżdyli, ale tolko odnym konikom a homutem, szczoby owsa mnoho na kony ne psowali.

Kotoroie to artykuły powinni budet starsi Lachy zachowaty pod knutowaniem, a młodszy pod horłom. A toie uniwersały aby w horodach y miastach krola jeho mosty miłostywoho polskoho, Pana y dobrodyia naszoho odwołaty kazali, a na bramach przybity.

Działo się w obozi pod Batowem, dziesiateho kwitnia, roku pańskoho 1653, a od panowania naszoho 1618.

Bohdan Chmielnicki, druhy krol halicki, hetman Wielki Wojska Zaporowskoho.

Locus Sigilli.

Wyhowski, sekretarz.**

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. Баворовських. - № 1321. - Арк. 276 зв. - 277. Копія.

Там же. - Ф. 5: Оссолінських. - Спр. 189/II. - Арк. 624. Копія.

Інститут НАН України. Бібліотека. Записки М.Голінського. № 1484. - С. 624.

Опубліковано: І. Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького. Записки НТШ. - Т. 147. - С. 75-76.

Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 439.

Документи Б.Хм. - С. 634-635. - № 7.

Реконструкція

Богдан Хмельницкий, з ласки милостивого Бога король галицкий, великий князь руский, сіверский, києвский, подольский, брацлавский, волинский, холмский, белзкий, великий стражник Порти Оттоманської, правудавца ляцкий, гетман запорозкий, заступца всіх християнств.

Всѣм вобец и кождому зособна, кому би о то вѣдати належало, а меновите земляном, молойцом вѣдомо чинимо, іж наш тот унѣверсал посилаємо, абисте ведлуг оного справовалися и од лихих поступкѣв своих одверталися, аби милостивий Бог нас за тиє грѣхи, пиху и збиток і вади карати войнами, повітрем и знову мечом не рачил.

Аби жаден лях не важился до нѣмцов збожа посилати и мужиков повозами мучати, але щоби сами, що собѣ дома з'їдят, з піпром, шапраном, з галгани і сахаром аби не важилися исти, толко з чосником а хрѣном, вина, меду аби не пили, толко просту горѣлку. В сукманах шовкових красних абы не ходили, толко в каразинових. Также жонки ваши голов своѣх, яко кобилѣх хвостов, аби не гладили, в сороках конопних, без шовкових ошовок абы ходили.

---

* У Голінського: aby głowi nie wiązali bogato, telko w sorach konopnych.

** Цей підроблений універсал – сатира на шляхетський та міщанський побут, напевне, був складений студентами або вчителями якоїсь української братської школи. Він написаний українською мовою у польській транскрипції. Нижче наводимо його в українській транскрипції

Жидове аби толко до семого року до школи ходили, бо юж велми премудрили, а щоби лише лоєм а скорами купчили.

З надоломком, з шаблею аби жаден лях не ходил, толко з праличою, а коли на войну будет ся брат, щоби з окованим києм пішо.

Ляцки владики, священици, албо нехай ся женят, албо чужим дадут покой жонком, в пончохах шовкових нехай не ходят, але нехай так же справуются, як священици албо пустельники, черници церкви нашей ходят.

Старшѣ ляхи аби в скринках з скляними окни шѣстма лошаки не єздили, але толко одним коником а хомутом, щоби овса много на кони не псовали.

Которие то артикули повинни будут старшѣ ляхи заховати под кнутованем, а молодшѣ под горлом. А тие унѣверсали аби в городах и мѣстах короля его мости милостивого полского, пана і добродѣя нашого обволати казали а на брамах прибити.

Дѣялося в обози под Батовом, 10 квѣтня, року панского 1653, а од панованя нашого 1618.

Богдан Хмелницкий, другий король галицкий, гетман великий Войска Запорозкого.

Мѣсце печатки.

Виговский, секретар.

№ 7-9

3. Підробки універсалів на землеволодіння

№ 7

1651, лютого 16 (26). - Універсал Богдана Хмельницького конотопському сотникові Якимові Пашкову на прибутки від млина

Его царского пресвѣтлого величества Войска малоросійського Запорожского гетман Богданъ Хмелницкий.

Панам енералной войсковой старшинѣ, полковникомъ и сотникомъ, а особне конотопскому симъ нашимъ листомъ обявляемъ, же п*ан* сотникъ, при боку нашему служащий, Якимъ Пашко тоскливе жаловался на урядъ конотопский, що в млинѣ урядъ его на греблѣ поповской стоящемъ небощику отцу его полковнику Пашку Семенчонку одъ пресвѣтлого величества умоцованномъ, урядъ конотопский не даетъ во владѣнье покою, потягаючи збори до скарбу войскового. Пре то мы, уважаючи царского величества умоцованье и службы его, Якима, войсковие, жадаемъ и пилно приказуемъ, аби нихто з уряду конотопского, ани о*д* енералной страшини не важился ему, пану Якиму Пашку чинити въ отбиранъю зъ того млина користей жадной препоны под караньемъ, прочъ з ласки нашей и войсковой.

Року тысяча шестъсот пятьдесятъ первого, февраля шестого на десят дня.*

Звышменованний гетманъ, рука власная.**

---

* У тексті дописано: “На подлиномъ тако.

** Богдан Хмельницький в універсалах ніколи не вживав титул “его царского пресветлого величества Войска Малороссийского Запорожского”. У його листах та універсалах також не зустрічається підпис “Звишменованный гетманъ” Так підписувалися гетьмани у XVIII ст. Це дозволяє вважати, що маємо справу з підробкою.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. - № 18518. Копія з допискою: По указу его царского величества в Сосницком нижнем земском суде вышеписанная копия с таковым считываная и во всемъ оказалась сходственна и верна. В томъ сей судъ надлежащим подписаньемъ и печатью уверяетъ 1814 года, августа 13 дня.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 637. - № 10.

№ 8

1651, листопада 5 (15). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького Київському Микільському монастиреві на Чигрин-Дубраву та належні до неї села

Богданъ Хме*л*ницкий, ге*т*ма*н* з Войско*м* его королев[ской] м*ил*[ости] Запорозки*м*.

Ознаймуе*м* ти*м* писанемъ наши*м*, кому веда*т* надлежи*т*, меновите со*т*никови и атаманови и всѣ*м* обивателе*м* чигрин-ду*б*ровски*м* мѣста Че*г*ри*н*-Ду*б*равы и се*л* до ней належачи*х*, поневажъ мае*т*ности до мона*с*тира *свя*того Николы Пустинно*го* Кіевско*го* з давны*х* лѣтъ о*т* побожны*х* ктиторо*в* па*н*о*в* и хр*ис*тиа*н* бл*а*гоче*с*тивихъ наданые и мѣсцу *свя*тому офярованые, а о*т* королевъ стве*р*женые привѣлеями и пото*м* чере*з* пано*в* о*т*нятые и о*т* мѣсца *свя*того о*т*далени*х*, о че*м* декрета судовые в книга*х* зе*м*ски*х*, кгро*д*ски*х* и трибуналъски*х* переведене и до екзекуціи и и*н*стромѣсии приведеніе све*д*чатъ для чого мѣсце святое предъ ча*с* немалый много шко*дъ* поносило, а тепе*р* видячи мы, же тые мае*т*ности декрета*ми* присужоные помененному мона*с*тиреви належат, ве*д*лугъ привилео*в* давны*х* теди яко и*н*шой шля*х*те добра свои во*л*но обиматъ, такъ и мона*с*тиря вышъречен*н*ного ігуме*н* и капѣтула о*т*нятые и присужоные мѣсцу *свя*тому добра обимают и свои уря*д*ники посылаю*т*, про то жъ росказуе*м* абы в месте Чигрин-Дуброви и села*х* тамъ належачи*х*, все тые, которые-ко*л*векъ в реестръ Войска Запоро*з*кого не писаны, по*с*лушенство звиклое о*т*давали и яко по*д*даные пови*н*ности свои*х* дома*х* чинили, и ни въ чо*м* пречны*ми* и противными не были урядником и ста*р*шинѣ о*т* ігумена капитулы мона*с*тыра Нико*л*ского посланы*м*, а если бы якіе и*н*шие уря*д*ники хотѣли наеждча*т* до Чигрин-Дубровы и до сел до него належачих с тими не задира*т* и ничого не почина*т* без вѣдомости и позволеня игумена капѣтули мона*с*ти*р*ской і кдыжъ кождый мае*т* во*л*ное право в суда*х*, ве*д*лугъ правъ и привилеовъ роспира*т*са, в чо*м* все*м* козаки не маю*т* быти перешкодою и овше*м* рад помочь в млины, аре*н*ды, ши*н*ки и в ин*с*шие монасты*р*ские пожитки не втручаючися, бо пред ты*м* козаки море*м* и зе*м*леею с праци своей шаблею живе*н*я мѣли и це*р*кви Божіе надаряли и повторе напоминае*м*, абысте иначей не чинили по*д* каране*м* судовы*м*.

В Чигиринѣ 5 ноября 1651 р[оку].

Богданъ Хме*л*ниц*кий*, рука власна.*

* Цей універсал здався підозрілим уже Канцелярії Малоросійської колегії, яка 1780 р. відхилила його через виправлення і доповнення в тексті. І. Каманін захищав автентичність універсалу, вказуючи на копію, де жодних поправок не було. Проте глибший аналіз показує, що це фальсифікат, виготовлений на основі автентичного універсалу Б.Хмельницького Микільському Пустинному монастиреві на містечко Вереміївку (див. док. № 52). Фальсифікатори замість "Вереміївка" у трьох місцях вставили "Чигрин-Дуброва" та змінили дату на 5 листопада 1651 р. Це, напевне, фальсифікат ченців Микільського Пустинного монастиря.

На арк. 2 зв.: Лист до Чигирин-Дуброви *од пана* Хмелницького Богдана, ге*т*мана Запорозко*го* знатними. Року 1651.

Заголовок на діловодній обкладинці: "Гетманъ Хмелницко*го* подлинний универсалъ на Чигиринъ-Дуброву Киевскому Николаевскому монастиру въ 1651 году даний [...] Генваря 10 дня 1768 года.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 2168: Колекція документів, що стосуються історії України. - Оп. 1. - Спр. 296. - Арк. 1-2. Оригінал.

О п у б л і к о в а н о: И.Каманин. Из истории подложных докуметов. Универсал Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. 20. - Вып. 1. - Відділ 5. - С. 7-11.
Документи Б.Хм. - С. 637-638. - № 11.

№ 9

1655, січня 15 (25). Біла Церква. - Універсал Богдана Хмельницького Низовому Запорозькому Війську з підтвердженням грамоти Стефана Баторія на Терехтемирів

Богданъ Хмелницкій, гетманъ обоихъ сторонъ Днѣпра и Войскъ Запорожскихъ.

Панамъ, панамъ енералной старшинѣ, полковникамъ, полковой старшинѣ, сотникамъ, атаманнѣ* и чернѣ всего Войска Украинского и всякой кондиціи людемъ, такъже кому б о семъ теперь и в потомніе часы вѣдать надлежало, обявляемъ сымъ нашимъ унѣверсаломъ, ижъ отаманъ кошовый Войска Запорожского, панъ Демянъ Барабашъ, вообщи зъ старшиною войсковою и атаманамы курѣнными положили перед нами грамоту найяснѣйшаго короля полского Стефана Баторыя в року 1577 м*еся*ца августа 20 на прошеніе антецесора** нашего гетмана Якова Богдана и кошового Низового Запорожскаго Войска Павлыка данную, в якой королевской грамотѣ написано, ижъ его королевская мосцъ выдячи козаковъ запорожскихъ до его королевского маестату зычливую прихилность и рицерскіе отважніе службы, которыми завжди великіе бѣсурманскіе погромляючи силы, горъдое ихъ прагнене на кровъ христіанскую до конца затлумили и пащоку ихъ на Корону Полскую и на народъ благочестывий украинскій рикающую замкнули и вход в Польщу и Украину заступили, всѣ их неищетніі сили и нагліе на народъ хрыстиянскій небѣги грудми своими съперли, якіе их службы нагорожаючы, а дабы имъ Войска Запорожскаго козакамъ для зѣмовихъ станцѣй, гдѣ було прихилность мѣти, такъ же от неприятеля раненныхъ своихъ заховувати и лѣчиты, в другихъ долѣгаючихъ нуждахъ отъпочивокъ маты и всякой пожитокъ ку волѣ своей забырати, а чтоб такъже и напередъ заохоченни были зичливо в войску служити и противъ неприятелей отчизны своей охочо и неомилно отъпор чиниты, надаетъ его кролевская моцъ козакамъ низовимъ запорожскимъ вейчисте городъ Терехтемировъ з монастырем и перевозомъ, опрочь складового старынного ихъ запрожскаго города Чигирина и от того города Терехтемирова на Низъ понад Днепромъ рѣкою до самого Чигрина и запорожскихъ степов ку землямъ чигринскимъ подойшлихъ, всѣ землѣ со всѣми на тихъ земляхъ насаженными мѣстечками, селами и футорами, рыбними по тому берегу в Днѣпрѣ ловлямы и иннимы угодыи, а вширъ от Днѣпра на степъ, якъ тихъ мѣстечокъ, селъ и

* У другій копії: атаманамъ.

** У другій копії: антецесорам.

футоровъ землѣ здавна находилы и теперь так си тое въ ихъ завѣданъю мает, заховати; городокъ старинный же запорожскій Самаръ с перевозомъ и землями в гору Днѣпра по рѣчку Орелъ, а в низу до самихъ степовъ нагайских и кримскихъ, а черезъ Днѣпръ и лиманы днѣпровыи и боговыи, якъ из вѣковъ бувало, по очаковские влуси, и въ гору рѣчки Богу по рѣчку Сынюху, от самарскихъ же земель чрезъ степь до самой рѣки Дону, гдѣ еще за гетмана козацкого Прецлава Ланцъкорунскаго козаки запорожскіе свои зимовники мѣвали, и жебы тое непорушно во вѣки при козакахъ запорожскихъ найдовалось, его королевская мосць тоею грамотою своею козакамъ запорожскимъ укрѣпилъ и утвердилъ; и просилъ онъ панъ кошовый запорожскій Барабашъ со всѣмъ Войскомъ Запорожским и нашего на тое гетманского унѣверсалу, прикладаючи жалобу, же чрезъ многіе перешедшіе годы отъ войни с татарамы, турками, волохами, а наостаток из ляхамы Войско Запорожское въ нѣвецъ зъруйновалось и въ таких утисках всѣ оные ихъ городки и землѣ з рук у ихъ вилупленни, що не тулко коней своихъ, на якихъ в войску служать, але и себе чимъ прокормыть с чого не мають. Мы теди Богданъ Хмелницкій, гетманъ, хотяй удалились от такого Войска Запорожского прозбы, вѣдаючи ихъ и самыхъ от старадавных королей полскихъ привылегіями умоцненнихъ и особливіе клейноты и армату войсковую маючихъ, но же мы отъ всего Войска Запорожского и украинского на оборону отъчизны нашой назначенные зъвѣрхностью* знайдуемся и зъполную от Бога и от всего Войска и народа украинского по обоимъ сторонамъ Днепра далеко расширяючогось намъ врученную мосць и владцу як в войску, такъ и во всѣхъ городахъ и всѣмъ украинскимъ народом дириговать маючи, такъ по той зверхной владзы нашой на тую прозбу пана кошового и всего Войска Запорожскаго прихиляючись, тимы всѣми городами, мѣстечками, селами и футорами из ихъ всякими угодіи, якъ от найяснѣйшого короля полского Батория Войску Запорожскому надано, владѣть и пожитковатись с того дозволяемъ и чтоб тое все непорушно въ ихъ владзы во вѣки было, сымъ нашимъ унѣверсаломъ стверждаемъ.

В року 1655 ануарія 15 в Бѣлой Церкви.

Свидѣтельствовалъ Войска Запорожского Низового войсковой писаръ, Иванъ Глоба.**

РДАДА. - Ф.124: Посольский приказ. - Малоросійські справи. - Спр. 1а. - Арк. 1-2 зв. Копія.

Там же - Спр. 1. - Арк. 1-2. Копія.

Там же. - Ф. 13: Справи про Україну. - Спр. 3. - Арк. 39-40. Копія.

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Інститут рукоисів. І № 54663-54670. - Збірка О.Лазаревського. - № 34. - Т. 1. - Арк. 193-194. Копія з датою 18 січня 1655 р.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 229: Кіш Нової Запорозької Січі. - Оп.1. - Спр. 334. - Арк. 5, 10; Спр. 344. - Арк. 10, 21. Копія пошкоджена.

Там же. - Спр. 165, 185, 287. Згадки.

Там же. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 2. - Спр. 214. - Арк. 1. Копія.

Там же. - Спр. 344. - Арк. 10. Копія.

Опубліковано: Документи Б.Хм. - С. 638-639. - № 12.

---

* з вѣрностю.

** Зміст універсалу показує, що він підроблений канцелярією Запорозької Січі у XVIII ст., у той час, коли Запорожжя захищало свої землі, на які в нього не було документів. Своєю формою універсал наближається до підробок літописця Самійла Величка.

№ 10-11

4. Стилізації Самійла Величка

№ 10

1648, червень. Табір під Білою Церквою. - Універсал Богдана Хмельницького "всім українським малоросіянам"

Зѣновий Богдан Хмелницкій, гетман славного Войска Запорожскаго и всея по обоих сторонах Днѣпра сущея Украйни Малоросійскія.

Вам всѣмъ Украинскимъ, по обоихъ сторонахъ рѣки Днѣпра, в городахъ и селахъ обитаючимъ малоросіяномъ, духовнимъ и мирскимъ; шляхетнимъ и посполитимъ, болшого и меншого всякого чина людемъ, а особливе шляхетне урожонимъ козакамъ и святой браттѣ нашой ознаймуемъ симъ унѣверсаломъ нашимъ, иж, не без причинъ слушнихъ, мусѣлисмо зачати воину и поднести оружіе наше на поляковъ, чрез которое, що ся при всесилной помощи Божественнои на Жолтой Водѣ, мая 8, а потомъ подъ Корсуномъ мая 16, надъ ними поляками станула, тое всѣмъ вамъ уже совершенно есть вѣдомо. Тепер засъ по двох онихъ надъ ними поляками виграних битвахъ нашихъ, кдисмо заслишали, же они тимъ нещастьемъ своимъ розгнѣвани и розъятрени будучи, не тилко сами панове и княжата около Висли и за Вислою многіи свой на насъ стягаютъ и совокупляютъ войска; але и самого найяснѣйшого короля своего Владислава, пана нашего милостиваго и отца ласкавого, на нас же подмовляютъ и возбуждаютъ, аби со всѣми силами своими пришедши во Украйну нашу Малоросийскую, латво нас огнем и мечем зъвоевати, мешканя наши разорити, въ прахъ и пепелъ обернути, насъ самихъ всѣх, однихъ вибити, другихъ в немилосердную неволю забрати, а на иніе далечайшіе за Вислу мѣстца запровадивши, славу нашу, не тилко в части свѣта Європейского присно славную, но и въ отлеглихъ за моремъ Чорнимъ странахъ азіятицкихъ доволно народамъ тамошнимъ вѣдомую, могли испраздгити и поглотити; постановилисмо в намѣреній нашомъ не противъ короля милостивого пана своего, но против поляковъ гордихъ, и занищо его королевскіе високоповажніе привилея, нам козакам и всѣмъ обще малоросияномъ данній (права и волности наши древній, при нас заховуючій и укрѣпляючій) мѣючихъ мужественнимъ и небоязненнимъ, при помощи Божієй станути сердцемъ и оружиємъ. Для чого притягнувши отъ Корсуна, и станувши обозомъ нашим войсковимъ тутъ подъ Бѣлою Церквою, пишемъ до васъ сей нашъ унѣверсалъ, чрез которий взиваючи и заохочаючи вас всѣх малоросіянъ братію нашу къ намъ до компанѣй военной, тое прекладаємъ и извѣствуемъ; ижъ они поляки, подлугъ ихъ же кронѣкаровъ полскихъ свѣдителства, от насъ савроматовъ и руссовъ уродившися и изшедши, и сами власною братіею нашою савроматами и руссами съ початку бивши, а неситность слави и богатства душевреднаго въ себѣ имущи, отъ сопребиванія съ продками нашими древнихъ онихъ вѣковъ отдалилися: и иншое именованіе (еже естъ ляхи и поляки) себѣ учинивши, а за Вислу заволокшися на чуждихъ кгрунтахъ и землях тамъ, между знаменитими рѣками европейскими: Одрою и Вислою осѣли, многимъ околичнимъ землямъ и панствамъ нѣмецкимъ западнимъ и полунощнимъ зашкодивши, и державн ихъ зъ людскими населеніями, военнимъ и разбойническимъ способомъ прошлихъ онихъ древнихъ вѣковъ, утрутивши и урвавши, себѣ завладѣли. Потомъ за

прешествиемъ многихъ временъ, въ селенияхъ своихъ понадъ Вислою и за Вислою, на пространнихъ тамошнихъ чуждихъ земляхъ росплодившися и уможевшися, а пречоними людскими шкодами и видирствами недоволни будучи, повстали напрасно и безсовѣсно (яко иногда Каинъ на Авеля) на руссовъ, албо савроматовъ, власную (яко же вишей написалосъ) зъ древности природную братию свою, и за предводителствомъ короля своего Казѣмира Великого, иже естъ имени того третій, року отъ рождества Господня 1333 албо 1339 (звлаща умалившимся и оскудѣвшимъ тогда, кіевскимъ острожскимъ, и инимъ истинимъ и природнимъ руским княземъ нашимъ войною звоевали и своей неситости привлащили и подчинили истинніе зъ древнихъ вѣковъ землѣ и провинцій наши сарматінскіе козакорускіе, отъ Подолля и Волохъ по Вислу и ажъ до самого Вилня и Смоленска, долгіе и обширніе границѣ свой имущій, а именно: києвскую, галицкую, львовскую, хелмѣнскую, белзкую, подолскую, волинскую, премислскую, мстиславскую, витепскую и полоцкую; и не тилко въ поменениxъ земляхъ и провинцияхъ нашихъ рускихъ славное имя наше козацкое испразнили и загладили; але що найгорше и найжалоснѣйше, всѣх оних братію нашу роксоляновъ въ неволничое подданское ярмо запрягши, отъ вѣри отческія православнія душеспасителнія кгрекорускія отринули, и до пагубной унѣй и римского заблужденія силою, кгвалтом и многими надъ совѣстъ християнску мучениями и тиранствами привлекли, подклонили и приневолили; всѣ первих князей и королей своих полских, благочестіе наше кгрекоруское валившихъ и утвердившихъ привилея и мандати презрѣвши, уничтоживши и цѣле против полѣтики шляхетской и доброй совѣсти зкассовавши. Но кгди и того душевреднаго, въ погибел влекущого схизматическаго и неситого учинку, еже благочестіе святое на унѣю обернули, и честъ козацкую въ нечестіе и незнаніе претворили, заздростъ ихъ и гордость мало быти показовала, то наконецъ наложилися били мимо волю королевскую, пана нашего милостивого, и из самих крайних и остатних, от полдиких будучих (яко то Чигрина, Терехтемирова, Переяславля, Полтави) и инихъ многихъ городовъ и селъ, по обоихъ сторонахъ рѣки Днѣпра зостаючихъ, Украйно Малоросійскихъ власной предковѣчной отчизни нашой, (отъ святого и равноапостолнаго князя Владимира кіевского, Русь святимъ крещением просвѣтившаго), благочестием истинним и непоколебимимъ сіяющой, значнѣйшихъ людей и козаковъ вигубити и викоренити, а самимъ посполитимъ и простодушнимъ народомъ нашимъ завладѣвши, не тилко в ярмо неволничое его запрягти, но по своєй безбожной воли и душевредную, привилам священнихъ и святихъ отецъ нашихъ противную, вринути унѣю, чого уже певній били знаки и документа, когда не тилко многих козаков и мѣщан братію нашу, сии дозорци лядскій поили, и леда плетками фалшиве паномъ своимъ оскарживши, о потеране головъ ихъ приправили, а добрами и имѣниями ихъ завладѣли, що и мнѣ, Хмелницкому, от нецнотливого сына и брехуна Чаплинского, дозорци чигиринского, пришло било терпѣти и голови позбути. Але и вѣру нашу православную всегда ругали и безчестили, священников наших благочестивих, где-колвекъ и з якои-колвекъ, хоч найменшой причини, безчествуючи и ругаючи, бючи, роскривавляючи, волоси и бради вириваючи и урѣзуючи. Якій засъ вам самим всѣмъ малоросияномъ, отъ нихъ, поляковъ и жидов, ихъ арендаторовъ и любимихъ факторовъ, по сеє врямя дѣялися обиди, тяжести, озлобленія и разоренія, тих ми тут не виписуем, поневаж ви сами о оних лутше вѣдаєте и памятаєте: тое толко тут вам припоминаем, ижъ до такой пришли были есте неволѣ у поляков, же двомъ или тромъ на мѣстѣ, на улицѣ, или въ дому своемъ зашедшися, заказано и неволно было вам зъ собою говорити и о потребахъ своихъ господарскихъ побесѣдовати, безъ чого и акти христианскіи и веселній быти

не могут; и що Богъ творецъ далъ человѣку уста на глаголаніе, тие поляки срогими указами своими заградили и нѣмствовати, над полѣтику и всего свѣтний зъвичай, Вамъ были приказали, якое незносное бремя и устъ заключеніе, поневажъ милость Божая всемогущая благословила и помогла нам оружиемъ нашимъ военнимъ одсѣкти и одомкнути побѣжденіемъ знаменитымъ въ двохъ вишречонихъ потребахъ поляков, супостатовъ наших, теди да будетъ отътоль присно хвалимо и превозносимо имя єго божественное, яко не презрѣ бѣд и утисков, воздиханя и слезъ вашихъ чрезъ поляковъ пролитихъ и проливаємихъ. А же ми нинѣшную зъ поляками войну зачалисмо безъ вѣдома и совѣта вашего всенародного, за тое ви на насъ не уражайтеся, кгижъ мы учинили такъ для лутшой ползи вашой и нашой, научившися осторожности и лутшого воинского управленія, зъ прикладу прежнихъ гетмановъ браттѣ нашей, под Кумейками и на усте рѣчки Старца зъ поляками, недавно прошлихъ временъ, войну имѣвшихъ: которій, поневажъ прежде войни своей унѣверсалами своими, до васъ во всю Украину засланними, увѣдомили поляков о своемъ противномъ имъ намѣреніи: теди тимъ увѣдомленємъ перестереженний поляки, якъ належало запобѣгти злу своєму, приготовалися, и на побѣжденіе ихъ, войск козацких приспособилися. Ми засъ такового нещасливого случаю стерегучися, удержалисмо аж сіе время зъ сим унѣверсалним о начатом з поляки дѣлѣ военномъ увѣдомленемъ нашомъ. А теперь яко вѣдати вам всѣм обще малоросіяномъ о томъ доносимъ, такъ и до компанѣй войсковой, на предлежащое з ними ж поляки дѣло воєнное, васъ взиваемъ и заохочаємъ. Кому мила вѣра благочестивая, отъ поляковъ на унѣю претворяемая; кому з вас любима цѣлость отчизни вашой, Украини Малоросийской и честь ваша шляхетская, отъ поляковъ ругаемая, уничтожаемая, весма посмѣваемая и попираемая; тотъ всякъ, не яко отродокъ, но яко зичливій и любезній сынъ отчизни своей, хтѣй по вислуханню сего унѣверсалного ознайменния нашего, къ намъ въ обозъ подъ Бѣлую Церковъ, на добрихъ конехъ и изъ справнимъ оружиємъ неоткладне прибувати, и сполне з нами, прикладомъ старовѣчнихъ валечнихъ, славнихъ и многимъ околичнимъ народомъ страшнихъ продковъ своихъ, станути мужественно и небоязненно, при всемогущей помощи Божієй, против поляков, своих разорителей, озлобителей и супостатовъ. Бо єсли не изволите допомогти намъ настоящей воєнной кампанѣй, а поляки нас одолѣютъ, то въдайте певне, же и вас въсѣхъ малоросияновъ безъ жадного браку и респекту, подлугъ давнего злаго намѣрения своєго, огнемъ и мечемъ зруйнутъ и спустошатъ, а зъ всеконечнимъ вѣри нашея благочестивая и святия искорененıемъ и поруганиемъ, останки ваши и чадъ ваших (яко вишей написахом) въ плѣн загорнут, и в нерѣшимую всегдашней неволѣ облекутъ одежду. Лутше теди и благополезнѣше намъ за вѣру свою святую православную и за целость отчизни, на пляцу военном от оружия бранного полегти, нежели в домахъ своихъ, яко невѣстюхам, побиенним быти; кгдиж если умрем на войнѣ за благочестивую вѣру нашу, то не тилко слава и отвага наша рицерская во всѣхъ европеискихъ и иныхъ далнихъ концехъ земнихъ славно провозгласится; але и упование наше (еже за благочестие умрѣти), будет безсмертія исполненно и страдалческими вѣнцами от Бога вѣнчено. Не бойтеся теди ваша милость, браття наше шляхетне урожоная малоросииская, поляковъ, хочъ би и найболший били их войска; але прикладомъ (яко же вишей рѣхомъ) славнихъ и валечних руссов продковъ своихъ при своєй правде, за благочестие святое, за цѣлост отчизни и за поламане древнихъ правъ и волностей своихъ, станте сполне з нами, противъ ихъ своихъ обидителей и разорителей; з несумнѣнною надеждою своею от бѣдъ настоящихъ освобожения и всемощния благодати Божия, в наступуючомъ случай военномъ на супостатъ нашихъ помощъ намъ

сотворити готовия, якой то благодати божественной уже и суть певний зънаки. Первоє, двократная вишмененная побѣда поляков. Второє, щирая прихилност всего Войска Низового Запорожскаго на помощь нашу, при всенадежной помощи Божественной, в поготовости застаючого, и кромѣ того, що уже и єсть при насъ оного тисяч осм злишкомъ. Третоє, же и найяснѣйший ханъ кримский зо всеми Ордами помогти нам готовъ єстъ на поляков, при которомъ, для лутшой певности, и сина своего старшого Тимоша оставилисмо; а теперъ уже при насъ знайдуется данной намъ от єго ханской милости доброй и воєнной Орди кримской чтири тисячи, з паном Тугай Беом Мурзою значним. Четвертоє, же и козаковъ реєстровихъ браттѣ нашой пятъ тисяч, що от гетмановъ коронныхъ з Барабашемъ полковникомъ черкаскимъ, и из нѣмцами виправлени били; въ судахъ воднихъ противку насъ Днѣпром ку Кодаку, отдавши Барабаша, недруга отчизного, а похлѣбцу лядского, и нѣмцовъ днѣпровимъ глубинамъ, къ намъ пристало, и военной въ обохъ разах експедиции значне на поляков допомогло намъ, слушне тую присягу свою зъкасовавши, которую на вѣрност гетманамъ короннимъ у Черкасахъ, предъ сѣданемъ в суда водний, подъ оружиемъ лядскимъ, яко неволники и плѣнники, виконати били принуждени; когда сами поляки до зломаня тоей присяги сутъ виною и початкомъ, сами первѣе поламавши, мимо волю королевскую, права и волности древние козацкиє и малоросийские, и присягу свою на приязнь и зичливостъ и на захованне, при ненарушимой цѣлости давних правъ и волностей, козакамъ и всѣм малоросияномъ взаємне учиненную. Пятое, что и власних ихъ полских людей три тисячи драгонѣй, пред Корсунскою битвою, въ передней стражѣ бившій вѣрность и присягу свою зломали, и гетмановъ коронныхъ оставивши, къ намъ доброволне присовокупилися, такъ для того, ижъ били укривжеными въ своихъ заслугахъ, яко и для того, же зрозумѣвши ненавист нещирост, и злобу гетмановъ своихъ коронныхъ и всѣхъ пановъ полскихъ ку всѣмъ намъ малороссияномъ бывшую и на всеконечное наше и вѣри нашея православния искоренение и потребление велим гнѣвом устремившуюся, изволили лучше послѣдовати нам малороссияномъ, при правдѣ истинѣ сущим, о древние права и волности свои стоящим; нежели своим поляком, неправедно на искоренение наше поставшим и гордостною яростию воспаляємим. Шестое, и для того ласка Божая и помощь єго всевилная при насъ бити можетъ, жесмо ми, при обидахъ нашихъ, зачали войну сию зъ поляки, не безъ вѣдома и позволення пана своєго, его найяснѣйшого королевского величества Владислава четвертого, котрий року 1636, во время щасливой своей коронаціи, бывшим къ намъ при оной зъ Барабашемъ и изъ инимъ значнимъ Войска Запорожского товариствомъ, прикладомъ прежнихъ наяснѣйшихъ князей и королей полскихъ, антецессоровъ своихъ всѣ наши войскові и малоросийские давние права и волности, при особливомъ утверджденин намъ; вѣри нашея православния, новимъ своимъ, на пергаменѣ краснописаннимъ же королевскимъ при подписѣ власной руки и при завѣсистой коронной печати, ствердивши привилеом, отправилъ насъ яко отецъ, ласкаве ударовавши кождого значними подарунками; а при отправѣ нашой на единѣ бившой, устне его величество к намъ мовилъ, абисмо по прежнему гетмана себѣ постановили, и при своихъ правахъ и волностехъ крѣпко стояли, не подаючи оних поляком въ поправение, щитячися к тому его королевскимъ и иннимъ давнейшими привилеями; а еслиби панове полский и ихъ дозорци тихъ привилеовъ не слухали, то маєте, (мовилъ єго королевское величество) мушкетъ и при боку шаблю, тоєю прето можете боронити своихъ отъ поляковъ повреждаемихъ прав и волностей. после чого въ килко лѣт, кгди непрестали творитися на Украйнѣ отъ поляковъ злобних бѣди, и крайниє разорения, тогда знову ми всѣ з Барабашем суплѣковалисмо о томъ, чрезъ нарочнихъ

пословъ нашихъ до его королевского величества Владислава, пана своего милостивого, котории при отправѣ ихъ якъ словесно, такъ и приватнимъ листом своимъ королевскимъ, до Барабаша и до нас всѣхъ козаковъ, писаннимъ тое жъ свое королевское прежде намъ самимъ мовленное (еже на оборону прав наших мѣемъ мушкетъ и шаблю) подтвердил и повторилъ слово. Но поневажъ Барабашъ, полковникъ черкаский (яко вишей написалос), недруг и нежелателъ добра отчизнѣ нашой, яко такое милостивое королевское слово и позволение, такъ и привилея королевский таилъ, и безъ жадной ползи украинской, крилъ у себе, не стараючися, анѣ о избрании гетмана козацкого анѣ о уволнению отъ бѣдъ лядскихъ всего народа Украйно Малоросийского, теди я, Хмелницкий, вьзявши Господа Богда на помощь, и одобравши штучнимъ способомъ у Барабаша привилей королевский, мусѣлемъ сіе военное з поляки зачати дѣло; на которое его королевскаго величества самаго превисокой особи, войной на насъ порушення ся, нѣгди не чаємъ такъ для того, же зачалисмо сию войну з поляки за позволенемъ его королевскимъ, яко и для того, же поляки легце его королевскаго величества превисокую персону у себя важачи, мандатовъ и приказовъ его не слухали, и непрестанний Малой Росии разорения и урѣснения налагали: А если король, иже ест войску въсему глава, сам въ войску полском противъ насъ не пойдет, то ми панов полскихъ и ихъ много собранного войска, яко тѣла, албо огона безглавного, бинамнѣй устрашатися не хтѣймо. Кгди ж ежели вѣтхий Рим (иже всѣхъ европейскихъ градовъ материю нарещися может) многими панствами и монархиями владѣвший, и о шести стахъ чтиридесяти и пяти тисящах войска своего древле гордивийся, давних оних вѣков, далеко меншим, против помененной воинственной силы римской валечних руссов з Ругий от Помория Балтицкого албо Нѣмецкого собранием, за предводителеством ъ князя ихъ Одонацорса, року по рождествѣ господнем 470, был взятий и чотиринадцять лѣтъ обладаємий; то намъ теперъ кшталтомъ онихъ древнихъ руссов, продков наших, кто можетъ возбранити дѣлности воинственной, и уменшити отваги, рицерской. Що все вамъ браттѣ нашой, всѣмъ обще малоросияном, предложивши и до разсуждения зъдраваго подавши, о поспѣхъ вашъ къ намъ в обозъ подъ Бѣлую Церковъ прилежно и пилно жадаемъ, и имъ же зичим упрейме доброго отъ Господа Бога здоровя и благополучного во всем узнавати поводження.

Данъ въ Обозѣ нашом подъ Бѣлою Церквою, року 1648 іюня числа.

Опубліковано: Величко. Летопись. - Т. І. - С. 80-89.
Величко. Сказаніе. - С. 46-51.
Самійло Величко. Літопис. - Т. І. - С. 78-82.
Н.Маркевич. История Малороссіи. - Т. 1. - С. 175-186, з датою 28 травня 1648 р.
История Русов. - С. 68-74, з датою 28 травня 1648 р.
Історія Русів. - С. 110-116.
Акты ЗР. - Т. V. - С. 78-83. - Додаток 1. - № 25, з датою 28 травня 1648 р.
Документи Б.Хм. - С. 645-649. - № 19.

№ 11

1653, серпня 13 (23). Переяслав. - Універсал Богдана Хмельницького "Малоросіянам"

Славного Войска Низового и Городового Запорожского и всея по обоихъ сторонахъ Сущеия Украины Малороссійскія гетманъ, Зѣновій Богданъ Хмелницкій.

Вамъ всякого чина сущимъ, шляхетне урожонимъ по обоихъ сторонахъ Днѣпра обрѣтающимся Малоросіяномъ, а особливе козакомъ и святой братѣ нашой доброго

отъ пана Бога яко собѣ узичивши здоровя, симъ унѣверсаломъ ознаймуемъ: ижъ самимъ вамъ всѣмъ, яко съ прошлолѣтнихъ унѣверсаловъ нашихъ, такъ и изъ самого повелѣнія добре о томъ есть вѣдомо, же ми настоящую войну зъ поляками, главными неприятелями вашими и нашими, зачали не для якихъ власнихъ привагъ нашихъ, але для всѣх васъ въ крайнуую руину и разореніе чрезъ поляковъ нахиляемихъ и понуждаемихъ, зъ поврежденіемъ (що найгорше есть) благочестивія грекорусскія вѣри нашея; которую то войну многокровную и многоплачевную ведучи зъ ними поляками се уже шестолетное время, любо нехотѣлисмо болшъ оной продолжати и кровъ человѣческую военимъ оружіемъ зъ обохъ сторонъ нещадно проливаемую зрѣти; на доводъ чего и пактами хочь не велми намъ полезними, снисходя ихъ лядскимъ неситимъ желяніямъ, первѣе Зборовскими, потомъ Бѣлоцерковскими, войну оную былисмо заключили и успокоили, хотячи въ обоихъ сторонахъ, полской и малоросійской, постанулихъ въ нихъ чрезъ военое дѣйствіе руинахъ и запустѣніяхъ видѣти благополучное обновленіе; однакъ за ихъ непогамованимъ упоромъ и жестокосердіемъ не моглимося того удостоити; поневажъ они виролломци поляки, не хотящіе мира и покою, яко перво Зборовскіе, такъ потомъ и Бѣлоцерковскіе пакта сами власне нарушали и зкасовали: починивши на Украинѣ незносніе вамъ малоросіяномъ своими консистенціями бѣди и разоренія и многіе, яко то въ року прошломъ 1652, вирубанемъ до щенту в полку Миргородскомъ двохъ селъ, Рябухъ и Липового, учинивши кровопролитія, такожде и на иншихъ многихъ мѣстцахъ: що подробну сказивати и виписивати не стаетъ намъ столко времени. Того жъ предписаного лѣта они заздроствіи добру людскому поляки, невѣдомо для чого, а знать нарочно Бѣлоцерковскіе касуючи пакта, с такою противко насъ явилися были неприязнію, же многочисленними на Батогу ставши войсками своими, не тилко хотѣли возбранити сватства намъ зъ господаромъ волоскимъ, але и сина нашего до Волохъ на веселя ѣдучого, зъ приданого ему отъ насъ ассистенціею, хотѣли розгромити и поразити; и же смо тому промисломъ нашимъ военнимъ виполнитися не допустити, за тое барзѣй теперъ на насъ уражаются, и на отмщение и всѣхъ васъ побѣжденіе прибрѣраются и поощраются; бинаймнѣй многократнихъ поселствъ и желаній нашихъ, ку укончено безъ кровопролитія войни настоящей заношенихъ, не зслухаючи, и неудобнѣя, а сторонѣ нашей шкодливіе до учиненя покою кондиціи затеваючи; а надъ то и посторонихъ себѣ въ помощь пановъ, яко то венгровъ и мултяновъ на побѣду нашу привлекаючи. Чому ми запобѣгати хотячи, любо з малою частию Войска нашого козацкого и ординского рушилисмо были ку Глинянамъ на поляковъ: однакъ подъ Тарнополемъ чрезъ языковъ пойманихъ извѣстившися, же не тилко войска лядского въ Глинянахъ множество собралося, але и самъ королевское величество въ немъ знайдуется, мусилисмо отъ Тарнополя назадъ цофнутися; а тутъ до Переяславля прибывши, обсилаемъ васъ заразъ симъ унѣверсаломъ нашимъ, чрезъ которій мѣти хощемъ и пилно жадаемъ, абисте вашъ мость, братя наша, по вислуханю оного заразъ а заразъ безъ найменшого отъкладу, всѣ настоящіе господарскіе дѣла и жнива оставивши, зъ добримъ риштункомъ военнимъ къ намъ въ совокупленіе войсковое до Чегрина прибували, и зъ нами сполне противъ главнихъ непріятелей своихъ поляковъ, на защитъ вѣри своея благочестивія кгрекорускія, і на оборону погибающой и упадающой отчизни своей малоросійской ставши, и за оную на хвалебномъ пляцу военномъ умѣрати и страдальческій, отъ десници вишняго, при своей истинѣ и оборонѣ вѣнецъ пріяти не отрицалися. Того зась бинаймнѣй вашъ мостъ братя наша не бойтеся, же они, поляки, маючи множество зъ посполитого рушеня въ войску своемъ халастри и пріобрѣли еще собѣ въ союзъ и пречонихъ народовъ венгерскихъ и мул-

тянскихъ: поневажъ и ми при мужественнихъ сердцахъ вашихъ мѣемъ добрихъ помощниковъ, яко теперь сина ханского зъ значнимъ числом Ордъ кримскихъ, такъ заразъ сподѣваемся ку себѣ зъ множайшими ордами и самого велможнѣшого хана его милости кримского; а надъ то и отъ наяснѣшой Порти Турецкой естесми упевнени, вскорѣ къ намъ на помочъ прибыти мѣючими значними войсками ихъ крымскими, подунайскими и силисрійскими: зъ каторыми совокупившися, надѣемся при всемогущей помощи Божественной помененнихъ непріятелей нашихъ поляковъ зъ ихъ некрѣпкими и ненадежними союзниками, отъ разоренія отчизни нашой Малоросійской запинити, отвратити и въ ихъ глухоаспидскія, закона Божія слишати и кровопролитія человѣческого престати не хотящія строни прогнавши, погибшую древнихъ волностей нашихъ драхму обрѣсти, и изъ обрѣтенія оной помислнимъ веселіемъ сердца наша уконтектовати. А если ваша мость братя наша легце у себе сіе предложене и желаніе наше поставите, и для настоящих жнивъ прибити к намъ до обозу не изволите, то вѣдайте, ижъ за побѣжденіемъ насъ, абіе и васъ побѣдятъ врази ваши, и труди ваши жнивиіе имъ въ користь пріидутъ; ви же въ гладѣ и тѣснотѣ горкою неволничею смертію, зъ поврежденіемъ православнія совѣсти своея, въ схизматической погибелной тонѣ погрязнувше, всебѣдственѣ жизни своея лишитися и безчестно въ персть вселитися принуждени будете: чого не зичимъ, а зичимъ упрейме васъ здоровихъ и радостнихъ вскорѣ в собраніи войсковомъ при боку нашомъ оглядати, и зъ вами сполне против неприятелей своихъ преречонихъ мужественно и небоязнено за вѣру и отчизну застановитися.

Данъ въ Переяславлѣ, августа 13, року 1653.

Опубліковано: Величко. Летопись. - Т. I. - С. 139-142.
Величко. Сказаніе. - С. 77-79.
Документи Б.Хм. - С. 649-650. - № 20.

№ 12-13

5. Публікації С.Томашівського та М.Марковича

№ 12

1648, середина квітня – початок травня. - Універсал Богдана Хмельницького з закликом до повстання

Ne uni Szembergio aut paucis praefectis* in modum seruorum obedirent illi, quorum maiores neque legibus vilis, neque regibus obnoxii sola reurentia exceptia ita vixerunt ut exaxtis quaqua vorsum Tartaris partem terrae occuparint possiderintque; nunquam sumpturos aduersus vim Polonorum remedia, nisi nunc, excusso pemtas praefectorum iugo libertatem maiorum sanguine partam vindicarent conuenturi**, in loca naturae miraculo munita, quae Borysthenes ad suae ostia vergens alluit; satis iam per tot annos ignauia peccatum, quod omnibus ornamentis ex lege regni publica spotiati libidini regii praefecti et, quod intolerandum, ludaecorum crudelitati exponantur, erecti et viuidi pro ferocibus et inquietis, strenui et praclare meriti pro seditionibus (sic!) tradicantur; iam vero movini ignotum esse bona

* На іншому місці виправлено: ne uni praefecto aut paucis tribunis
** Не чітко: congregaturi

fortunasque Cosacorum et agrestium a militibus polonis exhauriri, coniugum filiarumque puelicitiam contrectari, omnibus seruitia, onera, labores contra antiquum morem imponi at si quis tot iniurias publice aut prinatim exsposuerit, in risu et contumeliis adhuc adfici aut speciosa verbis re inania referri, in hane dumtaxat curam intentus reipubcae praescriptam infructuosam et intra fines tantum regni ignauam, cum verissimum sit, mari Euxono, velut regno sue mille inter Turcarum dicrimina accendi gentem suam et animari; solenue esse. Polonis et inter arcana dominationis usurpatum dissoluere popoularem ubique statum et, ut alibi ita inter nos praefectos instuere,non ut ciuilatibus et plebi hi magistratus legitime cum imperio praesint, sed ut oppida vi retinere possint; nec aliud tantorum malorum lenamentum, quam si Polonos proeliorum iam oblitos partim arnis partim contemtu mortis frangerent, et si fortuna virtutem desereret, truncos illis corporum et cadauera obiicerent, animam et sanguinem suum non stationem imperatoribus cenessuri neque oppida pagosque aliquos sed sepulchra relictari; se iam tot exemplis didicisse nunquam minus, quam cum sine cura et hoste possidetur tutam esse libertatem, quae erecto intentoque animo sub clypeo facillime defenditur, compendio; multum conducere, ut Polonos iam tandem, non per interualla ac spiramenta temporum, sed iunctis agminibus et uno prope modum ictu Casaci agresteque aggrederentur; hoc sibi videri non solum honestius, verum etiam ad salutem utitius atque tutius, ut nimirum cum ferrum in visceribus suius grassari senserint Poloni, quotidie hostes in oculis habuerint, urbes aut capi, aut terrore concuti viderint, – tum bellum odisse et pacem restituta Cosacis libertate amabunt; se non vite, non facultatum parcum, periculis obieclurum, utiliter expensa habiturum, dam et libertati, et tranquilitati communi impendantur; nec ingredi animum suus ullam ante voluptatem expeditos laborum fructus depturus.

Львівська наукова бібліотека НАН України. - Ф. 5: Оссолінських. - № 2346. - С. 163. Зміст.

Опубліковано: С.Томашівський. Перший зазивний лист Хмельницького. - Записки НТШ. - Львів, 1898. - Т. XXIII-XXIV. Miscellanea. - С. 1-7.

Переклад

Не слухайте одного пана Шемберга, не слухайте більше урядників, як невольники, ви, котрих батьки не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його владу, та так жили, що вигнали татар і зайняли частину землі. Ніколи не знайдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете свободи, тієї свободи, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в недоступні місця на Дніпровому Низу.

Доволі вже, такі літа, ми не дбали, що нас обдертих з всякої признаки публічного права покинено на самоволю королівських урядовців, що найбільше тоді терпіли, на визискування від євреїв. Нас чутливих і живих уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених, назвали нас бунтівниками. Це ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщинні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, зустріне тільки сміх і зневагу і що найбільше – дістане наружні, безварті слова. Всі уважають лише аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам від недавна безплідну, і ми в кордонах королівства втрачаємо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорному морі, серед небезпек від турків, козацький народ росте, ширшає і живе.

Поляки поклали собі святою ціллю своєї політики опановувати наш лад самоуправи

й вибору і наставляють над нами урядовців, як і де інде, не на те аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли затримувати міста.

На всі ті кривди немає іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті, тих поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла і трупи, дамо ще стації, а душу і кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелемо могилами. Я вже з стількох прикладів знаю, що свобода не менше тоді певна, коли не маємо перед собою журби ворога, а найліпше її боронити в готовності і напрузі.

Дуже було б добре, якби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно одним ударом козаки й селяни ударили. Мені здається, що це чесніше, ліпше й безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити як здобуваються і самим пострахом займаються міста – аж тоді знелюблять війну, повернуть волю козакам, аби мати спокій.

Щодо мене, то не буду жалувати ні життя ні сили, готовий на всякі небезпеки, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скоріше, доки не добуду свого плоду, що я в найвищим бажанні поклав.*

№ 13

1648, вересня, після 14 (24). - Універсал Богдана Хмельницького "до всіх панів республіки"

Свидѣтельствуєъ небомъ и землею и самымъ Богомъ всемогущимъ, что подъятое мною оружіе и пролитая имъ многая кровь христіанская есть дѣло рукъ нѣкоторыхъ магнатовъ польскихъ, противящихся власти найяснѣшаго короля, сего помазанника Божія, и милостивого отца нашего, и слѣдующихъ тиранскимъ своимъ склонностямъ и вымысламъ на пагубу народа русского. Они то жаждали крови человѣческой, они искали жертвы сей законопреступной и варварской, и пусть ею да насытятся, а я умываю руки предъ народомъ и всѣмъ свѣтомъ, что ни мало неповиненъ есмь въ крови сей христіанской и единоплеменничей. Известны всѣ чины, извѣстенъ и самъ нашъ король, да и самие архивы государственные засвидѣтельсвуютъ, сколько было представленій, сколько было жалобъ и просьбъ, самыхъ горчайшихъ и убѣдительнѣшихъ, отъ чиновъ и народа русского, о чинимыхъ имъ, отъ распутныхъ и своевольныхъ поляковъ и ихъ пьяного воинства, самыхъ несносныхъ насиліяхъ, грабежахъ, убійствахъ и всѣхъ родовъ тиранствахъ, многочисленныхъ и разнообразныхъ, и въ самыхъ дикихъ народахъ едва ли извѣстныхъ. Но никто по тѣмъ жалобамъ не внялъ ни мало, никто не сделалъ по нихъ хотя обыкновенного разбора и удовлетворенія; самыя жалобы сочтены наконецъ преступленіемъ и злоумышленіемъ. Оставленъ и брошенъ несчастный народъ сей на произволъ одного своевольного жолнирства и хищнаго жидовства, и поверженъ въ самое неключимое рабство и поношеніе. Все ему было преграждено и воспящено, и доведенъ до того, что никто въ немъ болѣе не проречетъ, ни возопіетъ. И такъ, единоплеменные ему, поляки ни только не познавали уже единокровной братіи своеи савроматовъ, но не признавали его даже и за созданіе Божіе, и всемѣрно презирали и поносили, наддавъ ему презрительные титулы хлопа и

* Зміст цього "зазивного універсалу" наведений у записникові львівського міщанина Кушевича серед інших матеріалів, що стосуються козацько-польської війни, історію якої він мав намір написати, складений він напевне, на підставі автентичного універсалу.

схизматика. Заслуги воевъ русскихъ, тяжкія брани ихъ с иноплеменниками, подъятыя для обороны и расширенія предѣловъ польскихъ, забыты и безстыдно попраны и презрѣны поляками. Пролитая за нихъ кровь русская и падшіе на поляхъ ратныхъ тысячи и тьмы воевъ русскихъ награждены отъ нихъ висѣлицами, сожигательствомъ въ мѣдныхъ быкахъ, спицами и всѣхъ родовъ мученіями и варварствами. Но правосудіе Божіе, назирающее дѣла человѣческія, престало терпѣть таковыя лютости и безчеловѣчія, и подвигло народъ къ оборонѣ собственного бытія своего, а меня избрало слабымъ орудіемъ воли его. Сей промыслъ Божій явно доказанъ пораженіемъ поляковъ, весьма неравными имъ, силами козацкими на семи главныхъ сраженіяхъ и на многихъ штурмахъ и битвахъ. Арміи польскія избиты и разсѣяны; многіе вожди ихъ и начальство истреблены, также немало предано ихъ въ пленъ татарскій; да тоею мѣрою, ею же мѣрили, возмѣрится имъ ! Остается руиновать жилища польскія, истреблять семейства ихъ, во отмщеніе русскимъ, сіе претерпѣвшимъ! Но я судъ Божій на душу мою призываю, что не желаю и не ищу мести, постыдной христианству и человѣчеству, и подлежащей единому Богу и его правосудію въ денъ онъ во онъ же истязаны будутъ царіе земстіи и предержащіи власти міра сего, о всемъ погибшемъ отъ нихъ и чрез нихъ в человѣчествѣ и о невинной пролитой ими крови, отъ самыхъ временъ, братомъ, убитого, Авеля. И такъ отзываюсь о тебѣ, найяснѣйшій король, справедливый и любимый монархъ нашъ, отзываюсь и къ вамъ, совѣтникамъ его, и всѣмъ вельможамъ польскимъ. Убойтеся Бога милосердно, потребите вражду и отриньте злобу ея, губительную собственнымъ своимъ народамъ; возстановите в нихъ миръ и тишину, да поживутъ, и васъ прославлять! Сіе единственно отъ васъ зависитъ, а я всегда готовъ исполнить то, чего долгъ мой и обязанность къ Богу и народу отъ меня требуютъ.

Маркович Н. - Т. 1. - С. 196-199.

Додаток II

Універсали полковників і сотників

1648-1657 рр.

№ 1

1648, липня 15 (25). Табір під Черніговом. - Універсал ніжинського і чернігівського полковника Процика Шумейка про надання млина Василеві Копачевському

Процик Шумейко, полковник нѣжинский и чернѣговский, Войска его короля м*и*л*о*сти Запорозского.

Всѣм вобец и кождому зособна, кому бы о том вѣдати належало, а меновите паном обывателем маетности своей, также и намесником, як и козаком всѣм, брати моей, Войска ег*о* к*о*р[олевской] м[илости] Запорозского ознаймую, иж тот мелник Васко Копачевский ускаржал всему Воиску и менѣ в таборе под Черниговом, же за власную суму свою мае млыны и хованю до ласки Б*о*жой, теды нѣкоторый мелник Иван наступае на него и вытыскае грошей у него побравши, с товарищем своим, на которыѣ то млыны тот Васко мает лист от пана, за которым мешкал, паном Илинским. В тых добрах своих не тилко панове, або теж мелник мелникови, але и сам пан гетман его м*и*л*о*ст Богдан Хмелницкий кривды не чинит и не розказует никому чинити, за що теж их милост панове шляхта, не тилко и наша братия, утратили ласку Б*о*жию и зневагу на них допустил, прето теж варую, абим той Васко мелник в тих добрах своих зупокойне мешкал и зо млина его нихто не вытискал и крывды ему жадной не виражал, а кгды бы теж и хто бы ся важил на него наступит, прошу вас властю своей, козаков и товарищей своих, абы оного, яко здрайцу, поймавши, и отступника, не одсилаючи до мене, горлом карали. И на то мой дано лист с товариством своим Войска е*го* к[оролевской] м*и*л[ости] Запорожским з печатю войсковою и с подписом руки моей.

Писан в Таборе под Чернѣговом, мѣсяця июля 15 дня, року 1648, рукою власною зо всѣм товариством своим.

Бібліотека Польської АН у Кракові. Відділ рукописів. - № 269. - С. 48. Копія.

Опубліковано: Н.П.Ковальский. Ю.А.Мыцык. Анализ архивных источников по истории Украины XVI - XVII вв. - С. 75-76. Приложение 6.

№ 2

1650, березня 20 (30). Чернігів. - Універсал чернігівського полковника Мартина Небаби про надання млинів Чернігову

Мартинъ Небаба, полковникъ Войска его королевской милости Запор[ожского] черниговскій.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о томъ будетъ вѣдати потреба, ижъ ведлугъ упадку мещанъ черниговскихъ, даю на поратунокъ усему мѣсту, млиновъ пять: старый Бѣлоускій, млинъ Горѣлій, млинъ Ряжиковский, млинъ Грицковъ, млинъ на Стрижню Поповский, которымъ абы въ тихъ млинахъ кривди и перешкоды нѣ отъ кого не было, подъ неласкою войсковою [варуем (?)].

Данъ въ Чернѣгове, 1650, марта 20.

Мартинъ Небаба, полк[овник] Войска его кор[олевской] мил[ости Запорожского].

Опубліковано: Ал.Лазаревский. Акты по истории землевладения в Малороссии // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. - Відділ III. - 1890. - С. 97-98. - № 10.

№ 3

1650, квітня. Красне. - Універсал прилуцького полковника Тимоша Носача про заборону чинити шкоду в шляхетських і державних маєтках

Полковник запорозький прилуцький.

Панам сотникам, отаманам і всім товаришам.

Ознаймуємо вас певно, за наказом його милості пана гетьмана, абисте заборонили конечно на всіх пограничних містах, аби за границею шкод і збитків не чинилося в шляхетських маєтках і державах панських наїздів своєвільних перестали, торговим людям всяким і купецьким теж ніяких кривд не чинили. Поспільства щоб не баламутили, аби від того замішання мирний договір не порушився, і пана гетьмана і всього війська на гнів не приводили. Всякім подорожнім людям свободну путь би давали, як перед тим бувало, так і нині дай Боже. Котрі піддані в державах панських і шляхетських, аби державці і пани ними по давньому володіли і доходи всякі на них здавна положені побирали.* А коли не будемо так чинити, як нам від його милості пана гетьмана і пана нашого наказано, будемо від нього карані так як иншій нашій братії учинено, – хто що заслужив, так йому й заплату вчинить. А потім вас Господу Богу поручаю.

Писано в Краснім, місяця квітня 1650 р.**

Тимош Носач, полковник Запорозький прилуцький.

РДАДА. - Ф. 242: Посольський приказ. Польські справи. - 1650. - Стовп 1. - Арк. 481-483. Переклад.
Опубліковано: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX перша половина - С. 20-21. Переклад з перекладу.

---

* У перекладі російською мовою: А которые подданые в панских державах и в шляхецких и іми бы по прежнему владѣли их державцы и паны и доходы всякие по старинѣ на них положеные имали.

** У копії дописано слова: А на звороті написано.

№ 4

1651, січня 1 (11). Кальник. - Універсал вінницького полковника Івана Богуна на проїзд Криштофа Криницького у свої маетності

Іванъ Богу*н*, по*л*ковни*к* Во*й*ска *его* ко*р*[олевской] м[илости] Запорозъкого винъницъки*й*.

Всемъ вобецъ и кожъдому зособна, кому бы о томъ ведати належало, а меновите п*а*но*м* со*т*никомъ и атамано*м* в по*л*ку мое*м* будучимъ до ведомости доношу, и*ж* кор[олевска] м*и*л[илост] панъ Кришътофъ Криницки*й* еде*т* за линию з мае*т*ностей свое*х*, за которы*м* я ва*м* вси*м* приказую, абы оному во всемъ веру давъши, добровольне пропущали и негъде не гамовали, по*д* срокгос*т*ю войсковою.

Данъ в Ка*л*нику, дня 1 ге*н*вара 1651.

Ва*м* зичъливы*й* пол[ковник]

Іванъ Богунъ, по*л*ковъникъ Во*й*ска его кор[олевской] м[илости] Запорозкого.

На арк. 2: Горо*д* о*д* города, абы козаки давали.

Державний воєводський архів у Кракові. Архів Потоцьких. - Папка Подгорецьких. - Арк. 1-2. Оригінал.
ЦДІА України у Києві. - Ф. 1230: Колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. Оп. 1. Спр.25. - Арк. 1. Фотокопія з оригіналу.
О п у б л і к о в а н о: І.П.Крип'якевич. Богдан Хмельницький. - К., 1954. - С. 205. Фотокопія.
Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. К., 1965. - С. 376. - № 141.

№ 5

1651, квітня 18 (28). Кутари. - Проїздний універсал наказного чернігівського полковника Стефана Окші Лунці Москалю на безперешкодний проїзд "на потребу войсковую"

Стефан Окша, полковник наказный, высланий от его милости пана полковника Мартина Небаби полку Чернѣговского Вуйска его королевской милости [Запорозкого] вѣдомо чѣню всим, кому о том вѣдете будет потреба, а меновите: их милости паном сотником, асавулом, атаманом и всѣм товариством Вуйска его королевской милости [Запорожского], иж идет чоловѣк* на имя Лунко Москал на потребу войсковую, за которим упрошаю вас, абы оний всуда доброволне бил препущон, як туди идучи, так и назад повертаючися. А ежелѣ хто будет супротивний писаню нашому, таковий кождий своеволец каран будет правом войсковим, иначей не чинячи.

Дан в Кутарах, апреля 18, року 1650-го.

Стефан Окша, полковник наказний Вуйска его королевской милости [Запорозкого], рукою власною.

РДАДА. - Ф. Посольский приказ. Зносини Росії з Польщею. - 1651. - Спр. 1а. - Арк. 212 а. - 212а зв. Оригінал.
О п у б л і к о в а н о: Воссоединение - Т. III. - С. 25. - № 13.

---

* Далі у тексті закреслено: зарубѣжний.

№ 6

1652, травня 18 (28). Осниця. - Універсал прилуцького полковника Якова Воронченка про негайний збір козаків у місці знаходження полку

Яско Воронченко, пулковникъ прилуцкий.

Всѣмъ вобец и кождому з товаришовъ полку нашего Прилуцкого. Вѣдомо чиню вамъ сим писанием моимъ от старшого и до меншого и росказую вам именем и владзою пулковництва моего: скоро писане мое дойдет вас, того ж часу абысте бы всѣ як нарыхлей до полку стягали зо всѣмъ. Кгды ж я тепер с полкомъ стою под Миргородом на Осницѣ, а вам писание мое посилаю через товаришов, меновите Грицка Плаксу, Савку Кущенка, Конона Саченка, абысте бы якъ нарыхлей поспешали, не только реестровые, але и нереестровые: абы добрыі молодце из добрымъ оружиемъ – рад прииму за товаришовъ. При тым вас Господу Богу поручаю.

Писанъ на Осницѣ, року 1652., мая 18 дня.

Вам всего добра жичливый выше писаный пулковник рукою власною.

Внизу приписка: До Дептавки, до Самбора, до Стричовки и от города до города абысте слали.

РДАДА. - Ф. 138: Посольский приказ. - Посольскі справи. - 1652. - Стовп 1 а. - Арк. 1. Оригінал.
Опубліковано: Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 433.

№ 7

1652, липня 12 (22). Ніжин. - Універсал ніжинського полковника Івана Золотаренка купцям на Свенський ярмарок у Брянськ

Иван Нечипорович, полковник Войска Запорозского нѣжинский.

Вашим милостям моим ласковым паном, паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и их наставником, в мѣстах, мѣстечках и селах найдуючимся, и всему товариству Войска нашего Запорозского, так теж и в землѣ православного осударя московского, от него преложеним паном, паном воеводом и их наставником, в мѣстах и селех на кождом урядѣ найдуючимся до вѣдомости доношу и всѣх милостей ваших упрошаю за жильцами обывателями нѣжинскими, на имя и прозвиска – Корнѣем Ананѣчом, Борисом Пѣсарченком, Малишем – Савиним зятем, Пилипом Куценком и Тишком, которые идут з волами на ярмарок Свинский. Албо где бы могли спродат и ку своему пожитковѣ наилѣпшому обернут, велце теды упрошаю милостей ваших, абы за указанем листу нашого всюды были пропущены и ни в чом нѣгде на гамованы, так в дорогу идучим, яко и назад поворочаючимся. А я узнаную от милостей ваших ласку взаемным способом отвдячит и отдават винен зостаю, до которое и тепер, яко наипилней, ласкам вашим отдаюся.

Дат в Нѣжинѣ, мѣсяца июля 12-го дня, року 1652-го.

Вашим милостям, моим ласкавым паном, циле зичливый приятел и слуга поволный звыш менованый полковник нѣжинский.

РДАДА. - Ф. 79: Посольский приказ. Зносини Росії з Польщею. - 1652. - Спр. 1 а. - Арк. 198. Оригінал.
Опубліковано: Воссоединение. - Т. III. - С. 223-224. - № 116.

№ 8

1653, грудня 1 (11). Ніжин. - Універсал ніжинського полковника Івана Золотаренка Ніжинському Благовіщенському Красноострівському монастиреві на будівництво млина на р. Сеймі у Нових Млинах

Іванъ Нечипоровичъ, полковникъ Во*й*ска Запорозкого Нѣженски*й* и все*го* Сѣвера.

Чиню вѣдомо симъ писанъемъ мои*м*, кому того вѣдати належи*т*, іжъ владзою моею мѣючою о*т* его ми*лос*ти пана ге*т*мана, пана и добродия [моего] позволиле*м* мѣти млынъ новобудовани*й* в Новыхъ Млинахъ, на Сейму, в которо*м* млинѣ колю*с* двѣ, а меновите в*еле*бны*м* г*осподина*мъ о*т*цомъ законникомъ манастира Нѣженского, с которого то млына виживенъе маю*т* мѣти [выше] меновите законники безъ жадно*й* перешкоди, где и писанъе наше далисмо с подписомъ руки і притисненъемъ [печати].

Дат в Нѣжинѣ, року тисеча ше*ст*сот пе*т*десят третего, м*ѣся*ца декемврия 1 дня.

Іванъ Нечипорович, полковникъ Войска Запороз*кого* Нѣжинский и все*го* Сѣвера.

Помітки на звороті: 1) пошкоджена, 2) Право на Новомлинский млино*к*, 3) фундуш на млинокъ Новом*линский*.

На арк. 2: Пановѣ млинъ, року 1653-го, м*ѣся*ца декемврія 1 дня. По архиву № 2340.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 145: Ніжинський Благовіщенський Красноострівський монастир. - Оп.1. - Спр. 2. - Арк. 1. Оригінал. Дуже пошкоджений (є дірки). Місцями зморщений

О п у б л і к о в а н о: Документи Б.Хм. - С. 408.

№ 9

1654, лютого 15 (25). Ніжин. - Надання Силуяна Мужиловського хутора Коростилівського у Талалаївці Ніжинському Благовіщенському Красноострівському монастиреві

Аз. Силуянъ Мужилов*ски*й, свиде*л*ствую ти*м* мои*м* даровизни ли*с*то*м*, кому о томъ вѣдати буде*т* потреба, ижъ маючи футо*р* в Талалаев*ц*ѣ, названи*й* Корос[ти]левский, у небо*ж*чика па*н*а Каспра Да*н*ковско*го* за певную су*м*му куплени*й* и будучи оно*го* в уживанъю по доброй волѣ своей и при памети, абы хвала Б*о*жия в це*р*кви н*а*шой благоче*ст*иво*й* христия*н*ской во*с*точной множилася и о*т*правовала за о*т*пущение греховъ, так мое недо*с*тои*н*ство, яко зме*р*лих родичо*в* покре*в*них все*го* право*с*лавно*го* християнства менованний футо*р* з селищемъ в Талалаевцѣ з нивами, с пасекою, сеножа*т*ю на*д* речкою Деви*ч*кою з десятиною на нивахъ засеяни*х* о*т* козако*в* и обывателевъ тамо*ш*ни*х* ово згола зо всѣми пожи*т*ки монас*ты*ревѣ и мѣ*й*сцу святомъ Нѣжи*н*скомъ в Красно*м* Островѣ найдуючомуся, легую, д[а]рую, и*ж* о[т]писую в[ечны]ми часы. Собѣ, жонѣ мое*й* и всѣ*м* мои*м* покре*в*ны*м* помененъно*го* футора *ж*а*д*нои доро[ги] оставуючи, взглядо*м* чо*го* зако*н*ники в то*м* монастырѣ найдуючися тепере*ш*ние и напото*м* будучие, за зме*р*лих родичовъ и за о*т*пущение*м* грехо*в* мои*х* по [...] записавши на паме*т* Г*оспо*да Бога прозьби вичне зостают. А если бы который з близкихъ и кре*в*ны*х* моихъ мѣ*л* в чомъ ме*ст*це св*я*тое и законъниковъ ту*р*боват, поки*м* живъ у вшелякого права заступовати, а по смерти моей, яко Б*о*гъ всемогущий и пре*с*вятая Б*огороди*ца тому м[ѣс]цу *свя*тому опекунами и зоставати буду*т*. И на то

далем том мой дарований лист для лѣпшое вѣри и певности при печати и подписов руки моей власной, также и печатях и подписах рукъ приятел моихъ на подписах нижей менованъныхъ.

Писанъ в Нѣжинѣ, месяца фвруария, дня 15, 1654 року.

Силуян Мужиловский, рукою власною.

Іван Нечипорович, пулковникъ его царского величества Войска Запорозъкого Нѣжинский, рука [власна].

На звороті: На кгрунта Талалаевскіе Мужиловского. Оригиналъ. Р.: 1654.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 145: Ніжинський Благовіщенський Краснострівський монастир. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 1. Оригінал пошкоджений.

Там же. - Спр. 34. Копія з таким заголовком і закінченням: Випис з книгъ мѣскихъ ратуша Нѣжинского права майдебурского. Року тисяча шестсотъ девятдесятъ второго, мѣсяца ноеврия, дня 2. Перед нами Іваномъ Еремѣевичемъ Кониским, войтомъ Феодоромъ Григориевичем, бурмистромъ сего роснимъ, радцами, лавниками, сего року на правахъ мѣскихъ в ратушу засѣдаючими, ставши обличне честний в Богу отецъ Гаврилъ, уставникъ манастыра нашего Нѣжинского Краснооостровского именемъ пречестного его милости господина отца Калѣста Козловского, ігумена манастыра того жъ Нѣжинского и всей братии пилно просимъ нас уряду, абы писмо служачое имъ грунта Мужиловские было активовано до книгъ мѣскихъ ратуша Нѣжинского, которые мѣет в собѣ таки*й*, тенор [...]

У которого писма власной печати полковой с подпис руки в тие слова: Іванъ Нечипоровичъ, полковникъ его царского величества Войска Запорозкого нѣжинский, рукою. Также и при печати пана Мужиловского подпис власной его руки в тие слова: Силуянъ Мужиловский, руою власною. И мы, урядъ и публѣчнѣмъ предъписаня нашего того писма прочитаня, уваживши рѣчъ слушную, а зхилившися на пилную прозбу пречестного в Богу его милости господина отца Калѣста, ігумена манастира нашего Нѣжинского Краснооостровского и всей той обители братии том дарованый листъ до книгъ мѣскихъ ратуша Нѣжинского записат казалисмо и ест записано. З которыхъ и сей випис при печати мейской радецкой и подписомъ рукъ пановъ нижей виписаних видат казалисмо з ратуша Нѣжинского часу вишписанного.

Іванъ, царского прес[вѣтлого] вел[ичества] войт мѣста Нѣжина з бурмистрами и зо всѣмъ майстратомъ.

Іван Еремѣевичъ Кониский.

Печатка Мѣська.

На звороті арк. 1: Мужиловского на кгрунта Талалаевскіе. Привер от майстрату. Року 1692.

Опубліковано: Ю.А.Мыцык. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - С. 64-65. - № 11.

№ 10

1654, червня 11 (21). Київ. - Універсал київського полковника Павла Хмельницького про надання землі городовому отаманові Петрові Бутримовичу

Павел Яненко его царского величества Войска Запороского київського.

Ознаймую симъ моим писанієм, кому би о томъ вѣдати належало, иж маючи злицене од его милости пана гетмана добродѣя моего, абимъ уси добра по панах позосталіе до полку Киевского надлежащіе в дозоръ* своим, маючи ими шажован, теди видячи я чоловѣка** потребного войску заслужоного щирого цнотливого и хотячи его мѣти и в далший час охочого, далисмо ему у мѣстѣ Киеве пляц голий жидовский в певних своих границях и межахъ будучих Петру Бутримовичу, атаману на той час городовому киевскому подле двора табачного лежачого волно оному будет на том пляцу вшелякіе будинки ставитим, в томъ ему жаден перешкодою не мает бити, еднакъ же мает особливую апробацию мѣти на тое от его милости пана,

* У копії "в дозоръ" написано двічі.

** У копії "чоловѣка" написано двічі.

добродѣя моего, а ми тепер про лѣпшую вѣру и памет на писме оному давши при печаты и рукою нашеею подпис моею.

Дѣялося у Киевѣ, мѣсяца іюня 11 дня, року 1654.

Павел Яненко, полковникъ его царского величества Войска Запороского киевский, рукою власною.

РДАДА. - Ф. 124: Посольский приказ. Малоросійські справи. - 1604-1656. - Спр. 2. - Арк. 1. Копія.

№ 11

1654, жовтня 30 (листопада 9). Ніжин. - Універсал ніжинського наказного полковника Романа Катержного про "послушенство" ченцям Максаківського Спасо-Преображенського монастиря

Роман Катержній, полковникъ наказний нѣжинскій, от его милости пана гетмана Сѣверского.

Ознаймую симъ писанемъ вамъ атаманомъ, войтомъ и всякой громадѣ холмянскому, красноставскому, ядутинскому, пралницкому, и висоцкому, маючи я росказане тепер свѣжо от его милости пана гетмана Богдана Хмельницкого през унѣверсали, абы вамъ всѣмъ приказалъ що быcте во всемъ послушны были інокомъ монастыра Максаковского, ни в чомъ не противляючись, а хто бы мѣл [быть] противним росказаню его милости пана гетмана, такового позволяемъ карат высланному от нас, такъ теж и млыны Красноставскіе, Едутинскіе з арендами и всѣми пожитками и принадлежностями, як ширей описано в унѣверсалах при монастиру зоставали. Будучи я самъ от господа Бога наваженій хоробою ссылаю в особѣ своей Федора, зятя судіи войскового Корнѣя, абы тіе всѣ села вышепомененніе зо всѣми приходами и арендами войск шинковыми и озерными [по]далъ и приказалъ, щобы слухали отца ігумена из братіею, а хто важится перешкоду чинит, тому монастыревѣ якимъколвекъ способомъ, таковий не уйдет приказанного карання от его милости пана гетмана, чого приказано намъ постеригати.

Данъ з Нѣжина, октобря 30 дня 1654.*

Звишменований полковникъ наказний нѣжинский, рукою власною.

РДАДА. - Ф. 248: Канцелярія Правительствуючого Сенату. - Оп. 1. - Спр. 1812.- Арк. 435. Копія.

Опубліковано: Лазаревский А.М. Акты по истории землевладения в Малоросии. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. IV. - С. 100-101.

№ 12

1655, липня 11 (21). Київ. - Універсал київського полковника Павла Хмельницького про виконання гетманського універсалу, яким село Чернин надане Межигірському монастиреві

Павел Янович Хмелницкии, полковникъ Воиска его царского велич[ества] Запороз[кого] киевскии.

Всимъ вобец и кождому зособна, кому бы ено колвекъ о том вѣдат належало, а меновите панамъ полковникам, асавуламъ, сотником, атаманом и всеи черни, козаком

* У копії дописано слова: В подлинномъ подписано.

з Воиска Запорозкого и кождого стану людемъ тим писанемъ моимъ до вѣдомости доношу, ижъ за прозбою в Бозе велебного господина отца игумена и всеи капитулы монастира Межыгорского, село Чернинъ, зо всими пожитками, з уходами, сеножатми и иными провентами до села Чернина належачих прихиляючисе до универсалу его мил[ости] пана гетмана добр моего на монастир Межигорскии надалемъ, в котором то село Чернинъ, такъ с козаковъ, яко теж любых людеи в уживаню велебному господину отцу игуменови и всеи капитуле манастира Межигорского наименшое перешкоды чинит не мает, але свои, яко всеи власности вшеляких пожитковъ спокоине уживат мает. А которые бы мимо универсал его мил[ости] пана гетмана добр моего в пожитках черниговских наименшую перешкоду капитули монастира Межигорского чинит мѣли и отыскав се до мѣжки, таковыи кождыи не чым повинен, але гетманом каранъ будет, иначеи не чинечи.

С Киева 11 юля, року 1655.

Подданые там мешкаючие, абысте про повинност, якъ з давных часов паномъ отдавали, абы и тепер в тои повинности своеи велебному господину отцу игуменови и всеи капитуле монастира Межигорского были повинними, не были под каранем срокгим.

Павел Яневич Хмелницкии, полковникъ Воиска Запороз[кого] киевскии.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН. Ф. Колекція Київської казенної палати. - № 17. Оригінал.

ЦДІА України у Києві. - Ф. КМФ-9. - Оп. 3. - Спр. 17. - Арк. 1. Фотокопія з оригіналу.

№ 13

1655, липня 22 (серпня 1). Чигирин. - Універсал дружини Богдана Хмельницького Анни про недоторканість володінь Прилуцького Густинського Троїцького монастиря

Я, Анна Богдановая Хмелницкая, гетмановая, Воиска его цар[ского] вел[ичества] Запорозкого.

Обывателем всѣмъ прилуцким, старшинѣ и чернѣ, козаком Воиска его цар[ского] вел[ичества] Запорозкого, воиту, бурмистровѣ и всѣмъ мещаном в мѣстѣ и по хуторах мешкаючим симъ писанемъ моѣмъ до вѣдомости доношу, ижъ що велебние господу Богу Отцеве общежителного жития иноци обителѣ святоѣ Густинские конфѣрмацию его милости пана малжонка добродѣя мого на прывѣлеи данного ѣмъ наданя от княжат Вышневецкихъ одержали, абысте всѣ вишменованиѣ обивателѣ нѣ в чомъ противними не были и кгрунту ихъ мѣсцу святому належачиѣ не втручалися, жадноѣ перешкоди не чинили под виною тисячи таляровъ до скарбу воискового и под суровим каранемъ. Ласкою его милости пана малжонка добродѣя мого и повторе навпоминаю, абы иначеи не было.

З Чигирина, 22 июля, 1655.

Вышменованая гетманова Анна Б[огдановая].

На звороті: От еи милости панеи гетмановои зарука тисячу талярии, жебы въ грунтах нам шкоды не чинено.

Перпендикулярно до цього тексту написано: Зарука тисяча таляреи от еи м[илости] п. Г. хтобъ нам кривд не чинивъ в кгрунтахъ.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетманів. - Оп. 1. - Спр. 70. - Арк. 1, 1 зв. Оригінал.

Опубліковано: Ів. Кревецький. Універсал Ганни Хмельницької // Записки НТШ. - Т. 69. - Кн. 1. Miscellanea. - С. 167-168.

№ 14

1656, не раніше початку року. - Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького Ніжинському Ветхорізде'яному Георгіївському Красноострівському монастиреві на броварню

Григорий Гуляницкий, полковник нѣжинский Войска его царского величества Запорозкого.

Ознаймуемо тимъ писанемъ нашимъ кождому, кому того вѣдати належит тепер и на потомние часи будучимъ, ижъ их позосталий биеровым и сказаном и зо всѣмъ, якъ в собѣ мает солодовню, грунт и тамошнем стоячие над Остромъ на новом мѣсте понад [...] Острем [...] мы оный бровар и солодовню зо всѣм заживает и Богу велебного господина отца Деонисия, игумена монастыря святому нѣжинскому для всей братии для виживеня часи[...] вѣ[...] мини даемо за от прощение грѣхов наших, которые за спокойным ста[...]сеи и зостает господа просит и иного бровара и солодовни[...] не вѣчиста и покойне заживает не поносячим былем не[...] прина[...] банифна на томъ с онимъ сее наше писмо дано[...].

При подписом руки власное и при печати.

Григорий Гуляницкий, полковник, рука власная.

На звороті: Uniwersał oryhynalny G.Hulanickoho, dany na sołodowni w Niżni na Nowym Mѣсту от Гуляницкого на броварню.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 145: Ніжинський Благовіщенський Краснооострівський монастир. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 10. Оригінал, дуже пошкоджений.

№ 15

1656, березня 13 (23). Батурин. - Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького Батуринському Крупицькому монастиреві на млин на р. Митяївці

Григорій Гулянѣцкій, полковникъ нѣжинскій и всего Сѣвера Войска его царского величетсва Запорожского.

Ознаймуемъ тимъ писаніемъ нашимъ, кому бы о томъ вѣдати належало: ижъ подалисмо млинъ на реки Митяювцѣ, з давнихъ часовъ належній монастиру до заживаня, в Бозѣ превелебному господину отцу Исихию, игумену монастира Батуринского, абы того млина спокойне заживали и нѣ отъ кого жадной и найменшой кривды и перешкоды поноситъ не мѣли, такъ отъ козаковъ, яко тежъ и отъ посполитыхъ людей. На томъ имъ писане даемъ при печати нашой и с подписомъ руки власной.

Дѣялося в Батуринѣ, марта 13, 1656.

Григорій Гулянѣцкій, полковникъ нѣжинскій и сѣверскій, рукою власною.*

Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. - С. 229.

---

* Чтения общества Нестора-летописца. - Т. V. - Отд. III. - С. 55. Мѣстом выдачи унѣверсала названа Борзна.

№ 16

1656, червня 11 (21). Чауси. - Універсал полковника Івана Нечая про надіслання свого товариша Якуба Харитоновича до села Жаливля для урядування

Всім взагалі і кожному зокрема, кому то потреба знати: його милостям паном князям, стольникам і воєводам, полковникам і полуполковникам і ратним людям його царського величества всякого чину, панам сотникам, осаулам, отаманам і всьому товариству Війська його царського величества Запорозького до відома подаю, що я від боку мого посилаю до села Жаливля товариша мого на ім'я Якуба Харитоновича, аби він пильнував, щоб бідним селянам не було кривди. Тому прошу пильно ласки в. м., аби згаданому моєму товаришеві в усім вірили, а сам готовість мою до послуг ласці вашої милості пильно поручаю.

Писано в Чаусах 11 іюня 1656 р.

Вашої милості жичливий на все добро приятель, радий служити. Іван Нечай, полковник Війська його царського величества Запорозького.

РДАДА. - Ф. 220: Малоросійський приказ. - Стовп 5831/20. - Арк. 38. Переклад.
Опубліковано: Грушевський. - Т. IX. - С. 1259. Переклад.

№ 17

1656, червня 14 (24). Чауси. - Універсал полковника Івана Нечая про призначення Андрія Качанівського сотником

Всѣм вобецъ и кождому зособна, кому о том ведати буде потреба, ихъ милостямъ паном князем и воеводам, полковником и полуполковником и ратным людем вшелякого чину его цар[ского] вел[ичества] и сотником, асавулом, атаманом и всему товариству Войска его цар[ского] вел[ичества] Запороскому, доношу до ведомости, ижъ посылаю товариша моего на име Андрея Петровича Качаноского, для зревидованя своеволных людей и для залог по розных селах будучих, од котрых бы убогим хрестьяном крывда была, абы справедливость з них учынили, моцю моею, а кождого своволного и непослушного абы, звезавши, до мене одсылал, под ласкою моею и под срокгим караном. Который кожъдый, своеволю чынячый, од мене на горло буде караный.

Писанъ у Чаусах, дня 14 юня, року 1656. При котором посылаю товарыство мое розное.

Вашим мылостям всего добра жычливый, приятель и рад служить Іван Нечай, полковник Войска его цар[ского] вел[ичества] Запороского.

Помітка іншим почерком: По росказаню его мл. пана полковника и даня унеберсалу овому на сотництво дня 14 іюня, а подписал руку по его веленью Николай Козловский, писар полковника Нечая, – што есть то самый от пана полковника лист даный на залогу и на сотництво.

РДАДА. – Ф. 229: Малоросійський приказ. - Стовп 5831/20. - Арк. 39. Оригінал.
Там же - Арк. 40. Переклад.
Опубліковано: Грушевський. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1259.

№ 18

1656, червня 28 (липня 8). Прилуки. - Універсал прилуцького полковника Яська Воронченка про захист маетностей орендаря Івана Богатиря

Яско Воронченко, полковник Войска его царского величетсва Запорозкого прилуцкого.

Пане сотник краснянский ис товариством сотнѣ твоей и вѣйте з месчанами.

Пишу к вамо тое, же мнѣ жаловался славетный п[ан] Иван Богатир, арендар на той час краснянский, же своевулне его лѣс пустошат так дептовчане, яко и иншие. Короткий то лѣс его власний куплений давно, прето росказую вам, жебы ему жаднoѣ кривды не було у том его лѣсѣ; а кого застане вночы, заплатит куп 5 на нас, полковника, и Вуйско Запорозкое и караня не в уйде, так козак, яко и мешчанин. Того ти, сотнику, да и отаманя и вуйти перестерегат маете, жебы нас скарга не доходила в том, для чого ему дано сее мое писане, жебы и потомству его служило.

Писан в Прѣлуцѣ, дня 28 июня 1656 року.

Яско Воронченко, полковник Войска Запорожского прилуцкий, рукою власною.

На звороті: Лист полковника прилуцкого Ивану Богатиру, арендатору на лѣс, который лѣс даптоване пустошили.

Чернігівський обласний історичний музей. Відділ фондів. № Ал. - 14-1/4. Оригінал.

Опубліковано: Ю.А.Мыцык. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - Приложение. - С. 70-71. - № 16.

№ 19

1656, грудня 24 (1657, січня 3). Чауси. - Універсал полковника Івана Нечая з забороною чинити шкоду шляхті Новгородського повіту

Іван Нечай, полковник его царского величества Войска Запорозкого.

Всимъ вобецъ, а особливе паном сотникомъ, асауломъ, атаманомъ и всему товариству в пулъку моем знайдуючымся до ведомости доношу, ижъ зашла* овъде скарга ихъ милостей панов обывателей воеводства Новгородского, же разные своволники под тытулом Войска Запорозкого, в пулку моего, купы своволные за Немном на розных местъцах збирают и незносные крывды людям невинънымъ чинятъ, через которыхъ своволниковъ Войско Запорозкое великую неславу поноситъ, зачым з владзы ураду моего даю моц и позволяю таковых своволников, яко неприятелев, зносит, а людей пулку моего упоминаю и под срокгим каранем розказую, абы нихъто не важылъся наймнейшое крывды чинитъ ихъ милостям паном обывателем воеводства Новгородского под срокгимъ на горле войсковым каранем. А для лепъшое важъности тотъ мой универсал выдаем.

Писанъ у Чаусах дня двадцат четвертого декабра, року тисеча шестсот пятъдесят шостого.**

Иван Нечай, пулковник его царского величества Войска Запороского.

* У публікації: ізошла

** У копії дописано: У того универсалу печат прытиснена, а подпис руки тыми словы.

Актова книга Новогродського гродського суду за 1656-1659 рр. - № 12518. - Арк. 590. Копія з таким початком і закінченням: Лета от нароженя Сына Божого тисеча шестсот петдесят семого, месяца генваря двадцат шостого дня.

На вряде кгродском в замку государском Новгородском, передо мною Яном Корсаком, подвоеводим Новгородским, от велможного пана его милости пана Петра Казимира Вяжевича, воеводы новгородского, ставши очевисто его милост пан Самуел Лидинский именем всихъ милостей панов обывателей воеводства Новгородского оповедал, покладал и ку вписаню до книг кгродских Новгородских подал универсалъ от пана Ивана Нечая, з речъю в нем нижей мененого воеводству даный и належачий, жадаючи, абы тот универсалъ до книг был уписан, который уписуючи у книги слово до слова такъ се в собе мает [...] Которы же тот универсалъ за наданем оного до книг ку вписаню ест до книг кгродских Новгородскихъ уписан.

О п у б л і к о в а н о: Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. 34. - С. 95. - № 81. Копія.

Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1273.

№ 20

1657, січня 26 (лютого 5). Чауси. - Пункти полковника Івана Нечая про призначення комісії для розгляду претензій з боку шляхти, якій було завдано збитків козацьким військом*

Respons na instancją dano od Ich Mm. Panow obywatelow woiewodstwa Nowogrodzkiego przez Jegom. pana Landzinskiego dana odemnie, Jana Nieczaia, pułkownika Wojska Jego Carskiej Mosci Zaporoskiego.

Naprzód pierwsze – na żądanie Ichmw Panow obywatelow wojewodstwa Nowogrodzkiego zsyłam setnika mego pulku Pana Iwana Mitkiewicza, i z nim trzech towarzystwa, mianowicie Pana Buszme, Pana Foroscze i Pana Samuela Krukowskiego, którzy maią się tam sprawować według informacyi odemnie danej.

I druga – panu Staniszewskiemu, dnia dwunastego februáry, czas i miejsce w Czausach naznaczam.

Trzecia – sprawiedliwości wszytkim ukrzywdzonym gdzie się co pokaże czynić, tak upatrować, żeby się z słusznością zgadzało, a mianowicie Jego M. Panu Mirzeiewskiemu Jego M. Panu Dybowskiemu z winnych sprawiedliwość czynić rozkazałem.

Czwarta – wszystkim Panom sotnikom i towarzystwu w pulku moim najdującym się pod garłem zakazać, aby żadnych czat i ludzi zaciągać nie ważylisie.

Piąta – wszytkim Panom szlachcie i rożnej kondycyi ludziom, aby wolny prejad był, gdzie kto chce iak do maiętności swoich iako z wszelakimi towarami.

Szósta – kupy wszelakie (kiedy by ktory) gdzie kolwiek pod tytułem Wojska Zaporoskiego pułku mego znajdowali się wziowszy ludzi od Pana Muraszki z pomocą wojewodztwa Nowog[r]odzkiego funditus znosić i surowie by na gardle karać.

Siódma – a iesliby komu nie dosić się stało w uczynieniu sprawiedliwości, tedy termin Ich M. Panom obywatelom Nowogrodzkim złożyć dnia dwunastego february, według starego kalendarza, tak z pana Staniszewskiego, iako z inszych, a ia sam sprawiedliwość czynić obiecuie.

Ósma – sprawiedliwości dochodzić u Ich M. Panow obywatelow województwa Nowogrodzkiego o zabicie kozaków pułku mego.

Dziewiąta – tych kozaków, co z Ciechanowiczem do Nieswiża pobrano, domawiać się, aby ich wyzwolono i zaraz onych według wystempku karać by i na gardle, iedno się pytać, o co i z iakiej przyczyny do więzienia pobrano.

---

* Датується за документом №18 (Додаток II), який був занесений до актової книги водночас з цими пунктами.

Dziesiąta – w ostatku z ludzmi Jego Carskiej Mosci ze wszystkiemi obywatelmi województwa Nowogr[odzkiego] i przybyłymi z rożnych krajów w zgodzie, miłosci braterskiej zostawali, żadnej okazyi do nieprzyjazni nie dawali, wszelko przy tym powolności Ich M. Panom obywatelom województwa Nowogr[odzkiego] ofiarować, a wzaemno życzliwosc przeciwko Wojsku Zaporoskiemu prosić i upewnić słowem rycerskim, że najmniejszej okazyi z Wojska Zaporozkiego do niezgody nie będzie podano, aby tylko samy Ich M. cierpliwemi zostawali i żadnej okazyi do nieprzyjazni nie podawali.*

Jan Nieczaj, pułkownik Jego Carskiej mości Wojska Zaporozkiego.

Актова книга Новогродського гродського суду за 1656-1659 рр. - № 12518. - Арк. 589. Копія з таким початком і закінченням: Akt uniwersału Ich msci pana Nieczaja.

Лета от нароженя сына Божого тисяча шестсот пятдесят семого, месяца генвара двадцат шостого дня. На вряде кгродскомъ в замку кгродском Новгородском передо мною Яном Корсаком, подвоеводим новгородским от велможъного пана его милости, пана Петра Казимера Вяжевича, воеводы новгородского, ставшы очевисто его милост пан Самуелъ Лядинъский именем всих згодне ихъ милостей панов обывателей воеводства Новъгородского, пунъкта з речю в нихъ нижей меновано од пана Ивана Нечая, полковника Войска Запороского до их милостей пановъ обывателей воеводства Новгородского, прысланы ку вписаню до книг подал, который упысуючы у книги слово до слова такъ се в собе мает [...]: Которые тые пунъкта за поданем оных до вписаня до книгъ кгродскихъ Новгородскихъ уписаны естъ.

Опубліковано: Акты, изданные Виленскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. 34. - С. 96-97.

Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1273-1274. Переклад.

Переклад

Відповідь на прохання їх м. панів обивателів Новгородського воєводства, занесені через п. Лядинського, дана від мене, Івана Нечая, полковника Війська й.ц.в. Запорозького.

Насамперед перше – на жадання їх м. панів обивателів Новгородського воєводства сотника мого полку п. Івана Миткевича і з ним трьох товариства, а саме: п. Бушму, п. Форощу і п. Самійла Круковського, що мають там справувати згідно з інформацією від мене даною.

Друге – панові Станішевському визначаю час і місце – 12 лютого в Чаусах.

Третє – наказав я вчинити справедливість усім покривдженим, де що покажеться, пильнувати, що б усе відповідало слушності, у тому й.м.п. Міржевському і п. Дибовському дати справедливість на винних.

Четверте – всім панам сотникам і товариству мого полку заборонити під [карою на] горло, аби не наважувалися [посилати] жодних чат і людей не затягали.

П'яте – всім панам шляхті і всякого стану людям має бути вільний переїзд – чи до своїх маєтностей, чи хто куди хоче з усякими товарами.

Шосте – всякі купи, які б де небудь були під титулом Війська Запорозького, з полку мого, взявши людей від п. Мурашки з допомогою Новгородського воєводства – зносити і суворо карати, хоч би й на горло.

Сьоме – коли б й кому не досить було з тієї справедливості, тоді термін їх м. паном обивателям дня 22 лютого за старим календарем і я сам обіцяю чинити справедливість як над п. Станішевським, так і над іншими.

Восьме – доходити справедливості у панів обивателів за забитого козака мого полку.

Дев'яте – тих козаків, що з Цехановичем забрано до Несвижа, домовлятися, щоб

* У копії дописані слова: У тыхъ пунъктовъ печат прытиснена, а подпис руки самого его милости пана Нечая, пулковника его царской милости Войска Запорозкого, тыми словы:

їх визволено, і тоді негайно їх карати відповідно до вчинків, хоч би й горлом, тільки допитати, за що і з якої причини їх забрано до в'язниці.

Десяте й останнє – з людьми й.ц.м., з усіма обивателями Новгородського воєводства і з тими, що прибувають з різних країв жити в згоді й любові братерській, не даючи жодного приводу до неприязні, при тому послуги свої їх м. панам обивателям Новгородського воєводства офірувати і на взаємно просити зичливості для Війська Запорозького, запевняючи лицарським словом, що від Війська Запорозького найменшого приводу до незгоди не буде подано – аби тільки самі їх м. були терпеливі і жодної причини до неприязні не подавали.

Іван Нечай, полковник й.ц.м. Війська Запорозького.

N° 21

1657, лютого 6 (16). Тopaль. - Універсал топальського сотника Романа Василевича про надання вільної ділянки землі Герасимові Давидовичу

Я, Роман Василевич, сотник топалский, маючи росказане от ясневелможного его *милости пана* полковника нѣжинского, так теж и его *милости пана* полковника стародубского об отчины, которые ваковала упусте лет десети, за которую то отчызну, з давных лет давано плата пуд меду, теды тепер и я, Роман Василевич даю тую отчину на имя Герасиму Давыдовичу, обывателю чернооковскому, которая то отчина называется Зарецкая, за которую то отчизну я тепер мает платит пуд меду до скарбу войськового.

Писан в Топали, февраля 6 дня, року 1657.

Иван Гуляницкий, полковник стародубовский, рукою вл[асною].

Роман Василевич, сотник топальский Войска его царского величества Запорозкого, рукою вл[асною].

Чернігівський обласний історичний музей. - Відділ фондів. N° Ал-14-16. Оригінал.

Опубліковано: Ю.А.Мыцык. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - Приложение. - С. 71. - N° 17.

N° 22

1657, травня 14 (24). Табір під Берестям. - Охоронний універсал київського полковника Антона Ждановича шляхті Пінського повіту

Анътонъ Ждановичъ, наместъникъ его милости *па*на гетмана Войскъ Запорожскихъ.

Всѣмъ вобецъ и кожъдому зособна, кому о томъ ведати належытъ, меновите паномъ полковъникомъ, ассавуломъ, сотъникомъ, отаманомъ и всему товариству Войска Запорозского до вѣдомости доносимъ, ижъ зближывшыся мы з войсками княжати его милости семикгородского ку повѣту Пиньскому, а маючы о томъ от обывателей того жъ воеводства достаточную информацыю, ижъ его милость панъ гетъманъ под протекъцыю свою ихъ всѣхъ принявъши, и залогу для лепъшого безпеченства имъ придать рачылъ во въсемъ до тыхъ же универсаловъ его милости пана гетъмана стосуючися, сурово приказую, абы жаденъ с товарыства нашого, так в

тягненью чатами и поезъдами шляхте воеводства Пинского жадное найменшое крывды задаватъ не важилъся, обавъляючыся срокгого каранья войскового. А ежели бы таковые свавольники легце собе сесъ нашъ универсалъ поважывъшы онымъ чынили, теды таковые за даньемъ намъ вѣдомости сурово на горъле караны будутъ, в чомъ и повторе всѣхъ васъ напоминаемъ под ласкою нашою и срокгимъ караньемъ войсковымъ.

Датъ с табору с под Берестья Литовского, четырнадцатого мая тисяча шестъсот пятъдесятъ семого.*

Анътонъ Ждановичъ, рукою.

Актова книга Пинського гродського суду 1656-1658 рр. № 13009. Копія з таким початком і закінченням: Акт uniwersału p.Antona, hetmana nakaznego Wojska Zaporozskogo. - Лета от нароженъя Сына Божого тисеча шестъсот пятдесятъ семого месяца июня первого дня. На вряди кгродскомъ в замку государскомъ Пинъскомъ, передо мною Владыславомъ Казимеромъ Войною, подстаростим Пинъским, постановивъшысе очевисто его милость панъ Казимер Война, писар земъский и поселъ повету Пинъского, подал ку актыкованю до книг кгродских Пинъских универсалъ его милости пана Антона Ждановича, наместъника ясневелможъного его милости пана Богдана Хмелницкого, гетмана Войскъ Запорозских, в речы нижей в немъ меновите выражоной, до их милости пановъ, атамановъ и всего товариства Войска Запорозского писаный, повету Пинъскому даный и служачий, который такъ се в собе маетъ [...] Который универсалъ за поданьемъ през особу вышъписаную до книг кгродскихъ Пинъскихъ естъ уписанъ.

Опубліковано: Акты, изданные Виленскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. 34. - С. 106-107. - № 92.

Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - С. 1399.

* У копії дописано: У того универсалу при печати притисненой подписъ руки тыми словы.

Додаток III

Список універсалів Богдана Хмельницького, згадуваних у джерелах і літературі, але не виявлених

1648 рік

Січень - березень. - Зазивний лист до повстання проти польсько-шляхетської влади. - Жерела. - Т. VI. - С. 14-15.

Березень. - Запорожжя. - Умови, передані М.Потоцькому через ротмістра Хмелецького. - Воссоединение. - Т. II. - С. 15-16.

Травень, кінець. - Звернення до жителів Немирова про допомогу Запорозькому Війську. - Гавронський. - С. 29.

Травень - черевень. - Універсали про підготовку до боротьби проти польської шляхти. - Гавронський. - С. 26.

Червня 1. - Універсал про захист церковних земель. - Бібліотека Академії наук у Кракові. - № 470. - Арк. 7; Z dziejów Ukrainy. - S. 555.

Червень (середина). - Універсали про захист шляхти. - Документи Б.Хм. - С. 51-53, № 12.

Червня 17. - Універсал Прилуцькому Густинському монастиреві про недоторканість майна цього монастиря. - Документи Б.Хм. - С. 54, № 13.

Червень, друга половина. - Наказ козакам у Стародубі і Почепі йти на збір війська під Києвом. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 235-236.

Червень - липень. - Універсали з закликом до повстання проти шляхти. - Памятники. - Т. I. - С. 261.

Липень, перша половина. - Наказ полковникам повернутися до війська. - Грушевський М. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 28; Документи Б.Хм. - С. 89-90. - № 40.

Липня, близько 20. - Універсал про захист земель В.Заславського та проїзний універсал його посланцеві. - Документи Б.Хм. - С. 59-63, № 19, 20.

Липень, кінець. - Універсал про захист Меджибожа. - Z dziejów Ukrainy. - S. 227-228.

Жовтня 3. - Під Львовом. - Проїзний універсал послам від Львова. - Жерела. - Т. 3. - С. 110.

Жовтня 16. - Під Львовом. - Універсал про захист міста Львова. - Зубрицький. - С. 309.

Листопад (початок). - Універсал Запорозькому Війську про похід на Бихів під керівництвом миргородського полковника Г.Сахненка. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 280.

Грудень. - Універсал про повернення полків, які брали участь у поході на Бихів. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 283.

Грудень. - Універсали, якими селяни зобов'язувалися виконувати повинності панам. - Шайноха. - Т. II. - С. 396.

Грудень, кінець. - Охоронні універсали ув'язненій шляхті. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 127-128.

1649 рік

Лютого 12-14. - Переяслав. - Універсал про розмежувальну лінію між українськими та польськими військами. - Памятники. - Т. I. - С. 334-335; Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 44.

Лютого 12-14. Переяслав. - Універсал Іванові Федоровичу про розмежувальну лінію між українськими та польськими військами. - Z dziejów Ukrainy. - S. 492.

Березня, близько 27. - Проїзний лист ігуменові Павлові. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 307-308.

Березень - квітень. - Наказ послам до Ю.Ракоці. - Жерела. - Т. XVI. - С. 74.

Квітень, початок. - Універсал Кальницькому полкові про підготовку до війни. - Міхаловський. - С. 389.

Квітень, близько 19. - Універсали старшині прикордонних полків про заборону кривдити російських купців та про покарання тих, хто переходить кордон для грабежу. - Воссоединение. - Т. II. - С. 153, 157.

Червень. - Наказ козакам і селянам готуватись до війни проти польської шляхти. - Грабовський. - Т. II. - С. 42.

Червень, кінець. - Наказ лівобережним полкам виступати проти Литви. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 331.

Липня 14. - Під Збаражем. - Проїзний універсал М.Зацвіліховського. - Міхаловський. - С. 451.

Липня 23. - Під Збаражем. - Універсал з закликом до чужоземних частин у польському війську переходити на бік Запорозького Війська. - Міхаловський. - С. 455, 457.

Липень, друга половина. - Універсали містам. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 71.

Серпень, початок. - З Озерної. - Універсал. - Міхалевський. - С. 463.

Серпня, близько 20. - Універсал прикордонній старшині про покарання тих, хто чинить шкоду російському населенню. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 340.

Вересень. - Універсали містам про шляхетський сеймик у Житомирі, універсали про охорону маєтностей А.Киселя, проїзний універсал Я.Сосницькому. - Грабовський. - Т. II. - С. 64, 120; Міхаловський. - С. 497, 508.

Жовтня 8. - Універсал Густинському монастиреві на село Маціївку. - А.Лазаревский. Описание Старой Малороссии. - Т. III. - С. 171, 395.

Жовтня 8. - Проїзні універсали А.Киселю. - Грабовський. - Т. II. - С. 121.

Листопад. - Універсал чернігівським міщанам про вибори війта. - Документи Б.Хм. - С. 146-147.

Листопад. - Універсал полковникові М.Небабі про забезпечення охорони від татар. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 378.

Листопад. - Універсал Київському Михайлівському монастиреві на угіддя біля сіл Глеваха й Малютинка. - ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка О.Лазаревського. - № 49. - С. 188.

Листопад. - Універсал російському купцеві І.Митрофанову на купівлю поташу і шмальцуги. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 377.

1650 рік

Травень, перша половина. - Універсали полковникам про покарання "сваволь-ників". - Грушевський. - Т. IX. - С. 21.

Червня 3. - Чигирин. - Проїзний універсал венеціанському послові А.Віміні. - Записки НТШ. - Т. 78. - С. 80, 81, 86.

Червень. - Наказ полковникові М.Небабі. - Грушевський. - Т. IX. - С. 227; Універсали шляхті про дозвіл повернутись у свої маєтності. - Грушевський. - Т. IX. - С. 20-21.

Липень. - Універсали Запорозькому Війську про підготовку до війни. - Міхаловський. - С. 555; Універсал Київському Микільському монастиреві на село Максимівку. - Грушевський. - Т. IX. - С. 73; Універсал Т.Анкундінову. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 418-423; Т. VIII. - С. 329.

Серпень. - Універсал про похід на Умань та до молдавського кордону. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 432; Жерела. - Т. XVI. - С. 90; Універсал Запорозькому Війську на р. Міусі. - Воссоединение. - Т. II. - С. 409. Універсал київському полковникові. - Воссоединение. - Т. II. - С. 453.

Вересня 27. - Універсал полковникам. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 134.

Жовтень (кінець). - Універсали польській шляхті на маєтності. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 345.

Листопад. - Універсал полковникам і старшині (третій) про необхідність бути готовими до походу. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 436; Універсал полковникові М.Гладкому та іншим з забороною робити шкоду в російських землях. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 351; Універсал В.Мезинському. Воссоединение. - Т. II. - С. 468.

Грудень. - Універсали Війську про бойову готовність, проїзний універсал посланцям І.Радзейовського. - Грушевський. - Т. IX. - С. 156.

Місяць невідомий. - Універсал Катерині Аксаковій на міста Гоголів, Світильні, Роївка та прилеглі до них села. - ЦДІА України у м.Києві. - Житомирська актова книга № 317. - Арк. 182.

1651 рік

Початок року. - Універсали полковникам про підготовку до війни проти Польщі. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 477.

Січня, не пізніше 20. - Універсал козакам Лохвиці про охорону від татар і підготовку до походу. - Грушевський. - Т. IX. - С. 203.

Березень. - Біла Церква. - Універсал про підготовку човнів. - Грушевський. - Т. IX. - С. 214.

Березень, не раніше 14. - Біла Церква. - Універсал київським міщанам. - Грушевський. - Т. IX. - С. 215

Березень-квітень. - Універсал Війську про підготовку до війни з Польщею. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 477.

Травня, близько 20. - Універсал війську, що перебуває під Кам'янцем-Подільським. - Грабовський. - Т. II. - С. 70.

Червень, після 20. - Під Ямполем. - Універсали війську про підготовку до бою. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 477-479.

Червня 22. - Універсали старшині і війську. - Воссоединение. - Т. III. - С. 91.

Червня 28. - Універсал війську. – Грабовський. Starożytności historyczne polskie. - Т. I. - S. 320.

Червень. - Універсал петриківським купцям. - Грабовський. Starożytności historyczne polskie. - Т. I. - С. 315.

Липень. - Корсунь. - Універсал війську про збір під Переяславом та на Масловому Ставі. Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 461.

Серпень, кінець. - Універсали війську. Рудавський. - С. 80.

Вересня, близько 29. - Універсали полковникам про реєстр. - Міхаловський. - С. 646; Універсал з наказом :"свавільним" козакам розійтися. - Міхаловський. - С. 647.

Жовтня 12. - Універсали Славковському та Яскульському на володіння маєтностями і черкаському полковникові про заборону чинити "сваволю". – Документи Б.Хм. - С. 229-230.

Листопада. - Універсал козакам Брацлавського полку. - Грушевський. - Т. IX. - С. 395.

1652 рік

Січня 19. - Наказ послам до Яна Казимира. - Документи Б.Хм. - С. 246-247.

Січня, близько 19. - Проїзний універсал Г.Яцкевичу та іншим послам на сейм у Варшаві. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 709.

Березень. - Універсал польським військовим частинам на постій. - Грушевський - Т. IX. - С. 111.

Червень. - Універсал про охорону від татар. - Грабовський. - Т. II. - С. 84; Жерела. - Т. XVI. - С. 62; Рудавський. - С. 105; Коховський. - С. 348-349.

Липень. - Універсали про підготовку до війни. - Жерела. - Т. XVI. - С. 262; Рудавський. - С. 105.

Серпень. - Інструкція послам на ведення переговорів з В.Лупулом. - Грушевський. - Т. VIII. - С. 460-461.

Серпень, друга половина. - Універсали про війну з Польщею. - Грушевський. - Т. VIII. - С. 467, 469.

1653 рік

Січня 28. - Універсал київським міщанам про звільнення від сплати 1000 золотих. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 632-633.

Березень. - Універсал про надання Мгарському монастиреві сіножатей лубенських бернардинів. - А.Лазаревский. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. Вып. I. Полтава, 1887. - С. 67.

Червень. - Універсали Запорозькому Війську. - Грушевський. Т. IX. - С. 363.

Після червня. - Універсал М.Потоцькому. - Грушевський. - Т. IX. - С. 361.

Серпень-вересень. - Універсали війську про похід у Молдавію. - Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія. - С. 553, 556; Міхаловський. - С. 668-670; Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 43.

Жовтень. - Універсали війську з наказом виступити у похід. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 67.

Жовтень. - Договір з кримським ханом. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 131.

Листопад. - Проїзний універсал російському послові Р.Стрешньову. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 78, 80, 170-171.

Грудень. - Універсали війську про охорону від татар. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 85, 89.

1654 рік

Січень-лютий. - Універсали полкам та містам про Переяславську раду. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 555, 559, 562.

До квітня. - Універсали купцям. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 508.

Квітень. - Універсал про дозвіл київським міщанам їздити у Москву. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 606.

Червень. - Проїзний універсал патріархові Макарію. Путешествие антиохийского патриарха Макарія. - С. 57.

Листопад. - Універсал полковникам про підготовку до походу. Акты ЮЗР. - Т. XIV. - С. 113-114.

1655 рік

Квітень. - Універсал Афіногенові та Іванові Степановим Небольсиним з Брянська про поверенення їх підданих. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 514.

Місяць невідомий. - Універсали білоруському полковникові Іванові Нечаю. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 522, 529.

1656 рік

Січень, початок. - Універсал на Запорожжя і Кодак. - Документи Б.Хм. - С. 469-470, № 351.

Січня, після 22. - Універсал Іванові Нечаю. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 522.

Лютого 10. - Універсал Густинському монастиреві на вилов риби у Вовчих Озерах. - ЦНБ ім. Вернаського НАН України. Інститут рукописів. Збірка Ол. Лазаревського. - № 15. - С. 215.

Березень - Універсали полковникам про причини війни. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1154.

Травня 15. - Універсал Густинському монастиреві на володіння Шкурятишиним млином. - А.Лазаревский. Описание старой Малороссии. - Т. III. - С. 595; Його ж. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. - Вып. I. - С. 140.

Липень. - Універсал про гарантування безпеки Слуцького князівства. - Грушевський М. - Т. IX. - С. 1270.

Липень. - Універсали слуцьким купцям. - Археографический сборник. - Т. VII. - С. 104.

Серпня 6. Чигирин. - Універсал Іванові Нечаю про заборону вчиняти “бешкети” у Слуцьку. - Несвізький архів. - Відділ V. - № 2014.

Грудень. - Універсал війську про виступ у похід. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1312.

Грудень. - Універсал про охорону земель С.Четвертинською. - Z dziejów Ukrainy. - S. 559.

Місяць невідомий. - Універсал Батуринському монастиреві на володіння Коренецьким. - Описание Черниговской епархии. - Т. III. - С. 302.

Місяць невідомий. - Універсал Київському Кирилівському монастиреві з дозволом побудувати міст та стягувати мостове. - ЦНБ ім. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Збірка О.Лазаревського. - № 15. - С. 200 зв.

1657 рік

Січень. - Універсал про охорону земель С.Четвертинського. - Документи Б.Хм. - С. 552-554.

Квітня 16. - Універсал Густинському монастиреві на володіння селом Левки. - А.Лазаревский. Описание старой Малороссии. - Т. III. - С. 179-180.

Квітня 18. - Універсал Густинському монастиреві на володіння селом Полове. - А.Лазаревский. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. - Вып. I. - С. 8.

До травня. - Універсал Берестейському воєводству. Акты Виленской комиссии. - Т. XXXIV. - С. 106-107.

Липня, близько 20. - Універсал Січі Запорозькій про похід проти кримських татар. - Акты ЮЗР. - Т. XI. - С. 716.

Місяць невідомий. - Універсал Київському Софійському монастиреві на володіння млином на ріці Бовкун. - ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Рукописи Церковно-археологічного музею Київскої духовної академії. № 888. - С. 397.

Місяць невідомий. - Універсал Мгарському монастиреві на володіння селом В'язівка. - А.Лазаревский. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. - Т. XI. - С. 102.

Додаток IV

Список місцевостей, у яких перебував Богдан Хмельницький у 1648-1657 роках

1648 рік

Січня 15. - На Запорожжі. - Воссоединение. - Т. II. - С. 58.
Січень. - На острові Буцьку, в гирлі Базавлука. - Памятники. - Т. І. - С. 200-201.
Січня 25-26. - Під Січчю. - Z dziejów Ukrainy. - S. 497.
Січня 30. - Під Січчю. - Z dziejów Ukrainy. - S. 497-498.
Березня 3. - На Запорожжі. - Документи Б.Хм. - С. 23-31.
Квітня 19 - травня 4. - На Жовтій Воді. - Записки НТШ. - Т. 144-145. - С. 211-212.
Травня 5-6. - У Княжих Байраках біля села Григорівка. - Записки НТШ. - Т. 144-145. - С. 211-212.
Травня 10. - На річці Цибульнику. - Шайноха. - Т. II. - С. 324; Міхаловський. - С. 17.
Травня 14-15. - На річці Тясминь. - Міхаловський. - С. 21.
Травня 15. - Під Корсунем. - Міхаловський. - С. 21.
Травня 16. - У Гороховій Діброві, між Корсунем та Богуславом. - Міхаловський. - С. 17, 33.
Травня 17. - Під Корсунем. Документи Б.Хм. - С. 31-32.
Травня 21. - Під Рокитною. - Міхаловський. - С. 39.
Травня 22. - Під Білою Церквою. - Міхаловський. - С. 38.
Червня 2. - Під Білою Верквою. - Документи Б.Хм. - С. 33-36, 41-44.
Червня 3. - Під Білою Церквою. - Документи Б.Хм. - С. 44-46.
Червня 4. - У Насташці. - Документи Б.Хм. - С. 46-47.
Червень (перші дні). - У Корсуні. - Шайноха. - Т. II. - С. 353-354.
Червень (перші дні). - У Мошнах. - Воссоединение. - Т. II. - С. 41.
Червня 8. - У Черкасах. - Документи Б.Хм. - С. 48-51.
Червня 17. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 51-54.
Червня 19. - У Чигирині. - Воссоединение. - Т. II. - С. 44.
Червня 20. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 54-55.
Червня 21. - У Чигирині. - Шайноха. - Т. II. - С. 363.
Липня 2. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 55-57.
Липня 11. - На річці Росава. - Документи Б.Хм. - С. 57-58.
Липень (середина). - На Масловому Ставі. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 232; Памятники. - Т. І. - С. 255.
Липня 17. - У Паволочі. - Документи Б.Хм. - С. 58-59.
Липня 19. - У Паволочі. - Документи Б.Хм. - С. 59-62.
Липня 20. - У Паволочі. - Документи Б.Хм. - С. 62-63.
Липня 24. - У Паволочі. - Документи Б.Хм. - С. 54.

Липень (останні дні). - Під Янушполем. - Памятники. - Т. І. - С. 270.

Липня 29. - Під Маркушами. - Шайноха. - Т. II. - С. 379; під Константиновом*. - Документи Б.Хм. - С. 64-65.

Липня (кінець) - серпня (початок). - У Янушполі. - Памятники. - Т. 1. - С. 270; в урочищі Гончариха - на межі Старосинявського району Хмельницької обл. та Любарського району Житомирської обл. - Памятники. - Т. 1. - С. 273.

Липня (кінець) - серпня (початок). - У селі Березівка. - Жерела. - Т. 23. - С. 288; у Скаржинцях та Павлинцях. - Воссоединение. - Т. II. - С. 129; в Острополі. - Грушевський. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 60.

Серпня 9. - В Уладівці. - Документи Б.Хм. - С. 55-57.

Серпня 18. - Під Куманівцями. - Документи Б.Хм. - С. 67-68.

Вересень (перші дні). - Під Пилявцями. - Памятники. - Т. І. - С. 296, 302, 305.

Вересня 13. - Під Пилявцями. - Памятники. - Т. І. - С. 305-306.

Вересень. - У Старому Костянтинові. - Жерела. - Т. VI. - С. 49; у Вишнівці. - Грушевський. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 81.

Вересня 28 - жовтня 16. - Під Львовом. - Жерела. - Т. IV. - С. 98-106; Т. VI. - С. 55-63, 165, 169.

Жовтня 12. - У Лисиничанах. - Жерела. - Т. IV. - С. 102.

Жовтня 16. - Під Львовом. - Жерела. - Т. IV. - С. 106; Т. VI. - С. 169.

Жовтня 23, 26. - У Томашові. - Архив ЮЗР. - Ч. III.- Т. IV. - С. 35; Жерела. - Т. IV. - С. 127

Жовтня 27. - На шляху до Замостя. - Документи Б.Хм. - С. 69-73.

Жовтня 28 - листопада 14. - Під Замостям. - Документи Б.Хм. - С. 73-74, 79.

Жовтень (кінець) - У Потеличі. - Архив ЮЗР. - Ч. IV.- Т. IV. - С. 36.

Листопада 5. - Під Замостям. - Документи Б.Хм. - С. 80-81, 83-84.

Листопада 7. - Під Замостям. - Документи Б.Хм. - С. 84-85.

Листопада 10. - У Лабуньках під Замостям. - Шайноха. - Т. II. - С. 394.

Листопада 14. - Під Замостям. - Жерела. - Т. VI. - Вступ. - С. 149.

Листопад (кінець) - грудень (початок). - У Сокалі. - Жерела. - Т. VI. - С. 170; проїжджав мимо Стоянова. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 319.

Грудня 2. - У Острозі. - Документи Б.Хм. - С. 85-87.

Грудень (перша половина). - У Заславі. - Словник географічний. - Т. XIV. - С. 447; у Білому Полі. - Шайноха. - Т. II. - С. 396.

Грудня 21. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 87-88.

Грудня 22. - У Києві - Документи Б.Хм. - С. 88.

Грудня 23. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 89.

Грудня 24. - У Києві. - Памятники. - Т. 1. - С. 322.

Грудня 29. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 89-90.

1649 рік

Січня 1. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 91-94.

Лютого 8. - У Переяславі. - Документи Б.Хм.- С. 94-95.

Лютого 9-16. - У Переяславі. - Памятники. - Т. 1. - С. 316-327.

Лютого 10. - У Переяславі. - Документи Б.Хм. - С. 97, 105-107.

Лютого 14. - У Переяславі. - Документи Б.Хм. - С. 103-107.

---

* Очевидно, мова йде про Новий Костянтинів.

Лютого 16. - У Переяславі. - Памятники. - Т. І. - С. 329.
Лютого 23. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 107-108.
Лютого 25. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 307-308.
Березня 11. - У Мошнах. - Документи Б.Хм. - С. 108-109.
Березня 17. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 307-308.
Березня 27. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 244.
Квітня 10. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 109-110, 112-113.
Квітня 11. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 113-114.
Квітня 14. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 114-115.
Квітня 16-22. - У Чигирині. - Воссоединение. - Т. II. - С. 147-157.
Квітня 22. - У Чигирині. - Документи Б.хм. - С. 115-116.
Травня 1. - У Чигирині . - Документи Б.Хм. - С. 116-117.
Травня 3. - У Чигирині. - Документи Б. Хм. - С. 117-119.
Травня 4. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 120-121.
Травня 11. - У Києві та поблизу Києва. - Грабовський. - Т. II. - С. 41; Акты ЮЗР. - Т. III. - Додаток. - С. 58.
Травень. - Під Білою Церквою. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 315, 325. - Додаток. - С. 48.
Травня 31. - У Чигирині. - Міхаловський. - С. 415; Акты ЮЗР. - Т. III. - Додаток. - С. 62.
Червень. - У Чорному Лісі. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 322, 331; Т. VIII. - С. 297; на річці Інгулець. - Z dziejów Ukrainy. - S. 422; в Умані. - Воссоединение. - Т.. II. - С. 219; Грабовський. - Т. II. - С. 51; у Животові (Старому Животові). - Летопись Самовидца. - С. 20; у Пикові (Старому Пикові). - Акты ЮЗР. - Т. III. - Додаток. - С. 71.
Червень. - У Хмільнику. - Єрлич. - Т. І. - С. 98; у Синяві. - Грабовський. - Т. II. - С. 51, 58.
Червня 16. - У Пилявцях. - Z dziejów Ukrainy. - S. 400.
Червня 21. - Біля Базалії. - Грабовський. - Т. II. - С. 58.
Червень - Під Чолганським Каменем. - Воссоединение. - Т. II. - С. 230.
Липня 2-30. - Під Збаражем. - Міхаловський. - С. 449-451, 455-458.
Липня 4. - Під Збаражем. - Z dziejów Ukrainy. - S. 500-501.
Липня 23. - Під Збаражем. - Документи Б.Хм. - С. 121-122.
Липня 30. - У Старому Збаражі. - Міхаловський. - С. 460-461.
Серпень, перші дні. - В Озерній. - Міхаловський. - С. 463.
Серпня, перша половина. - В Озерній. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 45.
Серпня 5-10. - Під Зборовом. - Міхаловський. - С. 431-470; Документи Б.Хм. - С. 122-124, 131-133.
Серпня 14. - Під Збаражем. - Документи Б.Хм. - С. 133.
Серпня 15. - Під Збаражем. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 343; Міхаловський. - С. 470.
Серпня, близько 20. - У Бердичеві. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 341.
Серпня 25-26. - У Паволочі. - Документи Б.Хм. - С. 134; Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 334, 350.
Серпня, після 26. - У Білій Церкві. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 350.
Вересня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 135.
Вересня 15. - У Суботові. - Документи Б.Хм. - С. 136, 137, 138-139.
Вересня 28. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 139-142.
Вересня 29. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 142-143.

Жовтня 1. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 143-144.
Жовтня 8. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 145-146.
Жовтня 23. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 145-146.
Листопада 1. - У Корсуні. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 377.
Листопада, після 1. - У Каневі. - Грушевський. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 235.
Листопада 8-15. - У Києві. - Воссоединение. - Т. II. - С. 294; Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 305, 315-316.
Листопада 8. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 146-147.
Листопада 12. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 148.
Листопада 15. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 148-149.
Листопада 19-21. - У Суботові. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 306.
Листопада 21-26. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 306-314.
Листопада 26. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 150.

1650 рік

Лютого 23 - березня 12. - У Києві. - Воссоединение. - Т. II. - С. 352; Єрлич. - Т. I. - С. 112-113.
Березня 3. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 155.
Березня 10. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 156-157, 159-162.
Березня 30. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 162-163.
Квітня 1. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 163-164.
Квітня 4. - У Суботові. - Документи Б.Хм. - С. 165.
Квітня 26. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 166.
Травня 5. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 166-167.
Травня 10-15. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 167-169.
Травня 24-27. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 169-170; Записки НТШ. - Т. 78. - С. 83.
Червня 1. - У Суботові. - Записки НТШ. - Т. 78. - С. 83.
Червня 3. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 171-172.
Червня 6. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 172-173.
Червня 10. - У Черкасах. - Міхаловський. - С. 550.
Липня 1. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 175-176.
Липня, перша половина. - У Полтаві. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 321-324.
Липня 17. - У Миргороді. - Документи Б.Хм. - С. 176-177.
Липня 19-24. - У Чигирині. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 196-199.
Липня 24. - У Суботові. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 499.
Липня 25–26. – У Чигирині. – Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 499.
Липня 27. - У Суботові, Бужині. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 427.
Липня 29 - серпня 1. - В Ірклієві. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 427-428.
Липня 31. - В Ірклієві. - Документи Б.Хм. - С. 178-180.
Серпня 1. - В Ірклієві. - Документи Б.Хм. - С. 180-182.
Серпня 3. - У Переяславі. - Документи Б.Хм. - С. 182-183.
Серпня 9. - У Мошнах. - Документи Б.Хм. - С. 184-185.
Серпня, середина. - В Умані та на Уманському шляху. - Сіладі. - Т. I. - С. 109; Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 432; Воссоединение. - Т. II. - С. 400, 456, 460.
Серпня 24. - Біля Оратова. - Грушевський. - Т. IX. - С. 88.
Серпня 28. - В Ямполі - Документи Б.Хм. - С. 185-186.
Вересень, початок. - У Сороці. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 328-329; Міхаловський. - С. 583; у Вламнику. - Грушевський. - Т. IX. - С. 89.

Вересня 16. - Над Прутом - Документи Б.Хм. - С. 186-188.

Вересня 17-20. - В Ямполі - Документи Б.Хм. - С. 188-190; Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 443; Воссоединение. - Т. II. - С. 463.

Вересня 22-23. - У Брацлаві - Документи Б.Хм. - С. 190-191; Міхаловський. - С. 591; Воссоединение. - Т. II. - С. 461.

Вересня 27. - У Севастянівці. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 431.

Вересень, кінець. - У Босівці. - Воссоединение. - Т. II. - С. 461.

Жовтень, початок. - У Корсуні. - Воссоединение. - Т. II. - С. 462.

Жовтня 11-20. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 342-356.

Листопада 1. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 192-196.

Листопада 4-16. - У Чигирині. - Воссоединение. - Т. II. - С. 185-191; Міхаловський. - С. 592-593.

Листопада 11. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 196-198.

Листопада 18. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 198-199.

Грудня 1. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 203-205.

Грудня 25. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 205-207.

1651 рік

Січня 2, 8. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 208-209.

Січня 11. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 209-210.

Лютого 10. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 211-212.

Лютого 24. - У Білій Церкві. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 189/II. - Арк. 452.

Березня 1. - У Корсуні - Документи Б.Хм. - С. 212-213; Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 456.

Березня 9. - У Білій Церкві - Документи Б.Хм. - С. 213-214.

Березня 11. - У Білій Церкві - Документи Б.Хм. - С. 214-215.

Березня 15. - У Білій Церкві. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН Украєни. - Ф. 5. - Спр. 189/II. - Арк. 463.

Березня 19. - У Білій Церкві - Документи Б.Хм. - С. 215-216.

Березень. - У Білій Церкві. - Єрлич. - Т. I. - С. 119; Освєнцім. - С. 271; Міхаловський. - С. 629.

Березня 28-31. - У Животові. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 447, 451, 455.

Квітня, перша половина. - У Чечельнику. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 145.

Квітня, перша половина. - У Животові. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 146.

Квітень. - У Погребищі. - Міхаловський. - С. 632.

Квітень. - У Гончарисі - урочищі на межі Старосинявського району Хмельницької обл. та Любарського району Житомирського обл. - Освєнцім. - С. 280; Воссоединение. - Т. III. - С. 58.

Квітень-травень. - У Меджибожу. - ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 147.

Травень, початок. - Під Золочевом. - Грушевський. - Т. IX. - С. 246.

Травня 9, 15, 16. - Під Зборовом - Документи Б.Хм. - С. 216-220.

Травня 17. - У Золочеві. - ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 154 зв.

Травня 19. - У Зборові. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 152.

Травень, друга половина. - Під Тернополем. - Грушевський. - Т. IX. - С. 245, 247.

Травня 24. - Під Збаражем - Документи Б.Хм. - С. 218-219.

Травень, кінець - червень, початок. - Під Колодним. - Грушевський. - Т. IX. - С. 245, 247.

Червень, до 9. - У Таборі між Вишнівцем і Збаражем. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 155.

Червень, до 9. - За 2 милі від Тернополя в напрямку до Збаража. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 156 зв.

Червень, до 9. - Під Вишнівцем. - ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. - Ф. 5. - Спр. 189. - Арк. 503.

Червня 15. - У Колодному. - Грабовський. - Т. I. - С. 272.

Червня 17-20. - Під Берестечком. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 477-478; Освєнцім. - С. 334; Грабовський. - Т. I. - С. 273.

Червня 21. - У Ямполі. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 478.

Червень, кінець. - У Грицеві. - Летопись Самовидца. - С. 25.

Червня 29. - У Любарі. - Освєнцім. - С. 363; Летопись Самовидца. - С. 25; Памятники. - Т. II. - С. 594-595.

Червень, кінець - липень, початок. - У Паволочі. - Летопись Самовидца. - С. 26; Грабовський. - Т. I. - С. 276-277; Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 470; Воссоединение. - Т. III. - С. 105, 125.

Липня 7. - У Білій Церкві. - Документи Б.Хм. - С. 219-220.

Липень, до 9. - У Паволочі. - ЛНБ ім. В.Стефаника. - Ф. 5. - Спр. 2286/II. - Арк. 174 зв. - 175.

Липня 13-18. - У Корсуні. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 461, 470.

Липень-серпень. - Біля Маслового Ставу. - Воссоединение. - Т. III. - С. 141.

Серпня 12. - На р. Узині, на схід від Білої Церкви - Документи Б.Хм. - С. 220-223.

Вересня 8. - Під Білою Церквою. - Документи Б.Хм. - С. 224-225.

Вересня 8-21. - Під Білою Церквою. - Воссоединение. - Т. III. - С. 142-143.

Вересня 18. - Під Білою Церквою. - Памятники. - Т. II. - С. 600; Грабовський. - Т. I. - С. 312.

Вересня 20. - Під Білою Церквою. - Грушевський. - Т. IX. - С. 364-365.

Вересня 29. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 227-228; Грабовський. Стар. - Т. I. - С. 353.

Жовтня 12. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 229-230.

Листопада 24. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 232-233.

Листопада 27. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 233-234.

Листопада 30. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 254-256.

Грудня 5. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 256-257.

Грудня 16. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 237-238.

Грудня 17. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 238-242.

1652 рік

Січня 4. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 398.

Січня 8. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 243-244.

Січня 9. - У Суботові. - Воссоединение. - Т. III. - С. 98; у Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 244-246.

Січня 10. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 246-249.
Січня 28. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 250.
Лютого 15. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 250-252.
Лютого 21. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 252-253.
Березня 1. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 254-256.
Березня 2. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 256-258.
Березня 20. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 258-259.
Березня 30. - У Чигирині. - Док. № 56.
Квітень. - У Корсуні. - Грушевський. - Т. IX. - С. 419.
Квітня 12. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 259.
Квітня 18. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 425.
Квітня 20. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 259-260.
Травня 9 - червня 13. - Під Кам'янцем-Подільським. - Грушевський. - Т. IX. - С. 446.
Травня 12-13. - В урочищі Борок. - Грушевський. - Т. IX. - С. 435.
Травня 15. - У Тарасівці (тепер Звенигородського району.) - Грушевський. - Т. IX. - С. 435.
Травня 17. - У Тарасівці - Документи Б.Хм. - С. 260-261.
Травня 23. - Під Батогом. - В урочищі біля Четвертинівки Тростянецького району. - Міхаловський. - С. 655.
Травня 24. - Під Батагом. - Документи Б.Хм. - С. 261-262.
Травень. - У Брацлаві. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 554.
Червня 6. - Під Кам'янцем-Подільським - Документи Б.Хм. - С. 262-265.
Червня 8. - Під Кам'янцем-Подільським - Документи Б.Хм. - С. 265-266.
Червня 14. - Під Могилевом - Документи Б.Хм. - С. 266–268.
Червня 18. - Під Баром. - Документи Б.Хм. - С. 268-269.
Червня 28. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 269-270.
Липня 13. - У Суботові. - Документи Б.Хм. - С. 270.
Липня 14. - У Суботові. - Документи Б.Хм. - С. 271.
Липня 19. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 271-272.
Липня 31. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 272.
Вересня 24. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 272-273; 274-275.
Вересня 27. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 275.
Жовтня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 275.
Листопада 12. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 276.

1653 рік

Січня 22. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 279.
Лютого 1. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 281.
Лютого 28. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 282.
Березня 19. - У Суботові. - Документи Б.Хм. - С. 284-285.
Березня 23. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 285–289.
Квітня 18. - У Чигирині - Документи Б.Хм. - С. 289-290.
Травень. - В Іллінцях. - Грушевський. - Т. IX. - С. 547.
Травня 27. - У Печорі. - Н.Костомаров. Богдан Хмельницкий. - Т. III.- С. 7.
Червня 2, 3. - Під Баром. - Документи Б.Хм. - С. 290-292; Док. № 65, 66.
Червень. - У Городку Бедрехові. - Воссоединение. - Т. III. - С. 301, 303, 305, 307, 315.
Червень. - У Чорному Острові. - Н.Костомаров. Богдан Хмельницкий. - Т. III. - С. 76.

Червня 13. - Під Меджибожем. - Документи Б.Хм. - С. 294-295.
Червня 20. - Під Меджибожем. - Документи Б.Хм. - С. 295-296.
Червень, кінець. - У Корсуні. - Грушевський. - Т. IX. - С. 562, 564.
Липня 1-13. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 565-570.
Липня 14. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 296-297.
Серпня 8. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 297-300.
Серпня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 297-300.
Серпня 12. - У Суботові. - Документи Б.Хм. - С. 300-301.
Серпня 15-18. - У Суботові. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 498-503.
Серпня 19. - У Суботові. - Акты ЮЗР. - С. 505-506.
Серпня 29. - У Борку. - Документи Б.Хм. - С. 301-304.
Вересень, початок. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 659; У Борку. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 43.
Вересня 20. - Коло Ташлика, притоки Тясмина. - Грушевський. - Т. IX. - С. 661.
Жовтня 10. - У Степанівці. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 57.
Жовтень. - У Соболівці. - Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 42-43.
Жовтень. - У Деребчині. - Міхаловський. - С. 695-696.
Жовтня 28. - У Шаргороді. - Документи Б.Хм. - С. 306-307.
Листопада 1. - Під Шаргородом. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 60, 61, 65.
Листопада 8. - Під Баром. - Документи Б.Хм. - С. 307, 308; Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 65, 76.
Листопада 10. - У Барі. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 111-112, 164.
Листопада 24. - Під Гусятином. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 172.
Грудня 6. - Під Гусятином. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 89.
Грудня 7. - Під Гусятином. - Документи Б.Хм. - С. 308-310; Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 185; Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 777.
Грудень. - У Сатанові. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 89; у Бедриховому Городку. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 777; у Меджибожі. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 135; у Летичеві. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. IV. - С. 777; у Літині. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 103, 135; у Вінниці. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 104.
Грудня 17. - У Животові. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 105.
Грудня 18. - У Ставищі. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 105.
Грудня 19. - У Ставищі. - Акти ЮЗР. - Т. X. - С. 109, 196.
Грудня 20. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 310-311.
Грудня 21. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 211-212.
Грудня 23. - У Черкасах. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 110.
Грудня 24. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 312-313; Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 91, 117, 130.
Грудня 26-27. - У Чигирині, Суботові. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 131.
Грудня 28. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 313-314; У Суботові. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 131.
Грудня 29. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 93, 133, 213.

1654 рік

Січня 6-13. - У Переяславі. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 215, 217, 232, 233, 249.
Січня 6. - У Переяславі. - Документи Б.Хм. - С. 315; Док. № 70.
Січня 8. - У Переяславі. - Документи Б.Хм. - С. 316.
Січня 17. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 317-319.

Січня 26. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 319-320.
Лютого 17. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 320-323, 326-327.
Лютого 19. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 327.
Лютого 22-25. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 339, 345.
Лютого 24. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 329-331.
Березня 21. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 331-334.
Квітня 15. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 236-238.
Квітня 16. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 238-241.
Квітня 25. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 241-242.
Квітня 28. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 343-344; Док. № 74.
Травня 6-18. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 583-588, 592-593, 600, 678.
Травня 16-17. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 544-546.
Травня 21. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 346; Док. № 75.
Травня 22. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 347–348.
Травня 25. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 349-354.
Травня 26. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 353-354.
Травня 27. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 354-356.
Червня 4. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 357-358.
Червня 7. - У Чигирині. - Жерела. - Т. XII. - С. 322.
Червня 10-12. - У Межиріччі. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 663-667.
Червня 11. - У Межиричі. - Документи Б.Хм. - С. 358-360.
Червня 20-22. - Під Богуславом. - Документи Б.Хм. - С. 360-362.
Червня 28. - Під Білою Церквою. - Документи Б.Хм. - С. 363-365.
Червня 29. - У Києві. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 714.
Липня 1. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 365-367.
Липня 4. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 367-369.
Липня 8. - Під Білою Церквою. - Документи Б.Хм. - С. 369-371.
Липня 9. - Під Фастовом. - Документи Б.Хм. - С. 371.
Липня 13. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 372.
Липня 14-16. - Під Фастовом. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 691, 694; Жерела. - Т. XII. - С. 326.
Липня 19, 27, 29. - Під Фастовом. - Документи Б.Хм. - С. 372-376.
Серпня 4. - Під Фастовом. - Документи Б.Хм. - С. 376-377.
Серпня 12-19. - У Києві. - Грушевський. - Т. IX. - С. 938.
Серпня 16. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 377.
Серпня 19. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 377-378.
Серпня 21-24. - Під Фастовом. - Акты ЮЗР. - Т. XIV. - С. 13, 14, 21.
Серпня 25. - Під Фастовом. - Документи Б.Хм. - С. 378-380.
Серпня 26. - Під Фастовом. - Документи Б.Хм. - С. 380-381.
Серпня 26-27. - У Романівці. - Акты ЮЗР. - Т. X. - С. 29, 30, 70.
Серпня 30. - Під Вчорайшим. - Грушевський. - Т. IX. - С. 946.
Вересня 6. - Під Бердичевом. - Акты ЮЗР. - Т. XIV. - С. 71.
Вересня 15-28. - Під Крилівцями. - Документи Б.Хм. - С. 381-386.
Вересня, останні дні. - Під Бердичевом. - Памятники. - Т. III. - С. 204.
Жовтня 11. - У Білій Церкві. - Документи Б.Хм. - С. 387-390; Док. №№ 86, 87.
Жовтня 12. - У Білій Церкві. - Документи Б.Хм. - С. 390-392.
Жовтня 14. - У Рокитному. - Документи Б.Хм. - С. 392.

Жовтня 24-29. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 392-398.
Листопада 4. - У Суботові і Чигирині. Акты ЮЗР. - Т. XIV. - С. 94-95.
Листопада 5-11. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. XIV. - С. 73-74; 94-97.
Листопада 10. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 398-400.
Листопада 21. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 400-401.
Листопада 22. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 401-402.
Грудня 6, 7, 8, 11. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 402-408.

1655 рік

Січня 4-5. - У Білій Церкві. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1028, 1029.
Січня 13. - У Білій Церкві. - Документи Б.Хм. - С. 409-410.
Січня, середина. - У Ставищі. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1042.
Січня 19-20. - Під Жашковом на Дрижиполі. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1044.
Січня, після 20. - В Охматові, Любачеві і Торчині. Грушевський. - Т. IX. - С. 1048, 1052.
Лютого 22. - У Богуславі. - Документи Б.Хм. - С. 410-412.
Лютого 26. - У Богуславі. - Документи Б.Хм. - С. 412-414.
Березня 21. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 416-417.
Березня 24. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. XIV. - С. 561.
Березня 27. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 417-418.
Квітня 2. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 418-420.
Квітня 6. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 420-421.
Квітня 28. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 421.
Квітня 29. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 422-423.
Травня 15. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 423-425.
Травня 16. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 426.
Травня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 426-429.
Травня 28. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 429-430.
Травня 31. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 430-431.
Червня 2. - У Богуславі. - Документи Б.Хм. - С. 426.
Червня 10. - У Богуславі. - Акты Московского государства. - Т. II. -С. 420.
Червня 15. - У Києві. - Документи Б.Хм. - С. 432-434.
Червня 18. - У Хотові. - Документи Б.Хм. - С. 434-436.
Червня 26. - У Хотові. - Документи Б.Хм. - С. 436-437.
Червня 28. - У Білій Церкві. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1090.
Липня 1. - У Білій Церкві. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1090.
Липня 15. - Під Баром. - Документи Б.Хм. - С. 437-438.
Серпень. - Під Гусятином. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 575-577.
Серпень. - Під Кам'янцем-Подільським. - Єрлич. - Т. I. - С. 172; Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. VI. - С. 77.
Серпня 24. - Під Кам'янцем-Подільським. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1105.
Серпня 26. - Під Скалою. - Документи Б.Хм. - С. 441-443.
Серпень. - У Борщові. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1114.
Вересня 1-4. - У Ягольниці. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1114.
Вересня 20 - жовтня 29. - Під Львовом. - Жерела. - Т. VI.- С. 124, 150.
Вересня 23 - жовтня 12. - Під Львовом. - Документи Б.Хм. - С. 443-444, 457.

Жовтня 29. - Під Львовом. - Документи Б.Хм. - С. 459-460.
Листопада 3. - У Глинянах. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. VI. - С. 96-97.
Листопада 4. - У Білому Камені. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. VI. - С. 96-97.
Листопада 5-7. - У Залізцях. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. VI. - С. 96-97.
Листопада 9-12. - В Озерній. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. VI. - С. 96-97.
Листопада 13. - Під Тернополем. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1143.
Листопада 26. - У Паволочі. - Документи Б.Хм. - С. 460-461; Док. № 107.

1656 рік

Січня 1. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 464-467.
Січня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 467-469.
Січня 22. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 469-470.
Січня 29. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 470-471; Док. № 112.
Січня 31. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 471-473.
Лютого 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 473-474.
Лютого 10. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 474; Док. № 113.
Березня 2. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 474-475; Док. № 114.
Березня 7. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 475-476.
Березня 8. - У Чигирині. - Док№ 115.
Березня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 476; Док. № 116.
Березня 16. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 476-477.
Березня 21. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 477-479; Док. № 117.
Березня 22. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 479-482.
Березня 26-27. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1200, 1210.
Березня 28. - У Суботові. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1210.
Березня 31. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 482-483; Док. № 118.
Квітня 1-2. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1210, 1211.
Квітня 4. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 483-485.
Квітня 5. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1213.
Квітня 10. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 486-488.
Квітня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 487-488; Док. № 119.
Квітня 20. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 488-489.
Травня 1. - У Богуславі. - Документи Б.Хм. - С. 489-490; Док. № 120.
Травня 3. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 490-491; Док. № 121.
Травня 7. - У Чигирині. - Док. № 122.
Травня 9. - У Суботові, Чигирині. - Сборник Архивной комиссии. - Т. I. - С. 39.
Травня 11. - У Корсуні. - Документи Б.Хм. - С. 491-492; Док. № 123.
Травня 13. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 492-494.
Травня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 494-495; Док. № 124.
Червня 5. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 495; Док. № 125.
Червня 7. - У Гадячі. - Документи Б.Хм. - С. 496-499; Док. № 126.
Червня, помилково 11. - У Хоролі. - Документи Б.Хм. - С. 509; Док. № 127.
Червня 12. - У Миргороді. - Документи Б.Хм. - С. 500-503.
Червня 17. - У Липовці. - Документи Б.Хм. - С. 503-504; Док. № 128.
Червня 26. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 504-506; Док. №№ 129, 130.
Червня 29. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 506-507; Док. № 131.

Липня 6. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 507-508.
Липня 8. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 509.
Липня 9-10. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1300.
Липня 12. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 510; Док. № 132.
Липня 13. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 510-515.
Липня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 516-518; Док. № 133.
Липня 19. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1300.
Липня 26. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 518-524.
Серпня 2. - У Чигирині, Суботові. - Чтения в Обществе истории и древностей российских. - 1898. - Кн. 4. - С. 192-194.
Серпня 6. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 527-528; Док. № 136.
Серпня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 528-529; Док. № 137.
Серпня 20. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 529-530.
Вересня 2. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 530-532; Док. №№ 139, 140.
Вересня 3. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 532-533; Док. № 141.
Вересня 4. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 533; Док. № 142.
Вересня 7. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 534-535.
Вересня 20. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 535-536; Док. № 143.
Жовтня 1-2. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 551-552.
Жовтня 7. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 536-538.
Жовтня 8. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 538-539; Док. № 144.
Жовтня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 339; Док. № 145.
Жовтня 10. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 539-540; Док. № 146.
Жовтня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 540; Док. № 147.
Листопада 6. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 541.
Листопада 8. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 550.
Листопада 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 542.
Листопада 14. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 543-544.
Листопада 16. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 544-546.
Листопада 17. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 546-547; Док. № 148.
Листопада 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 547; Док. № 149.
Грудня 4. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 547-548.
Грудня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 548-550.
Грудня 21. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1312.
Грудня 31. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 551; Док. № 150.

1657 рік

Січня 2. - У Чигирині. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1388.
Січня 5-8. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 392-393.
Січня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 552-554.
Січня 17. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 554-557.
Січня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 557-558.
Січня 26. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 559-560.
Лютого 24. - У Суботові. - Грушевський. - Т. IX. - С. 1344.
Березня 3. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 560; Док. № 151.
Березня 5. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 560-561; Док. № 152.

Березня 8. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 561-562.
Березня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 562-564; Док. № 153.
Березня 11. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 564-565.
Березня 13. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 565-571.
Березня 14. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 571.
Березня 15. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 572; Док. № 154.
Квітня 16. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 574-575; Док. №№ 155, 156.
Квітня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 575-579; Док. № 156.
Квітня 23. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 579-585; Док. № 157.
Квітня 24-25. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 583-588.
Травня 2. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 588; Док. № 158.
Травня 4. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 589; Док. № 159.
Травня 27. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 589-590; Док. № 160.
Червня 3-13. - У Чигирині. - Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 558-575.
Червня 16. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 590-591; Док. № 162.
Червня 18. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 591-593.
Червня 19. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 593-594; Док. №№ 162, 163.
Червня 21. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 594-597.
Червня 23. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 597-599; Док. № 164.
Червня 24. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 599-601; Док. №№ 165, 166.
Червня 28. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 601-604; Док. № 167.
Липня 9. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 605.
Липня 10. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 606-611.
Липня 16. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 611-613.
Липня 19. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 614.
Липня 21. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 615-616; Док. №№ 168, 169.
Липня 22-23. - У Чигирині. - Документи Б.Хм. - С. 616-618.
Липня 27. - У Чигирині. - Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. VI. - С. 320-322.

Додаток V

Список архівних фондів і публікацій документів Богдана Хмельницького

I. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Києві:

ф.11: Житомирський гродський суд.

ф.49: Фамільний фонд Потоцьких.

ф.51: Генеральна військова канцелярія.

ф.57: Генеральний опис Лівобережної України:

Київський полк

Переяславський полк

Чернігівський полк.

ф.824: Виноградський Успенський монастир.

ф.132: Києво-Межигірський монастир.

ф.137: Лубенський Мгарський монастир.

ф.143: Максаківський Спасо-Преображенський монастир.

ф.145: Ніжинський Благовіщенський Красноставський монастир.

ф.154: Батуринський Крупицький монастир.

ф.159: Прилуцький Троїцький Густинський монастир.

ф.194: Київський губернський магістрат.

Ф.208: Стародубський городовий магістрат.

ф.220: Колекція документів Археографічної комісії.

ф.1230: Колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу 1648-1654 рр.

ф.1235: О.С.Грушевський.

ф.1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів.

ф.2168: Колекція документів, що стосуються історії України.

ф.КМФ – 9. – Оп.3: Колекція Київської казенної палати. Особистий фонд Шелухіна.

Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Львові.

ф. Рада міста Львова.

ф. Колекція листів королів, магістратів міст, державних і громадських діячів України і Польщі.

Інститут історії НАН України. Бібліотека:

Записки М. Голінського.

Фотокопії з польських архівів.

Центральна наукова бібліотека (ЦНБ) ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів:

Збірка В.Антоновича.

Збірка П.Я.Дорошенка.

Збірка Київського університету.

Збірка О.Лазаревського.

Збірка О.Левицького.

Збірка В.Модзалевського.
Збірка М.Судієнка.
Із портфеля П.С.Калачевського.
Копії документів XVII віку.
Рукописи Церковно – археологічного музею Київської духовної академії № 594: Документи Київського Пустинного Микільського монастиря.
Справи Київського Видубецького монастиря.
Теки Нарушевича.

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України:
ф. Оссолінських.

Львівський державний історичний музей. – Відділ фондів.

Чернігівський державний історичний музей – Відділ фондів.

Український музей у Нью-Йорку.

Російський державний архів давніх актів:
ф.170: "Акты, пожертвованые разными лицами"
ф.196: Рукописне зібрання Ф. Ф. Мазуріна.
ф.229: Малоросійський приказ.
ф.242: Посольський приказ:
Малоросійські грамоти.
Малоросійські справи.
Зносини Росії з Польщею.
Зносини Росії з Молдавією і Валахією.
Грецькі справи.
Кримські справи.
Польські справи.
ф.141: "Приказные дела старых лет".
ф.210: Розрядний приказ:
Белгородський стіл.
Московский стіл.
Приказний стіл.
Севський стіл.
Київське повиття.
ф.214: Сибірський приказ.
ф.13: Справи про Україну.
ф.248: Канцелярія сенату.
ф.262: Малоросійська експедиція сенату.

Російський державний історичний архів у С.-Петербурзі:
ф.1030: Розумовського.

Архів С.-Петербурзького філіалу Інституту російської історії Російської Академії наук (РАН):
ф. Колекція Київської казенної палати.
ф. Колекція Лихачова М.П.

Національна Російська державна публічна бібліотека у Москві. – Відділ рукописів:
Збірка Марковича.

Російська державна публічна бібліотека ім. С.-Щедріна у С.–Петербурзі:
Відділ рукописів.

Центральний державний історичний архів Бєлорусі у Гродно.

Центральний державний історичний архів Бєлорусі у Могилеві.

Центральний державний історичний архів Литви у Вільнюсі:
Актова книга Мінського гродського суду.

Угорський державний архів.

Головний архів давніх актів у Варшаві:
ф. Радзивіллів.

ф. Сухині.
ф. "Nabytki".
Бібліотека Красінських у Варшаві.
Бібліотека Пшедзецьких у Варшаві.
Державний воєводський архів у Гданську:
Книга рецесів західноруських станів.
Державний воєводський архів у Кракові:
ф. Потоцьких.
ф. Збірка Русецьких.
ф. Чарторийських.
Бібліотека польської Академії наук у Кракові:
Відділ рукописів.
Стація мікрофільмів наукових установ ім. Оссолінських у Варшаві.

II. Опубліковані джерела

Acta Baltiko Slavika T. VI. – Bialystok. – 1969.

Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для розбора древних актов. – Т. 34. – Вильно. – 1909.

Акты, относящиеся к истории Западной России (Акты З Р.). – СПб. – 1853. – T.V.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Акты ЮЗР), – СПб. – 1861. – Т. III; 1863. – Т. IV; 1875, – Т. VIII; 1877. – Т. IX; 1878, – Т. X; 1889. – Т. XIV.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно. – 1870. – Т. VII.

Архив Юго–Западной России (Архив ЮЗР). – К., 1914. – ч. III, – Т. IV. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого.

Астряб М.Г. Лубенський Мгарський Свято-Преображенський монастырь // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава. – 1913. – Вып. 13.

Barącz. Pamiętnik dziejów polskich. – Lwów. – 1855 (Баронч)

Бутич І.Л. Невідомий універсал Богдана Хмельницького // Пам'ятники України. – 1970. – №4.

Василенко Н.П. Збірка метеріалів до історії Лівобережної України та Українського права XVII-XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1926. т.1.

Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII ст. К.. 1848-1864. – т. I-IV (Величко. – Летопись).

Величко С. Літопис. – К., 1991. т.І.

Величко С. Сказаніє о войні козацькой з поляками // Памятки українського письменства. – К., 1926. – т.І (Величко, Сказаніє).

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М. – 1953; т.II. – 1648-1651 годы; т. III. – 1651-1654 годы.

Генеральное следствие о маетностях Нежинського полка. 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, под редакцией Н.П. Василенко. – Чернигов. – 1901г. Вып. 1.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов. – 1909. – Вып. III.

Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – К., 1931. – Т. IV.

Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку// Український архів. – К., 1929.– Т. І.

Грамоты, акты и другие замечательные документы. Универсал и подтвердительная грамота гетмана Богдана Хмельницкого // Подольские епархилаьные ведомости. – 1887. – №47-48 та окремий відбиток.

Грицевич А.П. Універсал Богдана Хмельницького місту Слуцьку (1656 р.) // Український історичний журнал. – 1970.– №12.

Проф. М.К. Грунський, доц. П.К. Ковальов. Нариси з історії української мови. – Львів, 1941.

Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, Відень. – 1922. Т. VIII. – Ч 2,3; К., 1928. – Т.IX. – Ч 1; 1931. – Ч.2.

Documente privitóre la istoria românilor culese de Ludoxiu de Hurmuzaki. Bycarest 1885. – Volumul V. – Partea I.
Dokumente privitóre la istoria românilor. Urmare la colectiunea lui Ludoxiu de Hurmuzaki– Bucarešt. – 1909. – Suplementui II. – Volumul III
Документи Богдана Хмельницького. 1648 - 1657. – Упорядники: І.Крип'якевич, та І.Бутич. – К., 1961.
Wójcik Z. Dokumenty Bohdana Chmielnickiego // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa. 1963. Rocznik 70. – №4.
Дополнения к актам историческим. Suppelementum ad Historica Russiae monumenta. – СПб. 1848 (Дополнения).
Єфимовський В. До історії військового суду і земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Науковий збірник за 1927 р.
Жевахов Н.Д. Акты и документы Лубенского Мгчарского Спасо-Преображенского монастиря. – К., 1913.
Жерела до історіь України–Руси (Жерела). – Львів, 1913, – Т.VI; 1911, – Т.XII.
Z dziejów Ukrainy. – Krakow, 1912.
Zubrzycki D. Krońika miasta Lwowa. – Lwów. – 1844 (Зубрицький).
Исторические и крепостные документы Виноградского Ирдинского монастыря // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 18-20.
История Русов или Малой Росии. – М., 1846.
Історія Русів. Український переклад Івана Драча. – К., 1991.
Jorga N. Acta si fragmente cu privire la istoria românilor. – Bucârešt., 1895. – T. I. (Йорга).
Каманин И. Из истории подложных документов // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. –К., 1907. – Кн.20.
Каманин И. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // Киевская старина. – 1888. – Т.22. Июнь.
Каманин И. М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг.// Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной Росии К., 1911. – Вып. I.
Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. VIII.
Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. Днепропетровск, 1986.
Кревецький Ів. Універсал Ганни Хмельницької // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Кн.I.
Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954.
Крип'якевич І. "Вольний порт" у Старім Бихові, 1657 р.// Науковий збірник за рік 1929.
Крип'якевич І. Студії над державною Богдана Хмельницького. V. Гетьманські універсали // Записки НТШ. – Львів, 1927. – Т. 147.
Kubala I. Wojna brandenburska. – Львів, 1917 (Кибаля)
Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1890. – Кн.IV
Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии // Чтения в Историческом обществе Настора-летописца. – К., 1891. – Кн.V.
Лазаревский А. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. 1886. – № 1. і окремий відбиток , – Полтава, 1887.
Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов // Киевская старина. – 1899. – № 1.
Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – Выпуск первый; 1867. – Выпуск второй; 1875 Выпуск третий.
Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1902. – Т. III.
Полк Прилуцький.
Latopisiec albo kroniczka Jachima Jerlicza. – Warszawa 1853. - T. I (Єрлич).
О.Л(евицький). Два пямятника из эпохи Богдана Хмельницького // Киевская старина. – 1888. – Т. 22. – №7.

Jakóba Michałowskiego. Księga pamiętnicza. Wydal Z. Helzel. – Kraków. 1864 (Міхаловський).
Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842 Т.1.
Матусовская И. Автограф Богдана Хмельницкого // Газ. "Известия" (М.). – 1988, 12 апреля. – № 80.
Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1983.
Модзалевский В.К. К характеристике отношений мажду монахами Мгарского монастыря и лубенскими козаками в 1649-1661 гг. // Киевская старина . – 1906. – Т. 92. – № 3-4.
Модзалевский В. Пять докумнтов времени Богдана Хмельницкого // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. 10.
Magyar torténelmi êmlêkek. Monumenta Hungariae historica. – Bucarašt. 1874. – Т. 23 (Монумента Гунг.)
Мякотин В. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. 1912. – №9.
Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины . – Прага, 1924-1926. – Т.1. – Вып. 1-3.
Niemcewicz I.U. Zbiór pamiętników o dawnej Polsce. – Warszawa, 1822. – Т. I. вид. 2.
Полеографический изборник. К., 1899. – Вып. I.
Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845. – Т. 1; 1846. – Т. II; 1852. – Т. III (Памятники). Издание второе. – К., 1848. – Тт. I, II.
Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Издание второе с дополнениями. – К., 1898. – Тт. I-III'
Петровський М.Н. і Путілов В.К. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. III.
Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.
Рукописи П.Я. Дорошенка // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. – Чернигов, 1908.
Szilagyi S. Erdêly êz az êszakkeleti hâború. Transylvania et bellum boreo-orientale. Budapešt, 1890. – Тт. I,II.
Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. – К., 1890.
Сборник Русского исторического общества. – СПб, 1914. – Т. 144:
Материалы Екатерининской законодательной комиссии. Ч.13.
Frank Sysyn. Dokuments of Bohdan Xmel'nycyj // Harvard Ukrainian Studies volume II Number 4. December. 1978.
Слуцк. Историческо-экономический очерк. – Минск, 1970.
Собрание государственных грамот и договоров, – М., 1822. – Т. III.
Стороженко Н. К истории землевладения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. 1888. – Т.22. № 7.
Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII – XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26 і окремий відбиток.
Универсал гетмана Богдана Хмельницкого об утверждении за запорожскими козаками пожалованных им городов Стефаном Баторием С предисловием О.Елецкого // Телескоп 1835. – № 25.
Федотов – Чеховский А.А. Акты греческого нежинского братства. – К., 1884.
Филарет, епископ. Историко-статистическое описание Черниговской епископии. – Чернигов, 1871. – Т. I; 1872. – Т. III.
Щербина В. Грамота Богдана Хмельницкого относительно частного землевладения // Киевская старина 1894. – Т. 47, – № 10.
Черниговские губернские ведомости, – 1842; 1892, – № 22.

П р и м і т к и

1. **Хмельницький** Захарій. За одними даними двоюрідний брат Богдана Хмельницького, за іншими – племінник. Він був досить освіченою людиною; володів кількома мовами. 1648 р. як "залога" від Війська Запорозького перебував у Львові; їздив послом від гетьмана до Варшави. – Док.1.
2. **Мокрський** Андрій Гонцель – єзуїт, доктор богословія, проповідник і автор панегериків. У своїх творах славив польську шляхту і католицьку віру, зневажливо висловлювався про православ'я як про "козацьку, наливайківську віру". Був учителем Хмельницького у Львівському єзуїтському колегіумі. Відправляючи 2 (12) червня 1648 р. А. Мокрського разом з З.Хмельницьким до Варшави, Богдан Хмельницький передав листа, адресованого королеві Владиславу IV, в якому виклав причини повстання і прохання залишити Військо Запорозьке при давніх вільностях (Документи Б.Хм. – С.33-36). 9 листопада 1648 р. А.Мокрський написав листа королеві Яну Казимиру про військові дії на Україні, про пропоновані козаками умови перемир'я з Річчю Посполитою, про зносини Хмельницького з іншими країнами (Докуметы об освободительной войне. – К., 1964. – С.192-195.) – Док.1.
3. **Про** збільшення козацького реєстру з 6 до 12 тис. мовиться в Інструкції Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до Владислава IV від 2 (12) липня 1648 р. (Док. 12), а також у Білоцерківському перемир'ї, укладеному в липні 1648 року. – Док.1.
4. **Напевне**, йдеться про "Декларацію ласки короля й. мил., даної на пункти прохання Запорозького Війська" від 8 (18) серпня 1648 р. (Собрание государственных грамот и договоров. – Т.III. – С.450). – Док.1.
5. **Кварцяне військо** – наймане військо в Речі Посполитій у XVI-XVIII ст. Створене 1562 р. Воно використовувалося здебільшого для охорони державних кордонів. Утримувалося за рахунок четвертої частини (кварти) прибутків від королівських маєтків (звідси й назва), складалося переважно з кавалерії. 1632 р. у кварцяне військо введено кавалерію. Значна частина кварцяного війська (4-6 тис. солдатів) була зосереджена у селах і містах України. За час визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького воно зазнало ряду поразок від козацького війська, зокрема під Жовтими Водами і Корсунем. – Док.1.
6. **Йдеться** про Брестську церковну унію 1596 р. – об'єднання православної церкви України і Білорусії з католицькою церквою, проголошене на церковному соборі в Бресті. У жовтні 1596 р. король Сигізмунд III і київський митрополит Михайло Рогоза за дорученням папи Климентія VIII скликали в Бресті церковний собор для офіційного проголошення унії. Проте собор одразу розколовся на два собори – православний і уніатський. Православний – відкинув унію; уніатський – проголосив унію, визнав владу римського папи, прийняв основні догмати католицької церкви, зберігши, проте, православні обряди і відправу церковно-слов'янською мовою. Уніатським єпископам обіцяли сенаторські звання (ця обіцянка залишилася не виконаною), уніатське духівництво, як і католицьке, звільнялося від податків, уніатська шляхта одержувала право обіймати державні посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися у правах з католицьким міщанством. Польський уряд вважав унію обов'язковою для всіх православних на території Речі Пос-

политої. Православна релігія опинилася на становищі незаконної. Унія насаджувалася силою. – Док.2.

7. **Чаплинський** Данило – чигиринський підстароста. З дозволу чигиринського старости Олександра Конецьпольського, коли Богдана Хмельницького не було вдома, вчинив напад на хутір Суботів, спалив млин, захопив збіжжя й пасіку, побив малолітнього сина й забрав жінку Єлену. Всі спроби Богдана дістати захист у суді закінчилися нічим. Хмельницький звернувся до короля Владислава IV, який у той час шукав допомоги у Запорозького Війська. Король привілеєм від 22 липня 1647 р. затвердив за Богданом Суботів. Але й це не допомогло. Чаплинський заволодів хутором. Хмельницькому ж було присуджено всього 150 злотих відшкодування за збитки. – Док.2.
8. **Вишневецький** Єремія (Ярема; 1612-1657) – князь, з 1646 р. – воєвода руський. Магнат, власник Лубенщини, з роду Вишневецьких – гілки українського княжого роду Несвіцьких з Волині, що походить від турово-пінських Рюриковичів. За родоначальника вважається князь Федір Несвіцький, що є прабатьком 4-х княжих родів – Вишневецьких, Збаразьких, Вороновецьких та Порицьких. Прізвище Вишневецькі походить від містечка Вишневець на Волині (тепер – Тернопільська область). Єремія – син київського каштеляна Михайла Вишневецького і Раїни Вишневецької. Вчився у Львівському колегіумі. Вивчав військову справу в Італії та Іспанії. Відомий переслідуванням українського православного населення з 1630-х рр. У війні з Богданом Хмельницьким очолював прихильників найреакційнішого крила польської шляхти, уславився нечуваною жорстокістю, зокрема на Волині. У битвах під Михайлівкою, П'яткою і Старокостянтиновом надвірні козаки були розгромлені повстанцями на чолі з Максимом Кривоносом. – Док.2.
9. **З 1647 р. київським** митрополитом був Сильвестр Косов (?-1657) – український церковний діяч і письменник. До 1631 р. був учителем Віленської і Львівської братських шкіл, у 1631-1633 рр. – Київської Лаврської школи та Київської Братської колегії. З 1634 р. – могилівський і мстиславський, з 1635 – київський єпископ. Неприхильно ставився до союзу з Москвою. 1654 р. був проти беззастережної угоди з Польщею. Обстоював незалежність Української православної церкви. Автор низки творів "Exegesis", "Дидаскалів" та ін. – Док.2.
10. **Сенат** – у Речі Посполитій одна з двох палат сейму, в якій засідали призначені королем сановники: найвищі державні чиновники т.з. міністри, воєводи, каштеляни і біскупи. Сенат висловлював думку про закони виголошені в посольській палаті, обговорював закордонну політику. Виник шляхом реорганізації королівської ради. Спочатку мав перевагу в сеймі, а з часом вирішальна роль перейшла до палати депутатів, обраних на сеймиках. – Док.2.
11. **Напевне мова йде про київського воєводу** Януша Тишкевича, який зруйнував у київському замку православну церкву, щоб на її місці побудувати костел, передав частину земель міста домініканцям для спорудження монастиря. Б.Хмельницький болісно реагував на всі факти гніту і насильства з боку польської шляхти; засуджував Тишкевича за його вчинки щодо православної церкви. – Док.2.
12. **Коронне військо** – військо власне Польщі. Корона – назва уживана на означення польських земель, на противагу Литві і Русі-Україні. – Док.2.
13. **Литовське Велике князівство** – держава, що існувала в 30-40 рр. XII ст. – 1569 р. на території сучасної Литви, Бєлорусі та України. Столиця Тракай, згодом – Вільнюс. У процесі боротьби проти наступу німецьких рицарів відбулося зближення Литви з Польщею, яке завершилося Кревською унією (1385 р.), за якою великий князь литовський Владислав Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою. Спроба польських панів і Ягайла, що діяв під їхнім впливом, ліквідувати незалежність Литви викликала опір, який очолив Вітовт. 1392 р. він став великим князем. Боротьба проти хрестоносців завершилася розгромом ордену в Грюнвальдській битві 1410 р. У ході Лівонської війни 1558-1583 рр. Велике князівство Литовське 1569 р. об'єдналося з Польщею в єдину державу – Річ Посполиту. З цього часу почалося панування польської шляхти на українських землях. – Док.2.
14. **Кам'янець**, Кам'янець-Подільський – місто на річці Смотрич (притока Дністра). Виник у кінці XI – на початку XII ст. У XIII-XIV ст. входив до складу Галицько-Волинського

князівства і був значним торговим центром пониззя. З 2-ї половини XIV ст. – у складі Литви. 1430 р. місто захопили польські феодали і звели в ньому потужну фортецю, перетворивши Кам'янець-Подільський на свій опорний пункт на Поділлі. З 1463 р. – центр Подільського воєводства. 1648 р. селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса, а 1651 р. Івана Богуна штурмом оволодівали фортецею. 1672 р. Кам'янець-Подільський захопила Туреччина, але 1699 р., за постановою Карловицького договору 1698-1699 рр., повернула місто Речі Посполитій. – Док.2.

15. **Случ** – річка в межах сучасних Хмельницької, Житомирської і Рівненської областей; найбільша притока Горині. Довжина 451 км. Бере початок на північних схилах Поліської височини, нижче перетинає Поліську низовину. Найбільші притоки: Тия (права), Хомара, Смолка, Корчик (ліві). Живлення переважно дощове. На Случі міста Старокостянтинів і Новоград-Волинський. – Док.2.
16. **Горинь** – річка в межах сучасних Тернопільської, Хмельницької і Рівненської областей України та Брестської області Бєлорусі, права притока Прип'яті (бас.Дніпра). Довжина 659 км. Бере початок з джерел біля села Волиці, перетинає північну частину Подільської височини та східну частину Волинської височини, нижче тече Поліською низовиною. Основні притоки: Случ (права), Вілія (ліва). Живлення мішане. Тепер річка зарегульована численними водосховищами. – Док.2.
17. **Білоцерківське перемир'я**. Після поразки польських військ під Жовтими Водами і Корсунем, Адам Кисіль і Домінік Владислав Заславський від імені польського уряду розпочали переговори з Богданом Хмельницьким про укладення перемир'я, відомого як Білоцерківське, в якому однією з вимог було збільшення козацького реєстру з 6 до 12 тис. чоловік. 3 (13) червня 1648 р. під Білу Церкву до Богдана Хмельницького прибув посланець Адама Киселя Петроній Ласка з офіційною пропозицією про перемир'я. Керівники повстання погодилися на перемир'я – на тимчасове припинення військових дій, а також з пропозицією вислати своїх послів на Варшавський сейм, скликання якого було призначено на липень для переговорів про умови миру. Хмельницький погодився на переговори, бо Війську Запорозькому потрібний був перепочинок, щоб реорганізувати полки і дати можливість розгорнутися селянському рухові. У липні до Варшави було споряджено посольство у складі Федора Вишняка, Лук'яна Мозирі, Івана Бондаря та Івана Петрушенка. Польський уряд, перебуваючи у тяжкому становищі, зовні радо прийняв посланців й обіцяв утворити комісію для розгляду вимог Запорозького Війська. 12 (22) липня 1648 р. посланці Хмельницького були відпущені з Варшави з листом, у якому вимагалося розгромити "свавільні" загони селян і міщан, видати їх ватажків і розірвати союз з татарами. Коронний секретар на словах пообіцяв якнайшвидше надіслати на Україну комісарів. – Док.2.
18. **Зелені свята в 1649 р.** припадали на 23 травня (7 червня). – Док.2.
19. **Для ведення переговорів до Переяслава** прибули сам гетьман, обозний Іван Чернята, полковники чигиринський Федір Вишняк, кропивенський Филон Джалалій, Яшевський та ін. Членами польської комісії для ведення переговорів були: брацлавський воєвода Адам Кисіль, київський каштелян Максиміліан Бржозовський, новгородський хорунжий Микола Кисіль, львівський підкоморій Войціх Мясковський, брацлавський підчаший Яків Зелінський; секретарями – Яків Смяровський і Захарій Четвертинський. Вони прибули в Переяслав 19 лютого 1649 р. Польський уряд розраховував на швидку згоду з козацькою старшиною. Насправді між козаками і представниками польського уряду відразу ж виникли принципові розбіжності. Польські делегати уявляли справу так, що Запорозьке Військо вдовольниться поверненням давніх привілеїв, розширенням релігійних прав і тим, що Богдан Хмельницький буде затверджений гетьманом. Вони були певні, що козаки відступлять від селян та що селяни будуть змушені повернутися до "звичайного послушенства" шляхті – а це для панів було найважливішим. Однак уже під час подорожі через Україну комісари мали змогу переконатися, що народні маси і не думають підкорятися шляхетській владі, що між козаками і селянами триває міцний союз. У Переяславі Богдан Хмельницький виступив перед польськими комісарами не тільки як козацький гетьман, але й як представник усього українського народу і висунув перед ними ряд важливих вимог. Насампе-

ред він підкреслив нерозривність союзу Війська Запорозького з селянами: "Шкода говорити. Много било часу трактовати зо мною, коли мене Потоцькі шукали, гонили за Дніпром; за Дніпром бил час по Жовтоводській і Корсунській igрашці, бил на пунктах под Константиновим, бил на остаток под Замостєм, і колім от Замостя йшов неділь шість до Києва. Тепер вже часу нема, вже доказав о чом ніколи не мислив, докажу й далі, що умислю: виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей о шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука нашая, – люди, которие, холопства не витерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда всяя [...] За границю на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи. Туди я загоню больш можних ляхів, дуків і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі хліба который з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет, на короля не брикаєт" (Воссоединение. – Т.2. – С.117-118). Переговори між гетьманським урядом і польськими комісарами 25 лютого закінчилися перемир'ям до весни. Можна було сподіватися, що навесні збереться нова козацько-польська комісія, яка встановить мир. Але вже ранньою весною почалися сутички на демаркаційній лінії. Обидві сторони почали готуватися до вирішальних воєнних дій. – Док.3.

20. **Дніпро** (давня назва – Борисфен, поетичні назви – Дніпр, Славута, Славутич) – ріка. Тече територією Російської Федерації, Бєлорусі й України. Третя за довжиною і площею басейну ріка Європи (після Волги і Дунаю). Довжина 2201 км. (у межах України 981 км.). Бере початок на Валдайській височині з невеликого болота Аксенінський Мох, впадає в Дніпровський лиман Чорного моря. На території України річище Дніпра звивисте, утворює рукави, багато перекатів, островів, обмілин. Ширина долини збільшується до 18 км., заплави – до 12 км. Нижче Києва долина Дніпра асиметрична; праві схили круті і високі, ліві низькі і пологі, з заплавами, луками. Між Дніпропетровськом і Запоріжжям ріка перетинає Український щит; тут до спорудження Дніпрогесу були Дніпровські пороги. У гирлі Дніпро утворює численні рукави та протоки. Сучасний Дніпро від гирла Прип'яті до греблі Каховської ГЕС – це каскад водосховищ (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське), з створенням якого природне річище і частина заплав Дніпра затоплені. Головні притоки: праві – Березина, Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець; ліві – Сож, Десна, Сула, Псел, Ворскла, Оріль, Самара. Живлення снігове, дощове, грунтове. Дніпро – важливе джерело водних ресурсів і значна транспортна магістраль. Згадки про Дніпро є у багатьох давніх істориків, мандрівників і письменників (Геродота, Страбона, Птоломея та ін.). З Дніпром та його притоками пов'язана історія Київської Русі. У IX-XII ст. по Дніпру проходив "шлях з варяг у греки", що зв'язував Балтійське і Чорне моря. З порожистою частиною Дніпра пов'язане виникнення Запорозької Січі. Першими місцями поселення запорозьких козаків були острови на Дніпрі Томаківка і Хортиця. 1593 р., після зруйнування кримськими татарами Томаківської Січі, козаки заснували Чортомлицьку Січ на острові Чортомлик, яка існувала до початку XVIII ст., коли була зруйнована російським урядом під приводом боротьби зі шведами – (14(25)) травня 1709 р. Звідси виступали у визвольні походи повстанські війська під проводом Тараса Трясила, Івана Сулими, Богдана Хмельницького. – Док.3.

21. **Київське воєводство** – адміністративно-територіальна одиниця у XV-XVIII ст., створене після ліквідації 1471 р. Київського князівства. У XVI – 1-й пол. XVII ст. до Київського воєводства входили Київський, Житомирський, Овруцький повіти, Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське і Чигиринське староства і частина Лівобережної України, крім Чернігівського воєводства. Київське воєводство було ареною визвольних змагань, очолюваних Богданом Хмельницьким. Згідно зі Зборівським договором 1649 р. в Київському воєводстві обмежувалася влада польської шляхти: Овруцький, Житомирський і Київський повіти були підпорядковані гетьманському управлінню.

За Андрусівським перемир'ям 1667 р. в складі Київського воєводства залишилися лише правобережні повіти і староства (без Києва. – Ширше див. Н.Крикун. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. – К., 1992. – С.112-114). – Док.3.

22. **Русава** – річка, ліва притока Дністра, тече територією сучасних Томашпільського і Ямпільського районів Вінницької області між річками Мурафа і Марківка і впадає в Дністер біля Ямполя. На її берегах розташовані села Велика Русава, Олександрівка, Пеньківка, Стіна Томашпільського району і села Клембівка, Писарівка і Русава Ямпільського району. – Док.3.
23. **Прип'ять** – річка, права притока Дніпра. Бере початок у сучасному Любомльському районі Волинської області України, протікає територією Брестської та Гомельської областей Бєлорусі, гирло у Чорнобильському районі Київської області. Довжина 1108 км. – Док.3.
24. **Подільське воєводство** – адміністративно-територіальна одиниця в Правобережній Україні. Створене у середині XV ст. на території західного Поділля. Терен цього воєводства займав територію сучасних Вінницької, південну частину Хмельницької і південну частину Тернопільської областей. Вона накладається на басейн верхньої течії Бога, що бере початок у південному заході Волинського воєводства. Адміністративним центром воєводства було місто Кам'янець-Подільський. Жителі воєводства брали участь у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI – 1-ї половини XVII ст., у визвольних змаганнях, керованих Богданом Хмельницьким. 1672 р. територію воєводства захопили турки. Після Карловицького конгресу 1698-1699 рр. Подільське воєводство знову потрапило під владу Польщі (Ширше див. Н.Крикун. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв., – С.6-39). – Док.3.
25. **Брацлавське воєводство** – адміністративно-територіальна одиниця, утворена після Люблінської унії 1569 р. на території сучасних Вінницької і Хмельницької областей. Входило до складу польської провінції Малої Польщі. Під час визвольних змагань 1648 р. тут діяли загони Максима Кривоноса. Було створено Брацлавський козацький полк. У 1702-1703 рр. діяли повстанці, керовані Семеном Палієм (Ширше див. Н. Крикун. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв., – С.69-111). – Док.3.
26. **Йдеться про Адама Киселя** (1580-1653) – польського державного діяча і дипломата із давнього волинського шляхетського роду; чернігівського підкоморія (1634-1639), брацлавського (1639-1646) і київського (1646-1648) каштеляна, брацлавського (1648-1649), а потім київського воєводи. Був комісаром польського уряду на переговорах з Богданом Хмельницьким у Переяславі (1649), Зборові (1649) і Білій Церкві (1651). – Док.3.
27. **Переяслав** (з 1943 р. – Переяслав-Хмельницький) – місто, тепер райцентр Київської області, розташований на берегах річок Трубежа й Альти. Переяслав був одним з найвизначніших міст Київської Русі, фортецею на її південних кордонах і ремісничим центром середнього Придніпров'я. З 2-ї половини XII ст. Переяслав став центром удільного князівства. 1239 р. місто зазнало руйнувань від монголо-татар. З 60-х рр. XIV ст. Переяслав – у складі Великого князівства Литовського. У 1441-1471 рр. входив до відновленого Київського удільного князівства, потім – до Київського воєводства. З кінця XV ст. і протягом XVI ст. Переяслав разом з Каневом, Черкасами відіграв велику роль у формуванні українського козацтва. З 1569 р. – у складі Речі Посполитої. 1585 р. за дозволом польського короля С.Баторія київський воєвода кн. К.Острозький збудував на місці дитинця укріплений замок. Того ж року місто одержало магдебурзьке право. На початку XVII ст. володарем Переяслава і староства став покатоличений український магнат Я.Острозький, а з 1620 р. – волинський воєвода Я.Заславський. 1635 р. переяславський староста Я.Жолкевський перетворив місто в резиденцію єзуїтів, а через три року заснував колегіум. Переяслав займав одне з провідних місць у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI – першої половини XVII ст. Під час визвольних змагань, очолюваних Б.Хмельницьким, значна частина переяславців влилася до лав війська. З 1648 р. місто – центр Переяславського полку. У січні 1654 р. тут відбулася Переяславська рада. В економіці Переяслава, крім торгівлі, значне місце посідало ремесло. – Док.3.

28. **Йдеться про Яна II Казимира** (1609-1672) з династії Ваза, сина Сигізмунда III, що зайняв престол по смерті брата Владислава IV, яка сталася 20 травня 1648 р. Свої сили спрямовував на придушення Хмельниччини. Ян II Казимир 1649 і 1653 рр. особисто очолював посполите рушення в Україну. 1668 р. зрікся престолу і виїхав до Франції. – Док.4.

29. **Після Корсунської битви**, коли Микола Потоцький потрапив у полон, Єрема Вишневецький фактично очолив польське кварцяне військо. У вересні 1648 р. на елекційному сеймі Є.Вишневецький був обраний на тимчасового великого коронного гетьмана. Ян II Казимир усунув Вишневецького від цих обов'язків. – Док.4.

30. **Йдеться про Януша Тишкевича** (див.прим.11). Замість нього київським воєводою було призначено Адама Киселя (див.прим.26). – Док.4.

31. **Вимога про надання** місця київському митрополитові в сенаті не була задоволена. – Док.4.

32. **Дністер** – ріка на південному Заході України та в Молдові. Бере початок на північних схилах Українських Карпат, впадає у Дністровський Лиман Чорного моря. У середній течії (від села Нижнів до міста Могилів-Подільського) річище дуже звивисте, є пороги. Тече у межах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, Чернівецької та Одеської областей. Довжина 1362 км. Живлення мішане з переважанням снігового. На Дністрі міста Самбір, Галич, Заліщики, Хотин, Могилів-Подільський (Україна), Сороки, Рибниця, Дубосари, Бендери, Тирасполь (Молдова). – Док.5.

33. **Берлинці** – село неподалік від Копайгорода у Подільському воєводстві, тепер село Польове Лісівської сільської Ради Барського району Вінницької області, – Док.5.

34. **Бар** – місто, тепер Вінницької області. Розташований на річці Рів (притока Південного Бугу). Перша писемна згадка про Бар під назвою Ров відноситься до 1425р. Після захоплення Польщею (30-ї роки XV ст.) входив до складу Подільського воєводства. З 1443р. місто – власність шляхтича Стогнева Рея. Знаходячись на Кучманському шляху, часто зазнавало турецьких і татарських спустошливих нападів. 1537р. королева Боне Сфорца купила Ров у магнатів Одровонжів і дала йому назву Бар (на честь італійського міста Барі, де народилася). Королева наказала перенести місто на лівий берег річки Ров, у район, що з трьох боків був оточений водою. 1588р. король надав місту привілей на 16 років, а 1590 р. магдебурзьке право. У середині XVI ст. тут з'явилися цехи. На початку XVII ст. Бар перетворився на вогнище католизму. Місто ділилося на три частини: у центрі знаходився замок; два інших райони – Руський і Гірський або Чемеринський. У XVI ст. в місті з'явилися цехи. 1616. в Барі поселилися єзуїти, 1635р. відкрито єзуїтський колегіум. Під час визвольних змагань, очолюваних Хмельницьким, за Бар точилася вперта боротьба. У липні 1648 р. містом оволодів Максим Кривоніс, але 18 березня 1649р. воно опинилося в руках поляків. Прибуття козаків Кальницького полку змусило шляхту відступити. Але за Зборівським договором Бар відійшов до Польщі. У лютому – березні 1651р. польські війська, які концентрувалися в районі Бару, відступили до Вінниці, де зазнали поразки. Переслідуючи ворога, уманський полковник Іван Глух оволодів Баром, але не надовго. Після перемоги під Батогом 1652р. селянсько-козацьке військо знову зайняло місто. Деякий час Бар був резиденцією Богдана Хмельницького. У листопаді – грудні 1654р. польське військо вдерлося на Брацлавщину і Поділля. За Андрусівським перемир'ям 1667р. Бар залишився в складі Польщі. До міста повернулися єзуїти. У 1672 – 1699рр. Бар перебував під владою турків. Населення міста брало участь у повстанні Семена Палія (14 листопада 1702р. місто було визволено, але на початку 1703р. його знову захопили поляки). – Док.5.

35. **Старий Констянтинів** (Константинів), місто, тепер райцентр Хмельницької області. Заснований у XVI ст. на місці села Колищенці, яке належало Іванові Лабунському. На початку 1561р. нащадки Лабунського продали частину поселеня К.Острозькому. Розташовані у трикутникові при впадінні річки Ікопоть у Случ, Колищенці були зручним місцем для спорудження фортеці, яка мала перетинати шлях татарським нападам на Польщу. Того ж року Острозький одержав аж два привілеї; в т.ч. й на магдебурзьке право, почав спорудження дерев'яного замку і "садити місто". На початку XVII ст., на відміну від заснованого 1600р. Новокостянтинова, його назвали Старокостянтинів. 1620р. власником міста, через

родинні зв'язки, стали кн.Заславські, а 1682р. – Любомирські. 16-18 липня 1648р. під Староконстянтиновом Максим Кривоніс розгромив польське військо, очолюванне Є.Вишневецьким. на початку вересня польське військо з-під Човганського Каменя (Теофіполя) знову підступило до Староконстянтинова. Козацько-селянське військо у ніч з 6 на 7 вересня несподівано залишило місто й відійшло до Пилявців. Ворог розцінив це як паніку, але через кілька днів польська 100-тисячна армія була повністю розгромлена у Пилявецькій битві. Невдало для поляків закінчилася й спроба закріпитися у Староконстянтинові і в травні 1649р. Проте за Андрусівським перемір'ям 1667р. Староконстянтинів залишився у складі Польщі (у 1672 – 1699рр. був прикордонним містом з турками, які в 1684 і 1694 рр. вчинили на нього напади). – Док. 5.

36. **Любеч** – місто, тепер селище міського типу Ріпкінського району Чернігівської області. Розташований на лівому березі Дніпра. Вперше згадується в давньоруських літописах під 882р. Був значним торговим центром і однією з фортець, що захищала Київську Русь від нападів степових кочівників. У 50-і роки XIV ст. Любеч захопила Литва. На початку XVI ст. відійшов до Росії. За Деулінським перемир'ям 1618р. Любеч підпав під владу Польщі. З 1648р. – (з перервами) сотенне містечко Чернігівського полку, з 1708р. належало чернігівському полковникові, згодом наказному гетьманові Павлові Полуботку. У XVIII ст. при сотенній канцелярії діяла козацька школа. З 1782р. у складі Чернігівського намісництва, з 1802 – Чернігівської губернії. – Док. 5.

37. **Стародуб** – місто, тепер райцентр Брянської області Російської Федерації. Розташований на річці Бабинець (бас. Дніпра). Вперше згадується в літописі під 1096р., входив до Київської Русі. 1239р. був зруйнований ордами Батия. З 2-ї половини XVI ст. – у складі Великого князівства Литовського, згодом – Речі Посполитої. У 1503 – 1618 і з 1634р. – у складі Московської держави. Входив до Смоленського воєводства як повітове місто. Під час Хмельниччини і наступні роки – сотенне місто Ніжинського полку. У 1663 – 1781рр. – центр Стародубського полку Гетьманщини, у 1781– 1796 рр. – повітове місто Новгород-Сіверського намісництва, у 1796 – 1802 рр. – Малоросійської губернії, у 1802 – 1919 рр. – Чернігівської губернії. З 1919р. у складі Бєлорусі, з 1925р. – у складі Російської Федерації. – Док. 5.

38. **Московська границя** (кордон) – межа з Московською державою, проходила по лінії давнього польсько-московського кордону, про встановлення якої велися переговори між Річчю Посполитою і Москвою з 1638р. Остаточно 1647р. цей кордон проходив по лінії: річок Сухий Ромен, Терен, Бобрик, причому городище Бобрик належало Москві, через річку Сула (місто Недригайлів і Городецьке городище належало Москві), річки Олешниця (м.Олешня належало Москві) до річки Ворскла (Скельське городище належало Москві), Більск (напевно – Речі Посполитій), Ворсклого до гирла Мерли, звідти до річки Коломак, через річку Орчик до Муравського шляху (у Верхів'ях Орелі). Власне це та межа, яка пізніше проходила між Чернігівською і Полтавською губерніями, з одного боку, та Курською і Харківською – з другого. – Док. 5.

39. **Краків** – місто на Півдні Речі Посполитої. Розташований на річці Віслі. Виник у VIII–X ст. на місці поселення племені віслян. У 1320 – 1596рр. – столиця Польської Держави. З 1795р. – в складі Австрії. – Док. 5.

40. **Варшава** – місто Польщі. Розташована на річці Вісла. Перші поселення на території Варшави належать до X ст. З 1413р. Варшава – столиця Мазовецького князівства, після 1596р. – Речі Посполитої. – Док. 5.

41. **Люблін** – місто на сході Польщі, адміністративний центр Люблінського воєводства. Розташований на річці Бистриці (бас. Вісли). Уперше згадується у писемних джерелах X ст. Тут підписано польсько-литовську Люблінську унію 1569р. За третім поділом Польщі (1795) відійшов до Австрії. – Док. 5.

42. **Біла Церква** – місто, тепер райцентр Київської області. Розташована на річці Рось (бас. Дніпра). Виникла на місці давньоруського міста Гюргев (Юр'єв), збудованого 1032р. за Ярослава Мудрого як опорний пункт для захисту південних кордонів Київської Русі від нападів кочівників. У середині XVI ст. литовські урядовці збудували тут замок-фортецю.

Після Люблінської унії 1569р. місто дісталося у старостинське володіння українському магнатові київському воєводі К.Острозькому. З початком визвольної боротьби на чолі з Богданом Хмельницьким стала полковим містом Білоцерківського полку. 1657р. тут було підписано Білоцерківський договір. За Андрусівським перемир'ям Біла Церква залишилася під владою Польщі. 1702р. визволена повстанським військом на чолі з С.Палієм. За Прутським трактатом 1711р. відійшла до Польщі. У XVIII ст. жителі Білої Церкви брали участь у гайдамацькому русі. – Док. 5.

43. **Татарська границя**. Від півдня Україна межувала з володіннями Туреччини і Криму. І тут залишалася здебільшого давня границя, теоретично означена ще в XVI ст. поперек через Дике поле. До історії цієї границі за Хмельниччини маємо небагато відомостей. Уся границя від Дністра до Дніпра йшла степами, тільки в деяких місцях доходила до таких річок як Савань, Бог, Удич, Ятрань, Вись, Цибульник. У двох місцях границя перетинала відгалуження Чорного шляху – на південь від Умані і Чигирина. На лівому боці Дніпра Чигиринський полк мав сотні в містах Кременчук і Потік, Полтавський полк – Кобеляцьку й Полтавську сотні. У названих сотнях знаходилися крайні південні оселі території Запорозького Війська. Далі починалися безлюдні простори, що відмежовували козацьку територію від володінь Криму і Туреччини. Серед степу були ще дві українські твердині – Кодак і Запорозька Січ. Кодак, добутий козаками після довгої облоги в 1648р., залишився і надалі степовим фортом, в якому стояла невелика застава (400 чол.), в часи загрози з боку татар його підкріплювали більшими силами. Річка Самара належала до Терехтемирівського монастиря. Запорозька Січ на Микитиному розі була також твердинею, до якої висилали застави поперемінно з різних полків; кошового призначав гетьман. Якийсь час козаки тримали в своїх руках Аслан Кермен (Іслам-городок) при Таванському перевозі на Дніпрі, але 1653р. Хмельницький уступив його Криму. – Док. 5.

44. **Задніпров'я** – Лівобережжя. – Док. 5.

45. **Чернігівське воєводство** – адміністративно-територіальна одиниця, створене польським урядом. Адміністративним центром був Чернігів. Складалося з двох повітів: Чернігівського і Новгород-Сіверського. На початку визвольних змагань на чолі з Богданом Хмельницьким було ліквідоване, а його територія ввійшла до Чернігівського і Ніжинського полків. – Док. 5.

46. **40-тисячний реєстр Війська Запорозького**, складений у кінці 1649р. на підставі Зборівського договору від 8 (18) серпня 1649р. Він був опублікований у "Чтениях Московского общества истории и древностей российских" (1874, кн.2,3), а також окремою книжкою у Москві 1875р. під назвою "Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора". Цей реєстр відрізняється від усіх попередніх (не збереглися) хоча б тим, що попередні реєстри складалися на 6 чи 12 тис. чоловік, а реєстр 1649р. включав понад 40 тис. козаків, як це й було передбачено 2-м пунктом Зборівського договору. Підтверджено це і королівським привілеєм кінця 1649р., який теж слід вважати складовою частиною договору. Безпосередня підготовка до складання реєстру, здійснювалася гетьманською адміністрацією (полковниками і полковою старшиною).Принципи складання реєстру були обговорені на старшинській раді, що відбулася 16 жовтня під Корсунем. Проте єдиної схеми (форми) реєстру так і не було вироблено. Керівництво всією роботою було покладено на генерального обозного Чорняту. Жити козакам дозволялося на території Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. До реєстру записували насамперед тих, "которие служат старо", тобто заслужених козаків. Хоч на початку1649р. налічувалося 30 територіальних полків, до реєстру включено лише 16. Причому, більше половини (20821) козаків було включено до 7 полків, у т.ч. 6, які існували до початку Визвольної війни (Чигиринського – 3222, Черкаського – 2996, Канівського – 3167, Корсунського – 3472, Білоцерківського – 2990 і Переяславського – 2982) та Кропивенського, який фактично був створений на території Переяславського полку. Менше половини козаків потрапило до решти 9 полків (Уманського, Браславського, Кальницького, Київського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського і Чернігівського). Найменше козаків було вписано до Ніжинського (991) і Чернігівського (997) полків, на що у свій час звернув

увагу О.Бодянський. Складалися реєстри на місцях і надсилалися до полкових центрів, де вони зводилися в єдиний список, який відправляли до Чигирина, де вони оформлялися у книгу в кількох примірниках (не менше двох). Одна з таких книг була відправлена до Варшави. Написана вона на папері одного гатунку з одним і тим же водяним знаком – трираменним щитом, на якому лежать навхрест два ключі. Реєстр не був затверджений сеймом. Польський король у своєму листі від 28 травня пропонував гетьманському правлінню зробити в ньому виправлення. Нове видання "Реєстру Війська Запорозького 1649 року" здійснено 1995 року. – Док. 6.

47. **Димер** – місто, тепер селище міського типу Києво-Святошинського району Київської області. Заснований 1582р. на королівських землях, які згодом стали власністю князя В.Острозького, а з 1605р. – князів Корецьких. Як місто Димер уперше згадується під 1609р. З 1622р. Димер знову став королівською власністю. 1631р. було створено Димерське староство. З початком визвольних змагань 1648р. Димер увійшов до складу Київського полку. У липні 1651р. він був захоплений і зруйнований польсько-литовським військом. У 1664-1669рр. Димер знову став осередком боротьби проти польської шляхти. На початку 1665р. визволений повстанцями на чолі з овруцьким полковником Дециком. За Андрусівським перемир'ям 1667р. місто опинилося під владою Польщі. – Док. 6.
48. **Острополь** – містечко на березі річки Случ, тепер село Старокостянтинівського району Хмельницької області. 1593р. в Острополі знаходилися головні сили повстанців, очолюваних Криштофом Косинським. Після відступу до П'ятки з ними пішло багато жителів містечка. У кінці 1596р. через Острополь на Бар відступали повстанці на чолі з Северином Наливайком. Ведучи боротьбу проти Є.Вишневецького, М.Кривоніс оволодів П'яткою, Любаром, Острополем та ін. містами. – Док. 6.
49. **Костянтинів**, (Старий Костянтинів) – Див. прим. 35. – Док. 6.
50. **Паволоч** – місто, тепер село Попільнянського району Житомирської області. Розташований на берегах річки Роставиця. Відомий з XVI ст. як власність Євстафія Дашковича. Мав укріплення. З трьох боків був оточений Роставицею, а з четвертого – валом, що з'єднував береги річки. Вал з ровом був укріплений частоколом з вежею і ворітьми. У південній частині старого посаду над річкою, на високому мисі підносилося замчище, відокремлене від міста ровом і валом. Замок складався з дерев'яних споруд і був обнесений потрійним рядом частоколу. Жителі Паволочі брали участь у селянсько-козацьких повстаннях 1593 і 1594 – 1596рр. 1648р. було створено Паволоцький полк, який після Зборівського договору 1649р. був об'єднаний з Білоцерківським полком, відновлений 1651р. У 1648, 1649, 1653 і 1655 рр. в місті бував Богдан Хмельницький. З 1667р. Паволоч – у складі Речі Посполитої. У першій половині XVIII ст. тут діяли гайдамацькі загони на чолі з Гривою, Жилою, Іваницею, Медведем, Харком. – Док. 6.
51. **Городище** – село на Київщині, тепер Піщанського району Вінницької області. – Док. 6.
52. **Прилука** – містечко, тепер село Стара Прилука Липовецького району Вінницької області. Відома з часів Київської Русі. Під час Хмелниччини Прилука була сотенним містечком Вінницького (Кальницького) полку. До того часу відноситься і спорудження земляних укріплень, рештки яких збереглися донині й носять назву в народі "бурти". – Док. 6.
53. **Вінниця** – місто, тепер центр одноіменної області. Розташована на річці Південний Буг. Уперше згадується під 1363р. як литовська фортеця. У 1424, 1571 і 1580 рр. дуже потерпіла від татарських нападів. З 1598р. – центр Брацлавського воєводства (див. прим. 25). 1640р. одержала магдебурзьке право. жителі міста брали участь у селянсько-козацьких повстаннях XVI – XVII ст. На початку 1651р. козаки, очолювані Іваном Богуном, героїчно захищали місто від польських війск, які, порушивши перемир'я, несподівано вдерлися на Поділля. Тоді під стінами міста був знищений кілька тисячний шляхетський загін на чолі з Лянцкоронським, який ледве вибрався з крижаної води. До 1653р. Вінниця входила до Кальницького полку. З 1653 і до 1664р. Вінниця була центром цього полку (він все частіше став називатися Вінницьким). Б.Хмельницький зупинявся у Вінниці в листопаді 1649р., коли повертався з-під Зборова, і в грудні 1653 року. – Док. 6.
54. **Брацлав**, Браслав – місто, тепер селище міського типу Немирівського району Вінницької

області. Розташований на річці Південний Буг. Уперше згаданий у писемних джерелах під 1362р. у зв'язку з розгромом литовцями на чолі з князем Ольгердом татар. 1432р. відійшов до Польщі, але скоро був повернутий Литві. 1497р. місто було сильно поруйноване татарськими нападниками. У середині XVI ст. у Брацлаві діяли цехи шевців, ковалів і кушнірів. 1541р. сталося повстання міщан проти брацлавського і вінницького старости С.Пронського. 1564р. місто одержало магдебурзьке право. З 1569р. Брацлав – у складі Речі Посполитої, центр Брацлавського воєводства (див. прим.25). Жителі міста брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI ст. та у визвольних змаганнях на чолі з Б.Хмельницьким. Влітку 1648р. загін під керівництвом Ганжі, об'єднавшись з козаками М.Кривоноса, визволив місто від польських військ. 1649р. Брацлав став центром Брацлавського полку, який охоплював сучасну Вінницьку та більшу частину Хмельницької області. У1653р., коли на Брацлавщині лютував 15-тисячний загін С.Чарнецького, місто захищав гарнізон на чолі з І.Богуном. І в наступні роки Брацлав залишався опорним пунктом у боротьбі проти польських військ. У 1650 і 1655 рр. у місті побував Б.Хмельницький. З 1667р. Брацлав у складі Речі Посполитої. – Док. 6.

55. **Ямпіль** – місто, тепер районий центр Вінницької області. Розташований на лівому березі Дністра, при впадінні у нього річки Русава. Як свідчать джерела, у XVI ст. Ямпіль вважався єдиним на Поділлі центром каменетесального промислу. Розвинутий був і деревообробний промисел. Після Люблінської унії 1569р. Ямпіль у складі Брацлавського воєводства, був власністю магнатів Замойських. Близько 1600р. короний канцлер П.Замойський побудував тут замок. З перших днів Хмельниччини місто стало одним з центрів, куди сходилися бажаючі взяти участь у боротьбі за визволення. Воно увійшло як сотенне містечко до Могилівського, а потім Брацлавського полку. У ніч на 6 березня 1651р. до міста увірвався брацлавський воєвода С.Лянцкоронський з двома полками. Шляхетське військо пограбувало міщан, зруйнувало будинки і знищило близько 10 тис. чоловік. Після цього спустошення Ямпіль довго не міг оправитися. – Док. 6.

56. **Черняхів** – напевне йдеться про сучасне село Кагарлицького району Київської області, яке розташоване на річці Бобриця (притока Дніпра). – Док. 6.

57. **Ніжин** – місто, тепер районний центр Чернігівської області. Розташований на обох берегах річки Остер (притока Десни). Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1147р. як Уненеж. У XII ст. був фортецею Чернігівського князівства. З середини XIV ст. у складі Великого князівства Литовського. З 1514р. відомий як Ніжин. За Деулінським перемир'ям 1618р. відійшов до Речі Посполитої і став центром Ніжинського староства Київського воєводства (див. прим. 21). Тут на лівому березі Остра почали зводити замок на основі фортифікаційних укріплень часів Київської Русі, в якому дислокувався польський гарнізон. У 30-40 рр. XVII ст. в Ніжині діяло 8 цехів (понад 100 цехових майстрів). 1625р. місто одержало магдебурзьке право. До 1648р. Ніжин і вся Ніжинщина належали польському магнатові М.Потоцькому. Жителі Ніжина брали участь у селянсько-козацьких повстаннях 30-х рр. XVII ст. У червні 1648р. містом оволоділи повстанці. Воно стало центром Ніжинського полку, а Ніжинський замок його цитаделлю. У липні 1650р. – Ніжин один з центрів повстання проти польської шляхти, яка поверталася після підписання Зборівського договору. Тоді багато жителів Ніжина пересилилося на Слобожанщину. Козаки Ніжинського полку брали участь у визволенні Бєлорусі. 1663р. в Ніжині відбулася "Чорна рада". – Док. 6.

58 **Ромни** – місто, тепер районий центр Сумської області. Розташовані на правому березі річки Сула, у гирлі річки Ромен. Вперше під назвою Ромен місто згадується 1096р. у "Повчанні" Володимира Мономаха. Тоді воно входило до Переяславського князівства і становило разом з іншими містами Присульську оборонну лінію Київської Русі. З 60-х рр. XIV ст. у складі Чернігово-Сіверщини відійшли до Польщі. 1644р. Ромни захопив Є.Вишневецький, і на місці старих оборонних укріплень спорудив замок, укріплений ровом і валом, де розмістив гарнізон. Утримувався він на кошти, що надходили від оподаткування населення та продажу спиртних напоїв. У травні 1648р. роменці вигнали гарнізон і взяли участь у наступних бойових діях. Місто стало центром Роменської сотні Миргородського полку. – Док. 6.

59. **Чигирин** – місто, тепер районний центр Черкаської області. Розташований на берегах річки Тясмин. У 1-й половині XVI ст. згадується як козацький зимівник. Після 1569р. став центром Чигиринського староства. 1592р. одержав магдебурзьке право. Жителі міста брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI – першої половини XVII ст. У 1648 – 1660рр. Чигирин був столицею України і центром Чигиринського полку. Він поділявся на дві частини: мале місто на горі, де знаходився замок й основні укріплення, та велике місто, розташоване попід горою. Обидві частини міста були обнесені муром. Замок на горі у довжину мав 200 і в ширину 150 метрів. загальна довжина мурів сягала 750 метрів, а міських укріплень – близько трьох колометрів. Сучасник, мандрівник Павло Алеппський, який побував у Чигирині 1655р., писав: "міська фортеця не має собі рівних по всій країні козаків". Єдиний вхід до Чигирина був лише з боку Суботова і проходив він через цілу систему укріплень та підвісний міст через Тясмин. Визвольна війна дала поштовх до розвитку ремесел і торгівлі. Тут кували мечі, шаблі, списи, виготовляли рушниці, порох та інше спорядження. Було кілька торгових майданів, зокрема, біля Спаської та Успенської церков і гетьманського палацу. При церквах і при монастирі діяли школи. У домах козацької старшини і заможних міщан практикувалося домашнє навчання. Сам Хмельницький тримав учителя з латинської мови і лікаря. Помітне місце в житті міста посідала музика. Іноземних послів часто зустрічали і проваджали під музику. Мав свій оркестр син Б.Хмельницького Тиміш, який складався з органіста, трьох скрипалів, віоленчеліста та сурмача. У пошані були народні співці – лірники і кобзарі. У Чигирині Хмельницький приймав посольства з Туреччини, Криму, Швеції, Польщі, Росії, Італії, Австрії, Англії. Із Чигирина він відправляв послів в інші країни. У Чигирині готувалися і втілювалися в життя універсали, пов'язані з становленням і зміцненням української державності, організацією управління. – Док. 6.
60. **Напевне мова йде про листи** Б.Хмельницького до польського короля Яна II Казимира від (14) 24 серпня 1649р. з вимогою покарати Чаплинського (Документи Б.Х. – С.133) та від (10) 20 березня 1650р. (Документи Б.Хм. – С.157-159). В останньому листі гетьман писав: "Злочинці, які після укладення миру повбивали своїх панів урядників, понесли кару згідно з характером злочину, під час перебування у Києві його м. пана ясновельможного київського воєводи, і всієї шляхти тутешнього воєводства". – Док.7.
61. **Буг, Західний Буг** – права притока Вісли, тече в межах України та Польщі, на значному відтинку по Бугу проходить кордон між Україною і Польщею. Бере початок на Подільській височині у Львівській області, впадає у Віслу нижче від Варшави. Довжина – 831 км. (у межах України – 350 км.). Головні притоки Бугу в межах України, ліві – Полтва, Кам'янка, Рата, праві – Норев, Луга, Неретва, Муханець. Замерзає у грудні, скресає – в березні. На Бузі в межах України – міста Буськ, Кам'янка-Бузька, Червоноград, Сокаль. – Док. 7.
62. **Хмільник** – місто, тепер районний центр Вінницької обл. Розташований на берегах річки Південний Буг. Вперше у писемних джерелах згаданий під 1362р. 1434р. відійшов до Польщі і став центром Хмільницького староства новоствореного Подільського воєводства, до складу якого входило 28 сіл і містечок. 1448р. одержав магдебурзьке право. Укріплення попередніх років у 1564р. обнесені муром, між річкою Південний Буг і її притокою річкою Пастуша викопано рів, що надало місту острівного характеру. Під час Хмельниччини містом кілька разів оволодівав М.Кривоніс. Сформований з місцевих жителів загін улився до війська Б.Хмельницького. 15 червня 1649р. в Хмільнику побував Б.Хмельницький. 1659р. тут знаходився військовий загін на чолі з І.Виговським. 1665р. місто було спустошене польським військом, а 1672р. його захопили турки. Їх гарнізон дислокувався у Хмільнику 27 років. З 1699р. місто знову в складі Польщі. – Док.7.
63. **Йдеться про Матвія Лубенського**, який у цей час був гнєзненським архієпископом і примасом. – Док. 8.
64. **У кінці** 1650р. львівським арцибіскупом був Тарновський. – Док. 8.
65. **Краківським** біскупом у цей час був Ян Гембіцький. – Док. 8
66. **Як відомо** краківським каштеляном і коронним великим гетьманом (з 1646р.) був Микола Потоцький (? – 1651). Походив з магнатського роду, керував жорстокими розправами з

селянсько-козацьких повстань, що їх очолювали Павлюк, К.Скидан, Д.Гуня, Я.Острянин. Під час розгрому польських військ у Корсунській битві 1648р. Потоцький разом з Калиновським потрапив у полон. Командував польським військом у битві під Берестечком. Брав участь у підписанні Біліцерківського договору 1651 року. – Док. 8.

67. **Радзивілл** Януш (1612 – 1655) – литовський коронний гетьман. Під час визвольних змагань за Хмельниччини керував придушенням повстань у Бєлорусі. У серпні 1651р. очолюване Янушем Радзивіллом литовсько-польське військо захопило Київ і вчинило розправу над населенням. – Док. 8.

68. **Мова йде про Лянцкоронського** (Ляскоронського) Станіслава (? – 1657) – кам'янецького каштеляна, потім брацлавського, пізніше руського воєводу. 1654р. став польним коронним гетьманом. – Док. 8.

69. **Йдеться про Радзейовського** (1622 – 1668) – ломжинського старосту й коронного підканцляра (з 1651р.). За образу короля Яна Казимира 1652р. був засуджений на вигнання. Утік до Швеції. 1655р. як політичний радник супроводив шведів на Польщу. – Док. 8.

70. **Йдеться про Олександра Конецпольського** (1620 – 1659) – коронного хорунжого, який був одним з трьох керівників (комісарів) польського війська у битві під Пилявцями влітку 1648р. Це його Б.Хмельницький назвав "дитиною". – Док. 8.

71. **Йдеться про Констянтина Любомирського** – сончанського і білоцерківського старосту. – Док. 8.

72. **Йдеться про Самуїла Калиновського**, сина коронного хорунжого Калиновського. Брав участь в облозі Вінниці польськими військами. – Док. 8.

73. **Перегінське** (у копії Міхаловського помилково : Peretyńzko) – село, тепер селище міського типу, райцентр Івано-Франківської обл. Розташоване на обох берегах річки Лімниці. Засноване в першій половині XIII ст.. Вперше згадане в грамоті князя Льва Даниловича від 1292р. У середині XIV ст. Перегінське було захоплене Польщею. 1401р. князь Федір Ольгердович заснував на горі Сергій монастир, у володіння якого перейшло Перегінське. Протягом XV – XVI ст. тривала боротьба за Перегінське між духовними і світськими феодалами. На початку XVII ст. в селі збудовано замок. 1638р. Владислав IV передав Перегінське королівському підчашому Янові Яблуновському. 1648р. жителі Перегінського, Каменя, Новиці і Берлог штурмом взяли Перегінський замок. З 1661р. Перегінське – королівська власність. 1690р. воно було передане церкві. – Док. 8.

74. **Крилос** (у копії Міхаловського помилково: Krelów) – село, тепер Галицького району Івано-Франківської обл. На території Крилоса колись стояв давній Галич, згаданий у літописі під 1113р., хоч про "галичан" є згадки й значно раніш. У 1604 – 1606рр. у Крилосі діяла друкарня. – Док. 8.

75. **Лев Данилович** (бл.1228 – бл.1301) – галицький князь. По смерті батька Данила Романовича (1264) успадкував Перемишльське князівство та Львів; після смерті Шварна Даниловича (бл. 1269р.) – Галич, Белзьке, Холмське і Дорогочинське князівства. Підримував дружні стосунки з Угорщиною і Чехією. Його ім'ям названо і місто Львів. – Док. 8.

76. **Треба** розуміти: проти Запорозького війська. – док. 8.

77. **Лупул Василь** (1593-1661) – молдавський господар (1634-1654), спочатку прихильник Речі Посполитої, згодом – союзник Б.Хмельницького, з яким вони стали сватами (син Б.Хмельницького Тиміш одружився з дочкою В.Лупула – Розандою. Після загибелі Тимоша під час оборони Сучави і відступу козацького війська (1653), Лупул був скинутий з престолу Стефаном Георгіцу. Втік до Чигирина, але за зв'язки з польською шляхтою був позбавлений права жити в Україні. Виїхав до Криму. Кримський хан видав його Туреччині. Був ув'язнений у Стамбулі. Там і помер. – Док. 9.

78. **Зборівський договір** був укладений між Б.Хмельницьким і польським королем Яном II Казиміром 8 (18) серпня 1649р., після перемоги українських військ над польськими під Зборовом. Цей договір Богдан змушений був підписати під тиском кримського хана Іслам-Гірея III, який зрадив гетьмана і перейшов на бік Польщі. Формально договір підтверджував права і привілеї козацького війська. Реєстр обмежувався 40 тис. чол. Польському військові заборонялося розташовуватися в Київському, Чернігівському і Брацлавському

воєводствах, де адміністративно-судова влада передавалася козацькій старшині. Чигирин переходив у відання гетьмана. За договором польським панам передавалися їхні маєтки в Україні. Селяни, які не потрапили до козацького реєстру, мали повернутися у підданство до своїх власників. Це викликало велике обурення серед населення. У багатьох місцях Київщини і Чернігівщини спалахнули повстання. Проте обставини складалися так, що гетьман змушений був рахуватися з договором. Через зраду хана Річ Посполита зберегла армію і могла знову вести війну. Неясною була позиція Криму. Невідомо було, чи не стане він знову на бік короля. Не одержав Хмельницький допомоги і від Росії. Все це змушувало його вести обмежну політику, щоб не викликати передчасного початку війни. Він погодився на відновлення королівської адміністрації, дозволив київському воєводі приїхати до Києва і зайняти воєводський замок на Киселівці та відновити діяльність земських і громадських судів. Водночас гетьман працював над зміцненням внутрішніх сил. Вимагав від польського уряду виконання взятих зобов'язань щодо України. Він попереджував короля, щоб польське військо не наближалося до козацької "лінії" , не провокувало прикордонних інцидентів. Не хотів, щоб до затвердження Зборівського договору шляхта поверталася в свої маєтки. У грудні 1649р. він відправив до Варшави посольство на чолі з корсунським полковником Максимом Нестеренком, яке вимагало затвердження Зборівського договору. Незважаючи на гострі протести депутатів, зокрема папського нунція проти релігійних поступок православним, польський сейм затвердив "декларацію ласки", а Ян II Казимір надав нові привілеї Запорозькому Війську і православній церкві. Однак це не привело до нормалізації польсько-українських стосунків. Відразу ж з'ясувалося, що польський уряд не збирається виконувати взяті на себе зобов'язання. – Док. 9.

79. **Прохання Богдана Хмельницького** про підтвердження прав і привілеїв українського народу – складова частина т.з. Березневих статей (статей Б.Хмельницького), які пізніше в офіційних документах царського уряду стали називатися "Переяславським договором" або "Договором Богдана Хмельницького". До складу Березневих статей увійшли "Прохання Б.Хмельницького з 23 статей", подані українським посольством 14 (24) березня 1654р. та царські укази на них, царські жалувані грамоти про вільності Запорозького Війська, про права православної шляхти тощо. Оригінали цих документів відсутні. До наших днів зберігся тільки їх переклад. У перекладі після кожної статті "Прохань", що нижче друкуються, подається виклад рішень царського уряду про порушені питання, причому, писані вони іншим почерком, а саме:

Ст.1: "Сей статье указалъ государ и бояре приговорили быть так, по ихъ челобитью".

Ст.2: "Указал государь и бояре приговорили быти, по их челобитью, 60.000 человекъ".

Ст.3: "Сим статьямъ указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью".

Ст.4: Указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью; а быти бъ урядникомъ войтамъ, бурмистом, райцамъ, лавникомъ; и доходы денежные и хлебные и всякие на государя сбирати и отдаватъ въ государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ государь пришлетъ, и темъ людемъ, кого для тое сборные казны государь пришлетъ надъ тѣми сборщиками смотрить, чтобъ дѣлали правду.

Ст.5: "Указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью" [далі закреслено: "против привилья королевского"].

Ст.6: "Государь указал и бояре приговорили быть по ихъ челобитью".

Ст.7: "Быть по ихъ челобитью".

Ст.8: "Быть по ихъ челобитью, давать изъ тамошнихъ доходовъ".

Ст.9: "Государь пожаловалъ по ихъ челобитью".

Ст.10: "Государь пожаловалъ по ихъ челобитью. А про судей допросить, сколько судей".

Ст.11: "Государь пожаловалъ по ихъ челобитью".

Ст.12: "Государь пожаловалъ, велелъ давать изъ тамошнихъ доходовъ".

Ст.13: "Государь пожаловалъ, велелъ быть по тому".

Ст.14: "Государь указалъ и бояре приговорили: послов о добрых дѣлехъ примати и отпускати; а о каких дѣлех приходили и съ чѣмъ отпустили, и о томъ писать к государю. А которые посли присланы отъ кого бидутъ съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ

задарживати и писати объ нихъ государю, а безъ государева указу ихъ не отпускати. А с турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ государева указу не ссылатца".
Ст.15: "Сей статье государь указалъ и бояре приговорили быть по тому, как выше сего написано: сбирать войтамъ и бурмистомъ и райцамъ и лавникомъ, и отдавати въ государеву казну тѣмъ людемъ, кого государь пришлет, и тѣмъ людемъ надъ сборщиками смотреть, чтобъ делали правду".
Ст.16: "О правахъ государевъ указъ и боярский приговоръ написанъ в иныхъ статьяхъ".
Ст.17: "Государь указалъ и бояре приговорили быть по ихъ челобитью".
Ст.18: "Государь указалъ и бояре приговорили: митрополиту на маетности его, которыми ныне владеетъ, дать жалованную грамоту".
Ст.19: "Указал государь и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей объявить посланником, съ которого числа государь самъ и бояре и ратные многие люди съ Москвы пойдутъ, а къ гетману не писать".
Ст.20: "Допросить: въ коихъ мѣстехъ по рубежу стоять".
Ст.21: "Отговаривать: великий государь, его царское величество, для православныя християнския вѣры, хотя ихъ отъ гонителей и хотящихъ разорити церкви Божия и искоренити вѣру християнскую отъ латынъ оборонити, собралъ рати многия и идетъ на неприятелей, и свого государеву казну, для ихъ обороны, ратнымъ людемъ роздалъ многую [*далі закреслено*: а казаки какъ напередъ сего за вѣру християнскую стояли, такъ бы и нынѣ. Да и то имъ надобе: государевы бояре и ратные люди посланы въ Киевъ, и его государево жалованье имъ даютъ; да и пушки и пушечные запасы посланы съ бояры многие изъ царского величества казны]. А какъ былъ у гетмана у Богдана Хмельницкого государевъ ближней бояринъ и намѣстникъ тверской Василей Васильевич Бутурлинъ съ товарыщи, и говоря съ гетманомъ о числѣ Войска Запорожского, и гетманъ говорилъ: хотя число Войска Запорожского и велико будетъ, а государю Въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ. А говорилъ гетманъ при нихъ при судьѣ и при полковникѣ, и имъ нынѣ о томъ говорить не доведетца".
Ст.22: "Сказать: на Донъ къ казакомъ государево повелѣнье послано: будетъ крымские люди задору никакова не учинять, на нихъ не ходить; а будетъ задоръ учинятъ, и въ то время государь укажетъ надъ ними промыслъ чинить".
Ст.23: "Допросить: по скольку корму человѣку на тѣхъ 400 человѣкъ; и о чемъ за нихъ бьютъ челом?

Доложить государя бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнуть бѣгать в государевы черкаские городы и мѣста, и тѣхъ бы, сыскавъ, отдавали [...]".

Аналіз перебігу переговорів показує, що основні умови договору були сформовані ще у Переяславі під час розмов гетьмана і старшини з московським посольством на чолі з В.Бутурліним, під час нарад гетьмана з старшиною в Корсуні і в Чигирині і, нарешті, викладені в 23 статтях за підписом Хмельницького.Виготовлення наведених статей закінчено 17 (27) лютого 1654р. і остаточно сформовано посольство до Москви. Спочатку передбачалося на чолі посольства поставити І.Виговського, але кінець – кінцем замість Виговського було призначено генерального суддю С.Богдановича-Зрудного і переяславського полковника П.Тетерю. Вони прибули до Москви 13 (23) березня і подали на розгляд гетьманські пропозиції з 23 статей як проект договірної сторони. Що ж стосується договірних умов, які виходили від Москви, то вони зафіксовані у жалуваній грамоті Богданові Хмельницькому і Війську Запорозькому від 27 березня (5 квітня) 1654р. та в 11 статтях. Обидва акти були написані в Москві "бѣло-русскимъ письмомъ" і 27 березня передані козацьким послам. Оригінали цих актів також не виявлені. Лишилися тільки чернетки, які були надруковані в першому томі "Полного собрания законов Российской империи".

Порівнюючи між собою згадані документи щодо їх змісту можна помітити, що пропозиції Б.Хмельницького з 23 статей вичерпуються 11 статтями в редакції 27 березня та жалуваною грамотою. Отже, незважаючи на подвійність форми, акт 1654р. насправді є двобічним договором між Військом Запорозьким і московським царем; за договір вважали

його сторони і в офіційних документах. Коли складався договір 1654р. Україна була і юридично і фактично самостійною державою. Як незалежна держава Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі – Москва. Це не було ніяке приєднання (а тим більше возз'єднаняння) відрізаної вітки до матерньої пня, як це пізніше пробували змалювати царські підлабузники (а пізніше радянські історики), ані поворот відірваних земель під владу давніх володарів. Не йшлося також і про визволення православної церкви, бо між українською і московською церквою існували великі побутові відміни, київське духовенство вороже ставилося до зв'язків з Москвою. Джерелами спростовується і всенародний характер Переяславської ради. На майдані Переяслава 8 січня 1654р. зібралося близько 1000 чол. Всього ж у списках осіб, що в день Переяславської ради присягали налічується 284 чол. Всі права Москви щодо України за договором 1654р. обмежувалися тільки фіктивним правом одержувати грошову данину та контролем над зносинами України з іншими країнами та й то в певних лише випадках.

Вступаючи у договірні стосунки з Москвою, Б.Хмельницький мав на увазі: з одного боку, добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого – закріпити за Україною права та вольності, не допустити, щоб їх порушила чи обмежила у майбутньому Москва. Умови військового характеру почали здійснюватися: війна проти Польщі, за договором, велася спільними силами. Але тут же з'явилися непорозуміння: гетьман хотів від Москви одного – швидкої і сильної допомоги, щоб відбитися від Польщі й об'єднати всі українські землі в одну самостійму державу. Інакше на справу дивилися в Москві: там хотіли насамперед, щоб протекторат царя над Україною мав реальне значення і щоб за допомогою українського війська завоювати Бєлорусь і Литву, та домагалися, щоб гетьман у своїй політиці і в стратегії керувався виключно наказами і вказівками з Москви. Це змусило гетьманський уряд навесні і літом 1655р. розвивати надзвичайно жваву дипломатичну діяльність; до Хмельницького приїздять посли від семиградського князя Юрія Ракоця, турецького султана, шведського короля Карла X. Польща, з свого боку, робить спробу прихилити українського гетьмана на свій бік, йдучи на значні поступки.

Ще більше невдоволення в Україні викликала зовнішня політика Москви, яка з весни 1655р. вступила в переговори з Польщею. Польські політики висунули проект обрання Олексія Михайловича на польський престол по смерті Яна Казиміра. Натомість цар мав захистити Польщу як свій спадок від шведів. У травні 1656р. Москва оголосила війну Швеції, а в серпні почалися у Вільно, за посередництвом посла австрійського цісаря, переговори між Польщею і Москвою. Українських делегатів на переговори, які закінчилися перемір'ям, не було допущено. Уже сама постановка питання про повернення України під владу польського короля й недопущеня українських делегатів на переговори викликали в Чигирині велике обурення. Таку поведінку царя Богдан Хмельницький уважав за пряме порушення договору 1654р. 1657р. П.Тетеря, як посол Війська Запорозького у Москві, заявив: "онъ, гетман, Виленской комиссии не принялъ и былъ о томъ сумнителенъ..." (Акти ЮЗР. – т.1. – С.721-722). Формально Хмельницький мав повну рацію вважати, що Віленське перемир'я порушило договір 1654р., тому він у майбутньому поводився так, ніби то цього договору вже не існує і, залишаючись номінально у договірних стосунках з Москвою, правив Україною цілком незалежно. Щодо умов договору 1654р., спрямованих на обмеження державної незалежності України, то вони не були здійснені. Так, право зовнішніх зносин не було обмежене. Хмельницький поводився як верховний господар незалежної держави. Інші держави теж визнавали Хмельницького верховним володарем і продовжували підтримувати з ним стосунки. Що для Хмелницького договір 1654р. був звичайним оборонно-союзним договором, який не мав впливу на стосунки з іншими державами і в міжнародній політиці, видно з того, що він після укладення договору не тільки не розірвав договірних стосунків з Кримом і Туреччиною, але й продовжував свою міжнародну політику, вступав у договорні стосунки з іншими державами. Так, 1655р. він цілком відкрито вів переговори з шеведським послом Данилом Калугером. Продовжували підтримувати дипломатичні зв'язки з Хмельницьким й інші держави, трактуючи Україну як окрему від Москви державу, а гетьмана як самостійного господаря держави, вважаючи

договір 1654р. як тільки договір союзу, миру, що не перешкоджав вести з Україною дипломатичні зносини як з повноправним суб'єктом міжнародного права. Договір 1654р. зовсім не торкнувся внутрішньої автономії Української держави та функцій її влади в царині законадавства, суду, війська, фінансів, господарства й адміністративного управління, яка здійснювалася гетьманом та органами його управління самостійно і незалежно від Москви.

З приводу цього є велика література, але автори не прийшли до єдиної думки щодо характеру й правового значення цього акту, навіть немає згоди щодо того, який саме текст договору вважати за автентичний. Більшість російських істориків висловлювала погляд, що жодного договору між Україною та царем не було, що Україна 1654р., "вибрала монарха" в особі московського царя, склала йому присягу на "вічне підданство" без жодних умов, а цар з ласки своєї "пожалував" гетьмана Богдана Хмельницького і Військо Запорозьке деякими привілеями, які царем могли будь-коли змінені чи скасовані. Протилежний погляд простежується у переважної більшості українських авторів, які дивляться на акт 1654р. як на справді двобічний договір між двома рівноправними сторонами.

За наступників Б.Хмельницького на гетьманському уряді кожного разу при обранні нового гетьмана складався новий договір. Він мав дві частини: 1) Основний договір – чи "Статті Б.Хмельницького" 1654р. і 2) Нові статті, які пропонував цар і стверджував гетьман або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар. Що ж стосується "Статей Богдана Хмельницького", то вони лише за І.Виговського були прийняті і стверджені в їх автентичній редакції 1654р. При обранні ж гетьманом Юрія Хмельницького в жовтні 1659р. Москва внесла на затвердження від імені статей Б.Хмельницького підроблений текст договору 1654р., до якого було включено важливі обмеження автономії України і прав Гетьмана.

У літературі є кілька тлумачень Переяславського договору: персональна унія, "реальна унія", васальна залежність, тимчасовий військовий союз, возз'єднання (приєднання). Існують ще й такі терміни як автономія, неповна інкорація, протекторат, псевдопротекторат, конфедерація.

Вище зазначалося, що оригінал договору, складеного у Москві з 11 статей у березні 1654р., не зберігся і тривалий час за цей оригінал вважали текст з 14 статей, які під час переговорів 1659р. кн. Трубецького з Юрієм Хмельницьким був запропонований Турбецьким Юрієві Хмельницькому як "Статті Богдана Хмельницького". Г.Карпов, що перший звернув на це увагу, вважав статті з 11 пунктів, які збереглися у вигляді чернеток, одним з проектів тексту статей з 14 пунктів. Його оригінал, мов, зберігався Богданом Хмельницьким у таємниці й опублікований по його смерті аж 1659р. До думки Г.Карпова приєдналися П.Буцинський, В.Антонович і деякі інші історики, зокрема, В.Щербина. Але московський архівіст П.Шафранов довів, що статті нібито 1654р., які показав кн.Трубецький Юрієві Хмельницькому 1659р. під час переговорів у Переяславі, є фальсифікат, сфабрикований у московських канцеляріях. За вірогідні ж статті можна вважати лише чернетку з 11 пунктів. Думку Шафранова підтримали В.Ейнгорн, Б.Нольде, І.Розенфельд, а згодом М.Грушевський, М.Петровський, А.Яковлів.

Ще більше розбіжностей, як уже відзначалося, викликала оцінка самої суті договору 1654р. та його історично-юридична кваліфікація. Російський історик права В.Сергеєвич уважав договір 1654р. за персональну унію, тобто об'єднання двох окремих держав у особі одного спільного монарха. До його погляду приєднався й історик російського права А.Філіпов. Натомість Н.Дьяков у договорі 1654р. бачив т.з. "реальну" унію (коли дві держави зливаються в одну). Російські вчені Н.Коркунов, В.Мякотин, українські М.Грушевський, М.Слабченко, частково Р.Лащенко, вбачали у договорі 1654р. ознаки васалітету, тобто, на їх думку, цей договір установив васальну залежність України від Москви. На думку Б.Нольде, Україна приєдналася до Москви на основі автономії. В.Мякотин у праці "Переяславский договор 1654г." (1929) доводить, що на основі договору мала бути встановлена не унія і не васальна залежність, а інкорпорація України Москвою з деяким поширенням прав окремих суспільних станів. Проте на практиці договір не виконувався;

московський уряд затримав за собою ніби то тільки найвищу владу над Україною, але на її території безпосередньо не здійснював цієї влади у сфері фінансів, адміністрації та суду, задовільняючись тим, що Україна постачала йому допоміжне військо. Це була чиста васальна залежність. Близьких до поглядів Мякокотина дотримувався й російський дослідник Д.Одинець. Український учений історії права А.Яковлів уважає, що хоч московський цар й іменував себе царем "Малои России", але це була лише буква без реального змісту, бо за життя Б.Хмельницького Україна була справді незалежною від Москви державою. Через це взаємини України з Московською державою, які здійснювалися через Посольський приказ, можна назвати номінальною васальною залежністю, де – юре її встановив договір 1654р. В.Липинський висунув думку, що договір 1654р. був звичайним союзом, подібним до тих, які Хмельницький укладав з кримським ханом чи Туреччиною. Він підкреслює, що коли минула потреба для України в такому союзі з Москвою, то гетьман уклав подібний союз зі Швецією, вигідніший для українських інтересів. Зміну в позиції Хмельницького В.Липинський пов'язує із Віленською угодою, яка порушувала найважливіші інтереси козацької держави. Москва становилася союзницею Речі Посполитої, а це означало, що мілітарний союз України з Москвою, спрямований проти Польщі, втрачав будь-яке значення. Віленська угода руйнувала державні плани Б.Хмельницького для об'єднання всіх українських земель. Царська протекція ставала не тільки зайвою, але й небезпечною і шкідливою. До того ж українсько-московський договір як символ унезалежнення від Польщі вже відіграв для України свою роль. Головною метою тепер для Хмельницького було унезалежнити себе від агресивної політики Москви, відібрати від Польщі українські землі, що ще не ввійшли до козацької держави, зробити нешкідливим для України Кримське ханство, здобути міжнародне визнання. Для здійснення цих планів Хмельницький приступив до утворення коаліції держав Швеції, Самгорода, Бранденбурга, України, Молдавії, Волощини і Литви.В.Липинський наголошував на необхідності емансипуватися від"переяславської легенди", яку створила стара історіографія.

Існують й інші оцінки Віленської угоди. Так, Д.Вернадський стверджує, що переговори у Вільно завершилися лише тимчасовим перемир'ям, без нанесення шкоди Україні. Тому, на його думку, гетьман з часом заспокоївся, хоча підозра все таки залишилася.

О.Оглиблін Переяславський договір розцінює як умову двох самостійних держав, гарантовану протекцією московського царя над Україною. Згодом, в супереч позиції царського уряду, Хмельницький вирішує добитися поставленої мети в союзі зі Швецією і Трансільванією, не йдучи формально на розрив з Москвою. Тільки відверта воєнна агресія Москви проти України восени 1658р. змусила український уряд стати на шлях розриву союзу.

Політику Москви щодо України О.Пріцак пояснює так: Олексій Михайлович, вирішивши, що йому легше шляхом переговорів з Польщею розширити свої володіння, ніж ведучи війну, швидко забув про умови Переяславського договору й поспішив укласти вигідне перемир'я у Вільно, ігноруючи українців та їх інтереси. Ще більшим порушенням договору 1654р. вчені важають фальсифікацію і запровадження "Переяслацських статей 1659р." Трагічні наслідки союзу з Московською державою проявилися після смерті Б.Хмельницького.

Серед сучасних українських істориків є ті, хто вважає, що Україна за Переяславським договором отримала більші права, ніж дають автономія чи навіть протекторат. Тому вони прийшли до висновку, що 1654р. відбулося об'єднання двох держав у своєрідну конфедерацію, в якій Україна зберегла свій суверенітет (Ю.Мицик, С.Плохій, І.Стороженко, В.Смолій, В.Степанков). Ю.Мицик, В.Смолій та В.Степенков дотримуються думки, що українсько-московський договір проіснував до початку вересня 1658р. О.Ананович та М.Брайчевський стверджують, що повністю перекреслило Переяславський акт Андрусівське перемір'я 1667 року.

Та як би ми не кваліфікували форму зносин, що складалися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна випускати з поля зору того, що кожна з сторін, Україна і Москва, по своєму кваліфікувала суть стосунків, що склалися. Проте від цього

не змінився статус України і влада гетьмана. Наслідки угоди стали для України трагічними через підступність московського уряду, що діяв не тільки силою, але й хитрістю. Згодившись прийняти Україну "під високу царську руку", в Москві з перших кроків робили все для того, щоб досягти інкорпорації, використовували кожне необережно сказане слово, кожну неясну фразу в звертаннях гетьмана до московського уряду, не гребуючи фальсифікацією документів, аби щоб реалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя, особливо вправно використовувала Москва різні прояви суспільного антагонізму в Україні. Власне на цьому антагонізмі й була побудована вся подальша політика Москви щодо України. Розколовши українське суспільство і прихиливши частину його на свій бік, Москва добилася мети. Та й у сам договір 1659р. були внесені суттєві зміни, які фальсифікували "Березневі ататті", фактично заперечили українську державність. Проте факт укладання нових договорів із наступниками Б.Хмельницького на гетьманському уряді доводить, що, незважаючи на наступні порушення договору 1654р. та обмеження прав України, московський уряд все ж таки трактував Україну як окрему державу, права якої та окремішність від Москви особливо яскраво виступали під час зміни особи гетьмана як голови держави та носія її верховної влади (М.Грушевський. Історія України-Русі. – К. 1922. – т. VIII; К. 1931. – т. IX; Д.І. Дорошенко. Нариси історії України. – Львів. – 1991; І.П.Крип'якевич. Історія України. – Львів. – 1990; Вячеслав Липинський. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – Відень. – 1920; Н.Костомаров. Богдан Хмельницький. – Собр. соч. – Петербург. – 1904. – Кн. IV; Г.Карпов. Переговори об условиях соединения Малороссии с Велокой Россией 1654г. //Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Т. XI – XII; Н.Шафранов. О статьях Богдана Хмельницкого// Киевская старина. – 1889. – X – XII; О.Попов. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654р. //Літературно-науковий вісник. – 1914. – Кн. 1; Б.Нольде. Автономія України. – Львів. – 1912; И.Розенфельд. Присоединение Малороссии к России. 1654 – 1793г. – Петроград. – 1915; М.Грушевський. Переяславська умова України з Москвою 1654р. – К., 1917; Його ж: Сполучення України з Московщиною в новішій літературі// Україна. – 1917. Кн. 3-4; Р.Лащенко. Переяславський договір 1654р.// Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія. – К., 1927; Його ж: Статті Б.Хмельницького в редакції 1659р.// Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М.С.Грушевського. – К., 1928. – Т.1; В.Щербина. До питання про статті Б.Хмельницького.// Там же: В.Мякотин. Переяславський договор 1654г.// Сборник статей, посвященных П.Н.Милюкову. – Прага. 1929; В.Гарасимчук. До питання про статті Б.Хмельницького// Записки НТШ. – Львів, 1930. – Т.100; А.Яковлів. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. – Варшава, 1934; Його ж: Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654р. – Нью-Йорк,1954; Л.Окиншевич. Лекції з історії українського права. – Мюнхен, 1947; В.А.Смолій, В.С.Степанков. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993; В.Цибульський. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. 1945 – 1990рр. – Рівне. 1993). – Док. 10.

80. **Напевне** йдеться про лист Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича від 17 (27) лютого 1654р. (див. Документи Б.Хмельницького – С. 320 – 323. – №232). – Док. 10.

81. **Дипломатичні стосунки** України з Туреччиною, започатковані 1648р., були порушені в липні 1653р., коли гетьман не дав прощальної аудієнції султанському посланцеві. Та незважаючи на договір Б.Хмельницького з Москвою, Туреччина почала шукати порозуміння з Хмельницьким. У березні 1655р. до Чигирина приїхав посол сілістрійського паші Сіяуша Шагин-ага з дорученнями великого візира Азема-паші розпочати переговори. Маючи намір з допомогою Порти стримати агресивні дії кримського хана. Б.Хмельницький вислав до Стамбула своїх послів Романа Ждановича та Якова Челебія. Під час переговорів сторони порушували актуальні проблеми взаємин. Хмельницький вимагав, щоб Туреччина вплинула на кримського хана, змусила його розірвати союз з Польщею і встановити дружні стосунки з Україною. Туреччина, в свою чергу, зажадала припинити походи запорожців на Чорне море і султанські землі. Обмін посольствами між Чигирином і Стамбулом тривав і в наступні 1656 – 1657рр. Активні дипломатичні зв'язки сприяли розвиткові торгівлі.

Адже під охороною дипломатичної недоторканості завжди йшли каравани купців. Напевне, саме на початку 50-років і був складений проект договору про торгівлю на Чорному морі. – Док. 11.

82. **Стамбул** (тур. Істамбул, грец. Константинополь, давьорус. Царгород) – місто на Північному Заході Туреччини, адм. центр ілу (області) Стамбул. Розташований на берегах південної частини протоки Мармурового моря, на перехресті міжнародних шляхів з країн Європи до країн Близького Сходу, головний морський порт країни. Більша частина Стамбулу лежить у межах Європи, менша – в Азії. До завоювання 1453р. турками місто називалося Константинополем. З 1453р. – столиця Османської імперії. На Стамбул не раз робили походи запорозькі козаки. – Док. 11.

83. **Дон** – історично-географічна територія у басейні річки Дон (тепер входить до складу Ростовської і частково Волгоградської областей та Краснодарського краю). Стала заселятися з початку XVI ст. вільними поселенцями, значну частину яких становили українські селяни. Сліди колонізації Дону українцями збереглися в побуті, мові донських козаків. Займалися вони рибним промислом. мисливством, видобутком солі, скотарством. До кінця XVII ст. користувалися автономією. З другої половини XVI ст. царський уряд використовував донців як військову силу. 1632р. до Москви надійшло донесення, що між Доном і Запорожжям укладено угоду про взаємодопомогу. Відомо, що в 1649 і 1650рр. надсилав листи доцям Б.Хмельницький, зокрема в листі від 30 березня 1650р. він просив припинити напади на кримських татар, які разом з українськими козаками воювали проти Польщі. Тісні взаємини між донськими й українськими козаками виявилися у багатьох військових походах на Крим і Туреччину. 1637р. вони спільними силами оволоділи турецькою фортецею Азов. – Док. 11.

84. **Ця інструкція** Б.Хмельницького напевне була видана посольству до Варшави на чолі з Федором Вешняком (див. прим. 17). – Док.12.

85. **Десятина бджоляна** – десята частина добутого меду, яку селянин мав сплачувати на утримання храмів, священиків та інших духовних осіб. – Док. 12.

86. **Поволівщина**, воловщина – один з прямих феодальних податків з другої половини XIV – першої половини XVII ст. Поволівщину сплачували всі без винятку залежні селяни в розмірі від 4 до 60 грошей і більше з двору, в залежності від їхнього майнового стану. – Док. 12.

87. **Чинш** – регулярний оброк грошима або натурою, який платили державі чи феодалові особисто вільні, але позбавлені земельної власності чиншові селяни та міщани за користування орними та іншими земельними угіддями. Його розмір визначався законом або звичаєм і залежав від кількості землі, робочої худоби тощо. У приватновласницьких маєтках чинш був у двічі вищий, ніж у державних. – Док. 12.

88. **Прилуцький** Густинський Троїцький монастир чоловічий. Заснований 1600р. в селі Густині на Полтавщині (тепер Прилуцького району Чернігівської обл.). Первісно-дерев'яний. Горів 1636р. Архітектурний ансамбль складався протягом другої половини XVII – XVIII ст. і становить унікальний архітектурний комплекс доби бароко, який справив значний вплив на культове будівництво Лівобережної України. Центральна споруда – п'ятибанний Троїцький собор. У першій половині XVII ст. тут було написано Густинський літопис і Густинський монастирський літопис. 1786р. Густинський монастир перетворено у позаштратний, 1792р. закрито. Відбудований на кошти кн. Репніних. У 1845р. в ньому побував Т.Шевченко і написав три акварелі. (Універсали Густинському монастереві див. також під №№ 14, 15, 27, 62, 96, 97, 98, 99, 113) – Док. 13.

89. **У наступні роки** Іван Мельниченко не згадується. Уже в 1649р. прилуцьким полковником був Тиміш Носач. – Док. 13.

90. **Прилуки** – місто чернігівської обл. Розташоване на річці Удай (бас. Дніпра). Вперше Прилуки згадуються в Іпатіївському літописі під 1092р. Одна з фортець Київської Русі. 1239р. Батий зруйнував місто. З 1362р. – в складі Великого князівства Литовського, з 1504 – у складі Росії, після 1569р. – у складі Польщі. З 1590р. містом володів О.Вишневецький. Жителі Прилук брали участь у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI – першої половини XVII ст. У 1648 – 1781 рр. Прилуки – центр однойменного полку. – Док. 14.

91. **Маціївка** – село, тепер Прилуцького району Чернігівської області. Вперше згадана в джерелах під 1619р. – Док. 14.
92. **Заславський** Владислав Домінік (не пізніше 1617 – 1656) – князь. Походив з спольщеної української родини Заславських. Луцький староста, з 1636р. – коронний конюший, сандомирський (з 1645р.) і краківський (з 1649р.) воєвода. 1620р. успадкував маєтки Острозьких і став найбагатним магнатом Волині. Під час Хмельниччини був з 9 червня 1648р. головним з трьох командуючих військами Речі Посполитої. Після поразки польської армії у битві під Пилявцями 1648р. сейм увільнив Заславського з цієї посади. "Перина" – так назвав його Б.Хмельницький за великопанські манери. – Док. 17.
93. **Острог** – місто Рівненської області на річці Вілії (бас. Прип'яті). Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1100р. У другій половині XII ст. входив до Володимир-Волинського, з 1199р. – до Галицько-Волинського князівства. З другої половини XIV ст. – у складі Великого князівства Литовського. У XIV ст – першій половині XVII ст. власність князів Острозьких. 1528р. Острог дістав магдебурзьке право У місті діяли Острозька школа й Острозька друкарня. У грудні 1648р. селянсько-козацьке військо оволоділо Острогом, але за Андрусівським перемир'ям 1667р. воно залишилося в складі Польщі. – Док. 17.
94. **Заслав** (Ізяслав, Жеслав). Ізяслав на річці Горяні (притока Прип'яті) – тепер місто Хмельницької обл. У XIII – перший половині XIV ст. входило до Галицько-Волинського князівства, з другої половини XIV ст. – у складі Великого князівства Литовського, з 1569р. – у складі Польщі. У XIV – XVII ст. місто було власністю Заславських. Під час Хмельниччини Заслав став ареною жорстоких боїв. 1648р. війська Б.Хмельницького з допомогою місцевого населення оволоділи фортецею. У наступні роки більшість будівель селян і міщан було спалено. 1652р. спалахнула епідемія чуми, яка забрала багато людських життів. – Док. 17.
95. **Тарнів** – місто, тепер центр Тарнувського воєводства Польщі. Розташований у західній частині Сандомирської долини на березі річки Бялой (притоки Дунайця). Перша писемна згадка відноситься до 1105р. Магдебурзьке право одержав 1332р. У XIV – XVI ст. був центром ремесла і торгівлі. – Док. 17.
96. **Великі Дмитровичі**, Малі Дмитровичі – села, тепер Обухівського району Київської області. – Док.19.
97. **Вишеньки** – село, тепер Бориспільського району Київської обл. Розташовані неподалік від Дніпра на річці Золочі. Місцевість, де розташовані сучасні Вишеньки, вперше згадується в літописі під 1101р. 1501р. великий князь литовський пожалував Вишеньки товмачеві Берендею. Згодом село було продано київському війтові Семенові Мелешкевичу, який 1562р. подарував маєток з селянами Києво-Печерській лаврі. Під час визвольних змагань Вишеньки стали ареною боротьби. 22 грудня 1648р. Б.Хмельницький передав Вишеньки Київському Флорівському жіночому монастиреві. Згодом село знову перейшло до Києво-Печерського монастиря. З утворенням 1649р. Бориспільської сотні Київського полку Вишеньки ввійшли до їх складу. 1786р. перейшли до казни. – Док. 19.
98. **Київський Флорівський (Фролівський)** жіночий монастир, відомий з XV ст. 1710р. об'єднаний з Вознесенським монастирем, переведеним з Печерська у зв'язку з будівництвом Старої фортеці. Розташований на Подолі на Притиско-Микільській вулиці. – Док. 19.
99. **Печерський Вознесенський жіночий** монастир, заснований на початку XVII ст. Єлисеєм Плетенецьким. Був розміщений навпроти Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря на місці збудованого тут 1711р. арсеналу. На початку XVIII ст. монастир у зв'язку зі спорудженням Старої Печерської фортеці перенесений на Поділ і об'єднаний з Флорівським Вознесенським монастирем (див. прим. 98). – Док. 20.
100. **Підгірці** – село, тепер Обухівського району Київської області. 1950р. біля села виявлено поселення Трипільської культури і доби пізньої бронзи. – Док. 20.
101. **Коростишів** – місто, тепер райцентр Житомирської обл. Розташований на берегах річки Тетерів (басейн Дніпра). Територія міста була заселена з давніх часів. З 60-х рр. XIV ст. місто підпало Великому князівству Литовському. З 1471р. входило до Житомирського повіту Київського воєводства. Воно було приписано до Житомирського замку. У червні

1648р. на території Житомирського повіту з'явилися козацько-селянські загони, жителі містечка перейшли на бік повстанців. З них був створений козацький загін. 1649р. Коростишів став сотенним містом Білоцерківського полку. У березні 1653р. польська армія на чолі з воєводою С.Чарнецьким захопила місто і вчинила жорстоку розправу над жителями. – Док. 21.

102. **Городок** – село, тепер Коростишівського району Житомирської обл. Розташований на берегах річки Білуги, за 13 км. на схід від райцентру. Перша літописна згадка про Городок належить до 1257р. – Док. 21.

103. **Йдеться** про маєтності Вишневецького у Лівобережній Україні. – Док. 22.

104. **У 1648 – 1652рр. Миргородським полковником був Гладкий Матвій.** Брав участь у боях під Корсунем, Пилявцями і Збаражем. Восени 1648р. керував козацькими загонами, які вели боротьбу проти литовсько-шляхетського війська у Бєлорусі. У Берестецькій битві 1651р., коли татари тимчасово полонили Б.Хмельницького, виконував обов'язки гетьмана. Після укладення Білоцерківського договору 1651р. він протидіяв вступу польського війська на Лівобережжя. Страчений за рішенням польсько-козацької комісії. – Док. 22.

105. **Прилуцьким** полковником у 1649 – 1652рр. був Носач Тимофій. Пізніше він став брацлавським полковником (1651 – 1654), генеральним військовим обозним (1656 – 1657). – Док. 22.

106. **Нестеренко Максим** – корсунський полковник, один з найближчих сподвижників Б.Хмельницького. У 30-х рр. XVII ст. перебував на службі в реєстровому війську. Очолюючи Корсунський реєстровий полк, брав участь у селянсько-козацькому повстанні 1637р. на чолі з Павлюком і К. Скиданом; з 1638 – корсунський сотник. У 1646р. Нестеренко, Б.Хмельницький та ін. вели таємні переговори з польським королем Владиславом IV про похід українських козаків на Туреччину. На початку повстання очолював облогу повстанцями Кодака. За дорученням Б.Хмельницького в грудні 1649 – березні 1650 рр. вів у Варшаві переговори про затвердження Зборівського договору 1649р. 1655р. разом з І.Богуном брав участь у захисті Немирова і Брацлава. – Док. 23.

107. **Білобережжя** – правий піщаний берег Дніпра біля села Воронівка, тепер Новоукраїнського району Кіровоградської обл. – Док. 24.

108. **Городище** (з 1789р. – Градизьк), тепер селище міського типу Глобинського району Полтавської обл. Одне з найдавніших поселень Полтавщини. Уже існувало за часів Київської Русі і, вірогідно, було знищене монголо-татарами. 1489р. польський Король Казимир IV подарував Городище Київському Пустинного Миколаївському монастиреві. Городище згадується серед його володінь на початку XVI ст. Жителі Городища брали участь у повстаннях під проводом І.Сулими (1635), П.Павлюка, Остряниці (1638) і Хмельницького. До 1667р. входило до Маківської сотні Чигиринського полку. У 1661 – 1663рр. – сотенне містечко Кременчуцького, 1667р. – Миргородського полку. – Док. 24.

109. **Максимівка** – село, тепер Кременчуцького району Полтавської обл. Розташована на березі Кременчуцького водосховища. Перша згадка відноситься до 1515р. Належало до володінь Київського Пустинного Микільського монастиря, який безпосередьо підкорявся Пивгородському Миколаївському монастиреві заснованому 1629р. як пустинь, Київського Пустинного Микільського монастиря для нагляду за його володіннями на Лівобережжі Дніпра. Відносилася до Черкаського округу, позначена на карті Г.Л. де Боплана. У 1661 – 1663рр. – сотенне містечко Кременчуцького, з 1667р. – Миргородського полку. Через великі руйнування у 60 – 70-х роках була віднесена до Городищенської сотні Миргородського полку. – Док. 24.

110. **Мошни** – село, тепер Черкаського району Черкаської обл. Лежить на правому березі Дніпра, за 30 км. від Черкас. Вперше згадується під 1494р. Ма початку 2-ї половини XVI ст. Мошни належали В.Домонтовичу, в якого село купив О.Вишневецький. Жителі Мошен брали участь у повстаннях 1625 і 1637рр. 1648р. мошенці влилися у загони, які перегородили дорогу Є.Вишневецькому. Вони знищили човни і змусили його шукати іншу переправу на правий берег Дніпра. З 1649р. Мошни – сотенне містечко Черкаського полку. – Док. 24.

111. **Олексій Михайлович** (1629 – 1676) – російський цар (1645 – 1676). – Док. 25.

112. **Валки** – село, тепер Прилуцького району Чернігівської обл. Розташовані на річці Удай. Вперше згадані в джерелах під 1629р. Князі Вишневецькі і Б.Хмельницький підтвердили за Густинським монастирем млини у Валках, але саме село залишалося ранговим. – Док. 27.

113. **Чернігів** – місто. Розташоване на правому березі Десни. Його формування почалося в кінці VII ст. У кінці IX ст. увійшов до складу Київської Русі. Вперше згаданий у літописі під 907р. 1239р. його зруйнували орди Батия. У 1482 і 1497рр. зазнав руйнувань від нападів кримських татар. 1623р. Чернігів одержав магдебурзьке право. З 1635р. – головне місто Чернігівського воєводства. Жителі міста взяли активну участь у визвольних змаганнях під керівництвом Б.Хмельницького. З 1648р. Чернігів – центр однойменного полку, з 1797р. – Малоросійської, 1802р. – Чернігівської губернії. – Док. 28.

114. **Слабин** – село, тепер Чернігівського району. Розташонаний на правому березі Десни, за 24 км. від Чернігова. Вперше в писаних джерелах згадується під 1523р. У 1654 – 1782рр. – центр Слабинської сотні Чернігівського полку. – Док. 28.

115. **Рудка** – село, тепер Чернігівського району. Розташована на березі річки Струга (притока річки Бичолка), за 16 км. від Чернігова. – Док.28.

116. **Седнещина** – місцевість біля сучасного смт Седнів на річці Снов (права притока Десни). – Док. 28.

117. **Лопатин** – село, тепер Чернігівського району. – Док. 28.

118. **Застриженський** – місцевість біля Чернігова за річкою Стрежень (притока Десни). – Док. 28.

119. **Кунічицький** – місцевість під цією назвою не вдалося локалізувати. Можливо, йдеться про село Кувечичі, тепер Чернігівського району. – Док. 28.

120. **Глеваха** – село, тепер Васильківського району. Розташована у межиріччі Глевахи та Бобровиці (притоки річки Ірпінь). Відома з другої половини XVI ст. – Док. 29.

121. **Малютянка** – село, тепер Васильківського району. Відома з XVI ст. _ Док. 29.

122. **Юрівка** – село, тепер Києво-Святошинського району. – Док. 29.

123. **Київський Михайлівський Золотоверхий** монастир заснований 1108р. київським князем Святополком Ізяславичем на місці Дмитрівського монастиря. У 1108 – 1113 рр. споруджено Михайлівський Золотоверхий собор. У XII ст. монастир був місцем поховання князів. 1240р. його пограбували і частково зруйнували орди Батия. За митропила Іова Борецького монастир став одним з центрів антиуніатської боротьби. На території монастиря велося велике будівництво в стилі українського бароко. У 1934 – 1935рр. Михайлівський собор розібрано. Частина фресок зберігається в Софійському соборі в Києві, інша – у Третяковській галереї в Москві і Російському музеї в Петербурзі. – Док. 29.

124. **Нижче наведена інструкція** була складена для посольства Запорозького Війська на чолі з корсунським полковником Максимом Нестеренком, перед яким було поставлено завдання добитися затвердження Зборівського договору Варшавським сеймом, який працював у грудні 1649 – січні 1650 рр. Посольство прибуло до Варшави 2 січня в розгар роботи сейму. Польське панство вороже зустріло Зборівський договір. І хоч сейм через безвихідне становище змушений був в основних рисах підтвердити договір, категорично відмовився внести його в сеймову конституцію. Митрополитові не було надане місце в сенаті, а унія не була ліквідована. Таке половинчате рішення не привело до нормалізації польсько-українських стосунків. Відразу ж з'ясувалося, що польський уряд не збирався виконувати своїх зобов'язань. – Док. 30.

125. **Владислав IV** (1595 – 1648) – король Польщі (1632 – 1648). Намагаючись використати козацтво у війнах Речі Посполитої, Владислав IV пішов на тимчасові поступки українській шляхті і православному духовенству. 1633р. він видав т.з. "Статті для заспокоєння руського народу", які узаконювали існування на території України і Бєлорусії православної церкви і повернули їй частину земельних володінь. Однак утиски не припинялися. 1635р. на правому березі Дніпра було збудовано фортецю Кодак, яка мала контролювати військову діяльність і політичне життя Запорожжя. – Док. 30.

126. **Напевне** йдеться про лист польського короля Яна II Казиміра до Б.Хмельницького від 6 серпня 1649р. (див. Україна в документах і матеріалах. – Т.III. – С. 182 – 183.). – Док. 30.
127. **Пекулицький Гіляш** – вінницький шляхтич. 2 березня 1650р. він поскаржився Б.Хмельницькому на своїх селян, заявивши, що він не володіє маєтністю, бо селяни його не слухають і живуть самовільно. Відповіддю на цю скаргу й був нижче наведений універсал. – Док. 31.
128. **Кищенці** – село, тепер Маньківського району Черкаської обл. Вперше згадується на карті Г.-Л. де Боплана. – Док. 31.
129. **Посольство** Війська Запорозького до Варшави в 1650р. очолював генеральний суддя Самійло Зарудний. – Док. 32.
130. **Київський Пустинний Микільський** монастир виник на Печерському плато над урочищем "Аскольдова могила". Уставну грамоту одержав у другій половині XI ст., напевне, за кназя Ізяслава Ярославича. Основні земельні володіння його були розташовані на Лівобережжі. – Док. 33.
131. **Максимівка** – див. прим. 109. – Док. 33.
132. **Городище** – див. прим. 108. – Док. 33.
133. **Виговський Іван** (? – 1664) – генеральний військовий писар (1648 – 1657), гетьман України (1657 – 1659). Походив з української шляхти Овруцького повіту на Київщині, вихованець Києво-Могилянської академії. Був на польській старостинський службі в Луцьку. Після битви під Жовтими Водами служив у Богдана Хмельницького разом з своїми Братами (Данилом – полковником бихівським, Констянтином – полковником пінсько-турівським, Федором і Василем – полковником овруцьким). Незабаром став писарем, а потім і генеральним військовим писарем. – Док. 33.
134. **Київським полковником у цей** час був Антін Жданович (1650 – 1653, 1655 – 1656); він виконував обов'язки посла: до Туреччини (1650, 1651), Польщі (1653), Москви (1654). У 1656р. – генеральний суддя. 1657р. Б.Хмельницький призначив А.Ждановича наказним гетьманом над українським військом, що було послано на допомогу Карлові Х Густаву і Юрієві II Ракоці. – Док. 34.
135. **Тобто Іслам-Гірей** (1604 – 1654), який був кримським ханом у 1644 – 1654рр. 1648р. він вступив у військовий союз з Б.Хмельницьким, спрямований проти Польщі. Проте, прагнучи ослабити як Польщу, так і Україну, Іслам-Гірей віроломно порушував союз. Татарські загони грабували українськи міста і села, брали ясир. – Док.34.
136. **Йдеться** про зосередження козацького війська під Полтавою для допомоги Кримському ханові в його поході проти гірських черкесів. Згодом стало відомо, що черкеси дійшли згоди з ханом і похід не відбувся. – Док. 34.
137. **Чернігівським полковником** у 1648 – 1651 був Максим Небаба, міщанин з м.Коростишева. Загинув у бою 1651р. з польсько-литовським військом кн. Януша Радзивілла. – Док. 35.
138. **Шумейко** Прокіп був ніжинським полковником у 1648р. – 31 липня 1650р. 1(11) серпня 1650р. замість Прокопа Шумейка Б.Хмельницький призначив ніжинським полковником бужинського сотника Лук'яна Сухиню (див. док. 37). – Док. 36.
139. **Орсклом** (Ворскла) – річка, ліва притока Дніпра (тепер впадає в Дніпродзержинське водосховище). Тече в Бєлгородській обл. Російської Федерації, Сумській і Полтавській областях України. Довжина 464 км. Бере початок на західних схилах Середньоросійської височини. Живлення мішане. Головні притоки: Рябина, Мерло, Коломак, Тагамлик, Кустолова (ліві), Ворсклиця, Полузір'я, Великий Кобелячок (праві). – Док. 36.
140. **Черкаси**. Йдеться про кавказьких черкасів. – Док. 36.
141. **Ніжинський полк** – адмін-тер. – і військ. одиниця. Створений 1648р. Межував з Чернігівським, Переяславським, Прилуцьким полками і поділявся на 10 сотень. 1654р. полк збільшився за рахунок приєднання Батуринської, Бахмацької, Борзнянської, Івангородської, Конотопської і Сосницької сотень Чернігівського полку, колишніх Новгород-Сіверського, Глухівського і Коропського округів Чернігівського воєводства, колишнього Стародубського повіту Смоленського воєводства. 1663р. північна частина Ніжинського полку (10 сотень) відійшла до новоствореного Стародубівського полку. Ніжинськими полковни-

ками були: П.Шумейко (1648 – 1650), Л.Сухиня (1650 – 1652), І.Золотаренко (1653 - 1655), В.Золотаренко (1655 – 1656; 1659 – 1663), Г.Гуляницький (1658 – 1659), М.Гвинтівка (1663 – 1667). У середині XVIII ст. у Ніжинському полку діяло 217 шкіл. 1781р. полк ліквідовано, а його територію включено до складу Чернігівського намісництва. - Док. 36.

142. **Сіверщина** (Сіверська земля, Сіверська область) – територія колишнього Сіверського князівства, розташована на правому боці Десни і на річках Сейм та Ока, з головним містом Новгород-Сіверським, тепер складає північну частину Чернігівської і Сумської областей України, південь – Гомельської обл. Бєлорусі та Брянської обл. Російської Федерації (територія колишнього Стародубівського полку). – Док. 36.

143. **Лаврентій Лисковський** – ніжинський підстароста (М.Грушевський, Історія України-Русі. – т.IX. – с.17; Міхаловський. – с. 541). – Док. 36.

144. **Ірклій** – село, тепер Чорнобаївського району Черкаської обл. Сучасний Іраклиїв засновано 1601р., а 1616р. тут уже налічувалося 300 козацьких хат і 20 "послушних"; було зведено замок й обнесено високим дубовим частоколом та трьома замляними валами. 1620р. польський король Сигізмунд III подарував замок кн. К.Вишневецькому. Згодом він перейшов у спадок Є.Вишневецькому. Ірклиїв став політичним осередком визвольної боротьби. Його жителі брали участь у повстаннях 1637 і 1638 рр. Навесні 1648р. ірклиївці знову включилися в боротьбу. Ірклиївська козацька сотня так розрослася, що була перетворена на полк. За наказом польського уряду він у складі Ірклиївської, Васютинської, Вереміївської та Бурімської сотень разом з регулярним польським військом та іншими полками реєстровців рушив униз по Дніпру. 24 квітня 1648р. об'єднані сили реєстровців наблизилися до Кам'яного Затону. На заклик Филона Джалалія козаки підняли повстання. 6 травня під Жовтими Водами вони приєдналися до Б.Хмельницького і брали участь у наступних битвах. 1649р. Ірклиївський полк переформували у Кропив'янський, до складу якого ввійшли три ірклиївські сотні. Ірклиїв став сотенним містечком. У серпні 1650р. в містечку відбулися зустрічі Б.Хмельницького з київським митрополитом Сильвестром Косовим і королівськими послами Адамом та Миколою Киселями, а також російським посланцем Струковим. Від імені короля Микола Кисіль зажадав влаштувати татарсько-український похід "на московські землі". Гетьман відповів відмовою. У м-ку Ірклиєві Хмельницький підписав кілька своїх універсалів. – Док. 36.

145. **Липів Ріг** – село, тепер Ніжинського району Чернігівської обл. Розташований на річці Остер. Відомий з першої половини XIV ст. (біля Ірклиєва села з такою назвою немає).- Док. 36.

146. **Шафонський** Опанас (1740 – 1811) – український історик та лікар. Народився у м.Сосниці (тепер Чернігівської обл.). Походив з козацької старшини. На підставі матеріалів, зібраних Д.Пащенком, склав "Черниговского наместничества топографическое описание..." (Київ. – 1851). – Док. 36.

147. **Лук'ян Сухиня** був ніжинським полковником до 1652р., коли його змінив І.Золотаренко. – Док. 37.

148. **Бужин** – село, до 1959р. входило до Чигиринського району Черкаської обл.,коли з чаші Кременчуцького водосховища перенесено в інше місце, де разом з населеними пунктами (Тарасівка, Тіньок, Шебелинка) утворило село Тіньки. – Док. 37.

149. **Білоцерківським** полковником у цей час був Михайло Громика (1649 – 1651). Походив з української шляхти. Вбитий під час складення скороченого реєстру, згідно з Білоцерківським договором. – Док. 39.

150. **Уманський шлях** – частина Чорного шляху, що проходив від Торговиці на південь від Умані і далі на північний захід (І.Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького. – Записки НТШ. – Т. 144 – 145. – С. 133). – Док. 39.

151. **Свята Пречиста** – 28 серпня. – Док. 39.

152. **Михайлівка** – сотенне містечко Канівського полку, тепер село Канівського району Черкаської обл. – Док. 40.

153. **Рось** – річка, притока Дніпра, тече в межах сучасних Вінницької, Київської та Черкаської

областей. Довжина 346 км. Бере початок на Придніпровській височині. Живлення переважно снігове. Найбільші притоки: Роставиця, Кам'янка, Гороховатка, Росава (ліві), Роська (права). На Росі – міста Біла Церква, Богуслав, Корсунь-Шевченківський. – Док. 40.

154. **Кончча** – село, тепер Канівського району Черкаської обл. Розташоване не річці Рось та в гирлі Росави. – Док. 40.

155. **Ямпіль** – містечко. – див. прим. 55. – Док. 42.

156. **Йдеться про** молдавський похід у кінці серпня – вересні 1650 року. – Док. 43.

157. **Білоцерківський полковник** Михайло Громика (див. прим.149), київський – Антін Жданович (див. прим. 134). Його заступав Михайло Крисак (1650, 1651). – Док. 43.

158. **Уманським полковником був Йосип Глух** (1649 – 1654, 1655). – Док. 44.

159. **Брацлав**, Браслав – місто. – див. прим. 54. – Док. 44.

160. **Київський** Богоявленський Братський монастир заснований 1615р. Знаходився між сучасними Контрактовим майданом, Набережно-Микільською (тепер вул. Сковороди), Іллінською і Волоською вулицями. У Братському монастирі був похований гетьман Петро Сагайдачний, учений, мандрівник Василь Григорович-Барський. – Док. 45.

161. **Домініканці** з'явилися у Києві як місіонери 1216р. 1288р. було закладено домініканський костьол і монастир (над Дніпром на Оболоні). Спалений під час нападу татар 1482р.; незабаром відновлений на новому місці (поблизу Житнього торгу під Замком і посвячений в ім'я Св. Миколая. Як діючий згадується уже 1495р. Між 1618 і 1640рр. на цьому місці була зведена мурована споруда. Під час Хмельниччини припинив діяльність. Напрікінці XVII ст. перетворений на православну церкву св. Петра і Павла. Знищений між 1934 і 1938 рр. – Док. 45.

162. **Мостище** – село, тепер Києво-Святошинського району Київської обл. – Док. 45.

163. **Ірпінь** – річка, тепер в Андрушівському і Попільнянському районах Житомирської обл. та Фастівському і Вишгородському районах Київської обл., права притока Дніпра. Бере початок біля села Яроновичів. Довжина 162 км. Являє собою магістральний канал Ірпінської осушувальної системи. – Док. 45.

164. **Котор**, (Котур, Котурка) – річка, верхня частина річки Горинка, правої притоки річки Ірпінь. – Док. 45.

165. **Мгарський монастир,** Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир чоловічий. Знаходиться у селі Мгарі на правому березі річки Сула при впадінні до неї річки Ольшанка. Заснований 1624р. (за іншими даними 1619) коштом Р.Вишневецької українським церковним діячем Ісаєм Копинським. 1622р. при монастирі було створено братство. 1684р. розібрано дерев'яну Преображенську церкву і з ініціативи гетьмана І. Самойловича закладено мурований Спасо-Преображенський собор. У Мгарі перебував 1663р. у чернецтві під ім'ям Гедеона син Б.Хмельницького Юрій (1641 – 1685). На території монастиря поховані константинопільські патріархи Афанасій Пателарія (п.1654) і Серафім Анін (п.1779), київський митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський (п.1676). – Док. 46.

166. **Зборів** – місто, тепер центр Зборівського району Тернопільської обл. Розташований на річці Стрипа (притока Дністра). Вперше згадується під 1166р. як давньоруське поселення Верхостав. 1241р. зруйнований монголо-татарами. Нова назва відома з XV ст. У XVI ст. Зборів – власність польських шляхтичів Зборовських, на початку XVII ст. – польського магната Я.Собеського. Під Зборовом селянсько-козацьке військо здобуло перемогу над польським військом, внаслідок якої укладено Зборівський договір 1649р. (див. док.9, прим.78.). 1689р. Зборів одержав магдебурзьке право. Входив до складу Руського воєводства. – Док. 46.

167. **Максаківський монастир**, Максаківський Спасо-Преображенський монастир. Розташований на лівому березі Десни неподалік від села Максаки (тепер Менського району Чернігівської обл.). Час заснування невідомий. Відновлений 1642р. ченцями Трубчевського монастиря. У 60 – 70 рр. XVII ст. для захисту від татарських нападів навколо монастиря споруджено вал з дерев'яною стіною і перетворено на фортецю. У середині XVII ст. розпочинається муроване будівництво. Збереглися тільки залишки руїн монастиря. – Док. 47.

168. **Чернігівським полковником** з 1651р. був Пободайло Степан. Уроженець Чернігівщини.

До визвольних змагань на чолі з Б.Хмельницьким він служив драгуном у польському війську. 1648р. перейшов на бік повсталого народу. До 1651р. був сотником Чернігівського полку. 1649 р. брав участь у битві проти наступаючих литовських військ під командуванням Януша Радзивілла. Після смерті М.Небаби Пободайла обрано полковником Чернігівського полку. У 1651 – 1652рр. керував обороною Лівобережної України від нападів польського війська. Виступав проти Білоцерківського договору 1651р. У 1654 – 1655 рр. очолював Чернігівський полк. Під час наступу українсько-російських військ на Бєлорусь і Литву, оволодів Гомелем, Пропойськом і Новим Биховим. Загинув під Старим Биховим. Похований у Троїцько-Іллінському монастирі в Чернігові, який 1649р. був відбудований на його кошти. – Док. 47.

169. **Холми** (Ховми) – село, тепер Борзнянського району Чернігівської обл. Відомий з першої половини XVII ст., належали А.Киселю, з 1650р. – Максаківському монастиреві, у 1654 – 1781рр. в складі Борзенської сотні Ніжинського полку. – Док. 48.

170. **Ядути** – село, тепер Борзнянського району Чернігівської обл. Відоме з часів Київської Русі. Спалене половцями у XII ст. У 1650р. київський воєвода Адам Кисіль віддав Ядути Максаківському Спасо-Преображенському монастиреві. У 1654 – 1781 рр. – у складі Івангородської сотні Ніжинського полку. – Док. 48.

171. **Прачі** – село, тепер Борзнянського району, Чернігівської обл. Вперше згадується в другій половині XVI ст. У 1649 – 1781 рр. у складі 2-ї Борзенської сотні Ніжинського полку. – Док. 48.

172. **Високе** – село, тепер Борзнянського району Чернігівської обл. Розташоване на річці Доч. Вперше згадується в другій половині XVI ст. – Док. 48.

173. **Красностав** – село, тепер Борзнянського району Чернігівської обл. – Док. 48.

174. **Максаки** – село, тепер Менського району, Чернігівської обл. – Док. 48.

175. **Переяславським полковником** у цей час був Т.Носач (див. прим. 102). З наказних переяславських полковників відомий Іван Шкурат (липень 1651р.). – Док. 49.

176. **Харківці** – село, тепер Переяслав-Хмельницького району Київської обл. – Док. 49.

177. **Межигірський Спасо-Преображенський монастир.** Заснований 988р. недалеко від Києва біля Вишгорода (тепер місто Києво-Святошинського району Київської обл.). У XI – XII ст. одержав земельні маєтності від давньоруських князів. 1240р. монастир зруйнували татаро-монголи. 1609р. монастир одержав право ставропігії. Земельні володіння монастиря зросли після Визвольної війни на чолі з Б.Хмельницьким. Після зруйнування у 60-х рр. XVII ст. польським військом Трахтемирівського монастиря став шпиталем для старих запорожців. – Док. 49.

178. **Збараж** – місто, тепер Тернопільської обл., розташований на річці Гнізній (басейн Дністра). Вперше згадується в історичних джерелах під 1211р. як центр удільного князівства в складі Галицько-Волинського князівства. З XIV ст. – під владою Польщі. У 1474 і 1575 рр. Збараж зазнав нападів татар. У червні – серпні 1649р. українські війська на чолі з Б.Хмельницьким оточили в Збаражі польське військо. За першим поділом Польщі (1772) Збараж відійшов до Австрії. – Док. 49.

179. **У 1651р. полковниками були:** Білоцерківським – Михайло Громика, Вінницьким – Іван Богун, Брацлавським – Тимофій Носач, уманським – Йосип Глух, паволоцьким – Степан Хмелецький. – Док. 50.

180. **Корсунь** – місто, тепер Корсунь-Шевченківський, центр району Черкаської обл. Розташований на лівому березі річки Рось (притока Дніпра). Заснований 1032р. кн. Ярославом Мудрим. Зруйнований 1240р. монголо-татарами. Після захоплення України Польщею (1569) у Корсуні було збудовано фортецю (1584), в якій стояла залога польського війська і реєстрових козаків. Містові було надано магдебурзьке право. Жителі Корсуня брали участь у селянсько-козацьких повстаннях 90-рр. XVI ст. і 30-х рр. XVII ст. У 1648р. під Корсунем козацьке військо на чолі з Б.Хмельницьким розгромило польське військо. У 1648 – 1712 рр. Корсунь – центр Корсунського полку. За Андрусівським перемир'ям відійшов до Польщі (1667). – Док. № 50.

181. **Веремїівка** – село, тепер Чорнобаївського району Черкаської обл. Відома з 1612р. – Док. 52.

182. **Хацьки** (у копії: Харковскому) – село, тепер Черкаського району, Черкаської обл. – Док. 54.
183. **Голов'ятине** – село, тепер Смілянського району Черкаської обл. – Док. 54.
184. **Печерський монастир**, Києво-Печерська лавра – заснований 1051р. ченцями Антонієм і Феодосієм біля літньої резиденції Берестове поблизу Києва. Монастир став центром поширення і зміцнення християнства. У XII ст. одержав статус "лаври" – головного великого монастиря. Лавра мала великі володіння. У XVIII ст. їй належало три міста, сім містечок, бл. 200 сіл і хуторів, понад 70 тис. кріпаків, дві паперові фабрики, 11 цегельних заводів, шість гут, понад 160 винокурень, багато млинів, шинків, два кінних заводи. Їй також було підкорено чимало невеликих монастирів і т. з. пустинь (Китаївська, Никольська та ін.). Лавра зіграла величезну роль у розвитку культури, була центром літописання, книгодрукування, освіти і мистецтва. Тут працювали літописці Нестор, Никон, Сильвестр, видатні діячі української культури й освіти П.Беринда, А.Кальнофойський, Є.Копистенський, І.Гізель та ін., українські майстри гравюри А. і Л. Тарасевичі, І.Щирський, І.Мигура, Ілля, А.Козачківський, Г.Левицький, живописці Алімпій, І.Максимович, І.Іжакевич. Лавра здійснила велике будівництво. У кінці XII ст. навколо лаври були зведині оборонні стіни (1240р. зруйновані Батиєм). У 1698 – 1701 рр. парелельно їм були збудовані нові фортечні стіни. На кінець XIX ст. у Києво-Печерській лаврі склався прекрасний архітектурний ансамбль, що поєднував кращі традиції різних часів. Високого рівня досягло образотворче мистецтво. – Док. 54.
185. **Будзуків** – село, тепер Смілянського району Черкаської обл. – Док. 54.
186. **Борзна** – місто, тепер центр Борзнянского району Чернігівської обл. Розташована на річці Борзенка. Заснована у XVI ст. 1634р. одержала магдебурзьке право. У XVII ст. збудовано Борзнянську фортецю. У травні 1648р. селянско-козацькі війська звільнили Борзну, яка стала центром Борзнянської сотні Чернігівського, а з 1650р. Ніжинського полку. Борзнянськими сотниками у 1654 – 1780 рр. були представники роду Забіл. 1655р. наказний гетьман І.Золотаренко одержав Борзну на ранг. У 1663р. в Борзні гетьманом І.Брюховецьким були страчені 8 представників старшини, яка виступила проти нього під час Чорної ради в Ніжині. – Док. 55.
187. **Ковалин** – село, тепер Переяслав-Хмельницького району Київської обл. – Док. 58.
188. **Дівич Лісок, з кінця XVII ст. Дівички** – село, тепер Переяслав-Хмельницького району Київської обл. – Док. 58.
189 **Десятина** – десятина частина доходів, яку сплачувало залежне населення церкві. У Київський Русі десятину вперше встановив київський князь Володимир Святославич. Згодом десятина набула харектеру повсюдного феодального податку, який збирали церковні установи. Десятину збирали й у вигляді "снопової десятини", яку часто збирали поряд з загальною десятиною (з зерна та інших продуктів). – Док. 58.
190. **Покотелочизна** (покотельщина), показанщина – податок за виробництво алкогольних напоїв. Запроваджено на початку Хмельниччини. Одиницею оподаткування був казан дляваріння горілки, пива або меду, місткість якого обчислювалася у відрах. Розміри показанщини не були сталими. Показанщину сплачували на користь скарбу всі власники й орендарі гуралень, за винятком окремих старшин і монастирів, що дістали від гетьманів універсали на право пропінації. – Док. 58.
191. **Очкове** – натуральна данина медом, яка стягувалася з селян, що займалися бджільництвом. Розмір очкового залежав від кількості бджоляних родин, що були в селянина і в різні часи був неоднаковий – від 25 до 50 відсотків медозбору. – Док. 58.
192. **Суботів** – село, тепер Чигиринського району Черкаської обл. Розташований на правому березі річки Тясмин (притока Дніпра) та на його допливі – річці Суботі. Перша писемна згадка про село відноситься до початку XVII ст. як хутір Михайла Хмельницького, козацького сотника, що спочатку перебував на службі при дворі коронного гетьмана С.Жолкевського на Львівщині, а пізніше перейшов на службу до Я.Даниловича. Коли Данилович став корсунським, а потім і чигиринським старостою, М.Хмельницький переселився до Чигирина. Спершу служив осадчим, пізніше – підстаростою. У пущі, що була виділена

йому, М.Хмельницький заклав хутір. Від часу свого заснування (1616) Суботів належав до Корсунського, а з 40-х років XVII ст. – до Чигиринського староства. З Суботовим пов'язано життя і діяльність Богдана Хмельницького. Свої юнацькі роки майбутній гетьман провів у Суботові. У битві під Цецорою 1620р. Богдан потрапив у полон до турків. Через два роки повернувся додому й вступив до Чигиринського реєстрового полку і водночас господарював у Суботові. 1646р. чигиринський староста О.Конецпольський заявив, що Суботів належить до його Мліївського володіння. Захищаючи свої права, Богдан звернувся до польського короля Владислава IV і той привілеєм 1646р. закріпив за ним Суботів. Та це не допомогло. Чигиринський підстароста Чаплинський 1647р. вчинив наїзд на Суботів, пограбував його, спалив хліб, побив малолітнього сина Б.Хмельницького. З Суботовим пов'язано багато подій визвольної війни. Він увійшов до Чигиринської сотні Чигиринського полку. З Суботова гетьман керував збройними силами України. Тут він підписував свої універсали, приймав послів. У Суботові 27 липня 1657р. в Іллінській церкві гетьмана й поховали. За Богдана Хмельницького Суботів став політичним осередком культури. Гетьман мав велику бібліотеку, а вихованець Київської Братської колегії чернець Добродіяшко навчав його сина Юрія латини і музики. Як і в Чигирині, у Суботові був будинок гетьмана, а поряд з ним будинки козацької старшини. Навпроти гетьманського палацу 1653р. споруджено муровану Іллінську церкву, яка збереглася до наших днів. На подвір'ї Суботівського палацу гетьмана стояла дерев'яна Михайлівська церква, в якій, за описом Павла Алеппського, поховано гетьманського сина Тимоша. 1664р. загони шляхти на чолі З С.Чарнецьким напали на село і спустошили його. – Док. 61.

193. **Путивль** – місто, тепер райцентр Сумської обл. Розташований на річці Сейм (басейн Дніпра). Путивль був містом у землі сіверян. Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1146р. Був однією з фортець, які захищали Київську Русь. У другій половині XII ст. Путивль став центром Путивльського князівства. Ослаблене монголо-татарською навалою Чернігово-Сіверське князівство 1356р. захопила Литва. З кінця XIV ст. Путивль – повітове місто. На початку 1500р. до Росії приєдналося кілька удільних князів, у т.ч. і Путивль. 1523р. московський уряд ліквідував удільне князівства, а до міста призначив воєводу. У XVI ст. Путивль став однією з основних фортець, що захищали південні кордони Московської держави. 1608р. Путивль захопила Польща, але за Деулінським перемир'ям 1618р. повернула Росії. Під час визвольної війни на чолі з Б.Хмельницьким Путивль був одним з основних пунктів, через який відбувався зв'язок України з Москвою. З 1780р. Путивль – повітове місто Курського намісництва. Після укладення мирних договорів 1681р. з Туреччиною і 1686р. з Польщею Путивль втратив значення міста-фортеці. – Док. 61,

194. **Прилуцький полк** – адміністративно-територіальна і військова одиниця в другій половині XVII – XVIII ст. Створений 1648р. Межував на Півночі з Чернігівським (з 1654р. – з Ніжинським), на Сході – з Миргородським полками. Поділявся на Варвинські (дві), Галицьку, Голянську, Городенську, Гурівську, Дівицьку, Іваницьку, Ічнянські (дві), Корибутівську, Краснянську, Кропив'янську, Монастирську, Переволочинську, Прилуцькі (чотири) і Срібнянську сотні. У середині XVIII ст. на території Прилуцького полку діяло 69 шкіл. Ліквідований Прилуцький полк 1781р., а його територія включена до складу Чернігівського намісництва. – Док. 62.

195. **Тишки** – село, тепер Лубенського району Полтавської обл. Розташоване на річці Удаї. – Док. 64.

196. **Пріорка** – передмістя Києва, історична місцевість, тепер у Мінському районі. Є продовженням Куренівки, межує з місцевістю Кинь-грусть. Місцевість з давніх часів належала подільським жителям. 1634р. була захоплена домініканським монастирем, настоятель якого – пріор заснував тут слободу. – Док. 65.

197. **Оболонь** – луг у заплаві Дніпра у північній частині Києва, тепер житловий масив у заплаві Дніпра (Мінського району). Оболонь згадується в літописах під 1096, 1151, 1161, 1174 роками в зв'язку з відбиттям нападів кочівників і князівськими міжусобицями. Заливні луги Оболоні використовувалися під пасовища. – Док. 65.

198. **Білоцерківський договір** 1651р. – угода між польським урядом і гетьманом України

Б.Хмельницьким, укладена у Білій Церкві 18 (28) вересня після невдалої для селянсько-козацьких військ Берестецької битви. За договором в Україні відновлювалася польсько-шляхетська влада. Магнатам і шляхті поверталися їх маєтності. Козацький реєстр з 40 тис. скорочувався до 20 тис. чол. Виключені з реєстру козаки поверталися під владу панів. Реєстрові козаки виселялися з Брацлавського та Чернігівського воєводств у королівські маєтності Київського воєводства. Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин. У зв'язку з нападом Польщі в травні 1652р. на Україну Б.Хмельницький розірвав Білоцерківський договір. – Док. 67.

199. **Мозиря** Лук'ян (? – 1652) – корсунський полковник. Брав участь у битвах під Корсунем (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651). Був послом у Полщі (1648) і Росії (1651). Разом з М.Гладким перебував в опозиції до старшини шляхетського походження. Після підписання Білоцерківського договору 1651р. керував виступом селян і козаків. Після придушення виступу страчений. – Док. 67.

200. **Чарнецький** Стефан (1599 – 1665) – польський політичний і військовий діяч. З 1648р. – учасник боротьби проти селянсько-козацького війська в Україні. У битві під Жовтими Водами (1648) потрапив у полон. Повернувшись з полону, Чарнецький брав участь у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Батогом (1653). За наказом Чарнецького польське військо руйнувало українські міста і села, нищило мирне населення. Навесні 1653р. І.Богун розгромив на Поділлі очолене Чарнецьким військо. 1655р. – короний гетьман Польщі. – Док. 67.

201. **Зборовські пакти** – див. прим. 78. – Док. 67.

202. **Почеп** – місто на річці Судость (права притока Десни), тепер райцентр Брянської області Російської Федерації. До1618р. Почеп знаходився у володінні Москви. За Поляновським перемир'ям (1618) перейшов під владу Польщі. З перших днів Визвольної війни на чолі з Б.Хмельницьким жителі Почета приєдналися до повстанців. Спочатку місто входило до Чернігівського полку, згодом (після 1651) більша частина Чернігівського полку перейшла до Ніжинського полку, в т. ч. й Почеп як центр Почепської сотні Ніжинського, а з 1663р. – Стародубівського полку. – Док. 68.

203. **Йдеться про захоплення** Києва польсько-литовським вілйськом на чолі з Янушем Радзивіллом у серпні 1651 року. – Док. 69.

204. **Чернин** – село, 1946р. входило до складу Вище-Дубечанського району Київської обл. – Док. 69.

205. **Насташки** – село, тепер Рокитнянського району Київської обл. Відоме з 1577р. – Док. 71.

206. **Київським полковником** з 1653р. до лютого 1654р. був Євстафій Пішко. – Док. 72.

207. **Йдеться про** українське посольство до Москви на чолі з генеральним суддею С.Богдановичем-Зарудним та переяславським полковником П.Тетерею. Оскільки 27 березня (5 квітня) 1654р. воно виїхало з Москви, зустріч з Ф.Горкушею відбулась у дорозі. – Док. 73.

208. **Немирів** – місто, тепер (з 1923) селище міського типу. Розташоване за 45 км. від Вінниці, біля річки Устя (Замчик) – притока Південного Бугу. У часи Київської Русі тут було місто Мирів, яке зруйнували монголо-татари. Нове місто виникло в XIV ст. Перша згадка про нього відноситься до 1506р. З 1569р. в складі Речі Посполитої. Жителі міста брали участь у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI – першої половини XVII ст. Немирів був центром боїв у червні 1648р. між загонами М.Кривоноса і Є.Вишневецького. 20 червня 1648р. Немирів входив до Кальницького, а згодом Брацлавського полку. Під час наступу в лютому – березні 1654р. на Поділля й Брацлавщину польські війська захопили й Немирів і вчинили жорстоку розправу над населенням, місто зруйнували. За Андрусівським перемир'ям Немирів відійшов до Польщі. У 1672 – 1699 рр. перебував під владою Туреччини. – Док. 73.

209. **Копіївка** – село, тепер Іллінецького району Вінницької обл. Перша згадка про неї у писемних джерелах відноситься до 1545р. – Док. 73.

210. **Напевне йдеться** про універсал польського короля Яна II Казиміра до козаків, виданий у лютому 1654р., з закликом залишатися вірними Речі Посполитій та універсал від 24 бе-

резня 1654р. з Шаргорода, в якому король запевняв, що ніхто з учасників повстання не буде покарений. – Док. 73.

211. **Йдеться про** активізацію дипломатичної діяльності польського уряду. Так, 29 березня до Криму прибув посол від Яна Казиміра Ян Яскульський, а вслід за ним з'явився і гінець короля Веприк. 3 і 4 квітня прибули гінці з Трансільванії – капітан Сава Васильєв і від Георгія Стефана – якийсь Антін. Вимога їх була спільна: щоб хан сам ішов або якогось царевича надіслав з військом на допомогу полякам проти московського царя. Нарешті, 6 квітня в Крим прибув післанець Б.Хмельницького з повідомленням про Переяславську раду і пропозицією Іслам-Гіреєві, як і раніше, спільно воювати проти Польщі. Проте навесні 1654р. ні одному з послів не вдалося досягти помітних успіхів. Опозиційні ханові кола вимагали відновлення союзу з Україною, а придвірцеве середовище було налаштоване на користь Речі Посполитої. Переговори з московськими післанцями Хатунським і Фоміним теж не внесли ясності в політику Криму. – Док. 73.

212. **Буша** – село, тепер Ямпільського району. Розташоване на річці Бушанці при впадінні її у Мурафу. Відома з XVI ст. У XVII ст. була містечком-фортецею. 1648р. жителі міста приєдналися до Б.Хмельницького. 1654р. польське військо двічі намагалося оволодіти фортецею. Тут йдеться про першу спробу поляків захопити місто, здійснену в лютому – березні 1654р. У листопаді цього року 60-тисячне військо Речі Посполитої при підтримці татар обложило Бушу. Оборону фортеці очолили сотники Гречка і Зависний. Коли під час однієї з нічних вилазок керівники оборони загинули, оборону Буші очолила вдова Зависного Мар'яна. Значна частина козаків загинула в бою і шляхтичам вдалося вдертися у фортецю. Тоді Мар'яна Зависна підпалила пороховий льох. Під уламками фортеці загинуло багато ворогів. – док. 73.

213. **Георгій Стефан** (? – 1668) – молдавський господар (1653 – 1658). Будучи легофетом, організував змову проти молдавського господаря Василя Лупу і з допомогою військ трансільванського князя Ракоці та валаського господаря Матвія Бассараба 1653р. скинув його. – Док. 73.

214. **Уманський полк** – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні в другій половині XVII ст. Створений улітку 1648р. До Уманського полку входила територія західної частини Черкаської і східної частини Вінницької областей. На Півдні полк межував з володіннями Кримського ханства. Адміністративно-військовим центром полку була Умань. Складався полк з 14 сотень (Бабанська, Бершадська, Бузівська, Бучинська, Іванівська, Івангородська, Кочубеївська, Ладиженська, Маньківська, Романівська, Соболівська, Уманська і Цибулівська). Полковниками були: Т.Ганжа (1648), Й.Глух (1649 – 1654), С.Оргіаненко (Агриненко), М.Ханенко (1656 – 1660), І.Лизогуб (1661 – 1663), М.Ханенко (1664 – 1669), І.Сербин (1664 – 1665), І.Білогруд (1666 – 1667), М.Ханенко (1669 – 1671), І. Білогруд (1671 – 1672), І.Грозденко (1672 – 1673), С.Яворський (1673 – 1674), М.Сененко (1675). – Док. 73.

215. **Брацлавський полк**– адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобереній Україні. Створений 1648р. Охоплював територію сучасних Вінницької та більшу частину Хмельницької областей. Полковим центром було м.Брацлав. У 1649р. Брацлавський полк налічував 22 сотні з центрами: Райгород, Тульчин, Клебанськ, Красне, Браїлів, Вільшана, Вербка, Горяшківка, Тимонівка, Олександрівка, Яланець, Ямпіль, Шаргород, Мурафа, Станиславчик, М'ястківка (Городківка), Лучинець, Богданівка, Чечельник, Комаргород, Чернянка. Першим полковником був Д.Нечай (1648 – 1651), після нього Т.Носач (1651 – 1653), М.Зеленський (1654 – 1657, 1659 – 1672), І.Сербин (1657 – 1658, 1664 – 1668), П.Лисиця (1670 – 1674), Ф.Булюбаш (1675), С.Коваленко (1676 – 1685), А.Абазин (1690 – 1703), Г.Іваненко (1708 – 1712). – Док. 73.

216. **Вінницький полк** (Кальницький полк) – адміністративно-територіальна і військова одиниця у 40 – 60-х роках XVII ст. на Правобережній Україні. Створений 1648р. під назвою Кальницький полк. Того ж року до нього було приєднано Животівський полк. Спочатку полковим центром був Кальник. На кінець 1649р. Кальницький полк складався з 19 сотень. Сотенними містами були: Кальник, Животівка, Борщагівка, Тетіїв, Погребище,

Липовець, Балабанівка, Ільїнці, Кунка, Рахин, Дашів, Терлиця, Жорнище, Омпетин, Бабин, Прилука, Вінниця, Немирів, Вороновиця. З 1653р. полковим містом стала Вінниця і полк перейменовано на Вінницький. Полковниками були: Остап Вінницький (1648 – 1654), І.Федоренко (1649 – 1658), Вертельницький (1658 – 1660), В.Лобойко (1660 – 1664), В.Вереница (1664 – 1665). 1667р. полковником став Коваленко, при ньому того ж року Вінницький полк був об'єднаний з Брацлавським. – Док. 73.

217. **Вигурівщина** – село під Києвом на лівому березі Дніпра, тепер у межах міста Києва. – Док. 75.

218. **Печерський монастир** – див. прим. 184. – Док. 76.

219. **У лютого 1654р.** київським полковником став (замість зміщеного Євстафія Пішка; див. прим. 206) Павло Яненко-Хмельницький. У 1656р. його змінив Антін Жданович. – Док 77.

220. **Київський Михайлівський Золотоверхий монастир** – див. прим. 123. – До. 77.

221. **Слуцький Михайлівський монастир** відомий з XIV ст. Служителі цього монастиря жили в селищі Тройчанському, що примикало до Слуцька. – Док. 77.

222. **Черкаським полковником** у цей час був Яків Пархоменко (1653 – 1658). – Док. 78.

223. **Йдеться** про пасіку Печерскої лаври у Бузукові – див. док. 54 і примітку 185. – Док. 78.

224. **Київський Видубецький монастир** розташований на південній околиці Києва в урочищі Видубечі, де в часи Київської Русі за літописом знаходився перевіз на лівий берег Дніпра. Заснований у другій половині XI ст. князем Всеволодом Ярославичем як родовий монастир. У 1070 – 1088рр. на горі монастиря зведено Михайлівський собор. У 1199 – 1200 рр. під стінами собору київський зодчий П.Милоног збудував систему підпірних споруд. Сучасний ансамбль монастиря складався у XVII – XVIII ст., коли стародубівський полковник М.Миклашевський звів тут мурований Георгіївський собор і трапезну (1686 – 1701), а гетьман Апостол – дзвіницю (1727 – 1733) в стилі українського бароко. До ансамблю входить і Будинок настоятеля (1770). 1116р. ігумен Видубецького монастиря Сильвестр створив одну з редакцій "Повісті времених літ". Тут же вівся Київський літопис. Територія Видубецького монастиря примикає до Центрального ботанічного саду НАН України. У Видубецькому монастирі тепер знаходиться Інститут археології НАН України. – Док. 79.

225. **Урочище Калинівщина**, Кальний Луг і Гнилецьщина та озеро Глуща знаходились на території Ходосівської сотні Київського полку. Тепер село Ходосів входить до складу Києво-Святошинського району Київської обл. – Док. 79.

226. **Протягом 2-ї половини 1654р.** Б.Хмельницький вислав до Москви щонайменше одинадцять посольств: у липні їздили Кирило Якименко, Михайло Макаринський, Матвій Положний, Марко Левонович, у серпні – Іван Тафларій і Данило Виговський, у вересні – Яким Сомченко (Сомко) та Антін Жданович, у жовтні – Яцько Клиша і Богдан Кондратенко, у листопаді – Роман Андрієнко. Водночас в Україну з Москви приїжджали посли: Томило Порфир'єв, Тимофій Спаштелєв, Григорій Старков, Петро Протасьєв, Іван Ржевський, Денис Тургенєв, Яків Портомоїв, Артемон Матвеєв. – Док. 80.

227. **Фастів** – місто, тепер райцентр Київської обл. Розташований на березі річки Унава (притоки Ірпеня). Уперше згаданий в писемних джерелах під 1390р. У середині XVI ст. належав Івашенцевим, головний маєток яких зноходився в Макарові. Один з спадкоємців Андрій Макаревич заставив Фастів київському римсько-католицькому єпискові М.Пацу. З 1648р. Фастів – сотенне містечко Білоцерковському полку. 1654р. тут стояв з військом Б.Хмельницький. За Андрусівським перемир'ям Фастів відійшов до Польщі. З Фастовом пов'язані життя і діяльність Семена Палія. – Док. 80.

228. **Бутурлін** Андрій Васильович – стольник, воєвода севський, з 1656р. – київський воєвода (змінив кн. Куракіна). – Док. 80.

229. **Трубецький** Олексій Микитович (? – 1680) – російський дипломат, князь, боярин. У 1646 – 1662 рр. очолював приказ Сибірського і Казанського двору, а з 1661р. – і полкових справ. У березні 1654р. вів переговори з Богдановичем-Зарудним і Тетерею у Москві. У 1654 – 1655рр. очолював південну групу російських військ, а в 1654р. (під час російсько-шведської війни) – армію. У 1659 – на початку 1660 рр. керував російськими військами в Україні. – Док. 80.

230. **Могильов** – місто, тепер центр Могильовської обл. Бєлорусі. Розташований на берегах Дніпра. До середини XIV ст. входив до Вітебського князівства, потім відійшов до Литви, з 1569р – у складі Речі Посполитої. 1561р. Могильов одержав магдебурзьке право. 1595р. місто зайняв загін повсталих козаків на чолі з С.Наливайком, 1648р. – М.Гладкого. 1654р. Могильов здався російському війську, 1660р. витримав облогу литовців. 1661р. жителі Могильова, перерізавши російський гарнізон, перейшли на бік Польщі. Під час російсько-шведської війни на початку XVIII ст. кілька разів Могильов переходив з рук у руки. 1708р. за наказом Петра I місто було спалене. 1772р. приєднане до Росії. – Док. 80.

231. **Йдеться** про видачу кримським ханом колишнього молдавського воєводи Василя Лупу Туреччині (див. прим. 73.). – Док. 80.

232. **Стефан** – Георгій Стефан, молдавський воєвода (див. прим. 186). – Док. 80.

233. **Рашків** – село, тепер Хотинського району Чернівецької обл. Вперше згаданий у писемних джерелах під 1453р. – Док. 80.

234. **Козелецький Георгіївський монастир** чоловічий. Заснований 1654р. у с.Данівці (тепер Козелецького району) на березі річки Остер. Спочатку всі будівлі були дерев'яні. Мурований Георгіївський собор почали будувати 1741р. У 1811р. звели Троїцьку трапезну церкву, келії; 1873р. братський корпус. Монастир був оточений високим муром з брамами та чотириярусною дзвіницею вишуканих барокових форм (не збереглися) У 1952 та1970 рр. проведені консерваційні роботи. – Док. 81.

235. **Насташка** – див. прим. 205. – Док. 82.

236. **Переяславським** полковником був Павло Тетеря. Походив з реєстрових козаків Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький). З 1648р. – полковий писар, у 1653 – 1658 рр. – переяславський полковник; у 1663 – 1665 рр. – гетьман Правобережної України. – Док. 83.

237. **Попівка** – село, тепер Жовтневе (з 1927р.) Яготинського району Київської обл. – Док. 83.

238. **Руда** – напевне річка, права притока річки Трубіж. – Док. 83.

239. **Йдеться** про Михайла Суличича, який був паволоцьким полковником у 1653 – 1654 рр. – Док. 85.

240. **Білгородське і Буджацьке поля** знаходилися на території між гирлом Дунаю і Дністра, де кочували Білгородська чи Буджацька орди, підвладні кримському ханові і Туреччині. – Док. 85.

241. **Шереметєв** Василь Борисович (1622 – 1682) – боярин, російський державний і військовий діяч, київський воєвода (1658 – 1660), командуючий царським військом, яке діяло в Україні проти польської шляхти і кримських татар. У битві під Чудновим (1660), потрапив у полон і був виданий кримському ханові, згодом викуплений (1681). – Док. 85.

242. **Максаківський Спасо-Преображенський монастир** – див. прим. 167. – Док. 86.

243. **Холми**, Ядути, Прачі, Високе, Красностав, Максаки – див. прим. 169 – 174. – Док. 86.

244. **У жовтні 1654р.** наказними ніжинськими полковниками були Роман Катержний і Тиміш Золотаренко. – Док. 87.

245. **Золотаренко Іван** (?–1655) – ніжинський полковник (1653–1655), наказний гетьман (1654–1655), родич Б. Хмельницького (сестра Золотаренка Ганна була третьою дружиною Хмельницького). Призначений 1654 р. наказним гетьманом, очолював 20-тисячний корпус козацького війська, висланий під Смоленськ, куди прибуло московське військо на чолі з царем Олексієм Михайловичем у кінці серпня 1654 р. І. Золодаренко зайняв Чечерськ, Новий Бихов, Пропойськ, на початку 1655 р. – Бобруйськ, Річицю, Королівську Слободу, організувавши тут козацький лад. З цього приводу в Золотаренка виник конфлікт з Москвою. Брав участь у здобутті Мінська і Вільнюса. У жовтні 1655 р. під час облоги Старого Бихова був тяжко поранений і невдовзі помер. – Док. 87.

246. **Рокитне** – містечко, тепер селище міського типу, райцентр Київської обл. Розташоване на берегах річок Рокита та Рось. Відоме з XV ст. Білоцерківський староста князь Я.Острозький захопив Рокитне і згодом добився від короля привілею на володіння ним. Виступ рокитнян на чолі з К.Косинським поклав початок селянсько-козацькому повстанню 1591 – 1593 рр. 1616р. королівські люстратори хотіли зробити Рокитне державним володінням, але Я.Острозький пред'явив документи як його власник. Після смерті Я.Острозького, в

1620р. Рокитне стало власністю магната Д.Заславського. У другій чверті XVII ст. Рокитне було значним населеним пунктом, що мав замок. Тут постійно відбувалися ярмарки й торги. Жителі Рокитного брали активну участь у визвольних змаганнях на чолі з Б.Хмельницьким. Хмельницький кілька разів перебував у містечку. Після битви під Берестечком, в укріпленому Рокитнянському замку стояв військовий гарнізон, поселилися козацькі старшини, а біля річки Гороховатка розмістився військовий козацький табір. 10 вересня 1651р. Б.Хмельницький у Рокитному прийняв посланця коронного гетьмана Речі Посполитої Потоцького полковника Маховського. Тут було погоджено, що переговори й підписання угоди буде проведено у Білій Церкві. Рокитне було сотенним містечком Білоцерківського полку. – Док. 88.

247. **Дивись** лист Б.Хмельницького до Олексія Михайловича від 24 жовтня, (3 листопада) 1654р. – Документи Б.Хмельницького. – С.292 – 294. – Док. 89.

248. **Піщаний Брід** – тепер село Доброеличківського р-ну Кіровоградської обл. Розташовене на берегах річки Чорний Ташлик. Тут здавна була переправа через річку. З часу виникнення Нової Січі ця територія входила до Бугогардівської паланки. – Док. 89.

249. **Ясси** – місто, тепер Східної Румунії, адміністративного центру повіту Ясси. Перші згадки про Ясси належать до кінця XIV ст. З другої половини XVI ст. були столицею Молдавського князівства. Під час молдавських походів Б.Хмельницького 1650 і 1652 рр. українське козацьке військо здобуло Ясси (1650). – Док. 89.

250. **Сучава** – місто, тепер на Північному Сході Румунії, адміністративний центр повіту Сучава. Розташована на річці Сучава (притоці Сірету). У XIV – середина XVI ст. – столиця Молдавського князівства. Влітку 1653р. війська валаського господаря М.Бессараба, трансільванського князя Юрія II Ракоці та польські загони вчинили напад на Молдавське князівство. Вони захопили Ясси та оточили в Сучаві 2-тисячний загін молдавського господаря В.Лупу. На допомогу йому Б.Хмельницький послав загін козаків на чолі з Т.Хмельницьким. На початку серпня 1653р. козаки прорвали вороже оточення і вступили в Сучаву. Під керівництвом Т.Хмельницького, а після його смертельного поранення 2 (12) вересня 1653р. – під проводом кальницького полковника І.Федоренка козаки мужньо відбивали численні штурми. Зазнавши значних втрат і переконавшись у безнадійності спроб захопити Сучаву, вороже командування змушене було 9 (19) жовтня 1653р. укласти угоду, за якою козаки, забравши з собою останки Т.Хмельницького, у повному озброєнні відійшли в Україну. – Док. 89.

251. **Бутурлін** – див. прим. 228. – Док. 89.

252. **Ніжинський монастир**, Ніжинський Ветхоріздв'яний Георгіївський (Красноостровський) монастир заснований в урочищі Ветхе. Архієпископ Філарет у праці "Историко-статистическое описание Черниговской епархии", правда, без достатніх доказів, заснування цього монастиря відносить до XIV ст. Цілком вірогідні дані про монастир збереглися з середини XVII ст. До них належать універсали ніжинського полковника Івана Золотаренка 1653р., одним з яких полковник надав монастиреві містечко Мрин, а другим – дозволив побудувати млин на річці Сейм у Нових Млинах (див. Додаток II, док. 7). Саме вони й були схвалені універсалами Б.Хмельницького, що друкуються під № 90 і 91. – Док. 90.

253. **Мрин** – містечко, тепер село Носівського району Чернігівської обл. Розташований на річці Остер. Заснований у кінці XVI ст. Вперше згадується на початку XVII ст. 1627р. польський король віддав Мрин домініканам Чернігівського кляштору. Під час Визвольної війни перейшов у володіння Ніжинського монастиря. Згодом (після 1657р.) чернігівський архієпископ Лазар Баранович приєднав село до маєтностей Чернігівського Борисоглібського монастиря. Мрин був центром Мринської сотні Ніжинського (з середини XVIII ст. – Київського) полку. За описом 1781р. у Мрині було невелике укріплення, оточене земляним валом. – Док. 90.

254. Див. додаток II, док. 7. – Док. 91.

255. **Вишневецька** Могилянка Раїна (1589 – 1619) – мати князя Є.Вишневецького, двоюрідна сестра київського митрополита П.Могили. Народилася в сім'ї молдавського боярина Ієремії Могили (1595 – 1606 – молдавський господар). Була дружиною київського каштеляна

князя М.Вишневецького. Підтримувала православне духовенство, зокрема Івана Копистенського. – Док. 93.

256. **Мгарський монастир** – див. прим. 165. – Док. 93.

257. **Мається на увазі** полковник Миргородського полку, до якого в 1649 – 1657 рр. входили лубенські сотні, Григорій Лісницький (1648, 1654 – 1658). – Док.93.

258. **Батуринський монастир,** Батуринський Крупицький Миколаївський монастир заснований у часи Київської Русі на березі річки Сейм біля сучасного села Осіч Бахмацького району. Зруйований у середині XIII ст. Відновлений на початку XVII ст. У 1680р. на кошти генерального судді І.Домонтовича зведено Мурований Миколаївський собор у традиціях українського бароко (не зберігся). На початку XVIII ст. монастир був добре укріплений. Пошкоджений під час воєнних дій 1708 – 1709 рр. Зазнав руйнувань у роки Другої світової війни 1939 – 1945 рр. Збереглися дзвіниця, тепла трапезна Преображенська церква. – Док. 94.

259. **Хмелів** – село, тепер Роменського району Сумської обл. – Док. 94.

260. **Боршна** – село, тепер Прилуцького району Чернігівської обл. – Док. 95.

261. **Валки** – див. прим. 109. – Док. 95.

262. **Полова** – село, тепер Прилуцького району Чернігівської обл. Розташована на березі річки Полова. – Док. 95.

263. **Прилуцьким** полковником у цей час був Яків Вороненко (1652 – 1657). Згадується як наказний полковник у 1658 і 1659 рр. – Док. 95.

264. **Шкурати** – село, тепер Пирятинського району Полтавської обл. Входили до другої сотні Лубенського (Кропивянського) полку. – допк. 97.

265. **Безпалий** Іван (? – 1718) – козак, козацький старшина Уманського полку. У 1658 – 1659 рр. наказний гетьман, керівник промосковських сил у боротьби проти гетьмана Івана Виговського. За часів гетьманування Юрія Хмельнихького – генеральний військовий суддя. – Док. 98.

266. **Хмельницька** Анна – третя дружина Богдана Хмельницького. 22 липня 1655р. вона видала універсал про недоторканість володінь Прилуцького Густинського Троїцького монастиря – див. Додаток II, док. 12. – Док. 98.

267. **Трубецький** – див. прим. 229. – Док. 98.

268. **Полова** – див. прим. 262. – Док. 99.

269. **Ольшанка** – тепер село Вільшанка Лубенського району Полтавської обл. – Док. 100.

270. **Київський** Михайлівський монастир – див. прим. 123 – Док. 101.

271. **Феодосій Сафонович** (? – 1676) – український церковний діяч, письменник, історик. У 1655 – 1672 рр. був ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря і ректором Київської Братської колегії. 1672р. закінчив твір "Хроніка з літописців стародавніх". Вона лягла в основу підручника з історії – Київського "Синопсиса". – Док. 101.

272. **Богуслав** – місто, тепер райцентр Київської області. Розташований на берегах річки Рось. 1240р. місто було зруйноване монголо-татарами. З 1362р. під владою Великого князівства Литовського, з 1569р. – Речі Посполитої. 1591р. польський король Сигізмунд III віддав місто у володіння волинському воєводі Янушу Острозькому. З цього часу Богуслав став центром староства. 1620р. одержав магдебурзьке право і герб. Жителі міста активно відгукнулися на повстання під проводом К.Косинського, С.Наливайка, П.Павлюка і К.Скидана, Д.Гуні і Я.Острянина. 1648р. Богуслав став сотенним містом Білоцерківського полку. Б.Хмельницький з військом перебував у Богуславі в 1651, 1654 і 1655 рр. Тут гетьман приймав антіохійського патріарха Макарія (1654). Після Андрусівського перемирія Богуслав знову опинився під владою Польщі. – Док. 101.

273. **Хмельницький-Яненко Павло** – київський полковник у 1653, 1654 – 1656, 1657 – 1659 рр. Посол до польського короля від Юрія Хмельницького, від Петра Дорошенка до московського царя. Тесть Петра Дорошенка. – Док.102.

274. **Грузевич** Іван – київський войський (ЦДІА України у Києві.' – Ф.11. – Актова книга 15. – Арк. 869). – Док. 102.

275. **Бугаївка і Беркове – напеве села в районі Чорнобиля, тепер невідомі. Масани і Борщівка** – у Поліській обл. Бєлорусі. – Док. 102.

276. **Трипілля** – село, тепер Обухівського району Київської обл. Розташоване на правому березі Дніпра в долині річки Красна. На території села збереглися залишки давньоруського городища – міста Треполя, згаданого в літопису за Ярослава Мудрого, під 1032р. місто захищало Русь від нападів печенігів, пізніше – половців, а також було збірним пунктом військ руських князів, які вирушали на боротьбу з кочівниками. 1240р. Трипілля було зруйноване монголо-татарами, але вже 1300р. згадується серед відроджених міст. 1363р. в місті розмістилася литовська залога, було відбудовано фортецю. 1500р. великий литовський князь Олександр Ягеллончик подарував Трипілля шляхтичеві Д.Дідковичеві. Згодом його привласнили київські воєводи. Жителі міста взяли участь у повстаннях під керівництвом К.Косинського, С.Наливайка, Я.Острянина. Під час визвольної війни Трипілля знову опинилося у вирі подій. 1649р. воно стало сотенним містечком Київського полку; було укріплене валами, у центрі побудовано два замки з вежами. Павло Алеппський 1654р. залишив такий опис Трипілля: "На вершині одного горба стоїть укріплений замок з подвійним валом і ровом, а над воротами башта, з якої можна оглядати околиці, особливо подніпровську долину. На річці Красній водяний млин". (Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т.1. – С.546). – Док. 103.

277. **Красна** – річка, тепер у Білоцерківському й Обухівському районах Київської обл., права притока Дніпра (впадає в Канівське водосховище). Довжина 48 км. Бере початок на Сході від села Вільшанська Новоселиця. Річище звивисте. Живлення мішане, є ставки. Річище Красної на окремих ділянках відрегульоване. – Док. 103.

278. **Київський Братський монастир** – див. прим. 160. – Док. 104.

279. **Хотів** – село, тепер Києво-Святошинського району Київської обл. Біля села досліджено городище скіфського часу (VI – III ст. до н. е.). – Док. 104.

280. **Сомко** (Сомкович, Сомченко) Яким Семенович (? – 1663) – наказний гетьман Лівобережної України (1660 – 1663). Походив з міщан м.Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький). Його сестра Анна була першою дружиною Б.Хмельницького. Сомко обіймав посаду переяславського сотника. 1662р. на старшинській раді в Козелці обраний гетьманом, але не був затверджений царським урядом. На Чорній раді обрали гетьманом І.Брюховецького. Сомка та його прихильників страчено в м.Борзні (тепер Чернігівської обл.). – Док. 105.

281. **Вороньків** – село, тепер Бориспільського району Київської обл. У літописі під 1109р. згадується як Вороница, у документах за 1624р. – як містечко Вороньків. – Док. 105.

282. **Рогозів** – село, тепер Бориспільського району Київської обл. Виник наприкінці XV – на початку XVI ст. – Док. 105.

283. Відновивши військові дії восени 1655р., Б.Хмельницький з допоміжним московським корпусом на чолі з В.В.Бутурліним вирушив на Захід, вибив поляків з Поділля й переніс компанію в Галичину. 15 (25) вересня 1655р. вони наблизилися до Львова. (9) 29 вересня під Городком селянсько-козацьке військо з участю корпусу на чолі з Бутурліним розбило польське військо, очолюване коронним гетьманом Станіславом Потоцьким й розпочало облогу Львова, яка тривала понад місяць. Хмельницький відмовився від штурму міста й обмежився невеликою контрибуцією. 8 (18) листопада він наказав своєму війську відступити від Львова. – Док. 106.

284. **Паволоч** – див. прим. 50. – Док. 107.

285. **Сагайдачний** Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний) – гетьман українського реєстрового козацтва. Народився в селі Кульчицях (тепер Самбірського району Львівської обл.). Вчився в Острозькій школі. Потім пішов на Запорозьку Січ. Під його керівництвом запорожці здійснили ряд успішних походів. За участю Сагайдачного, який з усім козацьким військом вступив у Київське братство, 1620р. в Україні було відновлено православну ієрархію. Помер від рани, яку дістав у битві 1621р. під Хотином і похований в Київському Братському монастирі. – Док. 108.

286. **Ксаверів** – село, тепер Малинського району Житомирської обл. Вперше згаданий у писемних джерелах під 1634р. – Док. 109.

287. **Єлець** Ігнатій – ксьондз єзуїтської колегії у Ксаверові (Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.IV. – С. 501). – Док. 109.

288. **Мухоїди** – село, тепер Поліської обл. Бєлорусі. – Док. 109.

289. **Плисецьке** – село, тепер Плисецьке Васильківського району Київської обл. 1950р. у Плисецькому досліджено давньоруське городище IX – XII ст., яке було крайнім західним пунктом оборонної лінії укріплень часів Київської Русі на річці Стугні. У XV – XVII ст. на місці городища побудовано замок, біля якого розташувалося селище. На карті Г.-Л.де Боплана Плисецьке позначено як фортеця. – Док. 109.

290. **Чорногородка** – село, тепер Макарівського району Київської обл. Розташована на березі річки Ірпінь. На території села збереглися залишки городища часів Київської Русі. У XVI ст. на цьому місті стояв замок. – Док. 109.

291. **Сарновичі** – село, тепер Коростенського району Житомирської обл. Відомі з XVII ст. – Док. 109.

292. **Обиходи** – село, тепер Коростишівського району Житомирської обл. Перша писемна згадка про село відноситься до 1617р. – Док. 109.

293. **Базар** – село, тепер Народицького району Житомирської обл. Вперше згадане у писемних джерелах як містечко Київського воєводства під 1613р. – Док. 109.

294. **Баранович** Лазар (бл.1620 – 1693) – український церковний, політичний, освітній діяч і письменник. У 40-х роках XVII ст. був викладачем, 1650р. – ректором Київської Братської колегії. 1657р. висвячений на чернігівського архієпископа. Деякий час виконував обов'язки київського митрополита. – Док. 109.

295. **Хмельницький-Яненко** Павло – див. прим. 273. – Док. 111.

296. **Йдеться про ченців** Київського Троїцького Больницького монастиря, головним храмом якого була Троїцька надбрамна церква Печерської лаври. Зразком для неї, напевне, послужила Благовіщенська церква XI ст. над Золотою брамою у Києві. Традиція каже, що побудував її князь Микола Святоша Чернігівський. У першому ярусі церква поділена на три частини, в центральній знаходиться арочний прохід, у бокових – службові приміщення, на другому поверсі – церква. Після зруйнування монголо-татарами 1240р. Успенського собору набув значення головного храму. У Київському Троїцькому Больницькому монастирі здебільшого жили хворі ченці (до 35 чол.). Мав ігумена, який підкорявся архимандритові Печерської лаври. У Троїцькому монастирі була створена найповніша редакція "Києво-Печерського патерика". Монастир став місцем знаходження створеної 1631р. Петром Могилою школи, яка 1632р. була об'єднана з Київською Братською школою. Об'єднана школа 1633р. була названа колегією (з 1701р. – академія). – Док. 111.

297. **Тризна** Іосаф (? – 1656) – церковний діяч, письменник. Походив з української шляхти. Виховувався у Печерській лаврі. З 1647р. – архімандрит лаври. Брав участь у виправленні і редагуванні "Києво-Печерського патерика". Тризні належить ряд релігійних творів. Після Переяславської ради 1654р. Тризна разом з Сильвестром Косовим та іншими відмовився складати присягу російському цареві. – Док. 111.

298. **Бровари** – сотенне містечко Київського полку (тепер місто Київської обл.). Час заснування невідомий. Перша згадка в джерелах відноситься до 1628р. Тоді Бровари входили до Остерського староства, більша частина якого належала Єремі Вишневецькому. Коли почалася Визвольна війна на чолі з Б.Хмельницьким, Єрема Вишневецький перетворив Бровари на свій опорний пункт, розмістивши тут озброєний загін, але незабаром був вигнаний повстанцями. 1649р. в Броварах була створена козацька сотня (1667р. ввійшла до складу Київської сотні). Частина жителів містечка перебувала у залежності від Київського Троїцького Больничного монастиря. Після секуляризації церковних земель, 1782 р. монастирські селяни були переведені в розряд державних селян. З ліквідацією полкового устрою Бровари ввійшли до складу Київського намісництва (1781). З 1802р. – волосний центр Остерського повіту Чернігівської губ. – Док. 111

299. **Дворецький** Василь – наказний полковник Київського полку; в джерелах згадується з 1653 до 1668 року. – Док. 111.

300. **Сильвестр Косів** – див. прим. 9. – Док. 111.

301. **Нечай Іван** (? – п. після 1663) – брат Данила Нечая, зять Б.Хмельницького. Посол у Криму (1650 – 1653), полковник білоруський (1656 – 1659). Прихильник Гадяцького договору.

Потрапив у полон під час українсько-московської війни 1659р. Засланий до Тобольська. Після 1663р. доля невідома. – Док. 112.

302. **Могильов** – див. прим. 230. – Док. 80.

303. **Чауси** – місто, тепер Могильовської обл. Бєлорусі. Розташовані біля річки Баси, неподалік від впадання її в річку Проня. Власне місто розкинулося на правому березі Басі, а передмістя на пологому лівому. З Півночі і Півдня оточений був глибокими ровами. Час заснування невідомий. У грамоті 1581р. Чауси фігурують як село, яке за короля Владислава IV (1632 – 1648) одержало грамоту на магдебурзьке право. 1654р. , коли російське і українське війська йшли до Могильова, 800 чаусців приєдналися до них. До 1752р. Чауси належали Погарському магістратові, коли вони були віддані Ханенкові. – Док. 112.

304. **Новий Бихів** – місто, тепер Могильовської обл. Бєлорусі. Розташований на правому березі Дніпра. Відомий з XVI ст., коли перебував у володінні Ходковичів. 1654р. Новий Бихів був зайнятий українськими козаками на чолі з І.Золотаренком. – Док. 112.

305. **Гомель**, місто, тепер обласний центр Бєлорусі. Вперше згадується в літописі під назвою "Гомій" 1142р., коли був у складі Чернігівського князівства. З 1335р. – в складі Великого князівства Литовського, з 1569р. – Польщі, з 1772р. – Росії. – Док. 112.

306. **Густинський монастир** – див. прим. 88. – Док. 112.

307. **Валки** – див. прим. 112. – Док. 113.

308. У 1656р. обов'язки полковника Київського полку фактично виконував наказний полковник Василь Дворецький. – див. прим. 299. – Док. 114.

309. **Гізель** Інокентій (бл. 1600 – 1683) – український освітній і церковний діяч, історик. З 1645р. – професор і ректор Києво-Могилянської колегії, де читав курси філософії, психології та ін., з 1656р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. – Док. 114.

310. **Київський Пустинний Микільський** монастир – див. прим. 127. – Док. 114.

311. **Совин** – село на річці Росі (Архив ЮЗР. – ч.VII. – Т. І. – С. 100), тепер невідоме. – Док. 114.

312. **Проїзний універсал** Богдана Хмельницького Яну Франціску Любовицькому від 8 (18) березня 1656р., що нижче друкується, зберігається у приватному архіві громадянина Аргентини польського походження графа Естаніслао Тадео Платоно де Козлово Козловського (Станіслава Козловського), який мешкає у Буенос-Айросі. 1990р. граф передав через Польське поспредство в Києві ксерокопію з цього універсалу Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України. З 14 грудня 1992р. ця ксерокопія зберегається в ЦДІА України в Києві. – Док. 115.

313. **Любовицький Ян Францішек** – цехановський стольник, посланець Яна II Казимира до Багдана Хмельницького в 1655 і 1656 рр. Він був давнім знайомим гетьмана – з того часу як їздив в Україну з Оссолінським для організації козацького походу на море. У табір під Львовом прибув Любовицький 28 жовтня 1655р. у супроводі дипломата та історика Самійла Грондського. Він передав гетьманові листа Яна II Казимира, в якому той закликав прийти на допомогу польському війську в боротьбі з шведами. На це Хмельницький відповів: як він може вірити новим запевненням, якщо не виконані попередні. За свідченням Грондського, Хмельницький і Виговський переказали через Любовицького, що вони готові вести переговори з комісарами під Кам'янцем чи Львовом, але при умові, що там буде присутній і король. Діставши такі звістки, король надіслав розпорядження Б.Хмельницькому вислати козацьке військо на допомогу коронним гетьманам, а для переговорів з Військом Запорозьким призначив польного гетьмана Лянцкоронського і воєводу Тишкевича. Водночас наказав Любовицькому з Пясочинським знову їхати до Хмельницького, який ніби то стояв біля Шаргорода. Оскільки гетьмана там не виявилося, він змушений був прямувати до Чигирина, де вже були й комісари Лянцкоронський і Тишкевич. Інструкція комісарам, датована 26 січня 1656р. Нею передбачалося вести переговори за спільним порозумінням, але без участі Москви. Мета – відірвати козаків від Москви. Про перебування комісарів та їх переговори з Хмельницьким є уривкові відомості у листі І.Виговського. Зокрама, у ньому мовиться, що до підписання договору, який би до чогось забов'язував, послати військо неможливо, а що стосується шведів – з ними є договір. Уні-

версал дозволяє встановити безсумнівну дату прощальної аудієнції Любовицького у Чигирині – 8 (18) березня і дату його від'їзду з Чигирина – 9 (19) березня 1656 року. – Док. 115.

314. **Пясочинський** Ян – новгород-сіверський підкоморій і ротмістр королівського війська, у березні 1655р. потрапив у козацький полон, у березні 1656р. був польським послом до Б.Хмельницького. – Док. 116.
315. **Межигірський** монастир – див. прим. 177. – Док. 117.
316. **Вишгород** місто, тепер Києво-Святошинського району. Розташований на правому березі Дніпра. Вперше згаданий під 946р. як резиденція княгині Ольги. З 1078р. Вишгород – центр удільного Вишгородського князівства, підвладного київському князеві. Був важливим стратегічним пунктом, що захищав Київ з Півночі від нападів половців. У XV – XVI ст. Вишгород згадується як невелике село, що належало Межигірському Спасо-Преображенському монастиреві. 1595р. Вишгород увійшов до складу королівських маєтностей і став центром Вишгородського староства. У травні 1648р. у Київському повіті спалахнуло повстання, в якому взяли участь вишгородці. З 1649р. Вишгород у складі київської сотні Київського полку. Під час військових дій 1654 – 1657 рр. Вишгород був спалений. 1781р., після секуляризації монастирських земель, Вишгород був підпорядкований Київській казенній палаті. На місці давнього Вишгорода існує городище площею 80 га. – Док. 117.
317. **Петрівці** – тепер село Нові Петрівці Києво-Святошинського району. Відомі з часів Київської Русі. 1240р. були зруйновані монголо-татарами. Славилися виробництвом кераміки та випалюванням вогнетривкої цегли – межигірки. – Док. 117.
318. **Мощани** – тепер село Мощун Києво-Святошинського району Київської обл. – Док. 117.
319. **Гадяцький монастир**, Гадяцький Красногірський Миколаївський чоловічий монастир заснований 1442р. за 6 верст на Південь від Гадяча на горі Красна, згодом територія села Монастирські Будища Гадяцького повіту. Першу церкву споруджено 1482р. Охоронний універсал Богдана Хмельницького був підтверджений Юрієм Хмельницьким. Крім того, Юрій надав монастиреві села Свинарку, що поблизу Гадяча, і Павлівку біля Зінькова. Володіння монастиря також підтвердили Іван Виговський (1658) та Іван Мазепа (1687). Останній віддав монастиреві село Будища, які з цього часу стали називатися Монастирські Будища (тепер Малі Будища Гадяцького району). У XVIII ст. мав три дерев'яні церкви: Миколаївську, Благовіщенську (трапезну) і Різдва Богородиці (надбрамну). 1786р. закритий. Миколаївська церква (збудована 1898р.) перетворена у парафіяльну, інші перенесено до села Веприк. – Док. 119.
320. **Ворончєнко Яків** – див. прим. 263. – Док. 120.
321. **Батуринський** Крупицький монастир – див. прим. 258. – Док. 120.
322. **Ромен** – річка, тепер у Сумській та чернігівській областях, права притока Десни (бас. Дніпра). Довжина 100 км. Бере початок у Сумській обл. У межах Чернігівської обл. тече територією Бахмацького і Талалаївського районів. – Док. 120.
323. **Липове** – село, тепер Талалаївського району Чернігівської обл. Розташоване на правому березі річки Ромен. Вперше згадується під 1643р. Поблизу села знаходиться поселення, городище і курганний могильник періоду Київської Русі. (IX – XIII). – Док. 120.
324. **Ромен** (Румен) – річка у Сумській та Чернігівській обл., права притока Сули. Бере початок у Конотопському районі Сумської обл. гирло біля м.Ромни. Довжина 100 км. – Док. 120.
325. **Кут** – болото, тепер гідрологічний заказник (з 1984р.). Розташований у Варвинському районі Чернігівської обл. – Док. 120.
326. **Корінецьке** – село, тепер Талалаївського району Чернігівської обл. Розташоване на лівому березі річки Ромен. Перша згадка про село відноситься до 1629р. У 1654 – 1732 рр. входило до Краснянської (м.Красне, тепер Красний Колядин) сотні Прилуцького полку. – Док. 120.
327. **Чернігівським** полковником у 1654 – 1657 рр. був Іван Попович-Абрамович. – Док. 121.
328. **Білоусівка, Білоус** – річка в Чернігівській обл., права притока Десни (бас. Дніпра). Довжина 35 км. Бере початок біля села Пушкарі, тепер Ріпкинського району. На берегах

Білоусу розташовані села Гучин і Малий Листвин Ріпкинського району, Новий Білоус і Терехівка Чернігівського району. – Док. 121.

329. **Радзивілл** Богуслав (1620 – 1689) – князь, каштелян віленський, конюший литовський, губернатор Пруського князівства. Брав участь у боротьбі проти Б.Хмельницького. 1656р. разом з Янушем Радзивіллом підписав договір про перехід Литви під протекторат Швеції і боровся на боці шведів. Вів переговори з семиградським князем Юрієм Ракоці про розподіл Польщі. 1657р. одержав амністію і воював з шведами. Був протектором кальвінізму. – Док. 122.

330. **Слуцьк** – місто над річкою Случ (тепер Мінської обл.). З початку XII ст. входило до Київського князівства. Після монголо-татарської навали Слуцьк перейшов у володіння галицьких, а потім литовських князів. З 1395р. до початку XVII ст. Слуцьк складав окреме князівство, князі якого більше відомі під іменем Олельковичів. Дочка останнього князя Юрія III Софія одружилася з князем Яном Радзивіллом. Після смерті Софії 1617р. Слуцьк з округою перейшов у власність Радзивіллів. На початку XIX ст. Слуцьк став власністю князя Віттенштейна, від якого куплений у казну 1846р. З 1795р. повітове місто Мінської губернії. – Док. 122.

331. **Батуринський Крупицький монастир** – див. прим. 258. – Док. 122.

332. **Оссолінського Єжи** (1595 – 1650) коронного підканцлера від 1639р., канцлера від 1643р., визначного політика і дипломата Речі Посполитої. – Док. 123.

333. **Сейм** – річка, найбільша притока Десни (бас. Дніпра). Бере початок на схилах Середньоросійської височини у Бєлгородській обл. РФ, тече в межах Курської обл. РФ та Сумській і Чернігівській областях України. Довжина 748 км. Живиться переважно сніговими водами, частково – грунтовими. – Док. 123.

334. **Переяслав** – див. прим. 27. – Док. 124.

335. **Тетеря** Павло – див. прим.236. – Док. 124.

336. **Попівці** – див. прим. 237. – Док. 124.

337. **Максаківський** Спасо-Преображенський монастир – див. прим. 167. – Док. 125.

338. **Посольство Війська Запорозького** до Москви складалося з Івана Скоробагатого, Івана Федьковича, Лубенця і Степана Вербицького. Їх супроводжувало 10 козаків. Виїхали посли з тимчасової гетьманської резиденції у м.Гадячі 7 (17) червня 1656р., що стверджує лист Б.Хмельницького до Олексія Михайловича (Документи Б.Хмельницького; С. 496 – 498). У цьому листі викладені кривди, завдані населенню України ляхами. Тут гетьман звертав увагу царя на ворожі наміри польського уряду щодо України, його заходи в справі створення коаліції держав проти Росії й України, застерігав, що Польща не відмовилася від намірів повернути українські землі. Прагнучи захистити інтереси України, гетьман добивався від російського уряду участі в переговорах. Через кілька днів після від'їзду українського посольства до Москви, в гетьманській резиденції в Гадячі з'явився посол російський стольник В.Кикін з листом від царя, в якому йшлося про наступні переговори з Польщею. Як відомо, переговори Росії з Польщею за посередництвом Австрії розпочалися в кінці 1655р. Восени 1655р. до Москви прибули цісарські посли Алебреті і Льорбах, а в квітні 1656р. посол Яна Казимира Голінський. Він одержав принципову згоду Росії на замирення. У травні Росія розірвала дипломатичні стосунки з Швецією і направила свої війська до Фінської затоки. Розпочалася війна з Швецією ще до укладення договору з Польщею. Відповідаючи цареві, гетьман 12 (22) червня знову наголосив на тривалій боротьбі і великих жертвах українського населення. Він підкреслював, що кордон з Польщею мав проходити по Віслі аж до Угорщини, тобто включати всі українські землі (Документи Б.Хмельницького. – С. 500 – 503). 13 (23) липня гетьман написав ще одного листа з цього приводу (Документи Б.Хмельницького. – С. 510 – 512). 26 липня (5 серпня), торкаючись питання переговорів з Польщею, гетьман знову наполягав, щоб до участі в них, була допущена українська депутація на чолі з сотником Романом Гапоненком. Однак російський уряд зігнорував інтереси України. Перемир'я у Вільно призвело до зміцнення позицій Польщі і погіршення стосунків Росії з Україною. Відпускаючи посольство Скоробагатого, цар відмовився інформувати його про наступні переговори у Вільно. – Док. 126.

339. **Тишкевич** Христофор – чернігівський воєвода та інші польські сановники не переставали у цей час атакувати Хмельницького пропозиціями замирення і відновлення старих стосунків. Тишкевич висловлював жаль з приводу того, що доручена йому комісія з Запорозьким Військом зійшла нанівець. – Док. 126.

340. **Ян II Казимир** – див. прим. 28. – Док. 126.

341. **Юрій II Ракоці** (1621 – 1660) – князь Трансільванії з 1648р. Син Юрія І Ракоці (1593 – 1648), що був князем з 1630р.; претендував на польський престол. Розраховуючи на підтримку України, 1649р. розпочав переговори з Б.Хмельницьким. Але у зв'язку з втручанням України в молдавські справи, розірвав стосунки з Хмельницьким і перейшов на бік Яна II Казимира. 1654р. Ракоці відновив стосунки з Україною. 1656р. було підписано українсько-трансільванський договір, за яким Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Юрія II на польський престол і надати йому військову допомогу. 1657р. Юрій II здійснив похід на Польщу. У складі його війська був загін українських козаків на чолі з Антоном Ждановичем. – Док. 126.

342. **Ромашкович** – вірменин, агент Речі Посполитої, за завданням якої протягом 1651 – 1657 рр. кілька разів їздив до Криму то під вуглядом гінця, то шляхтича. Зокрема, 1656 і 1657р. він домовився про допомогу Криму проти шведів й України. Про нього Хмельницький повідомляв у своїх листах до Олексія Михайловича від 7 (17) травня і 12 (22) червня 1656р. та 13 (23) березня 1657р. (Документи Б.Хмельницького. – С. 490 – 491, 500 – 502, 565 – 568). – Док. 126.

343. **Неблядін** Грицько – керівник повстання донських козаків у 1656р. Оголосивши себе полковником, Неблядін зібрав чимало незадоволених, що називали себе донськими козаками, перейшов кордон з Гетьманщиною і почав боротися проти Б.Хмельницького під гаслом збереження козацьких вільностей. При цьому заявляв, що він діє за наказом царя. Хмельницький наказав розбити загони Неблядіна. – Док. 126.

344. У даному випадку йдеться про Чугуївське повстання 1641р. – Док. 126.

345. **Павловичі** (Копіївщина) – село, тепер Овруцького району Житомирської обл. –Док. 127.

346. **Хорол** – місто, тепер райцентр Полтавської обл. Перша згадка про Хорол є у Володимира Мономаха (1083). Давній Хорол містився на високих горбах правого берега тоді повноводної річки, мав оборонне значення. Місто було свідком кривавих сутичок слов'ян з кочівниками 1107, 1111, 1185, 1215 рр. У 1362р. Хорол з прилеглими селами підпав під владу Великого князівства Литовського, після Люблінської унії 1569р. – до Речі Посполитої. З 1648р. Хорол – сотенне містечко Миргородського полку. 1781р. Хорол став повітовим містом. – Док. 127.

347. **Спаське Поле** у XVI – XVII, з XVIII ст. до 1922р. – (Спаське) – село, тепер село Ленінське Кролевецького району Сумської обл. Засноване у XVI ст. вихідцями з Правобережної України. Після 1618р. Спаське Поле було передане новгород-северському старості О.Пясочинському. Включившись у визвольну боротьбу, в червні 1648р. жителі села оголосили себе козаками і хоробро боролися з ворогом у складі Глухівської сотні Ніжинського полку. – Док. 128.

348. **Пясочинський** Олександр – новгородський староста, згодом київський каштелян. – Док. 128.

349. **Божок** (з 1922р. Червоний Ранок) – село, тепер Кролевецького району Сумської обл. Відоме з середини XVII ст. – Док. 128.

350. **Любитів** – село, тепер Любитове Кролевецького району Сумської обл. – Док. 128.

351. **Заболотів** – село, тепер Заболотове Кролевецького району Сумської обл. – Док. 128.

352. **Озаричі** – село, тепер Конотопського району Сумської обл. – Док. 128.

353. **Липовець** – село, тепер Глобинського району Полтавської обл. – Док. 128.

354. **Постовбиці** – село, тепер Ріпкінського району Чернігівської обл. – Док. 129.

355. **Велика Вісь** – село, тепер Ріпкінського району Чернігівської обл. Вперше згадується в середині XVII ст. Після 1654р. належала представникам козацької старшини з української шляхти Бакуринським. – Док. 130.

356. **Осняки** – село, тепер Великі Осняки Ріпкінського району Чернігівської обл. – Док. 130.

357. **Ріпки** – місто, тепер селище міського типу, центр Ріпкінського району Чернігівської обл. Вперше згадується під 1607р. 1618р. Ріпки захопила Польща. Жителі селища брали участь у визвольних змаганнях середині XVII ст. 1648р. Ріпки ввійшли до складу Ройської сотні Чернігівського полку. 1656р. Б.Хмельницький закріпив Ріпки за полковим товаришем Юрієм Бакуринським. З 70-х років XVII ст. Ріпки стали ранговим селом. – Док. 130.
358. **Гусинка** – село, до 1946р. входило до Ріпкінського району Чернігівської обл. – Док. 130.
359. **Буянки** – село, тепер Ріпкінського району Чернігівської обл. – Док. 130.
360. **Слобідка** – село, тепер Менського району Чернігівської обл. – Док. 130.
361. **Глинянка** – річка в Чернігівській обл., права притока Тетиви (бас. Дніпра). Тече територією Городнянського району Чернігівської обл. – Док. 130.
362. **Лука** – село, тепер Лохвицького району Полтавської обл. Розташована на березі річки Сула. – Док. 131.
363. **Хитці** – село, тепер Лубенського району Полтавської обл. – Док. 131.
364. **Миргородським полковником** був Григорій Лісницький – див. прим. 257. – Док. 132.
365. **Байбузи** – село, тепер Черкаського району Черкаської обл. – Док. 132.
366. **Союз України з Семигородом** виник з ініціативи Юрія Ракоці, який за допомогою Запорозького Війська хотів здобути польський престол. Спочатку Хмельницький не виявив великого зацікавлення цією політичною комбінацією. Тільки згодом, під час польсько-російських переговорів, коли Річ Посполита почала виходити з занепаду, гетьман з старшиною стали добиватися тісніших зв'язків з Семигородом. Хмельницький бачив у прагненні Ракоція до королівської влади ту ударну силу, яку можна було використати проти шляхетсько-польської агресії. За цих умов і була зроблена заява, що нижче друкується. У вересні, жовтні і листопаді 1656р. відбулося кілька старшинських рад, на яких обговорювалося становище, яке створилося у зв'язку з віленськими переговорами, старшина погодилася на угоду з Ракоцієм та іншими князівствами (Молдавія, Валахія), але тексти цих договорів нам невідомі. Про них ми знаємо з листування. Хмельницький намагався використати союз з Ракоцієм для того, щоб за його допомогою та в згоді з шведами розбити останні сили Польщі, повернути українські землі і захистити їх від агресії. – Док. 133.
367. Йдеться про українське посольство на Віленські переговори на чолі з сотником Гапоненком, яке відбуло з України 26 липня (5 серпня) 1656р. (Див. також прим. 338). – Док. 134.
368. Лист Б.Хмельницького до Олексія Михайловича з приводу надіслання у Вільно для переговорів про мир сотника Романа Гапоненка з товаришами див.: Документи Б.Хм. – С. 518 – 520. №394. – Док. 134.
369. **Вільна** – тепер Вільнюс, столиця Литви. Розташована в долині річки Нярісу (Вілії) при впадінні в неї річки Вільні (бас. Нямунасу). Заснована бл. 1323р. великим князем литовським Вітовтом. З XIV ст. – столиця Великого князівства Литовського. 1387р. в місті було запроваджено магдебурзьке право, що сприяло розвитку ремесла і торгівлі. У середні віки Вільнюс був значним культурним центром. 1525р. Ф.Скорина надрукував тут у заснованій ним друкарні "Апостол" та ін. книги. 1578р. у Вільнюсі була заснована єзуїтами академія (затверджена королем 1579р.). – Док. 134.
370. Унія – див. прим. 6. – Док. 134.
371. **Азов** – місто, тепер Ростовської обл. РФ. Розташований поблизу Таганрозької затоки. Виник на місці поселень елліністичного і давньо-римського часу, що мали зв'язок з Танаісом. У X – XI ст. Азов входив до складу Тмутараканського князівства Київської Русі. Близько 1067р. захоплений половцями. З XIII ст. Азов – місто Золотої Орди. 1471р. Азов захопили турки і перетворили його у міцну військову фортецю. Влітку 1637р. донські і запорозькі козаки захопили Азов і володіли ним до 1642р. – Док. 134.
372. **Тор** (з 1784р. – Слов'янськ) – місто, тепер у Донецькій обл. Розташований у межиріччі Сіверського Дінця і Казенного Торця. 1645р. для захисту від нападів татар між Торськими озерами побудовано фортецю, яка й поклала початок місту. Дальший розвиток міста пов'язаний з постійним зростанням солеваріння. 1664р. тут збудовано казенний солеварний завод. – Док. 134.
373. **Кикін** Василь Петрович – посол Олексія Михайловича до Б.Хмельницького. Прибув в

Україну після 7(17) червня [але не пізніше 12 (22) червня] 1656р. з повідомленням про наступні переговори Москви з Польщею. – Док. 134.

374. **Балабан** Діонисій – єпископ луцький, а після смерті Сильвестра Косова, митрополит київський (1657 – 1663). На його місце 1663р. було обрано Йосифа Тукальського. – Док. 134.

375. **Ковалівський** Іван – військово-політичний діяч, генеральний осавул за Богдана Хмельницького (1655, 1656) та Івана Виговського, управитель двору гетьмана. Очолював посольства: до Валахії (1654), Семигороду (1656), Польщі (1658). Підписав договір з Семигородом 7 (17) вересня 1656р., разом з І.Богуном та Ю.Немиричем – українсько-шведський договір 6 жовтня 1657р. – Док. 135.

376. **Груша** Іван – канцелярист, добрий знавець латинської мови, був у складі посольства до Семигороду. – Док. 135.

377. **Нечай** Іван – див. прим 301. – Док. 136.

378. **Мінськ** – місто, тепер столиця Бєлорусі. Розташований на річці Свіслочі (бас. Дніпра). Уперше згадується в літописі під 1007р. З XII ст.– центр князівства. З XIV ст. у складі Великого князівства Литовського. 1499р. місто одержало магдебурзьке право. З 1793р. – у складі Росії. – Док. 136.

379. **Слуцьк** – див. прим. 330. – Док. 136.

380. **Київський Іорданський** Михайлівський монастир. Заснований на початку XVII ст. Розташований за Подолом під горою, в урочищі Плоскому. Іорданська св.Миколи церква існувала ще 1616р., коли Сигізмунд III передав її з жіночим монастирем у підкорення Кирилівському чоловічому монастиреві. Після секуляризації церковних земель і введення штатів, Іорданський монастир був залишений для мешкання в ньому позаштатних черниць, а його церква св.Миколи перетворена на парафіяльну (не збереглася, розібрана в 30-ї роки XX ст.). – Док. 137.

381. **Ходосівка** – містечко, тепер село Києво-Святошинського району Київської обл. У писемних джерелах Ходосівка вперше згадана під 1586 роком. – Док. 137.

382. **Креничі** – село, тепер Обухівського району Київської обл. – Док. 137.

383. Київський Михайлівський Золотоверхний монастир. – див. прим. 123. – Док. 137.

384. **Борозна** Лаврентій – нащадок місцевих бояр, які володіли Горськом, Клюсами та ін. маєтностями здавна, що було підтверджено актом 1620р., складеним у Стародубі польськими комісарами Бальтазаром Стравинським і Войтехом Глембовським. На підставі цього акту польський король Владислав IV видав грамоту на згадані маєтності Лаврентію, Йосипу і Данилу Борознам. За ними вони позначені і в описі Биковського 1638р. Тут вказані і межі їх володінь. – Док. 139.

385. **Горськ** – місто, тепер село Гірськ Щорського району. Розташований на березі річки Снов, на кордоні України з Бєлоруссю і РФ. Заснований до 1240 р. Перша згадка відноситься до XVI ст. На початку XVII ст. його купив Борзна у священика Никольського. Протягом 30-х рр. за Горськ точилася суперечка з Фощем, що її припинив універсал Б.Хмельницького, який закріпив його за Борозною. У другій половині XVII – XVIII ст. Горськ – у складі Новоміської сотні Стародубівського полку. – Док. 139.

386. **Клюси** – село, тепер Щорського району Чернігівської обл. Розташовані на правому березі річки Снов біля гирла Цати. Входила до складу Топальської сотні Стародубівського полку. Біля села знаходився Клюсівський Преображенський монастир, який був заснований на початку XVII ст. 1681р. ігуменом монастиря був Данило Туптало. – Док. 139.

387. **Куршановичі** – село, тепер Брянської обл. Розташоване на березі річки Трубіж. – Док. 139.

388. **Жолвідь**, Жовідь – село, тепер Щорського району Чернігівської обл. Розташоване на правому березі річки Снов. Відоме з XVII ст. – Док. 139.

389. Тарасовський Заджеверський – урочище, напевне, в сучасному Щорському районі Чернігівської обл. – Док. 139.

390. **Мадведів**, Бутовськ – села Новоміської сотні; Ярцево – село першої Стародубівської сотні Стародубівського полку, тепер Брянської обл. РФ. — Док. 139.

391. **Заничі (Заньки ?)** – селище в Ніжинському полку. – Док. 139.

392. **Бахаївське** – селище в Любецькій сотні Чернігівського полку. – Док. 139.

393. **Простянське**, Рощинське, Роївське – селища Мглинської сотні Стародубівського полку, тепер Брянської обл. – Док. 139.

394. **Білогоща** – річка, ліва притока Івоту. Тече в Шосткинському районі Сумської обл. – Док. 139.

395. **Гарцеве**, Хоромне, Борознине – населені пункти Стародубівського полку, тепер Брянської обл. – Док. 139.

396. **Ворони** Мартин і Федір – сини Тимофія Ворони, який після створення Стародубівського повіту 1635р. був писарем, мав маєтності біля Стародуба. – Док. 140.

397. **Севастяновичі**, Букми, Вадковичі Туровичі і Бурновичі – населені пункти в районі Стародуба, тепер у межах Брянської обл. – Док. 140.

398. **Рубці** Михайло та Ілля – нащадки давнього роду землевласників Сіверської землі. Уже в XVI ст. згадується стародубець Януш Рубець. Коли почалася визвольна війна, Рубці пристали до повстанців, за що й одержали універсал, яким за ними підтверджувалися належні їм маєтності, а саме: Курознова, Реженичі, Бобки, Чорнооків, Брахлів, Ляхів, Ключ, Головська, Істровськ, Кувбасівське, Полхів, Істобки – села в Топальській, Новоміській і Стародубівській сотнях Стародубівського полку, тепер у Брянській обл. – Док. 142.

399. **Баклій** – тепер село Балаклія Смілянського району Черкаської обл. – Док. 143.

400. **Мглій** – тепер село Мліїв Городищенського району Черкаської обл. Розташований у долині річки Вільшанка. Перша писемна згадка відноситься до 1499р. 1648р. Мліевом оволоділи повстанці на чолі з Б.Хмельницьким і він став ранговим містечком гетьмана, а згодом – центром Мліївської сотні Корсунського полку. – Док. 143.

401. **Ірдень**, Ірдинь, Рдень – річка ліва притока річки Тясмин. Тече в Черкаської обл. – Док. 143.

402. **Ірдинський монастир**, Виноградський Ірденський Успенський монастир. Розташований над річкою Ірдень. Коли і ким заснований – невідомо. Безперечним є те, що на початку XVII ст. він існував. Надання Б.Хмельницького були підтверджені гетьманами Юрієм Хмельницьким та Іваном Скоропадським (27 березня 1710р.). У середині XIX ст. на території монастиря діяли соборна церква Успіння (мурована), Миколаївська, Свято-Троїцька церкви. – Док. 143.

403. **Старосілля** – село, тепер Городищенського району Черкаської обл. Розташоване на берегах річки Вільшанка. Відоме з XVII ст. – Док. 143.

404. **Будище** – село, тепер Черкаської обл. Перша писемна згадка відноситься до 1036р. У свій час селом володів князь Мстислав – брат київського князя Ярослава. – Док. 143.

405. **Смулчинці** – напевне тепер село Смільчинці Лисянського району Черкаської обл. Розташовані на правому березі річки Гнилий Тікич. – Док. 143.

406. **Будища Орловські** – напевне тепер село Буда-Орловецька Городищенського району Черкаської обл. – Док. 143.

407. **Громова** (може Громи ?) – село, тепер Уманського району Черкаської обл. Розташована у верхів'ї річки Журбинка (притока Ятрані). – Док. 143.

408. **Юхнів** – потік, напевне, на території Новород-Сіверської сотні Ніжинського полку, тепер Новгород-Сіверського району. Нині невідомий. У районі є тільки село Юхнове. – Док. 143.

409. Універсал київського полковника Павла Яненка-Хмельницького про надання землі городовому отаманові Петрові Бутримовичу див. у Додатку II, док. 9. – Док. 144.

410. **Київський полк** – адміністративно-територіальна і військова одиниця в XVII – XVIII ст. Створений 1648р. Спочатку центром полку був Київ, а потім Козелець (з 1669р.). Поділявся на 17 сотень. 1654р. на лівому березі Дніпра до нього були включені Нова Казар, Бобровиця, Козелець, Заворичі, Остер, Рожівка. Після Андрусівського перемир'я 1667р. територія Київського полку на правому березі Дніпра відійшла до Польщі. 1669р. до Київського полку було приєднано частину Переяславського і Ніжинського полків. За ревізією 1764р. в 11 сотнях Київського полку, розташованих на Лівобережжі (Бобровицькій, Бориспільській, Гоголівській, Київській, Кобижчанській, Козелецькій, Мринській, Моровській, Одишівській, Остерській і Носівській) налічувалося 3 міста, 14 містечок і 448 сіл.

Полковниками Київського полку були: О.Теплуцький (1648), М.Кричевський (1648 – до серпня 1649р.), потім – А.Жданович (1649 – 1653, 1656 – 1657), Є.Пішко (1653 – 1654), П.Хмельницький (1654 – 1656, 1657 – 1659), В.Дворецький (1659 – 1660, 1663 – 1668), С.Третяк (1662 – 1663) та ін. Ліквідований 1781р. – Док. 144.

411. **Козелець** – місто, тепер селище міського типу, райцентр Чернігівської обл. Розташований на річці Остер. Відомий з XV ст. З 1569р. – під владою Речі Посполитої. 1649р. утворено Козелецьку сотню Переяславського полку. З 1654р. Козелець – сотенне місто Київського полку, з 1669р. – його центр. Тут містилася полкова канцелярія. 1656р. Козелець одержав магдебурзьке право. 1662р. в Козельці відбулася козацько-старшинська рада, на якій був обраний гетьманом наказний гетьман, переяславський полковник Яким Сомко (не був затверджений царським урядом). 1663р. затверджено герб Козельця. У 1669р. був зруйнований татарами. З 1782 р. Козелець – повітове місто Київського намісництва. – Док. 146.

412. **Київський Кирилівський** монастир заснований у XII ст. в урочищі Дорогожичі як родовий монастир чернігівських князів Ольговичів. У XII – XIII ст. Кирилівська церква монастиря була князівською усипальницею. 1194р. в ній був похований князь Святослав Всеволодович – один із героїв "Слова о полку Ігоревім". Зруйнований монголо-татарами. Відбудований на початку XVII ст. Відновлення Кирилівської церкви здійснено у середині XVIII ст. з участю українського архітектора І. Григоровича-Барського. 1760р. І. Григорович-Барський збудував надбрамну церкву з дзвіницею (не збереглася). 1786р. монастир закрито. – Док. 147.

413. **Радзивілл** Богуслав – див. прим. 329. – Док. 148.

414. Йдеться про надіслання козацького війська в складі Київського, Білоцерківського і Переяславського полків на чолі з наказним гетьманом київським полковником Антоном Ждановичем на допомогу Юрієві II Ракоці. Про це між іншим говориться й у листах Б.Хмельницького до Олексія Михайловича від 13 (23) березня і до стольника В.Кикіна від 14(24) березня 1657р. (Документи Б.Хм. – С.585 – 587, 571). – Док. 150.

415. **Остер** – річка, притока Десни (бас. Дніпра). Бере початок поблизу с.Кальчинівки Бахмацького району. Довжина 199 км. – Док. 151.

416. Йдеться про Ждановича Антона – див. прим 134. – Док. 153.

417. **Старий Бихов, Бихов** – місто, тепер у Могильовській обл. Бєлорусі. Розташований на правому березі Дніпра. Відомий як місто Київського князівства з XIV ст. 1568р. Сигізмунд Август віддав місто Яну Ходкевичу і лише 1830р. Старий Бихов перейшов у казенне відомство. У 1648 і 1655 рр. він кілька разів осаджувався козаками, доки не піддався на ім'я гетьмана. Про це, зокрема, йдеться й у листі Богдана Хмельницького до царя від 13(23) березня 1657р. (Документи Б.Хм. – С.585 – 567). – Док. 154.

418. **Радзивілл** Богуслав – див. прим. 329. – Док. 155.

419. **Селець** (Седлець) – містечко в кол. Пружанському повіті Гродненської губ. Розташований при впадінні струмка Бакшти в річку Ясельцю. – Док. 155.

420. **Венгрів** – містечко на Підляшші. – Док. 155.

421. **Старе Село** – передмістя м. Сельця (див. прим. 419). – Док. 155.

422. Йдеться про Фердинанда III (1608 – 1657) австрійського герцога. Сина Фердинанда II. Був королем частини Угорського королівства і Чеського королівства. Після смерті Валленштейна (1634) і до вступу на імператорський престол – головнокомандуючий імперськими військами. При ньому закінчилася Тридцятирічна війна 1618 – 1648 рр. – Док. 156.

423. **Посольство** до Москви очолював військовий обозний Федір Коробка. – Док. 157.

424. **Ченстаховка** – місто на Півдні Польщі, тепер адміністративний центр Ченстеховського воєводства. Магдебурзьке право одержала 1356р. – Док. 157.

425. **Шльонськ** (Сілезія) – історична область у верхній і середній течії річки Одри (Одер). З X ст. входив до складу Польщі. У XII – XIII ст. поділявся на ряд князівств. У XIV ст. князівства Сілезія підпали під владу Люксембургів. У 1526р. Сілезія, крім трьох князівств, які в кінці XV ст. об'єдналися з Польщею, перейшла під владу Габсбургів. За рішенням Постдамської конференції 1945р. більша частина Сілезії ввійшла до складу Польщі, менша – до Чехословаччини (тепер у складі Чехії). – Док. 157.

426. **Дунай** – одна з найбільших рік Європи, тече в межах ФРН, Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини, Югославії, Болгарії, Румунії, Молдови, України. Довжина 2960 км. – Док. 157.
427. **Ярмултовський** Павло – комендант Старого Бихова, згодом значковий товариш Чернігівського полку. – Док. 159.
428. **Вербичі** – село, тепер Ріпкінського району Чернігівської обл. – Док. 159.
429. **Горбове** – село, тепер Новгород-Сіверського району Чернігівської обл. Розташоване на правому березі річки Десни. Перша згадка відноситься до 1552р. Належало Новгород-Сіверському Спаському монастиреві. – Док. 159.
430. **Любецький** тракт – напевне шлях з Чернігова до Любеча понад Дніпром. – Док. 159.
431. **Чернігівська єпархія** – одна з перших шести єпископій, заснованих незабаром після хрещення Руси. З 1147р. від неї відділилася Рязанська єпархія. Улитовсько-польський період Чернігівська єпархія втратила своє попереднє значення і багато років знаходилася у віданні інших єпархій. Відновлення її здійснилося близько 1620р., але далеко не в попередніх межах. У першій половині XVIII ст. в Чернігівській єпархії було 16 чоловічих і 4 жіночих монастирів. На 22 роки (1775 – 1797) від неї відділялася Новгород-Сіверська єпархія. – Док. 160.
432. **Баранович Лазар** – див. прим. 294. – Док. 160.
433. **Паволоцький полк** – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережжі в другій половині XVII ст. Створений 1648р. Після Зборівського договору 1649р. об'єднаний з Білоцерківським полком. 1651р. Паволоцький полк відновлено. Його центром було місто Паволоч (тепер село Попільнянського району Житомирської обл.). Сотенними містечками були – Антів, Сквира, Погребище, Пятигори, Ружин, Дзюньків, Торчиця та ін. Паволоцькими полковниками були: І.Миньківський, І.Богун, І.Попович та ін. – Док. 162.
434. **Миньківці** – село, тепер Сквирського району Київської обл. – Док. 162.
435. **Вербівка** – село, тепер у Вінницькій чи Житомирській обл. – Док. 162.
436. **Верхівня** – село, тепер Ружинського району Житомирської обл. Розташована на березі річки Верховенка (притока Роставиці. Перша згадка про село відноситься до 1600р. – Док. 163.
437. **Слабин** – село, тепер Чернігівського району Чернігівської обл. Розташований на правому березі Десни. Вперше згадується в писемних джерелах під 1523р. У 1654 – 1782 рр. – центр Слабинської сотні Чернігівського полку. – Док. 164.
438. **Янівка** (з 1917 – Іванівка) – село, тепер Чернігівського району Чернігівської обл. Розташована на березі річки Десни. Вперше згадана в писемних джерелах під 1635р. – Док. 164.
439. **Лукашівка** – село, тепер Чернігівського району Чернігівської обл. – Док. 164.
440. **Стефанівка** (Степанівка) – село, тепер Чернігівського району Чернігівської обл. Відома з першої половини XVII ст. – Док. 164.
441. **Суличівка** – село, тепер Ріпкинського району Чернігівської обл. У XVII – XVIII ст. перебувало в залежності від Чернігівського магістрату. – Док. 164.
442. **Пересяж** – село, тепер село Пролетарська Ріпкинського району Чернігівської обл. – Док. 164.
443. **Роїська, Ропська Слобода** – тепер село Роїще Чернігівського району Чернігівської обл. Розташована на річці Стрижень (притока Десни). Відома з 1625р. – Док. 166.
444. **Пінський повіт** – знаходився у південно-західному куті Мінської губ. Значну частину простору повіту займали ліси і болота. – Док. 167.
445. **Мозирський повіт** – знаходився у південній частині Полісся в Мінській губ. – Док. 167.
446. **Туров** – місто Мозирського повіту Мінської губернії. Відомий з X ст. У середині XII ст. тут закріпилися окремі князі, нащадки Ізяслава. З XIV ст. Туров – під владою Литви. У XV ст. Туров був у володінні Глинських. Коли ж після поразки повстанців на чолі з Михайлом Глинським під Гомелем і переїзд його з братами Василем та Іваном до Москви, Туров король Сигізмунд II віддав гетьманові Констянтинові Острозькому. У XVII ст. турівці включилися у визвольні змагання на чолі з Богданом Хмельницьким. – Док. 167.
447. **Тишки** – село, тепер Лубенського району Полтавської обл. Розташовані на річці Удай, за 16 км. від Лубен. У 1653р. Б.Хмельницький віддав село Лубенському Мгарському монастиреві. Це було підтверджено 1664р. універсалом І.Брюховецького. – Док. 168.

Список скорочень

Українською та російською мовами

Арк. – аркуш, аркуші
бл. – блаженної
бл. п. к. й. м. – блаженної пам'яті короля його милості
в. вв. – вік, віки
вид. – видання
вип. – випуск
в.м. – ваша милість
в. к. м., п. м. м. – ваша королевська милість, пан мій милостливий
в. к. м., п. н. м. – ваша королевська милість, пан наш милостливий
в. кн. м. – ваша князівська милість
в. м. м. м. п. – ваша милість мій милостливий пан
в. м.н. м. п. – ваша милість, наш милостливий пан
в. м. п. – вельмишановний милостливий пан
в. п. – вельможний пан
в. ц. м. – ваша царська милість
г. гг. – год, годы
див. – дивись
док. – документ
е.м. – его милость
й. в. м. п. – його вельможність милостливий пан
й. к. в. – його королевська величність
й. к. м. – його королевська милість
й. к. м., м. м. п. – його королевська милість, мій милостливий пан
й. к. м., п. н. м. – його королевська милість, пан наш милостливий
й. м. – його милість
й. м., н. м. п. – його милість, наш милостливий пан
й. м., н. п. – його милість, наш пан
й. м. п. – його милість пан
й. м., п. н. м. – його милість, пан наш милостливий
й. м. пп. – його милостливі пани
кн. – книга
к. м., кор. мил. – королівська милість
м. пп. – милостливі пани
м. – місто
н. м. п. – наш милостливий пан
н. ст. – новий стиль
о. – сотрів
оп. – опис
п., пп. – пан, пани
п. н. м. – пан наш милостливий
р. – рік, роки
св. к. м. – світла королівська милість
с. – село (перед назвою)
с. – сторінка
св. – святої
спр. – справа
ст. ст. – старий стиль
ст. – століття
т., тт. – том, томи
фл. – флорин
ф. – фонд
хут. – хутір
цар. вел. – царське величество
ч. – частина

Польською мовою

cz. – część
d. – dan
d. – dzień, dnia
Het. Woj. Zap. (Zapor.) – Hetman Wojska Zaposkiego
H. W. Z. J. K. Mci – Hetmaǹ Wojska Zaporoskiego Jego Królewskiej Mości
H. z W. J. C. (Car.) M. Z. – Hetman z Wojskiem Jego Cazskiej Mości Zaporoskim
I. M. – Jch Mość
Jch M. M. – Jch Mosc(e) Milościwi
Jch MM. PP i M. PP. – Jch Mość Panowie
J. Je-o Jego
J. K. M. – Jego Królewska Mość
J. K. (Kr. Król) M. P. N. M. – Jego Krolewska Mość Pan Nasz Milościwy
J. M. – Jego Mość
J. M. P. (PP – Jego Mość Pan (Panowie)
J. M. Ks. – Jego Mość Ksiądsz
J. M. P. Woj. Kij. – Jego Mość Pan Wojewoda Kijowski
J. P. Jasnie Pan
J.W. Iasnie Walmożny
J. W. M. P. (PP) – Jasnie Welmożny Milościwy Pan (Panowie)
K. J. M. – Król jegomość
M.– Miíościwy, Miíościwa
M. R. (PP) Miíościwy Pan (panowie)
N. – Nasz
N. M. – Najaśniejszy Mój
O. – Ojciec
P. PP. – Pan, Pamowie
Rocz. – Roczwik
Rpta, Rzpta – Rzeczpospolita
S – stronica
Ś.p. świętej pamięci
W. Ks. Litew. – Wielkie Księstwo Litewskie
W. K. M. – Wasza Królewska Mość
W. M. M. P. – Waszmość Mój Miíościwy Pan
W. M. N. Waszmość Najaśniejszy
Wda – Wojewoda

Латинською мовою

A., A-O – anno
celnis, cels, celsdo – celsitudo-nis
Cohort. Zapor. – Cohortum Zaporoviensium
d. – die, dies
gener. – generalis
etc. – et cetera
foe. – folio
illmae – illustrissimae
L. S. – locus sigilli
M-tis, mitis – maiestatis
magn., mgcos – magniticos
n-ro – nostro
O-bris – octobris
r. – rex
ser., sermae, srmae, srnmae – serenissimae
Zap., Zapor. – Zaporoviensiis
voe. – voeumen
vra – vestra.

Словник застарілих та маловживаних слів

Абисте – щоб ви
Абихмо – щоб ми
Авізи – повідомлення про політичні події
Ага – турецький чи татарський старшина
Агравіміни – закиди
Адамашок – вид шовкової тканини
Ажеби – щоб
Азали – невже
Акциденція – приналежність
Албо – або
Алієнувати – передавати в інші руки
Ангарія – повинність, тягар
Аннігілювати – знищити, ліквідувати
Анса – привід
Антецесор – попередник
Апробувати – схвалити
Аренда – оренда
Артикули – статті, статут
Арцибіскуп – католицький архієпископ
Асаул – осавул, старшина в Запорозькому Війську; військовий осавул заступав гетьмана у походах; були також осавули полкові, сотенні, артилерійські
Асекурація – забезпечення
Асекурувати – забезпечити
Асистенція – супровід; особиста охорона
Атаман – отаман у Запорозькому Війську старший над десятком або куренем; отаман городовий – старшина у місті, отаман кошовий – старшина над Січчю.
Атлас – шовкова тканина
Афект – прихильність
Афектація – бажання
Афектувати – вимагати, бажати
Бавитися – баритися, займатися
Барзій – швидше, більше
Барзо – дуже
Без вісти – несподівано
Бей – турецький чи татарський старшина вищого рангу
Беневоленція – прихильність
Бенефіції – церковні маєтності
Би і на горле – навіть і на горлі
Бинамней – ніяк, нескільки
Бити – бути
Битность – перебування
Бихмо – щоб ми
Біскуп – католицький єпископ
Болшей – більше
Борть – вулик у дуплі дерева
Будник – робітник у "буді" (на поташному заводі)
Будучий – нинішній, теперішній
Бунт лисиць – в'язка лисячих шкірок (15 штук)
Бурмистер – вища посадова особа, що обиралася міщанами і відала справами міської громади; голова міської адміністрації
Бусурманин – магометанин
Бусурманський – магометанський
Вадіум – запорука
Важитися – зважуватися, насмілюватися
Вальна, волейна потреба – генеральна битва
Ваковати – бути незайнятим, вільним (про посаду)
Варувати – застерігати
Ваш мость – ваша милість (титул)
Вдячне – радо
Ведлуг – з причини, через; ведлуг звичаю – за звичаєм; ведлуг давніх часов – з давніх часів; ведлуг ради – згідно з порадами
Ведля звичаю – за звичаєм
Везир – візир, вищий сановник при дворі турецького султана, міністр
Вейчисте – вічно

Велебний – преподобний (титул духовенства)
Велце – вельми, дуже
Вендровний – мандрівний
Веспол – разом
Ветупати – нагороджувати, надолужувати
Вешняк – млин, який меле тільки під час весняної повіні
Взглядом – що торкається, беручи до уваги
Взятий – відомий
Виживенє, виживлення – утримання
Викрочний – той, що согрішив
Вимір – частка зерна за молоття (помел)
Вина – пеня; вина заручная – запорука
Випис – виключення з реєстру Запорозького Війська
Вирозуміти – дізнатися
Висилок – висланець
Виступок – злодіяння
Виховання – утримання
Вишменований – вищеназваний
Вишречоний – вищезгаданий
Військо кварцяне – польське військо, організоване коштом "кварти", четвертої частини доходів із королівщини
Вікторія – перемога
Владза – влада
Владика – православний єпископ
Владицтво – православне єпіскопство
Вмале – мало
Внівеч – унівець, дотла, зовсім, дощенту
Вобец – загалом, взагалі
Водлі універсалу – за універсалом
Водлуг – див. Ведлуг
Воєвода – начальник воєводства в Польщі, під керівництвом якого перебували адміністрація, суд, військо та ін., начальник російського війська у Києві з 1654 р.; титул молдавських і валаських князів
Воєводство – найбільша адміністративно-територіальна округа в Польщі; посада воєводи.
Воєвода – правитель округу
Возове – податок від возів; мито
Войт – війт, керівник місцевого (міського чи сільського) управління або самоуправління, старшина міського суду.
Волока – земельна одиниця, дорівнює 30-33 моргам (бл. 16,8 га).
Волохи – молдавани, мутяни
Волощани – селяни із сіл, приналежних до волості
Ворочати – повертати
Воскобійня – завод для переробки бджільного воску
Вотувати – подати голос, голосувати
Вперед – у майбутньому
Вряд – див. уряд
Всходний – східний
Всчати – почати
Вуйт – війт
Вцале – повністю, цілком, сповна, зовсім
Вшелякий – всякий
Вщинати – починати
Вязеня – в'язниця
В'язні – полонені
Габа – турецьке біле сукно
Галера – старовинне вітрильне багатовеслове військове судно; турецький корабель
Гамованє – перешкода, затримка, стримування
Гандлі – торгівля
Гвардіян – настоятель католицького монастиря
Где – де, коли, що
Где-інде – де-небудь; в іншому місці
Где-колвек – будь-де, де-небудь
Гдиби – якщо б
Гетьман коронний великий – вище звання начальника збройних сил Польщі
Гетьман польний – військовий начальник, якому передавалася влада над військом на випадок вибуття коронного гетьмана з поля бою; начальник загонів на кордоні; друга особа після великого гетьана. Їх було два: гетьман польний коронний, тобто польський і гетьман польний литовський.
Господар – володар, титул молдавського і валаського князів
Господин – пан; священик
Госпожа – пані
Грань – границя, кордон
Греченин – грек
Грод (город) – замок, при якому був гродський суд
Гродський суд – суд старости, його заступника чи навіть спеціального судді, розглядав кримінальні справи
Грош – давня монета, що була поширена у багатьох країнах Європи. Відома з XII ст. На українських землях у XVI-XVIII ст. були в обігу литовські і польські гроші (грош дорівнював 1/60 копи литовської).
Данє, даток – данина
Дворище – садиба, господарство
Декларація – заява, декларація ласки-заява

Яна Казимира Запорожського Війська під Зборовом 1649 р.
Декрет – постанова, присуд; декрет божий – божа воля
Депутований – висланий, посланий
Держава – маєтність, володіння
Десигнувати – призначати
Деспект – зневага
Деспектація – зневажання
Десперація – відчай
Детермінація – сміливість, рішучість
Дефалькати – знижка
Децизія – вирішення
Дигнітар – сановник
Дигнітарства – найвищі державні посади
Дизунія – не унія, православ'я
Диляніація – розшматування
Диплом – урядовий документ, грамота
Диригувати – скеровувати, направляти
Дисиденція – суперечність, розлад
Дисимулювати – розпорядження
Диспозиція – розпорядження
Диспоновати – розпоряджатися
Дишкретний – стриманий
Дідизна – дідівщина, успадкований від дідів, предків
Дім братський – будинок цеху
Добиток – майно
Добра – маєтності
Добро посполите – загальна справа
Довольно – задовільно
Доживотний – поки живе
Дозорець – той, що перебуває у дозорі, охоронець
Долігати – непокоїти, турбувати
Досвідчити – зазнати, дізнатися
Досвідчитися – переконати
До щадку – цілком, зовсім
Драхма – грошова одиниця в Греції
Драча – здирства, побори
Дума – нарада
Екзактор – збирач податків
Екзакція – збір (грошей, речей); здирство
Екзакція скарбова – збирання податків до військової скарбниці
Екзарх – намісник патріарха
Екзекуція – виконання судового рішення
Експедиція – похід; відправлення, висилання
Експедіата – відправлення
Експедіювати – вислати, вирядити
Експіроване – закінчення терміну
Експлікація – виклад, з'ясування
Ексцес – бешкет
Електор – виборець; у Німеччині – курфюрст, князь, який брав участь у виборах цісаря
Елекція – вибори
Енуклювати – викладати, з'ясовувати
Ефект – результат, наслідок
Ефікація – здійснення
Євфимок – російська назва таляра, який у значній кількості імпортувався на Русь у XVI-XVII ст. і використовувався не для обігу, а як метал для виготовлення російських срібних монет.
Єдваб – сорт коштовної шовкової тканини
Єжели – якщо, як
Єнералітер – взагалі, загалом
Єно – тільки
Єсли – якщо
Єстем казал – я казав
Єстесьмо – ми є
Єстесте – ви є
Єсче – ще
Жаден – жоден
Жалованіє – ласка
Жалосне – жалісний, сповнений суму, горя, болю
Же – що
Жеби – щоб
Жебис – щоб ти
Жем – щоб я
Живот – життя; до живота – до смерті
Животи – майно
Жолнір – наймит, солдат
Забава – затримка
Заборонятися – відмовлятися
Заводник – заводій, призвідник
Загомати – задержати
Заговейна – заговини, останній день перед великим постом
Загоном – нальотом
Задавати – докоряти, дорікати
Заділовать – віддячити
Заживати – користуватися
Займа – заплава
Заказанє – заборона
Заказати – наказати
Заказаний – що забороняє
Законник – чернець
Законниця – черниця
Залецення – висловлення, заява, рекомендування
Залицати – доручати, рекомендувати
Залога – військова застава, гарнізон; старший застави

Замешкання – гаяння часу, зволікання, затримка, запізнення
Замешки – заворушення
Занехати – занехаяти, занедбати
Запомнити – забути
Заривка – сварка
Зарука – запорука
Засе, зась – же, але
Засівки – засіяне поле
Затяг – набирання
Затягати – набирати
Заховатися – вестися, провадитися
Заховувати – зберігати
Зачим – отже, тому, таким чином
Звада – незгода, ворожнеча, сварка, чвари
Здарити – подати, надіслати
Здати справу – виконати доручення, посольство
Здоровя – життя
Здрайца – зрадник, шкідник
Земський суд – становий суд, розглядав цивільні справи шляхти
Злецити – доручити
Змоцненє – зміцнення, посилення
Знайдуватися – знаходитися
Знамя – корогва; відділ війська
Зойшлий – померлий
Золотий – польська монета, дорівнювала 30 грошам
Зосланий – посланець
Зособна – зокрема
Зосталий – решта, останній, залишковий
Зповиноватися – споріднитися
Зуполна – повністю
Ігумен – настоятель чоловічого монастиря
Ігуменя – настоятельниця жіночого монастиря
Ієзуїти – члени католицького чернечого уряду
Іж – що
Іжби – щоб
Іже – який
Іжели – якщо
Ізгон – наїзд
Імати – взяти, схопити, піймати
Імпетинція – зачіпка, напасть
Імпортун – невигідний, надокучливий
Іначей – інакше
Індей – в іншому місці
Індукта – мито за довізний товар
Інквізиція – слідство
Інкурсія – наїзд
Інок – чернець
Інокиня – черниця
Інстигувати – підбурювати
Інтенція – намір, бажання
Інтерцесія – посередництво
Інтроміся – процедура введення і володіння на основі судового рішення
Інфестація – загроза, непокоєння
Інтерувати – повторювати
Кадук – земля без власника, що переходила у власність держави
Кадь, кадка – міра меду (близько 60-90 л.)
Калга мурза – титул старшого із братів кримського хана, який був його співправителем
Калга-салтан – наступник престолу у кримських татар
Калугер – чернець
Кандор – блиск, чесність
Канон – твердо встановлене правило, установлена норма
Канонік – член капітули, крилоса
Канун – мед, пиво на храмове свято
Канцлер великий коронний – завідуючий державною канцелярією у Польщі, який виконував обов'язки міністра закордонних справ
Капелян – католицький ксьондз, духовник при війську
Капітула – збір духовних при митрополиті (те саме крилос) у монастирях та ін.
Каразія – грубе сукно
Кармазин – старовинне дороге темно-червоне сукно; одяг з цього сукна
Катедра – собор, соборна церква
Каштялян – у Польщі начальник території, в якій був город (замок), командував посполитим рушенням
Кверес – розшук, слідство
Кварцяне військо – наймане військо, що одержувало оплату з "кварти", тобто з податку в розмірі четвертої частини прибутків з королівських маєтків
Кгвалтовний – насильний
Кгвалтовник – насильник, порушник
Кгди, гди – коли
Кгдиж – тому що
Кгрунт – грунт, земля
Кеди – коли
Келар – чернець, який завідував монастирським господарством
Киндяк – турецька бавовняна тканина
Кіпа – міра тканини, 100 відрізків
Клаузула – застереження

Клейноти військові – відзнаки Запорозького Війська; хоругва, булова, бунчук, котли (бубни), гармати
Клеменція – ласкавець
Кляштор – католицький монастир
Кновати – замишляти лихе
Коберець – коверець, килимець
Колвек – будь (хто, що)
Коло посольське – нижча палата польського сейму, що складалася з послів (депутатів), обраних на сеймиках
Комісар – заснована 1638 р. польською владою посада верховного начальника реєстрового Запорозького Війська, представник польського короля в Україні з 1649 р.; член мирної комісії
Компанія – товариство, відділ війська, сотня
Композиція – згода
Компут – розрахунок, число, реєстр
Компутування – складання реєстрів
Кондиція – стан, звання; умова
Конклюдувати – кінчати
Конклюзія – закінчення, заключення
Консенс – дозвіл
Консистенція – розміщення військ по квартирах
Консоляція – радість, втіха
Конституція – ухвала польського сейму
Контентація – задоволення, відкуп
Континувати – продовжувати
Контракт – угода, домовленість
Контроверсія – суперечка
Конференція – зв'язок, зносини
Конферувати – зв'язуватися, зноситися; надати
Конфіденція – довірливість
Конфідувати – довіряти
Конфірмація – затвердження
Конфірмування – затвердження
Канфірмувати – затвердити
Концес – дозвіл, погодження
Конюрація – змова
Конюший – стайничий
Копа грошей – 60 литовських грошей
Корогва – прапор, відділ кінноти, 100-200 чоловік
Корона польська – основні області Польщі на противагу Литовському Великому князівству
Коронний – приналежний до Корони польської
Кош – Кіш, головний штаб Запорозького Війська на Запоріжжі, Січ
Кром – без
Ктитор – засновник церкви, монастиря
Кульбака – сідло
Купитися – громадитися
Куситися – спокушатися
Лава – колегія суддів, що розглядала кримінальні справи
Лавник – члена лави
Латво – легко
Лев – турецька монета
Легат – посланець римського папи
Легце поважати – легковажити
Лековати – заповісти, надати заповітом
Лентвойт – управитель частини міста
Леч – але
Лінія – границя (межа) між територією Запорозького Війська та землями, підпорядкованими Польщі
Лупезство – грабіж
Люб – або
Любисмо – хоч ми
Людскость –ввічливість, прихильність
Маєстат – величність
Майдебурзьке право – магдебурзьке право (право міст на самоврядування)
Майстрат – магістрат, управління міста
Малжонка – дружина, жінка
Маршалок – маршалок земський, начальник повіту у Литовському Великому князівстві
Мати взгляд – брати до уваги
Менований – згаданий
Меновите – а саме
Менуватися – іменуватися, називатися
Миле – прихильно
Миля – міра довжини, неоднакова в різних країнах
Мишурка – частина шолома, що захищала обличчя
Міра, мірочка – плата зерном за помел хліба
Міти – мати
Модеруватися – стриматися
Мор – помір, чума
Моц – влада
Моцен єст – спроможний, має право
Мурза – знатний татарин
Мусулбес – турецька бавовняна тканина на підшивки
Мутянський – валаський
Навідити – навідати
Над волю – проти волі
Надер – дуже, вельми
Надтлумити – розгромити

Наймнійший – найменший
Найпилней – найпильніше, найохочіше
Наказний – виконуючий обов'язки; наказний полковник – заступник полковника під час його відсутності
Належність – приналежність
Напрудшей – найшвидше
Наступець – напасник
Незабавне – не барячись
Незамержоний – незліченний
Незборонно – не забороняється
Некгди, негдись – колись
Не маш – нема
Не мній – не менше
Неналежне – безправно
Неомилно – безпомилково
Неотволочний – невідкладений
Неотпусний – невибачливий, непоблажливий
Непоєднокрот – не раз
Непотрібний – шкідливий
Неслушний – неправильний
Нікгди – ніколи
Нікоторий – деякий
Ніоткуль – нізвідки
Нурадин-солтан – начальник області у кримському ханстві
Обачити – побачити
Обелга – образа, зневага
Обиватель – житель
Обийстя – удержання
Обитель – монастир
Обіймати – займати, оволодівати
Облята – запис в актові книги
Обнятє – оволодіння
Оборочати – повертати, уживати
Общительний – суспільний, товариський
Овшем – навпаки
Однесенє – звернення
Одно – тільки
Одтол – відтіль
Ознаймити, ознаймувати – сповістити
Оказія – нагода
Околичность – обставина, границя
Окольничий – вищий боярський чин у Росії
Окривать декретами – засуджувати
Оксамит – тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку або штучного волокна
Омешкати – затримати
Омешкування – затримка
Оний – він
Оповідити – повідомити
Оправенє – полагодження, ремонт
Опресія – пригнічення
Ординанс – наказ, доручення
Ординований – призначений
Ординувати – вирядити
Осведчати – заявляти
Особне – особливо
Отведивати – вивідувати
Отдаватися – передаватися, доручати себе
Отнести потеху – зазнати успіху
Отповідати на здоров'я – загрожувати життю
Отправовати – виконувати
Отпуст – відпуст
Отсул – звідсіля
Оттул – звідтіль
Оферований, офірований – пожертвуваний
Офіра – жертва
Офіровати – жертвувати
Охотник – доброволець
Очкове – податок від бджіл
Пакти – переговори, угода
Пан київський, краківський – кашителян київський, краківський
Паненський – дівочий (монстир)
Пани посторонні – іноземні володарі
Паша – турецький вищий сановник,полководець
Первій – перше, раніше
Перемешкувати – проживати, мешкати
Перенагабаня, пренагабаня – турбування
Персвадувати – переконати
Персвазія – умовляння
Персекутор – гнобитель, гонитель
Перфекція – досконалість, завершення
Петіта – прохання
Печатор – канцлер
Пильно – охоче, ввічливо, покірно; наполегливо
Півгранаття – товсте сукно темно-синього кольору
Півшкарлаття – сукно темно-червоного кольору
Під'їзд – військова розвідка
Підкоморій – польський суддя у межових справах
Підстароста – помічник старости
Пірнач – булава; знак влади старшини у Запорозькому Війську
Побережжя – пограниччя
Побор – побір, податок, збирання податків
Поведерщина – податок від продажу спиртних напоїв
Повоженє – стан, становище, успіхи

Поволівщина – податок від волів
Повольности – прихильність, ввічливість
Повонпляти – сумніватися
Поворочати – повертати
Подати в моц – подати під владу
Подача, подачка – податок
Поделка – виріб, поділ
Подимне – податок від "диму", садиби
Подобно – здається
Подписок – канцелярист
Подчаший – підчаший, почесний сановник, який підносив чашу польському королеві
Поживенє – прожиток
Пожитечний – корисний
Пожиток – прибуток
Показансчизна – покотельщина, податок від казанів, у яких варили спиртні напої
Поклон – поклін, податок для привітання приїжджих старшин
Покой – мир
Покотелсчизна – покотельщинна, податок від казанів, у яких варили спиртні напої
Полецити – доручити
Поменений – згаданий
Помисл – намір
Помірне – податок від мірки (у млинах)
Помодерувати – стримати
Поневаж – оскільки, тому що
Поносити – зазнавати
Посвідчитися – заслужитися
Посесія – володіння, посідання
Посесор – власник, посідач
Посилковать – давати допомогу
Посилок – допомога
Посполу – разом, спільно, гуртом
Поспольство – населення, народ
Постав – відрізок сукна, у середньому від 1 1/ 2 до 2 м.
Потіха – успіх, досягнення
Потрафляти – правильно розпорядитися
Потреба – битва, сутичка
Потуга – сила
Поцтивий – чесний
Право литовське – кодекс права Литовського Великого князівства. Протягом XVI ст. було видано три литовські статути: 1529 р. ("Старть"), 1566 р. ("Волинський"|, 1588 р. ("Новий")
Превелебний – преосвященний
Преднейший – передовий
Предречоний – вищезгаданий
Предце – проте, однак
През – через
Презренє Боже – провидіння Боже
Преложоний – начальник, старшина
Преречений, преречоний – вищезгаданий
Пресвітер – священик
Претекст – привід
Прето – тому
Привращати – привласнювати
Приворочати – привертати
Привротити – привернути
Приїзд лубенський – шлях, в'їзд з боку Лубен
Прилежний – приналежний
Примерє, примирє – перемир'я
Приобецати – обіцяти
Прирожоний – природний
Присуд – підсудність
Причиннятися – клопотатися
Провента – доходи
Продок – предок
Протекція – захист
Против авичаю – за звичаєм; против прав – за правами
Противно – супроти
Прото – тому
Протопоп – протоїрей
Пункти – статті, угода
Пустити – передати у власність
Радца – радник
Ратуша – орган міського самоуправління
Ратушні – члени міського правління, які засідали в ратуші
Рачити – зволити
Ребілізант – бунтівник
Ребелія – заколот, бунт
Регемінтар – полководець, командир
Рекомо – начебто
Реляція – донесення, повідомлення
Респект – увага (до чого)
Респектувати – брати до уваги, рахуватися
Респондувати – відповідати
Респонс – відповідь
Реферувати – доповідати, повідомляти
Реферуватися – покликатися
Рецес – відкладання
Рихлей – скоріше
Рихлий – скорий
Робота гостинна – вироби, привезені на продаж гістьми, тобто купцями з інших міст
Розграничення – розмежування
Розказанє – наказ
Розпиратися – спорити, судитися
Рокош – заколот, бунт
Рудня – місце добування залізної руди

Савромати – сармати, давні кочові іраномовні племена, споріднені з скіфами
Сальва – захист
Сальвувати – оздоровити
Сатисфакція – задоволення
Свальний бой – головний бій
Свейський – шведський
Свовольник, своєвольник – свавільна людина, самоволець
Се – ся
Сейм вальний – загальний польський законодавчий з'їзд (на протилежність сеймикам)
Сеймик – з'їзд шляхти одного воєводства
Секвестр – арешт, нагляд
Сенат – вища палата польського сейму, до складу якої входили державні сановники
Сенатор – член сенату, звання члену сенату
Сини коронні – шляхта
Сита́ – розчин меду
Ситити – робити з меду ситу
Скарб військовий – казна Запорозького Війська
Скверченя – докучення
Сконтемнувати – зневажати
Скринька цехова – каса цеху
Скупитися – згромадитися
Слобода, слобідка – нове поселення, в якому селяни були звільнені на деякий час від податків
Слуга рукодайний – слуга шляхетського походження, що мав право подавати руку панові
Слушность – справедливість; над слушность – проти справедливості
Сми, смо – скорочене: єсми, єсмо
Сносить – знищувати
Спречний – заперечливий
Спротивенясе – спротив
Срокго – строго, суворо
Срокгость – строгість, суворість
Стан – становище, постій
Староста – начальник староства, під керівництвом якого була нижча адміністрація, військо та суд
Староство – адміністративна округа, що входила до складу воєводства
Стація – постій; податок на утримання війська
Стверженє – ствердження
Столечний – столичний
Стрий – дядько
Строітель – старшина монастиря
Субстанція – майно
Суживатися – судитися
Сукурс – підмога
Сукцесор – спадкоємець
Суперседувати – протиставляти
Супліка – прохання
Супліковати – подати прохання
Суполний – повний
Суть – вони є
Таляр битий – срібна монета, дорівнювала трьом польським золотим; полевковий, левковий – дещо нижчої ціни
Теди – отже, тому
Тиж – теж, також
Титла – титул
Товариство – козаки Запорозького Війська
Товариш – козак Запорозького Війська; майстер, приналежний до цеху; жовнір, приналежний до корогви
Тракт – шлях; область
Трактати – переговори
Трактувати – вести переговори
Трансакція военна – воєнні дії
Тумульт – заколот
Турбація – турбота, непокоєння
Тягнення – похід
Тяжар – тягар
Уважати – взяти до уваги
Удавати – обмовляти
Ужалитися – пожаліти, зглянутися
Улус – татарське селище
Ульжене – полегшення
Умислне – навмисно
Універсал – наказ гетьмана, полковника, звернений до всього населення
Упрейме – привітно
Уражатися – ображатися
Уряд – посада; міський уряд – члени міської ради; уряд – те саме, що урядник
Урядник – службовець староства; управитель шляхетського маєтку
Утрапленний – намучений
Утяженя – обтяження; кривда
Учинность – люб'язність
Ущербок – втрата, збиток
Фалендиш – сукно голландського або англійського виробництва
Фалката – див Дефалката
Ферувати – надавати, виносити вирок
Флорен – золотий
Фолкга, фолкгованє – поблажливість
Фолкговати – ставитися поблажливо
Фольварок – панське господарство, садиба

Фрасунок – турбота
Фундатор – засновник
Фундація – установа загального користування
Фундуш – фінансові засоби, фонд
Функція – повинність
Футор – хутор
Хан – титул правителя у Криму
Хартія – парламент
Ховать – додержувати, зберігати
Хорогва – корогва (прапор; загін війська)
Хоронгве – корогви
Хто-колвек – будь-хто
Худоба – майно
Цале – цілком, повністю
Цехмистер – старший цеху
Цісар християнський – римсько-німецький цісар
Цофнутися – повернутися назад
Час слушний – час відповідний
Чата – загін війська, висланий на розвідку, сторожу
Чатовник – дозорець
Чаус, чауш – турецький посланник
Челядь – слуги, служебники
Чинш – податок грішми
Члонок – член
Шарпанина – грабіж
Шарпати – грабувати
Шафунок – витрата
Шиптух – тканина, з якої виготовляли корабельні вітрила
Шкатулка військовая – див. Скарб військовий
Шлик – рід шапки
Шлюбувати – заручати
Што-колвек – що-небудь, будь-що
Щититися – захищатися
Юж – вже
Юрисдикція – підсудність, вирок
Яки-колвек – які-небудь, будь-які
Якосьмо – як ми
Янчар-ага, яничарський ага – начальник яничарів
Ясир – татарський полон, населення захоплене татарами в полон

Предметний покажчик

Ага – 89
Арцибіскуп гнезненський – 8; львівський – 8
Архімандрит корінфський – 25; слуцький – 77, 78, Д І 1
Архімандритство – 134
Асаул див. Осавул
Асекурація – 133, 167
Атаман див. Отаман
Бей – 89; білгородський – 85
Бернардини – 152, 169
Бір – 45, 69, 143
Біскуп київський – 5; краківський – 8; луцький – 135; львівський – 8
Боярин – 40, 80, 90
Брат цеховий – 149, Д І 4; Д II 3
Брід – 89
Бровар – 92; Д II 13
Будинок, будування – 139, 144, 146, 165
Булава – 3
Бунт (заколот) – 19, 31, 37, 42, 43, 109, 123
Бунтівник – 28, 31, 37, 55
Бунт лисиць (міра) – 74
Бурмистер – 51, 60, 83, 115, 116, 121, 124, 158, 159, 161, 169, Д І 1; Д II 8, 12
Бурмистрівство – 134
Великодень – Д І 3
Вешняк (млин) – 120
Виїжджий (виїзний) – 110
Вимір млиновий – 19
Вина (пеня) – 95, 96, 120, 165, Д II 12
Випис – 42, 65
Висилок (висланий) – 39, 110, 139, 141, 142, 146, 162, 163
Відкуп (гонорар, контентація) – 44, 106
Відправа – 116, 156
Відпуск – 73
Війна – Д І 4, 6, 10
Військо – 6, 148
Військо Запорозьке – 6, 9, 10, 15, 19, 47, 59, 66, 71, 85, 96, 109, 129, 142, 150, 155; Д І 1, 7, 8, 9; Д II 1, 3; кінне – 66; Низове – Д І 10; чужоземне – Д І 1; човнове – 66
Військо польське (лядське) – 59, 86; кварцяне – 1,2, 7, 32; коронне – 3, 5, 55, 106
Військо російське – 10, 80, 85, 89, 90
Військо татарське – 67
Військові – 5, 107
Війт – 28, 51, 83, 115, 116, 123, 124, 130, 149, 158, 159, 161, 165, 169; Д І 1, 5; Д II 10, 12; михайлівський – 41
Війтівство – 134
Військо – Д І 2, 3
Вільності військові, козацькі – 5, 6, 8, 10, 11, 12, 18, 30, 32, 36, 55, 67, 73, 126, 134, 135, 159; Д І 10; духовенства, церковні – 5, 8, 12, 73, міст – 5; шляхетські – 10, 73, 167
Віра – 5, 32, 67, 134; Д І 2, 3; грецька, православна, руська, східна – 5, 8, 10, 59, 118, 167; Д І 1; римська – 5, 134, 167
Вірмени – 74, 126
Віск Д І 4
Вітчизна – 5
Влада гетьмана – 28, 42, 46, 47, 76, 77, 81, 101, 123, 128, 137, 143, 154; Д І 2; монастиря – 45; полковника – 38; цеху – 63
Владика – 5; Д І 1; ляцький – Д І 5
Владництво – 4, 8
Воєвода – 92; Д II 15, 16; волоський – 80, 133; молдавський – 133
Воєводи польські: брацлавський – 4; київський – 4, 32, 37, 42; руський – 8, 126; чернігівський – 44, 126
Воєводи російські – 10, 25, 91; оскольський – 40; путивльський – 61; ростовський – 40
Воєводство – 5, 32; Д II 18, 19; Брацлавське – 3; Волинське – 30, 42, 43, 55; Новгородське – 19; Пінське – 21; Подільське – 3; Чернігівське – 5, 30, 42, 55
Возове – 146

Володіння – Д I 7
Волока – 159
Волость – 29, 83; Мглинська – 139
Волохи – Д I 9
Волошани – 28
Воскобійня – 146
Вряд – див. Уряд
В'язниця – 12
В'язні (полонені) – 3, 11, 106, 112
Галгани – Д I 5
Галера – 11
Гетьман – 2, 6, 19, 23, 56, 115, 122, 136, 138, 148; Д I 3, 10
Гетьман великий коронний – 8, 36; польний коронний – 44, 91; гетьмани коронні – 1, 4, 105; литовські – 8, 157
Гетьман Запорозького Війська: генеральний – 23, 56, 115, 122, 148, 167; Д I 1, 6; запорозький – 3; гетьмани давні – 54; наступні – 94
Гетьманова – Д II 12
Гідності – 134, 167
Городи (територія Запорозького Війська) – 10, 47, 67, 85; Д I 10
Господар волоський – 67, 73, 80, 89; мультянський – 61, 89
Господарство (держава) – 40
Гостинець (дорога) – 161
Граждани – див. Міщани
Грамота (лист) – 73, 85, 134
Границя (кордон) – 40, 85, 161; Д I 10; Д II 3; волоська – 67; московська – 5, 6, 9; татарська – 5
Гребля – 96, 120, 124, 143, 149, 168; Д I 5, 7
Греки – 74, 158, 161
Громада – 130, 146; Д II 10
Гроші – 12, 125, 165; Д I 1; Д II 1
Грунт (земля) – 8, 14, 45, 49, 54, 58, 65, 75, 78, 81, 83, 93, 98, 99, 102, 105, 119, 120, 128, 129, 130, 143, 165, 166, 168; Д II 8, 12
Гумнище, гумно – 19, 140
Данина – 8
Дань медова – 69, 102
Датки (податки) – 28, 107
Двір – 8, 102, 140, 149, 165; Д II 9
Дворище – 140
Декларація – 67, 106, 133; ласки – 30, 32
Декрет – 5, 15, 53, 149, 158; Д I 4; судовий Д I 8
Деревня (село) – 139, 140
Дерево бортне – 102, 118
Держава (государтсво, панство) польське – 18; царське – 37
Держава (маєтність, оренда) – 116, 143; Д II 3
Державець (землевласник, орендар) – 12, 30, 31; Д II 3
Десятина – 8, 12, 58
Диплом – 32
Діброва – 29, 130
Діла рицарські – 36
Дім – 3, 50, 60, 153; братський (цеховий) – 149; складний (торговий) – 11
Діти боярські – 68; козацькі – 10
Добра (маєтності) – 10, 49, 53, 130; Д II 1, 11; дідичні (спадкові) – 8, 118; козацькі – 3, 8, 12; церковні – 5, 8, 67, 78
Дозорця – 28, 74, 162; чигиринський – Д I 9
Домініканці – 45
Дорога – 154, 161
Доходи (провента) – 37, 86; державні – 10; міські – 146; монастирські – 77; 101, 109, 143
Драгуни – 12
Духовентсво (духовні) православне, руське – 5, 8, 12, 22, 30, 32
Дяк – 77
Екзекуція – 53
Елекція – 100, 167
Євреї – 5, 30, 106, 134, 144; Д I 1
Єзуїти – 4, 5
Єнереал київських земель – 42
Єпископ львівський – 8; чернігівський – 160
Єпископство – 134; чернігівське – 160
Жителі – 5
Жовніри – 8, 12, 60
Загони – Д I 2
Займа – 130
Заклад (застава) – 8
Закон грецький – 4; римський – 4
Законник (чернець) – 5; Д II – 7, 8
Законниця (черниця) – 20, 137
Залога (застава) – 12, 136, 139, 140, 142, 148, 154, 161, 164, 165, 167
Запаси – 89
Запис – 165
Заруб – 143
Зарука (запорука) – 94, 120, 142; Д II 12
Засіви – 36
Затяг (набір) – 73
Збіжжя – 12, 36
Зброя – 11, 12, 34, 36, 70, 106; Д I 1
Звичай – 10, 39, 73, 126, 158; Д I 5; військовий – 10, 36, 37; давній, стародавній – 31, 58, 84, 101, 134, 149
Земля (країна) – 53, 157; Д I 1; Д II 20; Волоська – 80

Козацька – 11
Лядська – Д I 1
Польська – 126
Чигиринська – Д I 9
Зимівники – Д I 8
З'їзд мирний – 126, 134
Знамя – див. Корогва
Золотий (монета) – 10, 74, 94, 106, 149, 151, 165
золотий – Д I 4
литовський – 151
польський – 102
червоний – 11
Зухвальство – Д I 4
Ігумен – 22, 27, 29, 46, 53, 58, 69, 75, 77, 94, 100, 102, 104, 117, 143, 152; Д I – 1, 8; Д II 11, 13, 14
Ігуменство – 101, 134
Ігуменя – 19
Іновірці – 159
Інок – 15, 62, 64, 86, 87
Інструкція – 12, 30, 32
Казна – 10; див. Скарб
Камінь млинський – 64, 168
Канун – 86, 92, 104
Канцелярія військова – 149
Канцелярія гетьманська – Д I 4
Канцлер великий коронний – 5, 123;литовський – 5
Капітула – 8, 53, 58, 84, 92, 101, 103, 104; Д I 8; Д II 11
Карання – 13, 15, 27, 31, 32, 35, 39, 41, 44, 46, 48, 49, 65, 68, 72, 75, 76, 79, 81, 82, 83, 86, 98, 107, 117, 118, 120, 121, 124, 136, 139, 140, 141, 142, 146, 154, 158, 159, 160, 161, 168; Д I 6; Д II 12, 16, 17, 18, 21; військове – 15, 16, 19, 20, 21, 24, 28, 29, 36, 51, 54, 60, 69, 74, 77, 94, 99, 100, 105, 123, 125, 129, 130, 137, 145, 164; горлом – 20, 22, 28, 37, 42, 43, 54, 55, 60, 109, 110, 153; судове – 53; тюрмою – 68; шибиницею – 59
Кафедра (катедра) – 8, 30, 32
Каштелян київський – 4; краківський – 8
Кий – Д I 5
Кіннота (їздні, кінні) – 66, 76, 107, 153, 165
Кіпа (міра тканини) – 74
Кіш Запорозької Січі – 10
Клейноти – Д I 8
Кляштор – 4
Книги гродські – 53; гродські житомирські – 42, 43; земські – 53; Д I 5; київські – 164; трибунальські – 53
Княжата – Д I 10
Князі руські "давні" – 8, 10, 14, 82; Д I 6
Князь угорський (семиградський) – 135, 147, 150
Козаки – Д I 4, 8, 9, 10, 11; Д II 1, 8, 11, 12, 17; донські, донці – 10, 126, 134; запорозькі – 7, 9, 10, 12, 14, 16, 21, 22, 28, 29, 36, 53, 58, 65, 77, 81, 94, 107, 109, 110, 112, 120, 126, 146, 155, 169; нові – 20; реєстрові – 89; старинні – 89
Козацтво – 20, 65
Коло млинове – 27, 96, 120; кам'яне – 185; мучне – 27, 62, 113
Коло посольське – 30
Комісар королівський – 42
Комісари Речі Посполитої – 5
Комісія – 4, 67; віленська – 134
Коні – Д I 1, 6
Компут (реєстр) – 5
Конституція – 8, 30
Конфірмація – 28
Копа (гроші) – 120; литовська – 149; Д I 4
Копа десята – 36
Копія (список) – 42, 43, 87
Корабель – 11
Корогва (відділ війська) – 5, 80
Корогва (прапор) – 3
Королівщини – 167
Король галицький – Д I 6; польський – 9, 115; Д I 7; угорський – 89
Коронація – 5
Корчма – 2
Коси – Д I 1
Костьол – 4, 7, 8, 167
Кошовий отаман – див. Отаман кошовий
Крам – 110
Кривда – Д I – 4
Ксьондз – 8, 109, 134
Ктитор – 14, 15, 53, 127
Купа (загін) – 12, 15, 46
Купецтво – 5, 11, 153
Купці – 11, 26, 106, 122, 154, 158, 161
Лавники – Д II 8
Лан – 108
Легат панський – 30
Легуміни (харчі) – 154
Лентвійт – 60
Лиман – Д I 9
Лист – 7, 58, 73, 89, 134; Д I 4; (універсал) – 14, 20, 28, 29, 31, 57, 59, 63, 66, 83, 86, 90, 96, 101, 107, 141, 144, 157, 158
Лінія (кордон) – 7, 8, 32; Д II 4
Ліс – 11, 14, 29, 45, 120, 130, 143, 169; Д II 17
Лука – 12, 24, 89, 169

Люди – 139, 160; військові – 64, 168; думні – 85; духовні – 10, 74; купецькі – 161, Д II 3; начальні – 154; подорожні – Д II 3; посполиті – 113, 118; прості – 8; ратні – Д II 15, 16; рицарські – 12; роботні – 10; своєвільні – Д II 16; убогі – 14, 18, 39; церковні – 20; чужоземські – 74
Ляхи – Д I 4, 9
Магістрат – 65, 83, 106, 107 134, 147, 149, 165; Д I 4
Маєтності – 6, 10, 16, 21, 22, 31, 36, 37, 45, 53, 59, 101, 102, 106, 109, 134, 139, 140, 142, 160, 167; Д II 1; дідичні – 167; домініканські – 45; козацькі – 10; церковні – 15, 167; шляхетські – Д II 3
Майно – 47, 68, 130
Маршалок пінський – 167
Межа (кордон) – 2, 134
Мельник – 120; Д II 1
Меч – Д 5
Мир – 5, 8, 9, 18, 19, 32, 34, 36, 37, 55, 67, 70, 135
Мито – 11, 154, 161
Митрополит київський – 2, 4, 5, 10, 22, 101, 147; корінфський – 25
Мірка, мірочка (у млині) – 97, 124
Містечко (городок) – 67, 77, 90, 137, 154, 158, 161; Д I 3, 7
Місто (город) – 5, 8, 11, 21, 39, 53, 59, 66, 67, 91, 110, 121, 122, 124, 134, 135, 139, 140, 144, 151, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 168; Д II 3; столичні – 59, 66, 134; українні – 103, 109, 161
Місце святе – 8, 98, 100, 137, 169
Міщани – 10, 12, 25, 27, 28, 31, 33, 39, 43, 60, 65, 72, 77, 106, 121, 146; Д II 2, 12
Млин – 7, 10, 12, 27, 28, 37, 45, 46, 49, 53, 62, 64, 76, 86, 91, 96, 97, 100, 102, 103, 109, 120, 121, 124, 130, 139, 142, 151, 159, 168; Д I 7, 8; Д II 2, 7, 10, 12, 14
Мова турецька – 11
Молойці Запорозького Війська – 5
Монастирі – 15, 32, 41; Д I 7; Батуринський Крупицький – 94, 120, 123, 128; Д II 14; Прилуцький Густинський – 13, 14, 15, 27, 62, 96, 97, 98, 99, 113; Виноградський Ірдинський – 143; Козелецький Троїцький – 82; Максаківський – 47, 48, 86, 125; Д II 10; Лубенський Мгарський – 46, 64, 93, 100, 168, 169; Межигірський – Д II 11; Ніжинський – 90, 91; Д II 7, 8, 13; у Спаському Полі Спаса – 128
Монастирі київські: Богоявленський Братський – 45, 101, 108, 109 ; Видубецький – 79; Кирилівський – 147; Межигірський – 49, 69; Микільський Пустинний – 24, 33, 41, 53, 56, 58; Михайлівський Золотоверхий – 29, 77, 78, 101, 103, 137; Печерський – 20, 54, 76; Флора і Лавра – 19
Монастирське – 78
Монета – 74, 87, 96, 137; литовська – 151
Море – 1, 11, 12, 53, 54, 89
Музики – 63
Навчання – 139
Надання – 47, 99; довічні – 167; руські – 5
Наїзд – 3, 21, 77, 82, 110, 128, 139, 141, 142, 153, 155, 165; Д II 3
Наказ – 73, 80, 134, 157
Наказний (гетьман) – 153
Належність див. Приналежність
Намісник воєводи – 42; гетьмана – 28; над духовенством – 22; житомирський – 42; ігумена – 77, 101; шляхти – 77, 102
Намісники російські: казанський – 150; ростовський – 40
Народ – 4, 5, 8, 11; Д I 4, 9, 11
Начальство – 134
Неволя – Д I 3; польська – 89, 112; турецька – 4
Невольник – 11, 12, 57
Непослушність – 77, 128, 130
Нереєстрові – 42
Німці – Д I 9
Нічліг (постій) – 21, 59, 72, 76, 88
Нурадин-султан – 116
Обивателі – 19, 42, 43, 53, 54, 59, 64, 65, 79, 82, 88, 99, 106, 117, 121, 129, 141, 149, 154, 168, 169; Д I 5, 8; Д II 1, 8, 12, 19
Обирання – 10, 28, 101, 167
Обитель 69
Облята (запис в актові книги) – 43
Обоз – 67; Д I 6
Обозний коронний – 8, 44
Оборона (протекція) гетьмана – 48, 59, 66, 74, 76, 110, 129, 137, 153; Д I 9
Одяг – 6, 74, 106, 107, 110, 151
Озеро – 28, 47, 56, 77, 118
Окольничий – 25, 129
Опіка військова – 60
Олово – Д I 1
Орда – 5, 10, 50; Д I 10; кримська Д I 11
Оренда – 53, 77, 96, 97, 124; Д I 8
Орендар – 5, 64, 96, 97, 108, 113, 120, 124, 138, 146, 161, 168; Д II 10, 17
Оружжя – див. Зброя
Осавул (асаул, ясаул) – 21, 28, 42, 46, 47, 51,

59, 60, 69, 76, 82, 102, 107, 109, 110, 115, 116, 118, 122, 123, 125, 127, 139, 140, 141, 142, 148, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 164, 165; Д I 4; Д II 15, 18, 21; військовий – 10; полковий – 10, 129, 130
Осілість 58
Особи духовні – 134; світські – 134
Отаман (атаман) – 21, 22, 27, 28, 37, 38, 69, 70, 74, 76, 82, 83, 94, 102, 107, 109, 110, 113, 115, 116, 118, 120, 121, 123, 125, 127, 128, 130, 136, 139, 141, 142, 148, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 164, 169; Д I 8, 9; Д II 3, 4, 10, 11, 15-18, 21; городиський – 53; дівичліський – 58; ковалинський – 58; курін-ний – Д I 9; лісницький – 79; ловатинський – 54; максимісвський – 53; прилуцький – 15, хацківський – 54, ходосівський – 52
Отаман городовий – 116, 144, 156, 158, 159, 161; козелецький – 81; настаський – 82
Отець, отці (священики) – 13, 14, 33, 49, 51, 52, 83, 90, 96, 99, 100, 101, 104, 109, 117, 119, 123, 125, 128, 130, 143, 165, 169
Отчина – 128, 142; Д I 10
Очкове – 58
Пакти – 11, 67, 112
Пан – Д I 2, 3; київський, краківський – див. Каштелян: пан старший галери – 11
Пани – 14, 31, 50, 53, 76, 85, 87, 102, 128, 139, 141, 142, 159; благочестиві, давні – 79, 134; дідичні – 77; духовні і світські – 8; посторонні – 126; пани рада – 73, 126, 134
Панство див. Держава
Панське (майно) – 19
Панчохи – Д I 6
Папа римський – 126
Пасіка – 14, 54, 143
Паспорт – 11
Патріарх антіохійський – 157; єрусалимський – 157; константинопольський – 5, 157
Паша будиймський – 157; силістрійський – 85, 157
Перевіз – 28, 59, 169; Д I 9
Перелисти – див. Листи перелесні
Перемир'я – 36
Перепис війська – 5
Перехід – 21
Петіта – 8
Печатка військова – 3, 6, 14, 21, 32, 101, 102, 165, 167; Д I 3, 4; Д II 1, 8; полкова – Д II 8,9, 13; гродського суду – 42; коронна – 3, 30, 134; російська – 10; турецького резидента – 11
Писання (лист) – 67; (як універсал) – 24, 26, 33, 36, 42, 43, 46, 48, 53, 54, 58, 64, 65, 70, 72, 74, 77, 78, 82, 83, 84, 86, 88, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 105, 109, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 127, 129, 130, 131, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 166
Писар військовий – 13, 34, 126, 128; Д I 9; полковий – Д II 16
Підводи – 12, 51, 107, 128, 134 , 141, 147, 149, 158; Д I 4
Піддані Запорозького Війська – 133; Д I 2, 10; Д II 3; королівські – 1, 6, 18, 32; Д I 2; панські, шляхетські – 7, 9, 14, 20, 30, 35, 38, 42, 43, 44, 48, 53, 55, 69, 102, 109, 137; царські – 10, 84, 162
Підданство польському королю – 3, 4, 8; царю – 134, 157; шляхті – 43, 77, 86
Під'їзд – 3, 4, 139, 140, 142, 155, 165
Підпис гетьмана – 3, 14, 21, 32, 37, 39, 42, 43, 60, 69, 101, 102, 105, 137, 144, 167; короля – 30; писаря військового – 42; турецького резидента – 11
Підписок – 10
Підстароста – 37; житомирський – 43
Підчаший коронний – 89
Пірнач – 107
Піхота українська – 66, 76, 82, 107, 153, 155, 165
Плата війську – 10, 12
Плесо – 56
Побір (данина) – 7, 141
Побратими – Д I 3
Побут шляхетський – Д I 5
Повинності – 10, 12, 19, 20, 66, 69, 70, 74, 77, 93, 98, 100, 109, 115, 117, 122, 134, 147, 148, 149, 160. 165, Д I 2; цехові – Д I 5
Повідерщина – 146
Повіт – 118, 139, 140, 142, 167; Любецький – 118; Новогрудський – Д II 18; Пінський – 167; Д II 21; Стародубський – 139, 140, 142; Турівський – 167
Поволівщина – 12
Пограниччя – 85, 110
Подарунки – 126
Податки – 11, 12, 32, 39, 44, 124, 134
Подача – 149
Подачка 124, 149, 154, 161, 165
Подимне – 37
Пожитки (доходи) – 10, 36, 41, 45, 46, 53, 69, 75, 87, 90, 94, 102, 109, 117, 118, 120, 128, 140, 146, 166; Д I 8

Показанщина – 77
Покій – Д І 11
Поклін (данина) – 66
Покотельщина – 58
Поле (рілля) – 12, 45, 77, 93, 98, 102, 118, 119, 120, 128, 143, 168; степ, вільний простір – 46; поля Білгородські – 85; Буджацькі – 85
Полки Запорозького Війська – 3, 32, 85, 159; Брацлавський – 73; Вінницький – 73; Київський – 127, 144; Ніжинський – 36, 37, 38; Прилуцький – 62, 97; Чернігівський – 121, 129, 130, 159
Полковники Запорозького Війська – 5, 10, 12, 21, 22, 27, 28, 30, 39, 40, 46, 47, 51, 63, 70, 74, 76, 82, 93, 94, 96, 102, 106, 107, 109, 110, 116, 119, 123, 125, 127, 128, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 164, 165; Д І 4, 5, 7, 9; Д ІІ 11, 15, 16, 18, 19; білоцерківський – 43, 50, 71; брацлавський – 50; вінницький – 50; Д ІІ 4; київський – 34, 35, 42, 43, 59, 65, 66, 72, 75, 76, 77, 79, 85, 107, 109, 137, 144, 145, 149, 157, 165; Д ІІ 9, 21; миргородський – 22, 64, 130, 168, 169; ніжинський – 36, 37, 39, 60, 86, 87; Д ІІ 1, 7, 8, 13, 14, 20; паволоцький – 50, 85, 162, 163; переяславський – 49, 83; прилуцький – 22, 27, 62, 95, 98, 99, 120; Д ІІ 3, 6, 17; стародубівський – Д ІІ 20; уманський – 44, 50, 73; черкаський – 78; чернігівський – 35, 42, 47, 55, 118, 121, 129, 130
Полковники наказні – 46, 47, 49, 59, 66, 86, 87, 95, 96, 98, 99, 169; Д ІІ 5, 10
Полковники польські – 167
Полковництво – 38, 110
Полон – 89
Полонені – див. В'язні
Полуполковники – Д ІІ 15, 16
Помірне 146
Попас (військовий) – 59, 71, 76, 88
Порох – 10, 34, 70; Д І 1
Порт – 11, 154
Поручик, поручник – 167
Порядок цеху – 149
Посвячення – 5
Посесія – 99, 105, 139, 140, 163
Посесор – 166
Посланець – 32, 94, 106, 109, 112, 126
Посланник – 7, 126, 134
Послушенство – 8, 19, 20, 31, 42, 43, 48, 53, 69, 77, 86, 87, 94, 95, 98, 100, 109, 117, 130 152
Посол – 10, 37, 51, 55, 74, 126, 156, 167; посли великі повноважні – 126, 134
Поспільство – 3, 28, 32, 42, 65, 83, 119, 120, 121, 123, 124, 128, 146, 168; Д ІІ 3
Посполиті – 128, 130; див. Люди посполиті
Потік – 143
Потреба – 118
Право – 10, 73; Д І 8; вільне – 53; давнє – 27; дідичне – 151; духовне – 79; козацьке військове – 5, 30, 31, 32, 158; ленне – 167; литовських татар – 1; магдебурзьке – 28; міське – 65, 110, 158; монастирів – 58; полковницьке – 158; природне – 129; світське – 8; слушне – 33; турецьке – 11; цехове – 149; шляхетське – 5, 130
Православні – 40, 134, 167
Православ'я – 167
Пресвітер – 134
Прибутки – 7; Д І 6
Привілеї – 6, 73; Д І 5, 9; духовенства – 5, 79, 116, 130; Запорозького Війська, козацькі – 1, 3, 4, 8, 12, 30, 73; міст – 154; монастирів – 24, 58, 93, 98, 101, 117; Русі – 5; шляхти – 118, 127
Приналежність, належність – 69, 81, 86, 98, 109, 140, 142, 143, 165
Присяга – 11, 12, 85, 106, 135
Прихід – 74, 102, 117, 121, 167
Провідник – 51, 156
Провінція – Д І 10
Проїзд – 153
Прокуратор боснійський – 156
Протект посольський 74
Протекція гетьманська – 48, 66, 140, 154
Протопоп – Д І 1; київський – 165; козелецький – 82; переяславський – 83
Пункти (статті) – 2, 3, 5, 6, 9, 30, 67, 106
Пушкарі – 10
Пуща – 69
Рада – 36, 112, 126
Радник, радці – Д І 1; Д ІІ 8
Ратуша – 146; Д ІІ 8
Ратушні – 146
Ребеліант – 5
Реєстр Запорозького Війська – 2, 3, 21, 30, 32, 53, 55
Резидент – 11
Ректор Братського монастиря – 109
Релігія – 32; грецька, руська, старовинна – 2, 5, 12, 18, 42; римська – 2, 5, 30, 42
Ремесло шевське – 145, 149
Ремісники – 149; Д І 4
Речі купецькі – 154; церковні – 5

Риба – 56
Рицарство – 21, 60, 106, 165
Рід – див. Народ
Рілля – 5
Річка – 2, 3, 5-9, 11, 36, 38, 45, 58, 60, 65, 85, 91, 120, 121, 123, 130, 143, 151, 157; Д I 9, 10; Д II 6-8, 14, 18
Робітник – 11
Робота гостинна – 149
Робота, роботизна – 12, 21, 130; Д I 3
Ротмистр – 167
Рубіж – 10, 68, 85, 126
Рудня – 118
Русини – 7
Рушниця – Д I 1
Свавільники, свавільні – 11, 13, 15, 21, 30, 31, 35, 43, 46, 48, 59, 60, 65, 72, 79, 82, 86, 100, 107, 126
Сваволя – 19, 31, 35, 37, 38, 42, 43, 79, 120, 123, 128
Свободи – 134, 167
Свята зелені римські – 2; русинські – 6
Священики – 8, 22, 84, 92, 104, 134; Д I 1
Сейм – 30, 31, 55, 134
Сеймик – 30
Секретар – Д I 5
Секти – 167
Селище – 129, 139, 140, 142
Село – 20, 29, 45, 47, 67, 69, 86, 87, 90, 100, 102, 109, 117, 120, 127, 130, 137, 139, 140, 141, 142, 155, 156, 162, 163, 165; Д I 4, 5, 8, 9, 10, 11; Д II 16
Селяни – 7, 10, 19, 21, 28, 37, 43, 53, 73, 94, 95, 117, 128, 162; Д II 15
Сенат – 2, 8,9, 30, 67
Сенатори – 2, 5, 16, 32, 81, 134
Сестри (черниці) – 20
Сини козацькі – 12
Сичення меду – 92, 108
Сіножаті – 12, 14, 45, 46, 65, 69, 77, 78, 81, 93, 98, 102, 109, 118, 120, 125, 128, 132, 152, 168
Сінокоси – 12
Скарб військовий – 72, 74, 105, 120, 165; Д II 12; королівський – 37
Скринька цехова – 149; Д I 5
Слобода, слобідка – 85, 130, 149; Д I 5
Слободяни – 166
Слуга монастирський – 109; панський – 7, 37; Д I 1
Служба у війську – 129, 130, 166; Д I 6
Служки митрополита – 25
Сорок (міра) – 74
Сотник – 10, 19, 21, 22, 23, 27, 34, 37, 38, 39, 42, 46, 47, 51, 53, 60, 69, 70, 74, 79, 82, 83, 85, 94, 102, 107, 110, 113, 115, 116, 118, 120, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 149, 153, 154, 156, 158, 159, 160, 161, 164, 165; Д I 4, 5, 7, 8; Д II 3, 4, 11, 15-19, 21; бужинський – 38; васильківський – 29; козелецький – 149 151; конотопський – Д I 6; краснянський – Д II 20; любецький – 118; максимівський – 33, 53; михайлівський – 41; почепівський – 68; прилуцький – 15; топальський – Д II 20; уманський – 44; сотники порубіжні – 40
Справи військові – 39; купецькі – 74, 158
Став, ставок – 12, 77, 81, 98, 102, 109
Стан – 106, 127, 130, 139, 140, 142, 147, 150; духовний – 101, 106; світський – 101, 154, 160; шляхетський – 106
Становище, становисько (табір) – 3, 5, 8, 55, 59, 71, 88
Староста – 32; білоцерківський – 8; вишгородський – 42; житомирський – 43; ломжинський – 8; нехвороський – 43; чигиринський – Д I 4
Староство – 8, 36; житомирське – 42; пінське – 167; чигиринське – 10
Старший (гетьман) Запорозького Війська – 6, 12; галери – 11; загону – 35; цеху – 149
Старшина Запорозького Війська – 10, 12, 42, 43, 48, 66, 71, 73, 74, 82, 86, 88, 90, 91, 94, 99, 102, 105, 107, 110, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 147, 154, 159, 161, 162, 163, 164; Д I 1, 7, 9; Д II 12; монастирська – 53; полкова – 130; цехова – Д I 5; шевського цеху – 149
Старшинство – 128
Статті зборівські – 37, 67
Стація – 5, 39, 128, 165; зимова – Д I 8
Степ ногайський – Д I 9
Стольник берестейський – 167; російський – 10, 25, 80; Д II 15
Сторожа тюремна – 149; Д I 4
Стряпчий – 25
Студенти – 5
Суд – 7, 53; Д I 6, 7; військовий, козацький – 5, 10; гродський – 10; єпископський – 134; земський – 10; купецький – 158; міський – 28; світський – 134; шляхетський – 167
Суддя військовий козацький – 10, 31, 165; Д II 10; київський – 19
Султан турецький – 126, 157

Супліка – 4, 8, 67
Табір – 46, 47, 48, 49, 60, 66, 81, 83, 84; Д I 4, 6, 9; Д II 1, 21
Титул (титла) – 126
Товари – 11, 12, 26, 41, 73, 74, 84, 92, 106, 110, 149, 158, 161; Д I 4; дрібні різні – 74; московські – 74; турецькі – 74
Товариство Запорозького Війська – Д II 15, 16, 18
Товариш Запорозького Війська – 27, 105, 115, 121, 129, 136; цеху – 149
Товмач – 25, 156
Торг – 12
Тракт – 159, 167
Трибуналісти – 5
Тягарі (повинності) – 147
Тягнення (похід) – 66, 107
Угіддя – 130
Угода, умова – 7, 9
Уживання вічне, спокійне – 45, 69, 102, 105, 121, 146
Указ – 80, 102, 120, 126, 134, 157, 166
Універсали гетьмана Запорозького Війська – 3, 18, 19, 21, 26, 27, 34, 38, 42, 43, 54, 59, 66, 74, 76, 86, 87, 92, 94, 98, 108, 110, 123, 125, 128, 130, 146, 151, 159; універсал оборони – 76, 137; польські – 3
Уніати – 5, 8, 9, 30, 32, 134, 135
Унія – 2, 4, 5, 8, 30, 32, 67, 134, 167; Д I 9
Уряд – 5, 11, 37, 137; Д I 1, 6; Д II 8; війта – 28; гродський – 5, 32, 42, 43, 134; земський – 5, 32, 134; ігумена – 101; козацький – 165; міський – 5, 39, 165; судовий – 10; українний – 12
Урядник – 10, 167; монастирський – 33; українний – 12; шляхетський – 31, 36, 53
Услуга (послуга) військова – 10, 20, 34, 82, 107, 110, 140, 158, 161, 162, 163; монастирська – 158
Ухвали сеймиків – 5
Училище – див. Школа
Фольварок – 106, 169
Фортеця – 154, 159
Фундатор – 8, 30
Фундація – 4, 5, 30, 67
Фундуш – 5, 47
Хан (цар) – 32, 34, 80, 89, 112, 126, 157
Харчі – 10, 34, 36, 39, 51, 66, 70, 72, 144, 146, 156
Хліб – 10, 137
Хорунжий коронний – 8
Худоба – 12
Хутір – 4, 12, 54, 76, 143; Д I 9; Д II 8, 12
Цар кримський – див. Хан
Царевич російський – 89
Церква, церкви – 4, 5, 8, 9, 12, 30, 32, 41, 45, 59, 67, 69, 87, 134, 135, 149, 160; Д I 5; Д II 8
Цех – 63, 149; шевський – Д I 5
Цехмистер – 63, 149; Д I 5
Цирульник полковий київський – 165
Цісар римський християнський – 11, 156, 157; турецький оттоманський – 80, 85, 157
Чати – 3, 106, 155, 164
Челядник – 11
Челядь – 51, 156, 158;жовнірська – 5
Чернець, ченці – 2, 7, 15, 25, 33, 41, 46, 54, 69
Чернь – 42, 43, 48, 50, 66, 69, 72, 74, 82, 86, 88, 89, 94, 102, 107, 110, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 127, 128, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 154, 159, 161, 162, 163, 164; Д II 12
Чин – 73, 137
Чинш – 12, 37; Д I 3
Число Запорозького Війська – 1, 10, 12, 30
Човни – 41, 60
Чоловік купецький – 26
Шевці – 149
Шинкування, шинок – 7, 53, 72, 77; Д I 8
Шкатулка військова – 137
Школи – 2, 4; Д I 6
Шлях – 3, Д II 3
Шляхетське (майно) – 5, 10, 18, 21, 30, 32, 35, 36, 37, 42, 43, 53, 60, 71, 82, 88, 118, 130, 154, 164; православна – 134; убога – 167
Шляхта – 6; Д I 1, 3; Д II 1, 21
Штучка (міра) – 106
Юрисдикція панська – 5
Язик, язики (полонені) – 73, 89
Ясавул див. Осавул
Ярмарок у Козельці – Д I 5; Іллінський – Д II 1
Ясир – 12

Іменний покажчик

Авель, біблійний персонаж Д I 10
Ананич Корній, купець Д II 7
Байбузиха, пані 132
Бакуринський Микола, пан 130
Бакуринський Павло, пан 130
Бакуринський Юрій, пан 130
Бакуринський Ян, пан 130
Балабан Діонісій, владика холмський, потім луцький, пізніше – митрополит київський 134
Баранович Лазар, ректор Київської академії, архимандрит Київського Братського монастиря, єпископ чернігівський 109
Барабаш Дем'ян, отаман кошовий Д I 9
Барабаш Іван, полковник черкаський Д I 9
Безпалий Іван, козак, пізніше наказний гетьман козацький 98
Бияли, шляхтичі 130
Білецька Магдалена, ігуменя Печерського монастиря 20
Більський Даніель 42
Богатир Іван, орендар Д II 18
Богун Іван, полковник вінницький Д II 4
Борозна Іван, пан 139
Бут Михайло, сотник васильківський 29
Бутримович Петро, отаман київський 144; Д II 10
Бутурлін Андрій Васильович, стольник, воєвода севський 80, 85
Бутурлін Василь Васильович, боярин, намісник тверський 89
Бушма, товариш полковий Д II 20
Василевич Григорій, протопоп козелецький 81
Василевич Роман, сотник топальський Д II 21
Василевич Тимофій, мірошник липовецький 120
Велебневський, козак 89
Величко Самійло, літописець Д I 8
Виговський Іван, писар військовий 38, 42, 46, 69, 101; Д I 6
Виговський Остап, намісник Київського замку 42
Висоцький Стефан, слуга Криштофа Тишкевича 43
Вишневецька Раїна, княгиня 93
Вишневецький, князь 93
Вишневецький Єремія, князь 2, 4, 8, 22, 27
Вишневецькі, князі 98; Д II 13
Владислав IV, король польський 12, 30; Д I 9
Война Казимир, писар земський Д II 21
Войнилович Габріель, полковник польського війська 67
Волков Костянтин, росіянин, невільник турецький 57
Володимир Святий, князь київський Д I 10
Ворона Бенедикт, пан 140
Ворона Мартин, пан 140
Ворона Тимофій, пан 140
Ворона Федір, пан 140
Воронченко Ясько, полковник прилуцький Д II 6, 18
Вяжевич Петро Д II 19, 20
Гавриїл, уставник монастирський Д II 9
Гапоненко Роман (у тексті Герман), сотник, посол Запорозького Війська для переговорів у Вільнюсі 134
Гарячко Прокіп, колишній сотник козелецький 151
Гембіцький Ян, біскуп краківський 8
Георгіца Стефан, господар молдавський 133
Гіжовський, посол польський 18
Гізель Інокентій, ігумен Київського Пустинного монастиря 114
Гладкий Матвій, полковник миргородський 22, 67
Глинський, шляхтич 89
Глоба Іван, писар Війська Запорозького Д I 9

Глух Йосип, полковник уманський 44
Гнат Іванович, купець ніжинський 26
Горкуша Филон, посланець у Москву 73
Григорій, протопоп переяславський 83
Громика Михайло, полковник білоцерківський 39
Грузевич, пан 102
Груша Іван, посол Запорозького Війська до Юрія Ракоці 135
Грязна Катерина Борисівна, пані 164
Гуляницький Григорій, полковник ніжинський Д II 14, 15
Гуляницький Іван, полковник стародубський Д II 21
Гуменицький, суддя київський 19
Гунатарський Михайло, протопоп київський 165
Давидович Герасим, шляхтич Д II 21
Данило Колугер, чернець 81
Данковський Касир, шляхтич Д II 9
Демкович Іван, писар військовий 13
Дибовський, шляхтич Д II 19
Діонісій, архимандрит коринфський 25
Діонісій, ігумен Ніжинського монастиря Д II 14
Дмитро, бурмистр ніжинський 60
Єлець, ксьондз 109
Єльський Лукаш, маршалок 167
Жданович Антін, полковник київський і наказний гетьман 34, 85, 153; Д II 22
Жеребило Євксентій, пан 76
Жоротовський 42
Завадська 81
Зацвіліховський Микола, ротмістр польський 67
Зеленський Яків, підчаший брацлавський 3
Золоторенко Іван, полковник ніжинський, наказний гетьман 87, 91; Д II 7, 8, 9
Іван, мірошник Д II 1
Іванов Михайло 49
Ілінський, шляхтич Д II 1
Ілляшенко-Макущенко Грицько, цехмістр 63
Іосиф, митрополит коринфський 25
Ісихій, ігумен Батуринського монастиря 94
Іслам-Гірей, хан кримський 34
Казимир III Великий, король польський Д I 10
Каїн, біблійний персонаж Д I 10
Калиновський (Краківський) Мартин, гетьман коронний, воєвода чернігівський 44, 67
Калиновський Самуїл, обозний коронний 8, 44
Каліcтрат, Каліст, ігумен 22; Д II 9
Карвовський Мартин, підстароста житомирський 43
Карл Густав, король шведський 135
Карпенко Кость, керівник нападу на Густинський монастир 15
Катержний Роман, полковник ніжинський Д II 11
Качанівський Андрій, сотник Д II 47
Кикін Василь Петрович, стольник 134
Кисіль Адам, воєвода київський 3, 4, 42
Кисіль Микола, хорунжий новгородський 3
Ковалевський Іван, осавул генеральний, посол Запорозького Війська до Юрія Ракоці 135
Козловський Микола, писар Д II 17
Кокачевський Василь, мірошник Д II 1
Кондратенко Богдан, посланець козацький у Москву 89
Конецьпольський Олександр, полковник, хорунжий коронний 8
542Кониський Іван, війт Д II 9
Кононів Петро, слуга митрополичий 84
Корній, суддя військовий Д II 11
Коробка Федір, обозний військовий 157
Корсак Ян, підвоєвода Д II 19, 20
Косов Сильвестр, митрополит київський 22
Красковський Артем, шляхтич 118
Криницький Криштоф, шляхтич Д II 4
Кринда, орендар 138
Круковський Самійло, товариш полковий Д II 20
Кузнецов Оноприй, росіянин, невільник турецький 57
Куценко Пилип, купець Д II 7
Кущенко Савка, козак Д II 6
Ласко Василь 151
Ластовецький Радул, шляхтич 89
Лебедевич Варнава, ігумен Межигірського монастиря 117
Лев, князь 8
Левкович Тимофій, сотник уманський 44
Лисковський Лаврентій, підстароста ніжинський 36
Лихий Карпо, керівник нападу на Густинський монастир 15
Лідинський Самуїл, шляхтич Д II 19, 20
Лубенський Матвій, арцибіскуп позненський 8
Лупул Василь, воєвода молдавський 67
Любовицький Ян Франціск 115
Любомирський Костянтин, староста білоцерківський 8

Лянцкоронський Прецлав, гетьман козацький Д I 9
Лянцкоронський Станіслав, кам'янецький каштелян, воєвода брацлавський, гетьман польський 8
Мануйлов Іван, грек, посол молдавський 61
Маріянович Криштоф, прокуратор боснійський 156
Махаринський Михайло, сотник тимонівський, пізніше уманський 89
Маховський Себастіан, ротмістр польського війська, наказний гетьман 67
Мельниченко Іван, полковник прилуцький 13
Милистивий Іван 25
Милютенко Сава 151
Миньківський Іван, полковник паволоцький 162, 163
Миньківський Микола Іванович, син паволоцького полковника 163
Миньківський Михайло Іванович, син паволоцького полковника 162
Миткевич Іван, сотник Д II 20
Міржевський, шляхтич Д II 20
Мозира Лук'ян, полковник корсунський 67
Молява Богдан Д I 5
Москаль Лунко, посланець Війська Запорозького Д II 5
Мужиловський Силуян, полковник козацький Д II 9
Мурашка, шляхтич Д II 20
Мясковський Войтех, підкоморій львівський 3
Небаба Мартин, полковник чернігівський Д II 2, 5
Неблядін Григорій, полковник 126
Нестеренко Максим, полковник корсунський 23, 30
Нечай Іван, полковник Запорозьклого Війська на Білій Русі 112, 136, Д II 16, 17, 19, 20
Ничипорович див. Золотаренко
Нікола, перекладач коринфського митрополита Іоасафа 25
Носач Тиміш, полковник прилуцький Д II 3
Носачович Лукаш, шляхтич 166
Одонацер (Орденатер), вождь племені ругіів Д I 10
Окша Стефан, наказний полковник чернігівський Д II 5
Олександр, лентвійт ніжинський 60
Олексій Михайлович 10, 25, 46, 47, 89, 126
Олексій Олексійович, царевич 89
Осман-ага, посол турецький 45
Оссолінський Юрій, канцлер коронний польський 123
Остерман Гаврило Іванович, російський державний діяч 74
Пашков Яким, сотник конотопський Д I 6
Пекулицький Ілляш, пан 31
Пероцькі, шляхтичі 130
Пилип, писар ніжинський 60
Пісарченко Борис, купець Д II 7
Пісочинський Ян, шляхтич 116, 128
Піщаков, сотник 19
Плакса Григорій, козак Д II 6
Пободайло Степан, полковник чернігівський 55
Потоцький Микола, гетьман коронний 8
Радзейовський Єронім, староста ломжинський, підканцлер коронний 81
Радзивілл Богуслав, князь, конюший Великого князівства Литовського 148, 155
Радзивілл Януш, гетьман литовський 8, 69, 122, 155
Радивил див. Радзивілл
Радченко Олифір, пан 129
Ракоці Юрій II, князь трансільванський 126, 135, 150, 157
Репнін-Оболенський Борис Олександрович, воєвода бєлгородський 40
Ромашкович, вірменин, агент польський 126
Росний Федір Д II 8
Рубець Ілля, пан 142
Рубець Михайло, пан 142
Сагайдачний Петро, гетьман Запорозького Війська 108
Сапєга Павло, віленський воєвода, гетьман великий литовський 157
Саченко Конон, козак Д II 6
Семенчонок Пашко, полковник Д I 7
Сильвестр, келар 25
Скиндер Іван, війт чернігівський 28
Смяровський Яків, підстароста черкаський, польський посол 3
Снетинський Себастіян, шляхтич 21
Созаревський 23
Стаматаєнко Остафій, збирач податків з іноземних купців 74
Станішевський, шляхтич Д II 19
Старушич Климентій, ігумен Видубецького монастиря 79
Степан, козак 19
Стефан, господар молдавський див. Георгіца Стефан

Стефан Баторій, король польський Д I 9
Сухиня Лук'ян, сотник бужинський 37
Тарновський, арцибіскуп гнезненський 8
Тетеря Павло, писар полковий переяславський, посол у Москву 124
Тицаков, сотник 19
Тишкевич Криштоф, староста житомирський, колишній воєвода чернігівський 126
Тишко, купець Д II 7
Тишкевич Януш, воєвода київський 4
Троць Охрім 132
Трубецкой Олексій Микитович, князь, боярин 80, 98
Унучка Сава, сотник любецький 118
Федір Д II 10
Федорович Гаврило, посланець російський 73
Федькович Остап, посланець козацький у Москву 126
Феодосій Василевич Софонович, ігумен Київського Михайлівського монастиря, архімандрит слуцький 75, 77, 101, 103
Фердинанд III, імператор римський 156, 157
Фороща, товариш полковий Д II 19
Хоритонович Якуб, урядник Д II 15
Хилков-Стародубський Федір Андрієвич, князь, воєвода путивльський 61
Хмельницька Ганна, дружина Богдана Хмельницького 98; Д II 12
Хмельницький Захарій, посол Запорозького Війська 1
Хмельницький Павло Якович, полковник київський 102, 144, 145, 165; Д II 10, 12
Христина, королева шведська 63
Цеханович, шляхтич Д II 20
Чаплинський Данило, підстароста чигиринський 2, 3, 4, 12, 32
Четвертинський Захар, секретар польського посольства до Хмельницького 3
Шереметєв Василь Борисович, боярин, воєвода яблунівський 85
Шинявський Іван, слуга 60
Шумейко Прокіп, полковник ніжинський 36, 37; Д II 1
Юрієвич Павло, грек, купець 161
Юрієвич Стефан, грек, купець 161
Юрій, небіж митрополита Коринфського Іоасафа 25
Якименко Кирило, сотник миргородський, посол у Москву 80
Ян Казимир, король польський 1, 4, 5, 8, 18, 18[a], 32, 67, 126, 134, 157
Ярмола 132
Ярмултовський Павло, пан 159
Яхимович Іван 419; Д I 5

Географічний покажчик

Азов 134
Астрахань 10
Базар, село 109
Байбузи 132
Баклійські хутори 143
Баклія див. Балаклія
Балаклія, село 139, 143
Бар, місто 5, 7, 60, 65, 66, 105
Батіг, урочище 58; Д І 6, 11
Батурин, місто Д II 15
Бахаївське, селище 139
Берестя Д II 22
Беркове, село 102
Берлинці (Польове), село 5
Біла Русь див. Білорусія
Біла Церква, місто 5, 12, 50, 67, 81, 86, 87; Д І 9, 10
Білгородське поле 85
Біле море 11
Білобережжя 24, 56
Білогоща, річка 139
Білорусія 112, 161
Білоусівка, річка 121
Бобки, село 142
Бог, річка див. Буг
Богуслав, місто 101, 120
Божок, село 60
Божок, річка 60
Борзна, місто 55
Борознина, пустиня 139
Боршня, село 95
Борщівка, село 102
Браслав див. Брацлав
Брахлів, село 142
Брацлав, місто 6, 44
Брянськ, місто 7
Буг (Бог) 7, 11, 89; Д І 9
Бугаївка, село 102
Будища, село 143
Будища Орловські, село 143
Бузуків, хутір 54
Букма, селище 140
Бурновичі, село 140
Бутівське, пустиня 139
Бучацьке поле 86
Буша, місто 73
Буянки, село 130
Вадковичі, дворище 140
Валахія 43, 73, 160
Валки, село 27, 62, 95, 113
Валківський млин 96
Варшава, місто 5, 7, 134
Велика Вісь, село 130
Велике князівство Литовське див. Литва
Великі Дмитровичі, село 19
Венгерська земля див. Угорщина
Венгрів, місто 155
Вербичі, село 159
Вербівка, село 162
Вереміївка, річка 52
Вереміївка, урочище 52
Верхівня, село 159
Вигурівщина, містечко 75, 77
Високе, село 86
Вишгород, містечко 117
Вишенька, село 19
Вільно, місто 134; Д І 10
Вінниця, місто 6
Вісла, річка 135; Д І 1, 10
Волоська земля див. Молдавія
Волощина див. Молдавія
Вороньків, місто 105
Ворскла, річка 36
Гадяч, місто 126
Гайдукова пасіка 143
Гарцеве, село 139
Глеваха, село 29
Глиняни, місто Д І 11
Глинянка, річка 130
Глуща, озеро 79

Гнилівщина, урочище 79
Головське, село 142
Голов'ятин, село 54
Гомель, місто 112
Горбове, село 159
Городище, плесо 24
Городище, село 53, 56
Городськ, село 6, 21
Горськ, село 139, 141
Грабовський, острів 130
Громове 143
Гусинка, село 130
Дептавка (Дептівка), село Д II 6
Димер, місто 6
Дівичка, село 58; Д II 9
Дмитровичі, село 19
Дніпро, річка 3, 5,6, 9, 11, 24; Д I 9, 10
Дністер, річка 5, 6, 9, 157
Дон, річка 11; Д I 9
Дрена Лука, сіножать 132
Дубок, озеро 24, 56
Дунай, річка 85, 157
Жаливля, село Д II 16
Житомирське староство 42
Жовта Вода, річка Д I 10
Жолведи (Жовідь), село 139
Заболотів, село 128
Забужжя 134
Заджеверський, острів 139
Задніпров'я 5, 22, 63, 67
Заничі, селище 139
Запоріжжя 12; Д I 9
Застриженський млин 28
Збараж, місто 49
Зборів, місто 30, 46, 47, 48
Ірдень, річка 143
Іркліїв, містечко 36, 37, 38, 41
Ірпінь 45
Казань, місто 89
Калинівщина, урочище 79
Кальний Луг 79
Кальник, місто Д II 4
Кам'янець-Подільський, місто 2, 3, 59
Кгарцеве див. Гарцеве
Київ, місто 2, 4, 5, 7, 19, 20, 21, 28, 29, 31, 32, 35, 42, 59, 66, 72, 82, 102, 103, 107, 137, 144; Д II 10, 12
Київське воєводство 3, 30, 42, 55
Кищенці, село 31
Кіш Запорозької Січі 10
Клюси, село 139, 141
Ключ див. Ляхів Ключ
Ковалин, село 58
Ковбасівська, село 142
Кодак, фортеця Д I 10
Козелець, місто 146, 149, 151; Д I 5
Конончa (Кононч), село 40
Копіівка, село 73
Копіївщина, село 120
Коренецьке, село 120
Корона див. Польща
Корона Польська див. Польща
Коростишів, місто 21; Д II 9
Корсунь, місто 50, 69, 89, 90, 100, 123; Д I 10
Костянтинів, місто 6
Котор див. Котурка
Котурка (Котор), річка 45
Краків, місто 5, 157
Красна, річка 103
Красне, місто Д II 3
Красний Острів Д II 9
Красний Став, містечко 12
Красностав, село 86
Креничі, село 137
Крилівці, село 85
Крим 85, 126
Ксавери, містечко 109
Кувичицький млин 28
Кумейки, село Д I 10
Курознова, село 142
Куршоновичі, село 139, 141
Кутари, село Д II 5
Кути 120
Липове, село 120; Д I 11
Липовець, місто 128
Липова Гора, урочище 169
Литва 2, 3, 4, 5, 9, 16, 23, 30, 32, 67, 134, 148, 157, 161
Литовське князівство див. Литва
Литовська земля див. Литва
Лопатинський млин 28
Лукашівці, село 164
Луки, село 131
Любецьк див. Любеч
Любецький повіт 118
Любецький тракт 159
Любеч, село 5, 35, 50
Любитів, село 128
Люблін, місто 5, 12, 134
Любовиця, село 115
Ляхів Ключ, село 142
Львів, місто 106, 153
Максаки, село 86
Масимівка, плесо 24
Максимівка, село 53, 56

Малі Дмитровичі, село 19
Малютинки (Малютинка), село 29
Масани, село 102
Маціївка, містечко 14
Мгліїв див. Мліїв
Медведове, селище 139
Меджибіж, місто 93, 94, 95
Медяникова Гребля 143
Миньківці, село 162
Митяївка, річка Д II 15
Мліїв, село 139
Мліївська волость 139
Могилів (білоруський), місто 80, 112
Мозирський повіт 167
Молдавія Д I 10, 11
Москва, місто 55, 57, 73, 74, 80, 133
Московська земля див. Росія
Мостище, село 45
Мошни, містечко 24, 40, 41
Мощани, село 117
Мрин, містечко 90
Мультанська (Мультянська) земля див. Валахія
Мухоїди, село 109
Насташка, село 71, 82, 88
Неман, річка Д II 19
Немирів, місто 73
Несвіж Д II 20
Низ див. Запорожжя
Ніжин, місто 6, 26, 38, 60, 91, 110; Д II 7, 8, 9, 11
Ніжинщина 60
Новгородщина 55
Новий Бихів, містечко 112
Нові Млини 91; Д II 7
Новогродське воєводство Д II 19, 20
Обиходи, село 109
Оболонь, річка 65
Одра, річка Д I 10
Олизарівське дворище 165
Ольшанка, село 100
Орель, річка Д I 9
Орловські хутори 143
Осниця, річка Д II 6
Осняки, село 130
Остер, річка 151
Острог, місто 18
Острополь, місто 6
Павловичі (Копіївщина), село 120, 127
Паволоч, містечко 6, 16, 26, 67, 107
Пересяж, село 164
Переяслав 4, 23, 36, 70, 72, 83, 124; Д I 10, 11
Переяславська волость 83
Петрівці, село 117
Пилипчий вир 130
Підгірці, село 20
Пінське староство 167
Пінський замок Д II 22
Пінський повіт 167; Д II 22
Піщаний Брід 89
Плесецьке, село 109
Поділля, край Д I 10
Подільське воєводство 3
Полісся 109
Полове, село 95, 99
Полтава, місто 34; Д I 10
Полхове, селище 142
Польська Корона див. Польща
Польща 1, 3, 4, 5, 8, 9, 12, 16, 18, 30, 32, 35, 37, 41, 45, 67, 80, 106, 135, 157, 161; Д I 3, 9
Помор'є Балтійське Д I 10
Попівці, село 123, 124
Порта див. Туреччина
Постовбиці, село 129
Прачі, село 86
Прилуки, місто 6; Д II 18
Прип'ять, річка 3, 5
Пріорка, село 65
Путивль, місто 60, 61, 69
Раєвське (Роєвське), селище 139
Рдень (Рудень) 143
Рим, місто Д I 10
Ріпки, село 130
Рогозове, село 105
Роженичі, село 142
Рокитне, село 88
Ромни, річка 120
Ромни, місто 6
Росава, річка 3
Росія 25
Рось, річка 41, 114
Рощининське, селище 139
Ругія, край Д I 10
Руда, село 83
Рудени 143
Рудка, місто 28
Русь 4; Д I 10
Рябухи, село Д I 11
Савине, село 114
Самара, річка Д I 9
Самбір, місто Д I 9
Сарновичі, село 109
Свинопуська, діброва 130
Севастяновичі, село 140

Седнів, місто 28
Сейм, річка 91, 123; Д II 8
Селець, село 155
Синюха, річка Д I 9
Сівер, землі по р. Ворскла 36, 38, 91
Слабин, село 28, 164
Слобідка, село 130
Слуцьк, місто 122, 136, 148
Случ, річка 2, 3, 5
Смоленськ, місто Д I 10
Смулчинці (Смільчинці), село 143
Сокаль, місто 5
Спаське Поле, село 128
Стамбул, місто 11, 157
Старе Село, село 155
Старець, річка Д I 10
Старий Бихів, місто 154
Стародуб, місто 5, 139, 140
Стародубський повіт 139, 140, 142
Старокостянтинів 5
Старосілля, село 143
Стефанівці, село 164
Сгобки, селище 142
Стричівка Д II 6
Старовське, село 142
Суботів, хутір 64
Суличівці, село 164
Сучава, місто 89
Талалаївці Д II 9
Тарасівський, острів 139
Тарнопіль, місто Д I 11
Терехтемирів, місто Д I 9, 10
Тишки, село 64, 168
Топаль, місто Д II 21
Тор, річка 134
Торунь, річка 2
Трансільванія 57
Трипілля, село 103
Тростянське, селище 139
Трубецьке див. Трубчевськ
Трубчевськ, місто 5
Туреччина, Порта Оттоманська Д I 6
Турівський повіт 167
Туровичі, дворище 140
Україна 2, 4, 6, 36, 73, 85, 89, 106, 122, 157; Д I 1, 4, 9, 10, 11
Уманський шлях 39
Уманщина 44
Фастів, місто 83, 84, 109
Федаківський млин 103
Харківський ставок 49
Хацьки, село 54
Хітці, село 131
Хмельник, містечко 7
Хмилів (Хмелів), село 94
Ходосівка, містечко 137
Холми (Ховми), село 86
Хорол, село 127
Хоромне, село 139, 141
Хотів, село 104
Чауси, місто 112; Д II 16, 19, 20
Ченстохов, місто 157
Черкаське староство 10, 143
Чернин, село 69; Д II 12
Чернігів, місто 28, 55, 166; Д II 1, 2
Чернігівське воєводство 6, 10, 30, 42, 55
Чернігівщина 44, 55
Черняхів, село 6
Чигирин, місто 8, 13, 14, 15, 22, 25, 27, 33, 34, 35, 39, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 68, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 124, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169; Д I 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11; Д II 13
Чигрин-Дуброва Д I 8
Чорне море 11; Д I 10
Чорногородка, село 109
Чорнооків, село 142
Чугуїв, місто 126
Шкурятишин млин 97
Шлезьк (Сілезія) 157
Юрівка, село 29
Юхнів, потік 143
Ямпіль, місто 6, 42, 43
Янівці, село 164
Ярцеве, село 139
Ясси, місто 89

Перелік документів

Угоди. Вимоги

1648 – 1650 роки

1. 1648, листопада близько (5) 15. Під Замостям. – Умови Запорозького Війська, передані через Захарія Хмельницького та Андрія Мокрського Яну Казимиру 45
2. 1649, лютого, близько 14 (24). Переяслав. – Проект угоди Богдана Хмельницького з польськими комісарами 46
3. 1649, лютого (14) 24. Переяслав. – Угода Богдана Хмельницького з польськими комісарами 47
4. 1649, лютого (14) 24. Переяслав. – Вимоги Запорозького Війська до Яна Казимира і польського уряду про умови замирення 50
5. 1649, серпня (7) 17. Табір під Зборовом. – Вимоги Запорозького Війська, передані Яну Казимиру 52
6. 1649, серпня 7 (17). – З вимог Війська Запорозького до польського короля Яна Казимира 57
7. 1650, березня. – Умови мирного договору Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою, викладені в його листі до короля Яна Казимира 58
8. 1650, листопад. – Прохання Богдана Хмельницького у справах Запорозького Війська, передані королеві Яну Казимиру та сенатові 59
9. 1652, серпня. – Умови мирного договору Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою, викладені в його листі надісланому молдавському господареві Василеві Лупулу 63
10. 1654. лютого 17 (27). – Прохання Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу 64
11. 1650-і роки. – Проект договору Запорозького Війська з Туреччиною про торгівлю 67

Універсали. Накази

1648 рік

12. 1648, червня (2) 12. Під Білою Церквою. – Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до Владислава IV 73
13. 1648, червня 17 (27). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про недоторканість майна Прилуцького Густинського Троїцького монастиря 76
14. 1648, липня 2 (12). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Прилуцького Густинського Троїцького монастиря на його володіння і про заборону записувати в козаки монастирських підданих 77
15. 1648, липня 2 (12). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького прилуцьким сот-

никові і отаманові про покарання учасників нападу на Прилуцький Густинський Троїцький монастир на чолі з Костем Карпенком та Карпом Лихим 78
16. 1648, липня 17 (27). Паволоч. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону Запорозькому Війську чинити шкоду в маєтностях литовських панів 79
17. 1648, липня 20 (30). Паволоч. – Універсал Богдана Хмельницького про захист володінь Владислава Домініка Заславського 80
18. 1648, грудня (2) 12. Острог. – Універсал Богдана Хмельницького з повідомленням про мир і попередження, щоб шляхта не пригноблювала селян та не чинила утисків православній вірі 82
18[а]. 1648, грудня 11 (21). Білопілля. – Універсал Богдана Хмельницького про припинення бунтів та відправу Степана Гирича на втихомирення свавільників 83
19. 1648, грудня 22 (1649, січня 1). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" селян сіл Вишеньки та Великі і Малі Дмитровичі Київському Флорівському монастиреві 85
20. 1648, грудня 28 (1649, січня 7). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" селян Підгірців Печерському дівочому монастиреві 85
21. 1648, грудня 29 (1649, січня 8). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону порушувати земельні володіння шляхтича Себастіяна Снетинського у Коростишеві і Городську 86

1649 рік

22. 1649, лютого 23 (березня 5). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького миргородському і прилуцькому полковникам про покарання козаків, які втручаються у церковні справи та зневажають священиків 88
23. 1649, лютого 27 (березня 6). Переяслав. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам чинити будь-які кривди у Литовському князівстві 89
24. 1649, березня 11 (21). Мошни. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Київському Пустинному Микільському монастиреві ловити рибу в Дніпрі 90
25. 1649, травня 1 (11). Чигирин. – Проїзний універсал Богдана Хмельницького корінфському митрополитові Іосафу на поїздку у Москву 91
26. 1649, серпня 26 (вересня 5). Паволоч. – Універсал Богдана Хмельницького ніжинському купцеві Гнатові Івановичу на вільну безмитну торгівлю 92
27. 1649, жовтня 8 (18). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону робити шкоду Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві в його млині у селі Валках 92
28. 1649, листопада 8 (18). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про затвердження Івана Скиндера чернігівським війтом 93
29. 1649, листопада 12 (22). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про заборну козакам робити шкоду в лісах Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря ... 94
30. 1649, кінець листопада. Чигирин. – Інструкція Богдана Хмельницького послам Запорозького Війська на варшавський сейм 95

1650 рік

31. 1650, березня 3 (13). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" міщан села Кищенці Ілляшеві Пекулицькому 99
32. 1650, березня 10 (20).* Київ. – Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до короля Яна Казимира 100
33. 1650, квітня 26 (травня 6). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" міщан Максимівки і Городища ченцям Київського Пустинного Микільського монастиря 103
34. 1650, травня 24 (червня 3). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького київському полковникові Антонові Ждановичу вислати сотню козаків на допомогу кримському ханові 104

35. 1650, травня 27 (червня 6). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького чернігівському полковникові Мартинові Небабі карати порушників миру з Польщею 105
36. 1650, липня 31 (серпня 10). Іркліїв. – Наказ Богдана Хмельницького ніжинському полковиникові Прокопові Шумейку не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків 106
37. 1650, серпня 1 (11). Іркліїв. – Наказ Богдана Хмельницького про призначення бужинського сотника Лук'яна Сухині ніжинським полковником 107
38. 1650, серпня 1 (11). Іркліїв. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити утиски ніжинським міщанам 108
39. 1650, серпня 2 (12). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького білоцерківському полковиникові Михайлові Громиці йти походом на Уманський шлях і в дорозі не чинити шкоди шляхті 108
40. 1650, серпня 9 (19). Мошни. – Наказ Богдана Хмельницького михайлівським сотникові та війтові про заборону будь-кому, крім ченців Київського Пустинного Микільського монастиря, перевозити човнами через Рось 110
41. 1650, серпня 10 (20). Ірклііїв. – Універсал Богдана Хмельницького ніжинському полковникові і старшині про припинення захоплень шляхетських маєтностей 111
42. 1650, серпня 28 (вересня 7). Ямпіль. – Універсал Богдана Хмельницького жителям Київського і Чернігівського воєводств та Житомирського староства з наказом не кривдити шляхту 112
43. 1650, вересня 20 (30). Ямпіль. – Універсал Богдана Хмельницького полковникам про покарання селян, які повстали проти шляхти 113
44. 1650, вересня 23 (жовтня 3). Брацлав. – Наказ Богдана Хмельницького уманському полковиникові допомогти польному гетьманові Мартинові Калиновському у збиранні данини 114

1651 рік

45. 1651, січня 11 (21). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про передачу Київському Богоявленському Братському монастиреві села Мостище, що раніше належало київським домініканцям 116
46. 1651, травня 9 (19). Табір під Зборовом. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити утиски Лубенському Мгарському монастиреві 117
47. 1651, травня 15 (25). Табір під Зборовом. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону порушувати володіння Максаківського Спасо-Преображенського монастиря.. 118
48. 1651, травня 16 (26). Табір під Зборовом. – Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" холмських, ядужинських, пральничанських, височанських, красноставських і максаківських селян Максаківському Спасо-Преображенському монастиреві 118
49. 1651, травня 24 (червня 3). Табір під Зборовом. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону перешкоджати ченцям Київського Межигірського монастиря у володінні Харковецьким ставом та млином 119
50. 1651, липня 7 (17). Під Білою Церквою. – Наказ Богдана Хмельницького білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та паволоцькому полковникам привести полки під Білу Церкву 120
51. 1651, листопада 24 (грудня 4). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про забезпечення російських послів харчами, підводами та провідниками 121
52. 1651, листопада 30 (грудня 10). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" жителів села Вереміівки Київському Пустинному Микільському монастиреві 122
53. 1651, листопада 30 (грудня 10). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" жителів сіл Максимівки і Городище Київському Пустинному Микільському монастиреві 123
54. 1651, грудня 5 (15). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького отаманам і жителям сіл Хацьки і Голов'ятине не чинити шкоди в Бузокові – хуторі Печерського монастиря..... 124

1652 рік

55. 1652, січня 28 (лютого 7). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького чернігівському полковинкові Степанові Пободайлу про виведення козаків з Чернігівського у Київське воєводство і про "послушенство" підданих панам 125
56. 1652, березня 30 (квітня 9). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Київського Пустинного Микільського монастиря безперешкодно ловити рибу в Дніпрі 126
57. 1652, квітня 20 (30). Чигирин. – Проїзний універсал Богдана Хмельницького Андрієві Кузнецову і Костянтинові Волкову 126
58. 1652, травня 30 (квітня 9). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького ковалинським козакам давати Київському Пустинному Микільському монастиреві десятину, покотельщину та очкове 127
59. 1652, червня 8 (18). Під Кам'янцем-Подільським. – Універсал Богдана Хмельницького про захист міста Києва від військових переходів і постоїв 128
60. 1652, червня 18 (28) Табір під Баром. – Універсал Богдана Хмельницького про взяття під захист Івана Шинявського, старшини і шляхти ніжинської, а також їхнього майна
61. 1652. липня 14 (24). Суботів. – Проїзний універсал Богдана Хмельницького Костянтинові Мануйлові 130
62. 1652. липня 19 (29). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання двох млинових кіл у селі Валках Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві 130
63. 1652, вересня 27 (жовтня 7). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького музикам на Задніпров'ї, організованим у цех, з наказом слухатись цехмистра Грицька Ілляшенка-Макущенка 131

1653 рік

64. 1653, січня 22 (лютого 1). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві млина на Тишках 132
65. 1653, червня 2 (12). Під Баром. – Наказ Богдана Хмельницького про заборону міщанам і козакам Пріорки захоплювати землі і сіножаті київського магістрату 133
66. 1653, червня 3 (13). Табір під Баром. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону вимагати будь-яку данину від київських міщан 133
67. 1653, червня 13-20 (23-30)*. Під Меджибожем. – Заява Богдана Хмельницького королеві Яну Казимиру про причини війни та умови перемир'я 134
68. 1653, липня 14 (24). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького почепському сотникові про сувору заборону кривдити російське населення 137
69. 1653, грудня 20 (30). Корсунь. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві села Чернин 137

1654 рік

70. 1654, січня 7 (17). Переяслав. – Універсал Богдана Хмельницького старшині Запорозького Війська про необхідність готувати зброю для відсічі ворога 139
71. 1654, січня 15 (25). Насташка. – Універсал Богдана Хмельницького про звільнення настаської шляхти від військової служби та постоїв військ 140
72. 1654, січня 17 (27). Переяслав. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону виробляти і продавати горілку в Києві, оскільки це шкодить міщанам та військовій скарбниці 140
73. 1654, березня 21 (31). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького послові в Москву Филонові Гаркуші добиватися від царя підтвердження прав українського народу та передати відомості про воєнні дії 141
74. 1654, квітня 28 (травня 8). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького Остафієві Стоматаєнку на збирання податків з іноземних купців 142
75. 1654, травня 21 (31). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького київському полков-

никові про надання містечка Вигурівщина ігуменові Київського Михайлівського монастиря Феодосію Василевичу 144
76. 1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про захист маєтностей Євксентія Жеребила 144
77. 1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про "послушенство" і підданство міщан Вигурівщини ігуменові Київського Михайлівського монастиря 145
78. 1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького черкаському полковникові відмежувати пасіку Київського Печерського монастиря та повернути останньому його землі 146
79. 1654, травня 25 (червня 4). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького київському полковникові карати свавільників, які виловлюють рибу в урочищах Київського Видубецького монастиря 147
80. 1654, липня 1 (11). Київ – Наказ Богдана Хмельницького миргородському сотникові Кирилові Якименку, послові до Олексія Михайловича 148
81. 1654, липня 3 (31). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону кривдити міщан і шляхту містечка Насташка 149
82. 1654, липня 9 (19). Табір під Фастовом. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Козелецького Георгіївського монастиря на земельні володіння 150
83. 1654, липня 27 (серпня 6). Табір під Фастовом. – Універсал Богдана Хмельницького переяславському протопопові Григорієві на міські грунти з березняком за селами Попівці і Руда 150
84. 1654, серпня 4 (14). Табір під Фастовом. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл київській капітулі ситити мед 151
85. 1654, вересня 28 (жовтня 8). Табір під Крилівцями. – Наказ Богдана Хмельницького послові до російського уряду Антонові Ждановичу про передачу відомостей з приводу татар і турків та проханням не приймати свавільників, які тікають з України 152
86. 1654, жовтня 11 (21). Біла Церква. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Максаківського Спасо-Преображенського монастиря на села Холми, Ядутин, Прачі, Високе, Красностав і Максаки 154
87. 1654, жовтня 11 (21). Біла Церква. – Наказ Богдана Хмельницького ніжинському наказному полковникові не чинити перешкоди Максаківському моностиреві у володінні селами 155
88. 1654, жовтня 14 (24). Рокитне. – Універсал Богдана Хмельницького про звільнення шляхти села Насташко від військових постоїв 156
89. 1654, жовтня 24 (листопада 3). Корсунь. – Наказ Богдана Хмельницького послам до російського уряду Богданові Кондратенку з товаришами розповісти про загрозу наступу татарських і польських військ на Україну 156
90. 1654, листопада 22 (грудня 2). Корсунь. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Ніжинським Ветхорїздв'яним Георгіївським Красноострівським монастирем наданого йому ніжинським полковником містечка Мрин з приналежними до останнього селами 158
91. 1654, не раніше листопада 4 (14). – Підтвердження Богданом Хмельницьким універсалу ніжинського полковника Івана Золотаренка про дозвіл Ніжинському Благовіщенскому Красноострівському монастиреві побудувати млин на річці Сеймі у Нових Млинах 159

1655 рік

92. 1655, квітня 6 (16). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл священикам Київської капітули ситити мед 160
93. 1655, квітня 28 (травня 8) Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Лубенським Мгарським монастирем земель, наданих йому Раїною Вишневецькою 160
94. 1655, квітня 28 (травня 8). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Батуринському Крупицькому Миколаївському монастиреві села Хмелів 161

95. 1655, травня 15 (25). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького жителям сіл Боршня, Валки і Полове гатити греблю Прилуцького Густинського Троїцького монастиря 163
96. 1655, травня 15 (25). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Прилуцькому Густинському Троїцькому монаситиреві кола у Валківському млині 163
97. 1655, травня 15 (25). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві брати мірку в Шкуратишиному млині 164
98. 1655, травня 15 (25). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Прилуцького Густинського Троїцького монастиря на володіння 165
99. 1655, травня 16 (26). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві села ПоловЕ 166
100. 1655, травня 31 (червня 10). Корсунь. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення села Ольшанка за Лубенським Мгарським монастирем 167
101. 1655, червня 2 (12). Богуслав. – Універсал Богдана Хмельницького про затвердження Феодосія Софоновича ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря 168
102. 1655, червня 15 (25). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Павлові Хмельницькому у користування сіл Бугаївка, Беркове, Масани і Борщівка 169
103. 1655, червня 15 (25). Київ. – Універсал Богдана Хмельницького про передачу Федаківського млина під Трипіллям Київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві . 170
104. 1655, червня 18 (28). Хотів. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл капітулі Київського Братського монастиря ситити мед на свята. 171
105. 1655, червня 26 (липня 6). Під Баром. – Універсал Богдана Хмельницького Якимові Сомковичу на користування панськими землями у Вороньковї і Розові за суму, внесену до військового скарбу 171
106. 1655, жовтня (3) 13. Табір під Львовом. – Звернення Богдана Хмельницького до жителів Львова про умови перемир'я з Запорозьким Військом 172
107. 1655, листопада 26 (грудня 6). Паволоч. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам вимагати від київських міщан підводи і данину 174

1656 рік

108. 1656, січня 9 (19). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Київському Братському монастиреві ситити мед 176
109. 1656, січня 9 (19). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Братському монастиреві сіл Ксавери, Мухоїди, Плисецьке, Черногородка і Сарновичі, Обиходи і Базар 176
110. 1656, січня 9 (19). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити будь-які утиски і кривди ніжинським міщанам 177
111. 1656, січня 12 (22). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельньцького київському полковникові про повернення згідно з судовим рішенням Київському Троїцькому больницькому монастиреві села Бровари 178
112. 1656, січня 29 (лютого 8). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про призначення Івана Нечая полковником у Білу Русь 179
113. 1656, лютого 10 (20). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві ступного кола у Валківському млині 180
114. 1656, березня 2 (12). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Київському Пустинному Микільському монастиреві побудувати млин у селі Савин ... 181
115. 1656, березня 8 (18). Чигирин. – Проїзний універсал Богдана Хмельницького Янові Франціску Любовицькому 181
116. 1656, березня 9 (19). Чигирин. – Проїзний універсал Богдана Хмельницького Янові Пясочинському 182
117. 1656, березня 21 (31). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві містечка Вишгород з селами Петрівці і Мощани ... 183
118. 1656, березня 31 (квітня 10). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про

підтвердження прав на володіння любецького сотника Сави Унучки, Артема Красковського та інших шляхтичів, які служать у Запорозькому Війську 184
119. 1656, квітня 18(28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про охорону земель Гадяцького монастиря 185
120. 1656, травня 1 (11). Богуслав. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Батуринським Крупицьким монастирем млина у Липовому 185
121. 1656, травня 3 (13). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького товаришеві Чернігівського полку Оникію Силичу про надання йому млина на річці Білоусівка 186
122. 1656, травня 7 (17). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького місту Слуцьк про захист його від постоїв і переходів військ 187
123. 1656, травня 11 (21). Корсунь. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Батуринського Крупицького монастиря на володіння землями 188
124. 1656, травня 18 (28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького Павлові Тетері про звільнення його млина під Переяславом від сплати орендарських мірок 189
125. 1656, червня 5 (15). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону робити шкоду в лісах і сіножатях Максаківського Спасо-Преображенського монастиря 189
126. 1656, червня 7 (17). Гадяч. – Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до Олексія Михайловича Іванові Скоробагатому та Остафієві Федьковичу ... 190
127. 1656, червня 11 (21). Хорол. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Київським Микільським Пустинним монастирем села Павловичі (Копіївщина) 192
128. 1656, червня 17 (27). Липовець. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Батуринським Крупицьким монастирем сіл Спаське Поле, Божок, Любитів, Заболотів і Озаричі 192
129. 1656, червня 26 (липня 6). – Чигирин Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Олефіром Радченком села Постовбиці 194
130. 1656, червня 26 (липня 6). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Юрієм Бакуринським сіл Велика Вісь, Осняки, Ріпки та ін. 195
131. 1656, червня 29 (липня 9). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіл Луки і Хітці 196
132. 1656, липня 12 (22). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького Ярмолі повернути Охрімові Троцю та Байбузисі сіножать 197
133. 1656, липня 18 (28). Чигирин. – Заява Богдана Хмельницького Юрієві Ракоці про те, що Запорозьке Військо перебуватиме з ним та його союзниками – воєводами Молдавії і Валахії у дружбі 198
134. 1656, липня 26 (серпня 5). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького послові Запорозького Війська Романові Гапоненку про те, як вести переговори у Вільні 199
135. 1656, липня 29 (серпня 8). [Чигирин]. – Наказ Богдана Хмельницького своїм послам до Юрія Ракоці Іванові Ковалівському та Іванові Груші 202
136. 1656, серпня 6 (16). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького полковиникові Іванові Нечаєві про заборону чинити утиски Слуцьку 205
137. 1656, серпня 18 (28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Іорданському Михайлівському монастиреві містечка Ходосіївка і села Криничі 206
138. 1656, серпня 28 (вересня 7). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити кривди Семенові Валаху 207
139. 1656, вересня 2 (12). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Лаврентію Борозні сіл Горськ, Клюси, Жовідь та ін. 207
140. 1656, версня 2 (12). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького Мартинові і Федорові Воронам на володіння селами у Стародубському повіті 208
141. 1656, вересня 3 (13). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону брати побори та підводи у селах Клюси, Горськ, Хоромне і Куршоновичі 209
142. 1656, вересня 4 (14). Чигирин – Універсал Богдана Хмельницького Михайлові та Іллі Рубцям на володіння селами і хуторами у Стародубському повіті 210
143. 1656, вересня 20 (30). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл побудувати монастир на Ірдені і про надання йому земель 211

144. 1656, жовтня 8 (18). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження універсалу київського полковника Павла Хмельницького щодо надання землі городовому отаманові Петрові Бутримовичу 212
145. 1656, жовтня 9 (19). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького київському полковникові Павлові Хмельницькому про наведення порядку серед київських шевців 213
146. 1656, жовтня 10 (20). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про залишення міщанам Козельця міських прибутків 213
147. 1656, жовтня 18 (28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про звільнення карпилівців і плосколізців від усіх повинностей на користь Київського Кирилівського монастиря 214
148. 1656, листопада 17 (27). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького Війську Запорозькому про взяття під гетьманську оборону і протекцію маєтку князя Богуслава Радзивілла у м.Слуцьку 215
149. 1656, листопада 18 (28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання привілеїв шевському цехові у Козельці 215
150. 1656, грудня 31 (1657, січня 10). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про висилку на допомогу семигородському князеві Юрієві Ракоці козацького війська 216

1657 рік

151. 1657, березня 3 (13). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Василя Ласка на млин на річці Острі під Козельцем 217
152. 1657, березня 5 (15). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіножатей лубенських бернардинців 217
153. 1657, березня 9 (19). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького Запорозькому Війську про ставлення до львівських міщан як до своїх людей 218
154. 1657, березня 15 (25). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницькго з дозволом київським міщанам вести торгівлю з Старим Биховом, який піддався під владу Запорозького Війська 219
155. 1657, квітня 16 (26). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону робити шкоду у маєтностях Богдана Радзивілла 220
156. 1657, квітня 18 (28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького війську про вільний пропуск послів Фердинанда III 221
157. 1657, квітня 23 (травня 3). Чигирин. – Наказ Богдана Хмельницького послові до Москви Федорові Коробці про переговори Польщі з Туреччиною та інші справи 222
158. 1657, травня 2 (12). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл грецьким купцям самим вирішувати свої купецькі справи 224
159. 1657, травня 4 (14). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Павлом Ярмултовським сіл Вербичі та Горбове 224
160. 1657, травня 27 (червня 6). Чигирин. - Універсал Богдана Хмельницького чернігівському єпископу Лазареві Барановичу на володіння маєтностями єпископства 225
161. 1657, червня 16 (26). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького купцям-грекам Павлові і Степанові Юрієвичам на безмитну торгівлю 226
162. 1657, червня 19 (29). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про повернення дітям колишнього паволоцького полковника Івана Миньківського сіл Миньківці і Вербівка 227
163. 1657, червня 19 (29). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про повернення дітям колишнього паволоцького полковника Івана Миньківського села Верхівня 228
164. 1657, червня 23 (липня 3). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження володінь Катерини Грязної 229
165. 1657, червня 24 (липня 4). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження запису на купівлю землі і будинку київським протопопом Михайлом Гунашевським 230
166. 1657, червня 24 (липня 4). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про закріплення земель за Лукашем Носовичем 231

167. 1657, червня 28 (липня 8). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав шляхти Пінського повіту 231
168. 1657, липня 21 (31). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити шкоду в млинах Лубенського Мгарського монастиря у селі Тишки 236
169. 1657, липня 21 (31). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Лубенського Мгарського монастиря на володіння маєтностями, що раніше належали бернардинцям 237

Додаток I

Сумнівні та підроблені універсали, які приписувалися Богданові Хмельницькому

1. Сумнівні документи

1. 1648, початок року. Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького до українського народу з закликом повстати проти польської шляхти 241
2. 1651, весна. – Універсал Богдана Хмельницького з закликом приєднуватися до повстанців 243
3. 1651, близько червня. – З універсалу Богдана Хмельницького до польських селян ... 243
4. 1652, березня 24 (квітня 3). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького Запорозькому Війську з наказом готуватися до війни з Польщею 244

2. Підроблені документи

5. 1656, листопада 18 (28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання привілею шевському цеху в Козельці 245
6. 1653, квітня 10 (20). Табір під Батогом. – Універсал-сатира Богдана Хмельницького на шляхетський побут 246

3. Підробки універсалів на землеволодіння

7. 1651, лютого 16 (26). – Універсал Богдана Хмельницького конотопському сотникові Якимові Пашкову на прибутки від млина 248
8. 1651, листопада 5 (15). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького Київському Микільському монастиреві на Чигирин-Діброву та належні до неї села 249
9. 1655, січня 15 (25). Біла Церква. – Універсал Запорозькому Війську з підтвердженням грамоти Стефана Баторія на Терехтемирів 250

4. Стилізації Самійла Величка

10. 1648, червень. Табір під Білою Церквою. – Універсал Богдана Хмельницького "всім українським малоросіянам" 252
11. 1653, серпня 13 (23). Переяслав. – Універсал Богдана Хмельницького "Малоросіянам" 256

5. Публікації С. Томашівського та М. Марковича

12. 1648, середина квітня – початок травня. – Універсал Богдана Хмельницького з закликом до повстання 258
13. 1648, вересня, після 14 (24). – Універсал Богдана Хмельницького "до всіх панів республіки" 260

Додаток II

Універсали полковників

1. 1648, липня 15 (25). Табір під Черніговом. – Універсал ніжинського і чернігівського полковника Процика Шумейка про надання млина Василеві Копачевському 262
2. 1650, березня 20 (30) Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Мартина Небаби про надання млинів Чернігову 263
3. 1650, квітня. Красне. – Універсал прилуцького полковника Тимоша Носача про заборону чинити шкоду в шляхетських і державних маєтках 263
4. 1651, січня 1 (11). Кальник. – Універсал вінницького полковника Івана Богуна на проїзд Криштофа Криницького у свої маєтності 264
5. 1651, січня 18 (28). Кутари. – Проїзний універсал наказного чернігівського полковника Стефана Окші Лунці Москалю на безперешкодний проїзд "на потребу войсковую" 264
6. 1652, травня 18 (28). Осниця. – Універсал прилуцького полковника Якова Воронченка про негайний збір козаків у місці знаходження полку 265
7. 1652, липня 12 (22). Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Івана Золотаренка купцям на Свенський ярмарок у Брянськ 265
8. 1652, грудня 1 (11). Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Івана Золотаренка Ніжинському Благовіщенському Красноострівському монастиреві на будівництво млина на р. Сеймі у Нових Млинах 266
9. 1654, лютого 15 (25). Ніжин. – Надання Силуяна Мужиловського хутора Коростилівського у Талалаївці Ніжинському Благовіщенському Красноострівському монастиреві 266
10. 1654, червня 11 (21). Київ – Універсал київського полковника Павла Хмельницького про надання землі городовому отаманові Петрові Бутримовичу 267
11. 1654, жовтня 30 (листопада 9). Ніжин. – Універсал ніжинського наказного полковника Романа Катержного про "послушенство" ченцям Максаківського Спасо-Преображенського монастиря 268
12. 1655, липня 11 (21). Київ. – Універсал київського полковника Павла Хмельницького про виконання гетьманського універсалу, яким село Чернин надане Межигірському монастиреві 268
13. 1655, липня 22 (серпня 1). Чигирин. – Універсал дружини Богдана Хмельницького Анни про недоторканість володінь Прилуцького Густинського Троїцького монастиря 269
14. 1656, не раніше початку року. – Універсал ніжинського полковиника Григорія Гуляницького Ніжинському Ветхоріздв'яному Георгіївському Красноострівському монастиреві на броварню 270
15. 1656, березня 13 (23). Батурин. – Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького Батуринському Крупицькому монастиреві на млин на річці Митяївці 270
16. 1656, червня 11 (21). Чауси. – Універсал полковника Івана Нечая про надіслання свого товариша Якуба Харитоновича до села Жаливля для урядування 271
17. 1656, червня 14 (24). Чигирин. – Універсал полковника Івана Нечая про призначення Андрія Качанівського сотником 271
18. 1656, червня 28 (липня 8). Прилуки. – Універсал прилуцького полковника Яська Воронченка про захист маєтностей орендаря Івана Богатиря 272
19. 1656, грудня 24 (1657, січня 3). Чауси. – Універсал полковника Івана Нечая з забороною чинити шкоду шляхті Новгородського повіту 272
20. 1657, січня 26 [(лютого 5)]. Чауси. – Пункти полковника Івана Нечая про призначення комісії для розгляду претензій з боку шляхти, якій було завдано збитків козацьким військом 273
21. 1657, лютого 6 (16). Топаль. – Універсал топальського сотника Романа Василевича про надання вільної ділянки землі Герасимові Давидовичу 275
22. 1657, травня 14 (24). Табір під Берестям. – Охоронний універсал київського полковника Антона Ждановича шляхті Пінського повіту 275

Список ілюстрацій

1. Богдан Хмельницький. – Мал. Г. Сергеєва.
2. Адміністративний поділ України 1849 р. – І. Крип'якевич.
3. Універсал Густинському монастиреві. 2 липня 1648 р. – Док. 15.
4. Універсал ніжинському купцеві Гнатові Івановичу. 26 серпня 1649 р. – Док. 26.
5. Універсал Густинському монастиреві. 8 жовтня 1649 р. – Док. 27.
6. Універсал ніжинським міщанам. 1 серпня 1650 р. – Док. 38.
7. Універсал Максаківському монастиреві. 15 травня 1651 р. – Док. 47.
8. Універсал про забезпечення російських послів харчами, підводами та провідниками. 24 листопада 1651 р. – Док. 51.
9. Універсал Київському Микільському монастиреві. 30 листопада 1651 р. – Док. 52.
10. Універсал Київському Микільському монастиреві. 30 березня 1652 р. – Док. 56.
11. Універсал Київському Микільському монастиреві. 30 травня 1652 р. – Док. 58.
12. Універсал Іванові Шинявському. 18 червня 1652 р. – Док. 60.
13. Універсал Густинському монастиреві. 19 липня 1652 р. – Док. 62.
14. Наказ Київському магістратові. 2 червня 1653 р. – Док. 65.
15. Універсал міщанам Києва. 17 січня 1654 р. – Док. 72.
16. Універсал Київському Махайлівському монастиреві. 22 травня 1654 р. – Док. 77.
17. Універсал Козелецькому монастиреві. 9 липня 1654 р. – Док. 82.
18. Універсал переяславському протопопові Григорієві. 27 липня 1654 р. – Док. 83.
19. Універсал Максаківському монастиреві. 11 жовтня 1654 р. – Док. 86.
20. Наказ ніжинському наказному полковникові. 11 жовтня 1654 р. – Док. 87.
21. Універсал Батуринському монастиреві. 28 квітня 1655 р. – Док. 94 (варіант перший).
22. Універсал Батуринському монастиреві. 28 квітня 1655 р. – Док. 94 (варіант другий).
23. Наказ Густинському монастиреві. 15 травня 1655 р. – Док. 95.
24. Універсал Густинському монастиреві. 15 травня 1655 р. – Док. 96.
25. Універсал Густинському монастиреві. 16 травня 1655 р. – Док. 99.
26. Універсал Київському Михайлівському монастиреві. 15 червня 1655 р. – Док. 103.
27. Універсал Київському Братському монастиреві. 18 червня 1655 р. – Док. 104.
28. Універсал ніжинським міщанам. 9 січня 1656 р. – Док. 110.
29. Універсал Густинському монатиреві. 10 лютого 1656 р. – Док. 113.
30. Універсал Батуринському монастиреві. 4 травня 1656 р. – Док. 120.
31. Універсал Павлові Тетері. 18 травня 1656 р. – Док. 124.
32. Універсал Батуринському монастиреві. 17 червня 1656 р. – Док. 128.
33. Універсал Богуславу Радзивілу. 17 листопада 1656 р. – Док. 148.
34. Універсал Лазару Барановичу. 27 травня 1657 р. – Док. 160.

Універсал Густинському монастиреві. 2 липня 1648 р. — Док.15.

Універсал Ніжинському купцеві Гнатові Івановичу.
26 серпня 1649 р. — Док.26.

Універсал Густинському монастиреві. 8 жовтня 1649 р. — Док.27.

Універсал ніжинським міщанам. 1 серпня 1650 р. — Док.38.

Богдан Хмелницкий Гетман Войска Запорожского

Богдан Хмелницкий рукою власною

1651
15 Maj

Універсал Максаківському монастиреві. 15 травня 1651 р. — Док.47.

Універсал про забезпечення російських послів харчами, підводами та провідниками. 24 листопада 1651 р. — Док.51.

Універсал Київському Микільському монастиреві. 30 листопада 1651 р. — Док.52.

Універсал Київському Микільському монастиреві.
30 березня 1652 р. — Док.56.

Універсал Київському Микільському монастиреві.
30 травня 1652 р. — Док.58.

Богдан Хмелницкий гетман
з войском Запорозким

[illegible]

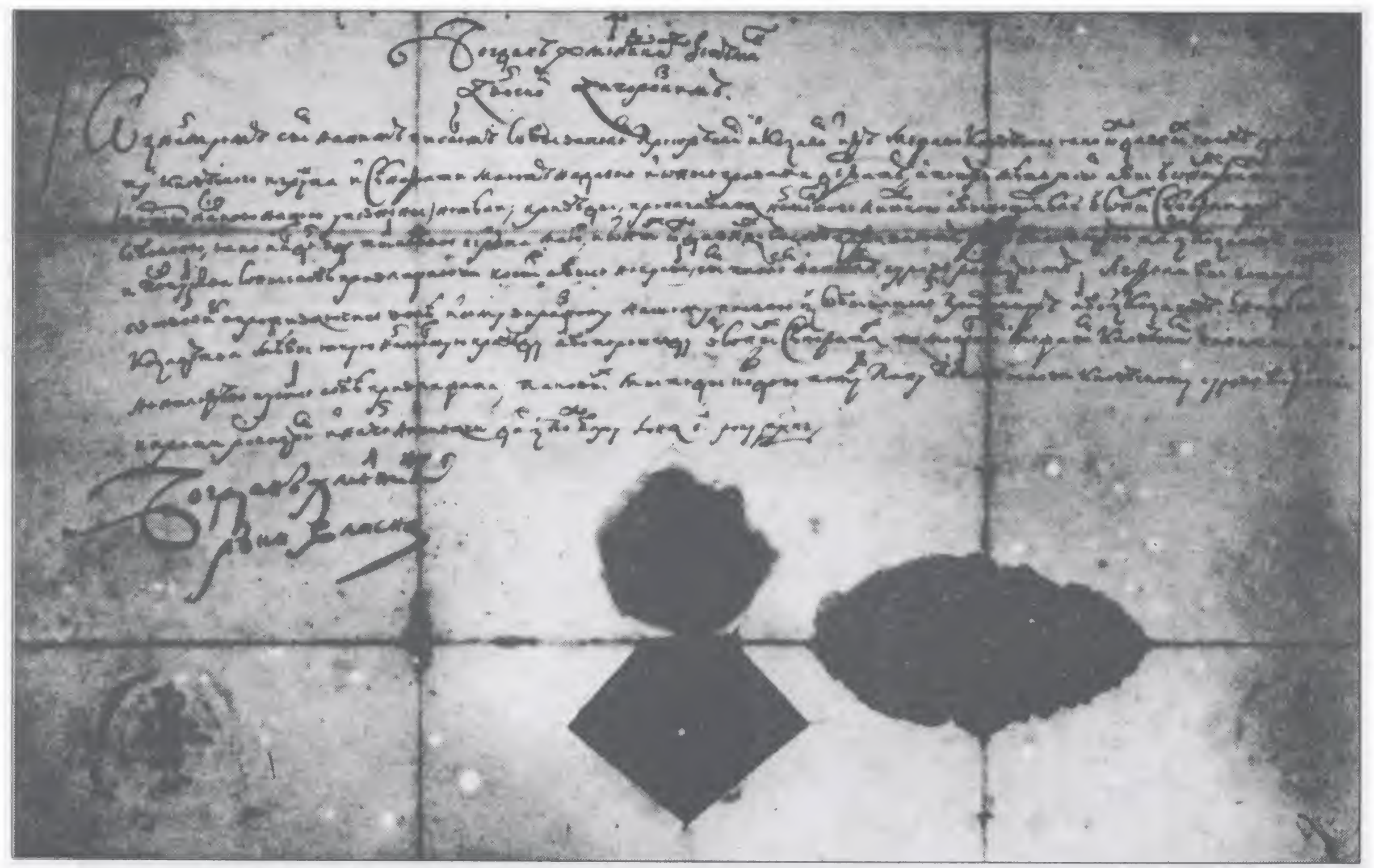
Богдан Хмелницкий
рукою власною

Універсал Іванові Шинявському. 18 червня 1652 р. — Док.60.

Богдан Хмелницкий гетман

з войском запорозким

Універсал Густинському монастиреві. 19 липня 1652 р. — Док.62.

Наказ Київському магістратові. 2 червня 1653 р. — Док.65.

Універсал міщанам Києва. 17 січня 1654 р. — Док.72.

Універсал Київському Михайлівському монастиреві. 22 травня 1654 р. — Док.77.

Універсал Козелецькому монастиреві. 9 липня 1654 р. — Док.82.

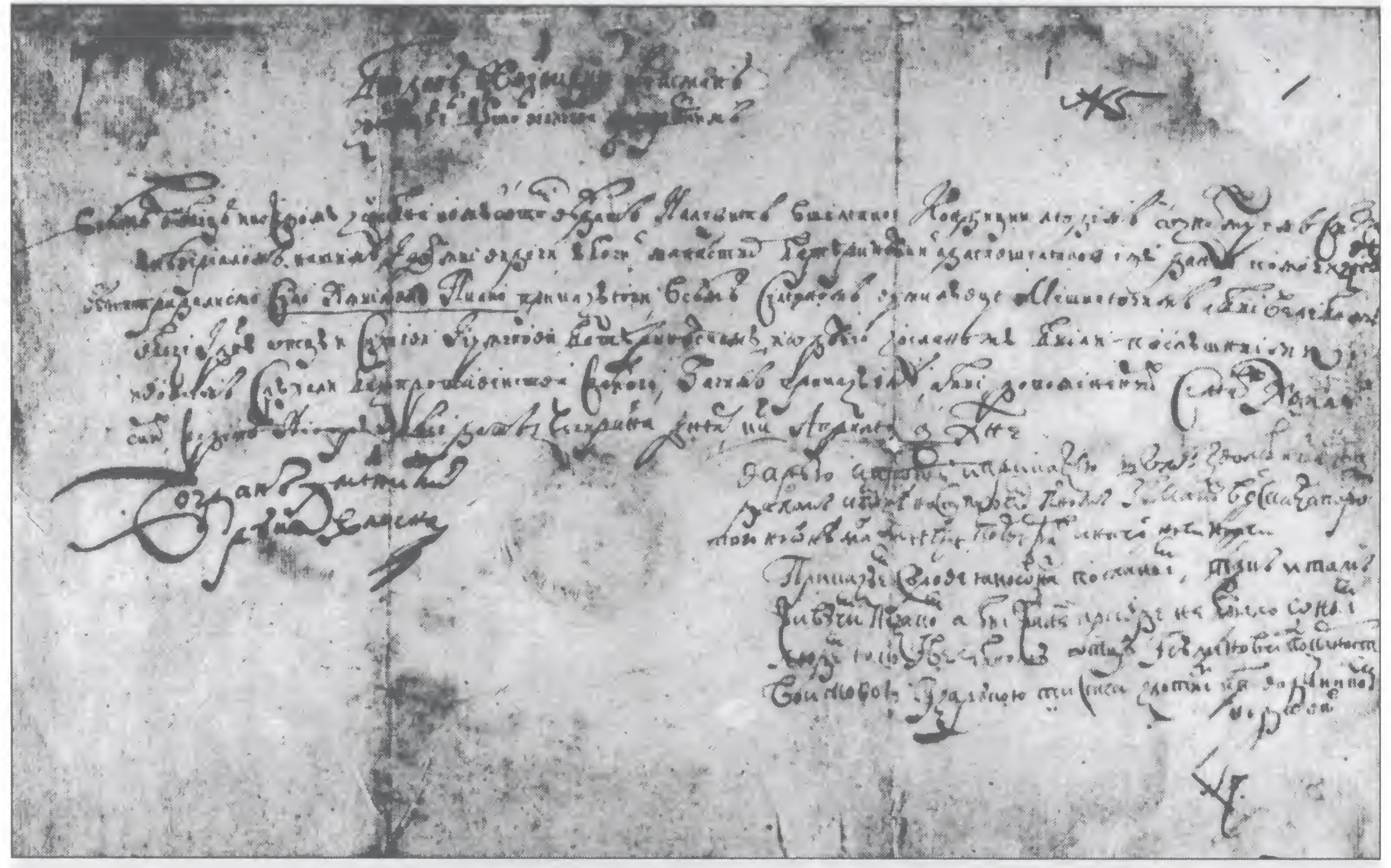
Універсал переяславському протопопові Григорієві. 27 липня 1654 р. — Док.83.

№3

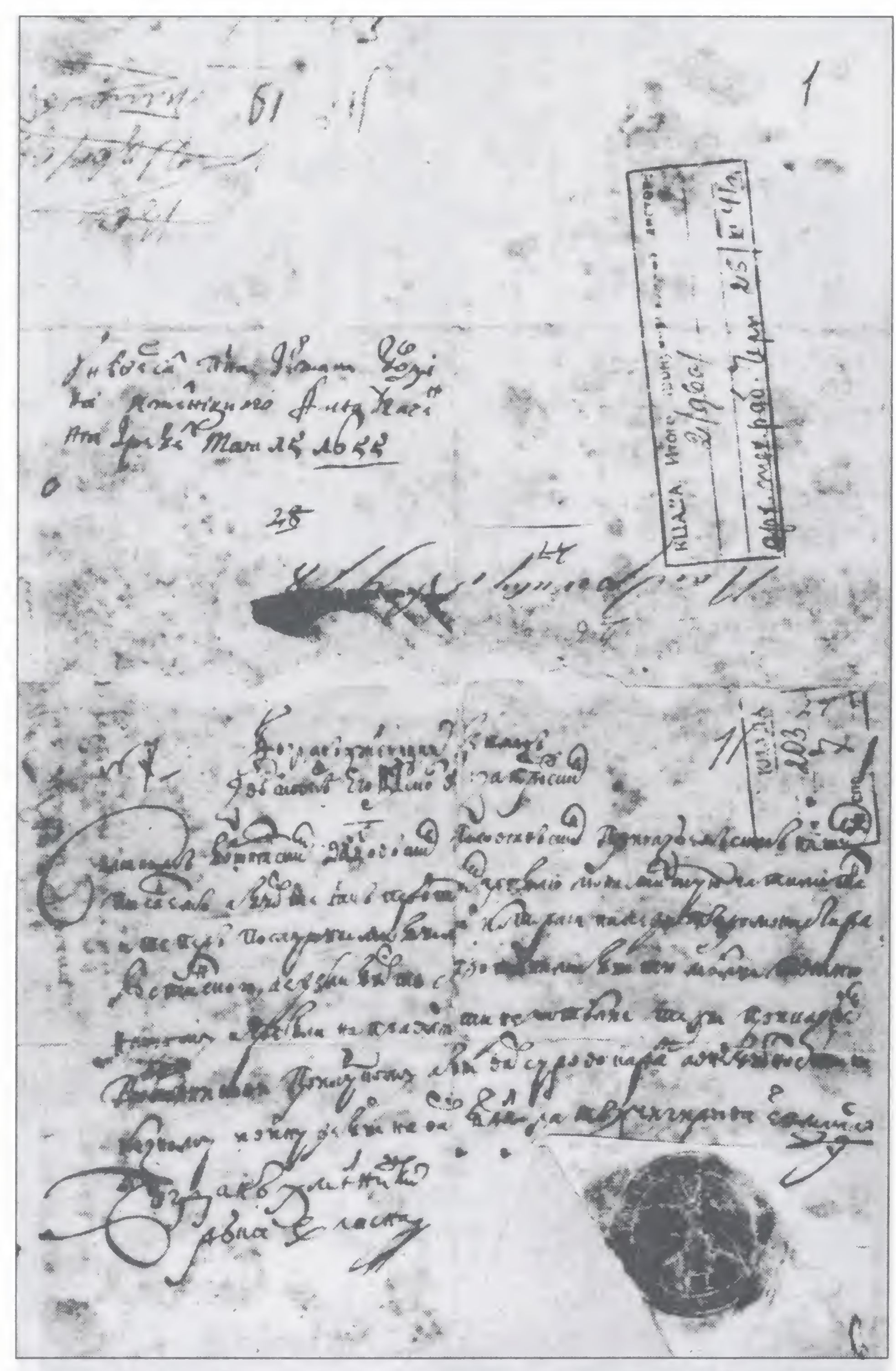
Універсал Максаківському монастиреві. 11 жовтня 1654 р. — Док.86.

Наказ ніжинському наказному полковникові. 11 жовтня 1654 р. — Док.87.

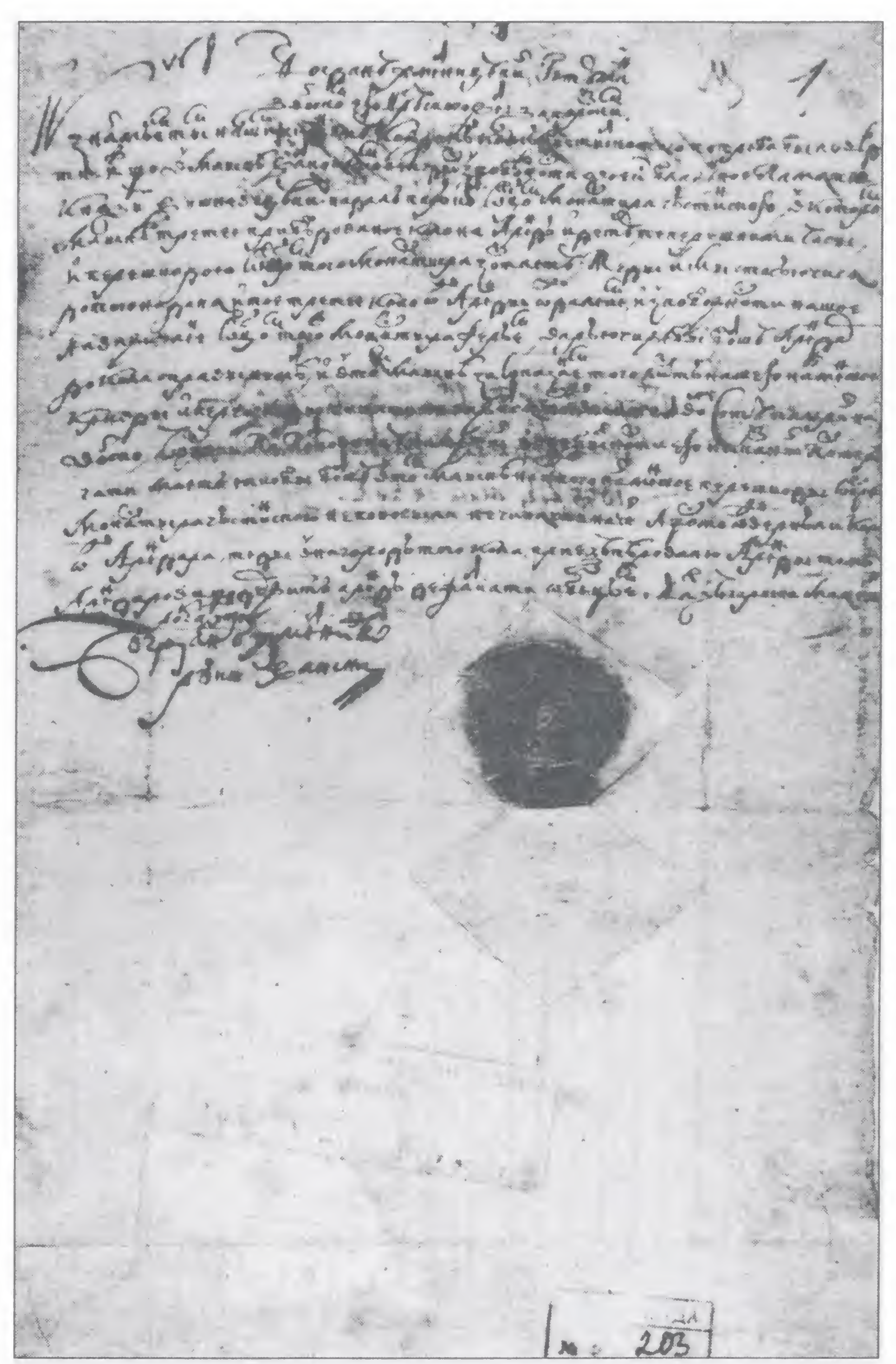
Універсал Батуринському монастиреві. 28 квітня 1655 р. — Док.94 (варіант перший).

Універсал Батуринському монастиреві. 28 квітня 1655 р. — Док.94 (варіант другий).

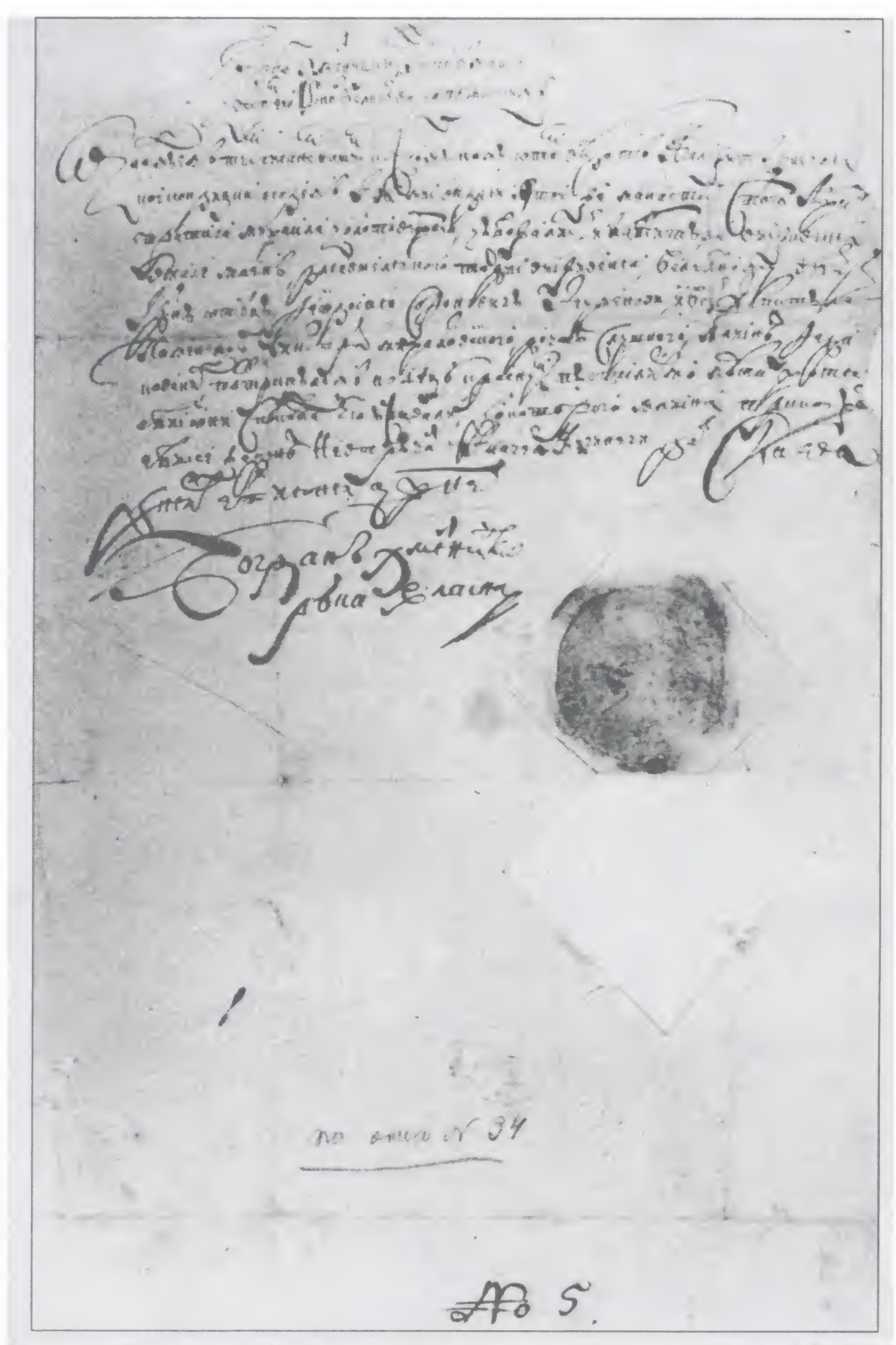

Наказ Густинському монастиреві. 15 травня 1655 р. — Док.95.

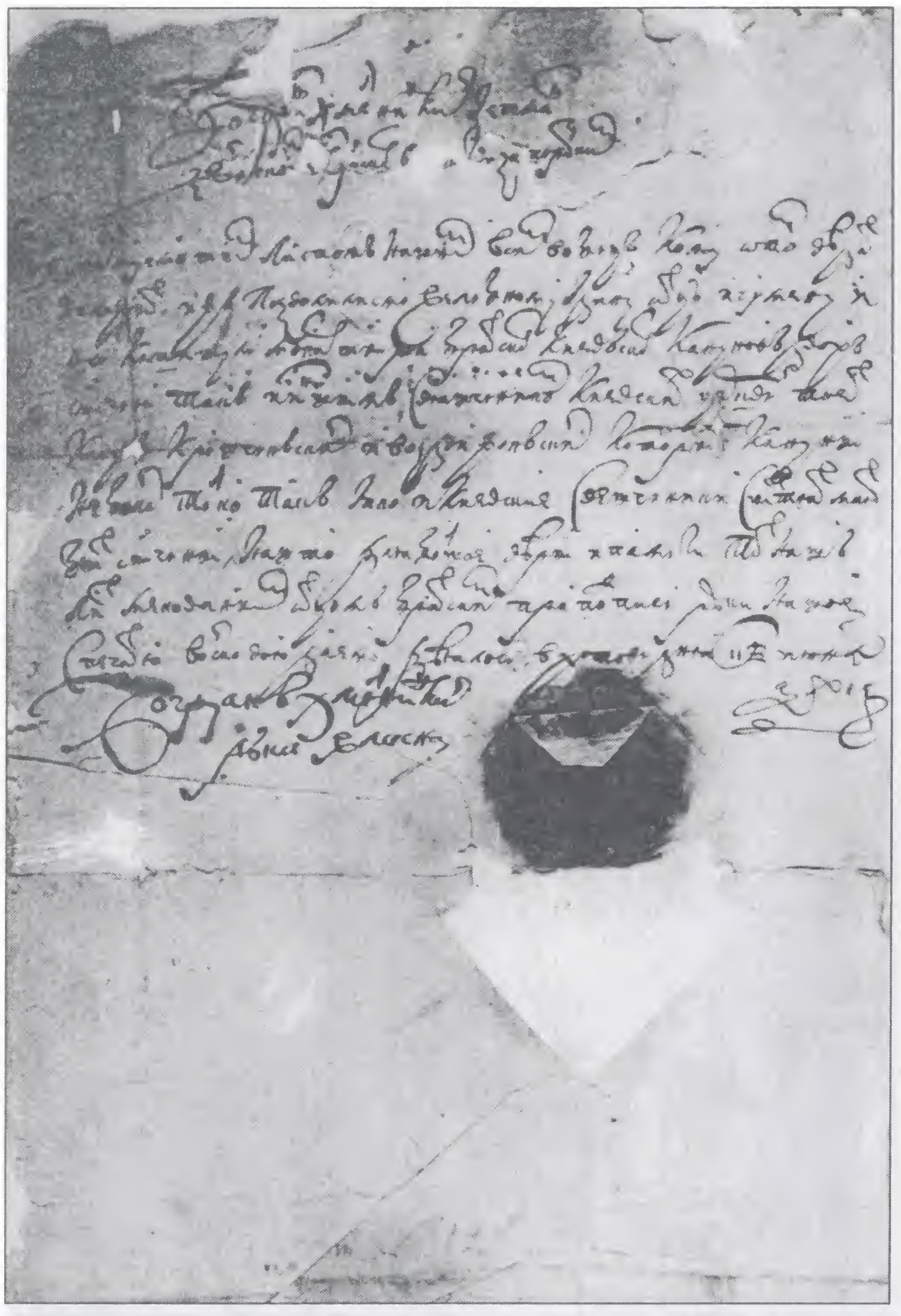

Універсал Густинському монастиреві. 15 травня 1655 р. — Док.96.

Універсал Густинському монастиреві. 16 травня 1655 р. — Док.99.

Універсал Київському Михайлівському монастиреві. 15 червня 1655 р. — Док.103.

Універсал Київському Братському монастиреві. 18 червня 1655 р. — Док.104.

Універсал ніжинським міщанам. 9 січня 1656 р. — Док.110.

Універсал Густинському монастиреві. 10 лютого 1656 р. — Док.113.

Універсал Батуринському монастиреві. 4 травня 1656 р. — Док.120.

18

Універсал Павлові Тетері. 18 травня 1656 р. — Док.124.

3 26

Богдан Хмелницкий Гетман
з Войском Его Царского Вел[ичества] Запорозским

№ 4

[illegible]

Богдан Хмелницкий
рукою власною

Універсал Батуринському монастиреві. 17 червня 1656 р. — Док.128.

Універсал Богуславу Радзивілу. 17 листопада 1656 р. — Док.148.

Універсал Лазару Барановичу. 27 травня 1657 р. — Док.160.

Наукове видання

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ

Серія І

Універсали українських гетьманів

Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657

З питань придбання книжкової продукції
Видавничого дому «Альтернативи»
звертатися за адресою:
252024, м.Київ-24,
вул.Круглоуніверситетська, 20/1.
Тел.: (044) 220-1624, 220-0968.
Факс: (044) 220-1929.